

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ALİ FUAT (CEBESoy) PAŞA'NIN MOSKOVA
SEFİRLİĞİ (21 KASIM 1920 – 10 MAYIS 1922)**

Çağdaş Taylan SALIN

2501160894

TEZ DANIŞMANI

Dr. Öğr. Üyesi Murat AYDOĞDU

İSTANBUL – 2020

ÖZ

**ALİ FUAT (CEBESoy) PAŞA’NIN MOSKOVA SEFİRLİĞİ (21 KASIM 1920
– 10 MAYIS 1922)**

ÇAĞDAŞ TAYLAN SALIN

Milli Mücadele döneminde TBMM Hükümeti’nin en önemli ve acil dış politika hedeflerinden biri Sovyet Rusya ile dengeli ve yakın bir iş birliği geliştirmek olmuştur. Kasım 1917’de devrime ve iktidara el koyduktan sonra Rusya’ya yeni bir siyasi rejim getiren Bolşeviklerle bir ittifak kurmak, ortak düşman algısı sebebiyle mümkün ve önemli görülüyordu. Ankara Hükümeti’nin böyle bir ittifaktan beklentisi özellikle Garp Cephesi’nin ihtiyaçları için harp malzemesi ve nakdi yardım sağlamaktı. Ancak iki taraf arasındaki ilişkiler kolaylıkla istenen yola girmemiş ve 1920 yazında yapılan müzakereler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu sonucun ortaya çıkmasındaki etkenler Rusya’nın o dönemki iç durumu ve buna bağlı olarak Bolşevikler tarafından izlenen dış politika idi. Kitlesele sefalet karşısında çaresiz kalan Sovyet Rusya, diğerlerinin yanı sıra, başta İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere kapitalist Batılı ülkelerle de iletişim kurmaya çalıştı ve 1921 kışından itibaren dış politikasında önemli değişiklikler görüldü. Bu durumdan endişe duyan Ankara Hükümeti, hem ilişkileri canlandırmak hem de Sovyet Rusya'nın Ankara'ya gönderdiği sefire karşılık olmak üzere Moskova'ya bir sefir gönderme gereğini hissetti. Bu amaç doğrultusunda Kasım 1920’de Milli Mücadele’nin önderlerinden biri olan Garp Cephesi Kumandanı Ali Fuat (Cebesoy) Paşa Sovyet Rusya’nın başkenti Moskova’ya sefir olarak atandı ve Milli Mücadele’nin son safhalarına kadar orada bulunarak kritik bir sorumluluk üstlendi. Bu çalışmada farklı arşivlerin belgelerinden ve hatıralardan elde edilen bilgiler eleştiri süzgecinden geçirilerek ikili ilişkilerin ve Milli Mücadele’nin en önemli safhasında Moskova’da sefir olarak bulunan Ali Fuat (Cebesoy) Paşa’nın faaliyetleri ve üstlendiği misyon ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ali Fuat Paşa, Moskova, Sovyet Rusya, Çiçerin, Stalin, Türk-Sovyet İlişkileri, Milli Mücadele, TBMM, Bolşevizm

ABSTRACT

THE AMBASSADORSHIP OF ALI FUAT (CEBESoy) PASHA TO MOSCOW (21 NOVEMBER 1920 – 10 MAY 1922)

CAGDAS TAYLAN SALIN

In the period of National Struggle, one of the most important and urgent foreign policy objectives of the Government of the Turkish Grand National Assembly was to develop a balanced and close cooperation with Soviet-Russia. Because of common enemy perception, it was regarded as possible and important to make an alliance with the Bolsheviks, who brought a new political regime to Russia after seizing the revolution and power in November 1917. The Ankara Government's expectation from such an alliance was to provide warfare material and cash aid, especially for the needs of the Western Front. However, the relations between the two sides did not easily get into the desired path and negotiations in the summer of 1920 failed. The factors in the arising of this result were the domestic situation of Russia at that time and the foreign policy which was accordingly followed by the Bolsheviks. Having been helpless in the face of mass misery, Soviet Russia, beside others, sought to communicate also with capitalist Western countries, especially Britain and United States and as of the winter of 1921 significant changes were seen in its foreign policy. Worried about this situation, the Ankara Government felt the need to send an ambassador to Moscow, both to revive the relations and to correspond to the ambassador sent by Soviet Russia to Ankara. In accordance with this purpose, in November 1920, Ali Fuat (Cebesoy) Pasha, Commander of the Western Front and one of the leaders of the National Struggle, was appointed as an ambassador to Moscow, the capital of Soviet-Russia and thus, took a critical responsibility. In this study, the activities of Ali Fuat (Cebesoy) Pasha and the mission he assumed in Moscow are examined by criticizing the information obtained from the documents of different archives and the memories.

Key Words: Ali Fuat Pasha, Moscow, Soviet Russia, Chicherin, Stalin, Turkish-Soviet Relations, National Struggle, Turkish Grand National Assembly, Bolshevism

ÖNSÖZ

Milli Mücadele tarihi, pek çok unsurun bir arada düşünülmesini gerektiren geniş bir alandır. Rusya'daki gelişmeler, komünizm, Bolşevikler ve Türkiye'deki faaliyetleri gibi meseleler de Milli Mücadele'yi idare edenlerin gündemini kuvvetli bir şekilde meşgul etmiştir. İtilaf kuvvetlerinin gerek Türkiye'ye gerek Bolşeviklere yönelik düşmanca tavrı iki tarafı birbirine yaklaştırmış ve Anadolu hareketi Sovyet Rusya'yı, ya da o dönemki resmi adıyla Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'ni, bu ortak düşman algısı sebebiyle potansiyel bir dayanak noktası olarak görmeye başlamıştır. 23 Nisan 1920'de Ankara'da TBMM'nin açılmasından sonra, Mayıs 1920'de Bekir Sami ve Yusuf Kemal Beyler Rusya'ya gönderilmiş, ancak Sovyet Rusya yöneticileriyle yaptıkları görüşmeler Ağustos sonlarında başarısızlıkla sonuçlanınca Ekim ayında Ankara'ya dönmüşlerdir. Bundan bir ay sonra ise bu kez sefir düzeyinde bir diplomat ile birlikte bir sefaret heyetinin Moskova'ya gönderilmesi gündeme gelmiştir. Bu gelişmeyi doğuran en önemli etmenler özellikle Garp Cephesi için para ve silah yardımı ile Sovyetlerin Ankara'ya gönderdiği sefire karşılık ikili ilişkilerin kurulması için bir sefir gönderilmesi ihtiyacı ve aynı zamanda siyasi bir müttefik kazanma arzusudur. 24 Ekim 1920'de başlayan Gediz Taarruzu'nun ardından tartışmalı bir süreçten sonra Garp Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşa'nın TBMM Hükümeti'ni temsilen Moskova'ya sefir olarak gitmesine karar verildi. Atama süreci ile tartışmalar bir hayli yoğunudur ve bizim çalışmamızın da önemli bir bölümünü teşkil etmektedir. Kasım 1920'de ataması yapılan Ali Fuat Paşa Şubat 1921 sonlarında Moskova'ya vasıl olacak ve sefir sıfatıyla Mayıs 1922'ye kadar buradaki görevine devam edecektir. Dolayısıyla Milli Mücadele'nin en kritik dönemlerinde ve bu mücadelenin başarısı açısından son derece önemli bir ülkede TBMM Hükümeti'ni en üst düzeyde temsil etmek gibi bir sorumluluk üstlenmiştir.

Bununla birlikte bugüne kadar Milli Mücadele dönemi Türk-Sovyet ilişkilerini ele alan en önemli eserlerde dahi TBMM Hükümeti'nin Rusya'daki en üst düzey temsilcisi Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa ya yok sayılmış, ya da kendisine pek az yer bulabilmiştir. Acaba bunun sebebi Ali Fuat Paşa'nın üstlendiği vazifenin önemi oranında bir faaliyet ve etki gösterememiş olması mıdır? Elde ettiğimiz arşiv belgeleri

bunun böyle olmadığını göstermektedir. Onun fazlasıyla önemli diplomatik faaliyetleri bir yana, Sovyet Rusya, Bolşevizm ve Bolşeviklerle ilgili gözlem ve düşüncelerini içeren Ankara'ya uzun raporları ve daha pek çok konudaki tutum ve faaliyetleri... Tüm bunlar Milli Mücadele dönemini, Türk-Sovyet ilişkilerinin çok önemli bir safhasını ve belki en önemlilerinden biri, dönemin Milli Mücadele önderlerinden birinin zihnindeki Doğu-Batı algısını ve dünyayı kavrama çabasını anlamak için şüphesiz çok önemlidir. Dolayısıyla biz de önemine ve henüz yeteri kadar çalışılmamış olmasına binaen temelde Sefir Ali Fuat Paşa'yı merkeze alan bir Milli Mücadele dönemi Türk-Sovyet ilişkileri çalışması yapmak istedik.

Böyle zor bir çalışmayı tek başıma yapmam asla mümkün olamazdı. Danışman Hocam Sayın Dr. Öğr. Üyesi Murat AYDOĞDU'nun bu tezin üzerinde çok büyük bir emeği ve hakkı vardır. Bu tezin ortaya çıkmasında en büyük etken Sayın Hocam'dır. Kendisi her defasında tezin üzerinde titizlikle durmuş ve vaktinin büyük kısmını ayırma nezaketi göstermiştir. Bu nedenle en büyük teşekkürü kendisine sunmak istiyorum. Hepsinin ayrı ayrı ilim ve birikimlerinden yararlandığım ve her defasında bana her türlü kolaylığı ve yardımı gösteren Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı'ndaki diğer hocalarımı da unutmam mümkün olamaz. Saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Cezmi ERASLAN, Prof. Dr. Halil BAL, Doç. Dr. Fatih Mehmet SANCAKTAR, Doç. Dr. Abdurrahman BOZKURT, Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ'ye teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca çalışmama katkıları nedeniyle Sayın Prof. Dr. Recep KARACAKAYA'ya teşekkür ederim. Tabi hem böyle bir çalışma yapmak hem de iyi bir araştırma ortaya koyabilmek için birçok arşiv ve kütüphanenin de kapısı çalındı. Çalışmama katkı sağlayan TİTE, ATASE, Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Cumhuriyet Arşivi, TTK Kütüphanesi ve Arşivi, İSAM, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi yetkililerine teşekkürlerimi sunarım. Aynı zamanda İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yetkililerine de teşekkürlerimi sunarım.

İstanbul, 2020

Çağdaş Taylan SALIN

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ALİ FUAT PAŞA'NIN MOSKOVA'YA SEFİR ATANMASINDAN MOSKOVA'YA GELİŞİNE KADAR

1.1. SOVYET RUSYA İLE İLİŞKİLERİN ÖNEMİ VE MOSKOVA'YA BİR SEFİR ATANMASININ GEREKLİLİĞİ	24
1.2. ALİ FUAT PAŞA'NIN MOSKOVA SEFİRLİĞİNE ATANMASI	27
1.2.1. Moskova'ya Sefir Olarak Ali Fuat Paşa'nın Seçilmesine Dair Yaklaşımlar	27
1.2.1.1. Gediz Taarruzu'nun Sonuçları.....	27
1.2.1.2. Mustafa Kemal Paşa'nın Yaklaşımı	36
1.2.1.3. Ali Fuat Paşa'ya Göre Moskova'ya Sefir Tayin Edilişi ve Nedenleri...	42
1.2.1.4. Diğer Eserlerde Söylenenler	53
1.2.1.5. Değerlendirme	57
1.2.2. Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya Sefir Atanması	62
1.3. ALİ FUAT PAŞA'YLA BİRLİKTE MOSKOVA'YA GİDECEK HEYETİN SEÇİLMESİ.....	63
1.4. MOSKOVA SEFİRLİĞİNE ALİ FUAT PAŞA'NIN ATANMASINA TEPKİLER.....	70
1.5. SEFARET HEYETİNİN HARCIRAHLARI.....	75

1.6. MUSTAFA KEMAL PAŞA’NIN ALİ FUAT PAŞA’YA VERDİĞİ TALİMAT	76
1.7. SEFARET HEYETİNİN KARS’A YOLCULUĞU	84
1.8. ALİ FUAT PAŞA’NIN KARS’TA TEMASLARI.....	87
1.8.1. Ali Fuat Paşa – Mustafa Suphi Görüşmesi.....	90
1.8.2. Ali Fuat Paşa – Mdivani Görüşmesi.....	93
1.9. SEFARET HEYETİNİN KARS’TAN AYRILIŞI VE MOSKOVA’YA HAREKETİ.....	98

İKİNCİ BÖLÜM

ALİ FUAT PAŞA’NIN MOSKOVA’DA İLK DÖNEMİ

2.1. TÜRK HEYETİNİN MOSKOVA’DA İLK TEMASLARI	103
2.2. MOSKOVA MÜZAKERELERİ BAŞLAMADAN ÖNCE SİYASİ DURUM	104
2.2.1. Ali Fuat Paşa’nın Raporlarına Göre Rusya’nın İç Durumu	105
2.3. MOSKOVA MÜZAKERELERİ	107
2.3.1. İlk Görüşmeler.....	107
2.3.2. Resmi Konferans	113
2.3.3. Müzakereler Sırasındaki Gelişmeler	118
2.3.4. Moskova Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması’nın İmzalanması	124
2.3.5. Moskova Antlaşması’nın Onaylanması ve Yürürlüğe Girmesi.....	131
2.3.6. İsmail Suphi Soysallı Bey’in Görüşleri.....	136
2.3.7. Ahmet Muhtar Bey’in Talimatı.....	141
2.4. 1 MART 1921 TÜRK-AFGAN ANTLAŞMASI	143
2.5. RUSYA’DA İÇ KARIŞIKLIKLAR VE KRONŞTAD AYAKLANMASI	149
2.6. SOVYET RUSYA’DA AMERİKALI BİR YATIRIMCI VE TÜRK HEYETİ İLE GÖRÜŞMESİ.....	153

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MOSKOVA ANTLAŞMASI'NDAN KARS KONFERANSI'NA KADAR SOVYET RUSYA İLE İLİŞKİLERİN GELİŞİMİ VE ALİ FUAT PAŞA'NIN SOVYET RUSYA'YA YÖNELİK TUTUMU

(NİSAN 1921 – EKİM 1921)

3.1. MOSKOVA ANTLAŞMASI'NIN İMZALANMASINDAN SONRAKİ GENEL GELİŞMELER.....	158
3.2. ALİ FUAT PAŞA'NIN SOVYET RUSYA'NIN İÇ VE DIŞ POLİTİKASI HAKKINDA GÖRÜŞLERİ.....	160
3.3. MOSKOVA ANTLAŞMASI'NIN İMZALANMASINDAN SONRA SOVYET RUSYA İLE İLİŞKİLERİN GELİŞİMİ	163
3.3.1. Moskova Antlaşması'nın İmzalanmasından Sonraki Dönemde Çiçerin ile Ali Fuat Paşa Arasında Bunalım	164
3.3.2. Rusya'nın Kendi İçindeki Milletler ile İlgili Politikaları	174
3.3.2.1. Ali Fuat Paşa'ya Göre Sovyet Rusya'nın Genişleme Politikasına Karşı Alınması Gereken Önlemler	176
3.3.2.2. Afganistan, Hive ve Buhara ile İlgili Ali Fuat Paşa'nın Görüşleri.....	176
3.3.3. Silah ve Para Yardımı Meselesi	181
3.3.3.1. Ataşemiliter Saffet Bey'in Almanya'dan Silah Alma Girişimleri.....	184
3.3.3.2. Tuapse Yoluyla Anadolu'ya Malzeme Sevki	185
3.3.4. Haberleşme Problemi	186
3.3.5. 14 Haziran 1921 Ali Fuat Paşa – Çiçerin Görüşmesi.....	189
3.4. ALİ FUAT PAŞA'NIN İNGİLİZLERE YAKLAŞILMASINA DAİR ÖNERİSİ	193
3.4.1. Ali Fuat Paşa'nın Polonya Sefiri ile Görüşmesi.....	198

3.4.2. Ali Fuat Paşa'nın İngilizlere Yaklaşılması Gerektiğine Dair Görüşü, Çiçerin ve İngiliz Heyeti ile Yaptığı Görüşme.....	199
3.5. TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİNİN İYİYE DOĞRU İVME KAZANMASI...	203
3.5.1. Türkiye – Ukrayna İlişkilerinin Kurulması	203
3.5.2. Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in Sovyet Rusya'ya Yeni Bir İttifak Önerisi	206
3.5.3. Ali Fuat Paşa'nın Raporlarında Ağustos-Eylül 1921 Döneminde Rusya'nın İktisadi Durumu.....	209
3.5.4. TBMM Hükümeti'nin Sovyet Rusya'ya Yardımı.....	210
3.5.5. Kars Konferansı'nın Açılması.....	211

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KARS KONFERANSI'NDAN ALİ FUAT PAŞA'NIN MOSKOVA SEFİRLİĞİNDEN AYRILIŞINA KADAR

(EKİM 1921-MAYIS 1922)

4.1. KARS ANTLAŞMASI'NIN ARDINDAN.....	215
4.1.1. Ali Fuat Paşa – Stalin Görüşmesi.....	215
4.1.2. Ali Fuat Paşa'nın İngiliz Heyeti ile Temasları.....	217
4.1.3. Rus Politikasının Esasları	218
4.1.4. Fransız İtilafnamesi'nin Türk-Sovyet İlişkilerine Etkisi.....	220
4.2. ALİ FUAT PAŞA'NIN SOVYET RUSYA'YA GÜVENSİZLİĞİ VE ALTERNATİF YOLU: İNGİLİZLERLE ANLAŞMAK	223
4.2.1. İslam Aleminin Merkezi Ankara'dır ve İngilizlerle Anlaşmak Zaruridir ..	225
4.2.2. “İngilizlerle Doğrudan Anlaşarak Sovyetlerin Korkunç Oyunlarına Mani Olmak Mecburiyetindeyiz”	227
4.2.3. Rusya ile Fransa Arasında Arabuluculuk Önerisi	228

4.2.4. Dünya Konjonktüründe Geline Durumda Sovyetlerden Yardım Beklenilmemesi Gerektiği.....	230
4.2.5. İngilizlerin Bolşeviklere Bakışı.....	231
4. 3. PARA VE SİLAH YARDIMI	232
4.3.1. Frunze'nin Ankara'dan Raporu: "Hem Kemal, Hem Meclis Şimdi Yalnız Bize Dayanmaktadırlar"	232
4.3.2. Kalan Paranın Ödenmesi	236
4.4. TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİNDE ZİRVE DÖNEMİ	237
4.4.1. Çiçerin'in Cenova Konferansı'na TBMM Hükümeti'nin de Katılmasını İstemesi.....	240
4.5. BUHARA CUMHURİYETİ İLE BİR ANTLAŞMA METNİ.....	242
4.5.1. Orta Asya Türk Devletlerindeki Türk Subaylarının Statüsü	245
4.6. ALİ FUAT PAŞA'NIN MOSKOVA SEFİRLİĞİNDEN AYRILIŞI: TÜRK ATAŞEMİLİTERLİĞİNE TAHARRİ OLAYI.....	245
4.6.1. Olayın Akisleri	251
4.6.2. Ali Fuat Paşa Moskova'ya Neden Dönmedi?	259
SONUÇ	262
KAYNAKÇA	267
EKLER	278

KISALTMALAR LİSTESİ

a.b.	:	Aynı belge
ABD	:	Amerika Birleşik Devletleri
a.e.	:	Aynı eser
a.g.e.	:	Adı geçen eser
a.g.m.	:	Adı geçen makale
a.g.t.	:	Adı geçen tez
ATASE	:	Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
B.	:	Belge No
BCA	:	Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
BOA	:	Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
bkz.	:	Bakınız
bs.	:	Basım
C.	:	Cilt
çev.	:	Çeviren
G.	:	Gömlek No
GCZ	:	Gizli Celse Zabıtları
haz.	:	Hazırlayan
İ.DUİT	:	İrade Dosya Usulü Tasnifi
İSH	:	İstiklal Harbi Kataloğu
K.	:	Kutu No

km.	:	Kilometre
OFS	:	Osman Ferit Sağlam Kataloğu
RSFSC	:	Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti
s.	:	Sayfa
S.	:	Sayı
SSC	:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
TBMM	:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TİTE	:	Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
TTK	:	Türk Tarih Kurumu
Yay.	:	Yayınları
yay. haz.	:	Yayına hazırlayan
YKY	:	Yapı Kredi Yayınları
ZC	:	Zabıt Ceridesi

GİRİŞ

A. Amaç ve Kapsam

Milli Mücadele dönemi Türk-Sovyet ilişkilerini konu alan çalışmalarda büyük ölçüde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni Moskova'da en üst düzeyde temsil eden Ali Fuat Paşa arka planda kalmış ve çok az bahis konusu olmuştur. Ancak Milli Mücadele'nin önderlerinden biri, XX. Kolordu Kumandanı ve Garp Cephesi Kumandanı olarak tanınan bir asker olan Ali Fuat Paşa Moskova'da yaklaşık 15 ay sefir olarak kalmış ve tam da Milli Mücadele'nin düzenli bir orduya kavuşarak Yunanlarla yoğun bir mücadele içerisinde olduğu ve özellikle Sovyet yardımına ihtiyaç bulunduğu kritik bir dönemde bu diplomatik görevi yerine getirmiştir. Bu bakımdan Sefir Ali Fuat Paşa'yı merkeze alan bir Milli Mücadele dönemi Türk-Sovyet ilişkileri çalışmasının gerçekleştirilebileceği görüldü. Sefir olarak Ali Fuat Paşa'nın Moskova'da iken ne tür faaliyetlerde bulunduğu, Sovyet liderlerle nasıl ilişkiler yürüttüğü, Sovyetlerden silah ve para yardımını sağlamada nasıl bir rol oynadığı, Ankara Hükümeti ile hangi konularda uzlaşıp hangi konularda çatıştığı, Sovyet Rusya'ya nasıl baktığı Milli Mücadele dönemi Türk-Sovyet ilişkilerini daha geniş bir perspektiften anlamak için elzem görülmüş ve elbette üzerinde durulması gereken meseleler olarak değerlendirildi.

Bunun yanında bugüne kadar Ali Fuat Paşa'nın hangi koşullarda ve neden Moskova'ya sefir atıldığı sorusuna tatmin edici bir cevap verilmemiştir. Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya sefir atanma süreci de net olarak zihinlerde oturmamıştır. Birçok eser Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya 21 Kasım 1920'de atıldığını söylemesini esas alarak atanma tarihini yanlış verdikleri gibi Moskova'ya hareket günü de genellikle yanlış verilmiştir. Bu süreçte Mustafa Kemal Paşa ve Ali Fuat Paşa'nın aldıkları tavır ve oluşan tepkiler de pek az irdelenmiştir. Milli Mücadele'nin en kritik döneminde ve Türk-Sovyet ilişkilerinin en kritik safhasında Moskova'da bulunan Ali Fuat Paşa ise büyük ölçüde gözlerden kaçırılmıştır. Milli Mücadele'nin en önde gelen isimlerinden ve bir asker olan Ali Fuat Paşa'nın aniden diplomatik bir misyon üstlenmesi de konuyu daha da ilgi çekici kılmaktadır.

Çalışma Milli Mücadele dönemi Türk-Sovyet ilişkilerini bütünüyle ele almayı hedeflememektedir. Moskova'da bulunduğu dönemde Ali Fuat Paşa'nın Sovyet Rusya'ya yönelik yaklaşımı çalışmanın ana konusunu oluşturur. Ayrıca Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya sefir atanma sürecine açıklık getirmesi çalışmanın en önemli hedeflerinden biridir.

Bir diplomatın ya da sefirin bulunduğu ülkedeki misyonu ve faaliyetleri çok fazla ele alınan konu türlerinden değildir. Böyle bir çalışmaya örnek olarak Bilal Şimşir'in "Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Bey'in Vaşington Büyükelçiliği (1920-1927)" makalesi verilebilir. Şimşir bu makalesinde 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşması döneminden itibaren Türk-Amerikan ilişkilerinin kuruluşunu, gelişimini ve Ahmet Muhtar Bey'in 1927'de Washington'a sefir atanma sürecini anlatmıştır. Makalesinin sonunda ise Şimşir, Sefir Ahmet Muhtar Bey'in faaliyetlerinden olarak, Ermeni diasporasının da yol açtığı Amerika'daki Türkiye aleyhine algıyı değiştirmeye yönelik önemli bir rol oynadığını anlatmıştır.¹ Peki Ali Fuat Paşa'nın Moskova Sefirliğini özel kılan nedir? Kasım 1920'de Moskova Sefirliğine atanan ve Şubat 1921 – Mayıs 1922 arasında Moskova'da sefir olarak bulunan Ali Fuat Paşa'nın bu görevi şüphesiz Milli Mücadele'nin en kritik dönemine denk gelmektedir ve bu dönem dış yardıma en çok ihtiyaç duyulduğu dönem olarak göze çarpmaktadır. Dış yardım deyince de akla ilk Sovyet Rusya gelir ve bunun geçerli nedenleri vardır. Ali Fuat Paşa Moskova'ya sefir atandığı dönemde TBMM – Sovyet Rusya ilişkileri yeni yeni olgunlaşmaya başlamaktadır ve onun sefirliği döneminde bir hayli mesafe kat edecektir.

Ali Fuat Paşa'nın Moskova Sefirliğini daha da ilgi çekici kılan etmenler vardır. Sovyet Rusya, dış destek konusunda en önemli alternatif olduğu için TBMM Hükümeti açısından en önemli ülkedir. TBMM Hükümeti'nin yurt dışına atadığı ilk sefir Ali Fuat Paşa'dır. Moskova Sefareti de TBMM'nin en yüksek dış temsilciliğidir. Kabil ve Tiflis'te temsilcilikler vardı ancak onlar sefaret düzeyinde değildi.² Ali Fuat Paşa bir askerdi ve aniden Moskova gibi çok önemli bir merkezde diplomatik vazife

¹ Bilâl N. Şimşir, "Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Bey'in Vaşington Büyükelçiliği (1920-1927)", *Bellekten*, C. XLI, S. 162, Nisan 1977, s. 338-341.

² Bilâl N. Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1996, s. 54.

üstlenmiş olması onun bu sorumluluğu nasıl yerine getirdiğini de bir merak konusu yapmaktadır. Ali Fuat Paşa'nın Moskova'da Sefir olarak bulunduğu dönemde dikkat çeken bir husus, bu dönemde İngiltere, Fransa, ABD gibi batılı devletlerin sefir düzeyinde diplomatlarının Moskova'da olmamasıdır. Bunun en önemli sebebi Sovyet Rusya'nın batılı devletlerce tanınmamış olmasıydı ki 1917'de Bolşevik Devrimi gerçekleştiği dönem bu devletler sefirlerini çekmişler ve ancak 1924'ten itibaren tekrar göndermişlerdir. Ali Fuat Paşa Moskova'dayken, İran ve Afganistan'ın sefirleri ise mevcuttu. Gözden kaçırmamız gereken bir husus da Bolşevik Devrimi'nin sonuçlarının Rusya'da 1920'lerin başında daha yeni ortaya çıkmakta ve Bolşevik idaresinin devam edip etmeyeceğinin o dönem dünya kamuoyunda en çok merak edilen ve tartışılan meselelerden birisi olduğudur. Çünkü tam da Ali Fuat Paşa'nın Moskova Sefirliğine rastlayan bu dönemde Sovyet yöneticilerinin getirdiği Bolşevizm anlayışı Rus halkının açlığa varan ekonomik zorluklarla yüzleşmesine ve dolayısıyla meydana gelen iç sarsıntının Sovyet idaresinin devamını tehdit etmesine yol açmıştır.

Çalışmanın zaman aralığı ise başlıkta belirtilen tarihe göre biraz daha geniş tutulmuş, atanmasına zemin hazırlayan ve 24 Ekim 1920'de Garp Cephesi'nde başlayan Gediz Taarruzu'ndan alınarak Ali Fuat Paşa'nın Ankara'dan Moskova'ya geri dönmeye hazırlandığı Temmuz 1922'ye kadar getirilmiştir.

Konumuz ile ilgili yapılan doğrudan bir çalışma bulunmamaktadır. Ali Fuat Paşa ile ilgili en önemli kaynaklardan biri olan Ayfer Özçelik'in **Ali Fuat Cebesoy (1882 – 10 Ocak 1968)** adlı çalışması yine Ali Fuat Paşa'nın Moskova Sefirliği ile ilgili şu ana kadarki en kapsamlı çalışma olmuştur. Ali Fuat Paşa'nın Moskova Sefirliği bahsine 83 sayfa ayıran Özçelik'in bu eserinde TİTE arşivi kullanılmamış, daha çok Ali Fuat Paşa'nın hatıratından yararlanılmıştır. Bu eksikliğine karşın eserdeki özellikle Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya sefir atanması ve sefaret heyetinin seçilmesi ile ilgili aydınlatıcı bilgi ve belgeler, araştırmamıza önemli katkı sağlamıştır. Ayrıca bu eser Ali Fuat Paşa'nın 1. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele dönemi faaliyetlerini derli toplu ele alan bir eser olmuştur. Yine Özçelik'in "Gediz Taarruzu (24 Ekim 1920)" makalesi Ali Fuat Paşa'nın Garp Cephesi kumandanlığından alınmasında büyük etken olan Gediz Taarruzu ile ilgili yapılmış en önemli çalışmadır.

Milli Mücadele dönemi Türk-Sovyet ilişkileri ile ilgili yapılan çalışmalardan özellikle Kamuran Gürün'ün **Türk-Sovyet İlişkileri: 1920-1953**, Osman Okyar'ın **Milli Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal: 1920-1921** eserleri Milli Mücadele dönemi Türk-Sovyet ilişkilerinin genel seyrinin kafamızda şekillenmesinde ve Sovyetlerin iç durumunu anlamamızda yardımcı olmuştur. Yine konu ile ilgili en önemli araştırmalardan biri Saim Yüceer'in **Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri** eseridir. İsmet Konak'ın **Rus Devrimi ve Mustafa Kemal: Rus İç Savaşı (1918-1922) Döneminde Türk-Bolşevik İlişkileri** eseri de bunlardan sayılabilir. Belki de Sovyet Rusya ve Bolşevik devrimi ile ilgili en önemli eser sayılabilecek Edward Hallett Carr'ın üç ciltlik **Sovyet Rusya Tarihi: Bolşevik Devrimi 1917-1923** bu konularda başvuru eserlerinden biridir.

B. Kaynaklar

Çalışmamız büyük ölçüde arşiv belgelerine dayanmaktadır. Ali Fuat Paşa'nın Moskova Sefirliği ile ilgili arşiv belgelerinin büyük kısmı TİTE'de bulunmaktadır. Bunun sebebi 27 Mart 1968'de içinde Ali Fuat Paşa'nın 9 dosya halinde Moskova belgelerinin de olduğu bir belgeler serisinin Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü'ne verilmesidir.³ Özellikle bu arşiv belgelerinde Ali Fuat Paşa'nın Ankara'ya gönderdiği ve kendisine Ankara'dan gelen raporlar bulunmaktadır. Bu bakımdan Türk-Sovyet ilişkilerinin kritik bir döneminde Ali Fuat Paşa'nın düşüncelerini bu arşiv belgeleri sayesinde takip etmek mümkün olmuştur. Ali Fuat Paşa'ya ait TİTE'ye verilen Moskova Sefareti ile ilgili belgeler yine Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü tarafından 2015'te **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları** adıyla orijinal ve transkript edilmiş haliyle iki cilt olarak yayımlanmıştır. Yine aynı Enstitü tarafından 2013'te dört cilt halinde basılan **XX. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa'nın Haberleşme Kayıt Defteri**'nde orijinal belgeler transkript edilmiş suretleriyle birlikte yayımlanmıştı. Bu bakımdan Milli Mücadele dönemi ile ilgili olarak yine önemli bir eser araştırmacıya kazandırılmıştı. Doğal olarak iki ciltlik **Ali**

³ TİTE K.: 323 G.: 13 B.: 13-94.

Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları, çalışmanın en önemli kaynak eseri olmuştur. Adı geçen eserin şu ana kadar herhangi bir akademik çalışmada kullanıldığına rastlamadık. Her ne kadar transkript edilmiş belgeler bize büyük kolaylık sağlasa da bunların orijinal belgelerle titiz bir şekilde karşılaştırılmasına ve sağlamlasının yapılmasına dikkat edildi. Hata tespit edilen yerler düzeltildi. Çalışma için sadece TİTE Arşivi belgeleriyle yetinilmedi. ATASE, Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Cumhuriyet Arşivi, TTK Arşivi'ne de başvurularak bu arşivlerden de önemli belgeler temin edildi. TİTE Arşivi'nde bulunan belgelerinin birçoğunun ATASE'de de olduğunu gördük. Bununla birlikte az da olsa ATASE, Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Cumhuriyet Arşivi'nde bulunan ancak TİTE'de bulunmayan ve doğrudan Sefir Ali Fuat Paşa'nın yazdığı ya da ona gönderilen belgelere rastladık. Özellikle Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nden edindiğimiz belgeler Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya sefir tayin edilmesi meselesinde orijinal ve önemli sonuçlara varmamızı sağlamıştır. TTK Arşivi daha çok Enver Paşa ile ilgili belgelerin yoğunlukta olduğu bir arşivdir. Bu arşivde Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa'yı ilgilendirecek bir belgeye rastlamadık ancak Ali Fuat Paşa'nın Moskova Sefirliği dönemi ile ilgili fotoğraflarına rastladık ve bunları ekler kısmında kullanmayı uygun gördük. Başvurduğumuz bir başka arşiv ise Dışişleri Bakanlığı Arşivi idi. Özellikle konumuz için önemli bir kaynak olabileceğini düşündüğümüz Dışişleri Bakanlığı Arşivi'ndeki belgelerin henüz tasnif aşamasında ve bu nedenle araştırmacıya kapalı olduğu cevabını aldık. Yine de yukarıda sözünü ettiğimiz arşivlerden elde ettiğimiz belgeler böyle bir çalışma için tatmin edici düzeydedir.

Çalışmamızın diğer arşiv kaynakları yayımlanmış belgelerdir. Çalışmamız sırasında yurt dışında arşiv çalışması yapma şansı bulamadık ancak Stefanos Yerasimos'un **Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devriminden Milli Mücadele'ye** adlı eserinde Rus arşivinden Türkçe olarak yayımlanan belgeler çalışmamıza çok önemli bir katkı sağlamıştır. Bu eserde yer alan özellikle Ali Fuat Paşa ile Rusya'da en çok muhatap olduğu Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin arasındaki yazışmalar Türk-Sovyet ilişkilerinin seyrini izlememizde çok yardımcı olmuştur. Bu bakımdan Ali Fuat Paşa ile Ankara arasında yapılan yazışmaların **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**'ndan, Ali Fuat Paşa ile Çiçerin arasındaki yazışmaların da

Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devriminden Milli Mücadele'ye eserinden takip edilebileceğini söyleyebiliriz. Böylece bu iki kaynak karşılaştırılarak Ali Fuat Paşa'nın Sovyet Rusya politikaları ile ilgili nasıl bir tutum sergilediğini izleme olanağı doğmuştur. Bir başka önemli yayımlanmış arşiv kaynağı da Osman Selim Kocahanoğlu'nun hazırladığı **Ali Fuat Cebesoy'un Arşivinden Askeri ve Siyasi Belgeler** adlı eserdir. Bu eserde Moskova Sefareti ile ilgili 59 adet belge bulunmaktadır ve bunlar daha çok Moskova Sefareti Ataşemiliteri Saffet Bey'in Almanya'dan silah temin etme faaliyetleriyle ilgilidir. Konu çerçevesini çok aşmadan buradan da tamamlayıcı nitelikte belgeler kullanıldı. Zikretmeden geçemeyeceğimiz ve hem konumuzla ilgili hem Milli Mücadele dönemi Türk dış politikası ile ilgili bazı önemli belgeleri içeren **Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge): 1919-1923** şüphesiz en önemli kaynak eserlerden biridir. Natalya Çerņiçenkia'nın **Rus Arşivlerine Göre Moskova ve Kars Konferansları: Tutanaklar ve Belgeler** eseri de çalışmamıza katkı sağlamıştır. Tüm bu kaynaklara bakılacak olursa Ali Fuat Paşa'nın Moskova Sefirliği görevi sırasında yaptığı yazışmalar sadece TİTE'de bulunmadığı görülür. Yine tüm bu kaynaklara bakarak konumuzla ilgili bir belge zenginliğinin karşımıza çıktığını ve çalışmamızın orijinal bir araştırma olmasını sağladığını söyleyebiliriz.

Çalışmamızda başvurduğumuz diğer birincil kaynak Türkiye Büyük Millet Meclisi zabıt cerideleri ve gizli celse zabıtları ile **Düster**'dur. Bu zabıtlardan hareketle özellikle Gediz Taarruzu'nun yarattığı sonuçların ve Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya sefir atanmasının Meclis'te nasıl bir karşılık bulduğunu takip etmek mümkün olmuştur. Yine bu zabıtlar Moskova'ya sefaret heyetinin seçilmesi, 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması'nın onay süreci gibi konular için başlıca kaynak olmuştur.

Çalışmanın bir başka kaynağı da hatıralardır. Özellikle Ali Fuat Paşa **Millî Mücadele Hâtıraları, Moskova Hatıraları, Siyasi Hatıralar, Bilinmeyen Hatıralar** gibi hatıralarını kaleme alarak yakın dönem tarihimizle ilgili önemli belgeler bırakmış bir kişidir. Ali Fuat Paşa'nın konumuz olan Moskova'daki görevi ile ilgili kaleme aldığı ve 1955'te yayımlanan **Moskova Hatıraları** çalışmamızın başlıca kaynaklarından biri olmuştur. Ali Fuat Paşa'nın bu hatıratında Milli Mücadele dönemi

Türk-Sovyet ilişkilerinin altyapısını çok iyi açıkladığını, Sovyet Rusya'yı iyi analiz ettiğini, Sovyet Rusya'nın iç durumu ve liderleri ile ilgili önemli bilgiler verdiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Ancak Moskova Sefirliği görevinin son dönemini içine alan Kasım 1921 – Mayıs 1922 dönemi ile ilgili olarak daha çok dış olaylardan bahsettiğini ve kendisini merkeze koymadığını gördük. Ali Fuat Paşa ile birlikte Moskova'ya Sovyetlerle müzakere sürecini yönetmek için gönderilen Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey'in **Vatan Hizmetinde** ve Doktor Rıza Nur Bey'in **Hayat ve Hatıratım** eserleri özellikle Ali Fuat Paşa'nın Moskova'daki ilk dönemi ve Moskova müzakereleri ile ilgili önemli kaynaklardır. Özellikle Yusuf Kemal Bey'in hatıratı Moskova müzakerelerinin takip edilebilmesi açısından önemlidir. Bunlar dışında olabildiğince döneme tanıklık etmiş ve çalışmaya katkı sağlayabilecek tüm isimlerin hatıralarına başvurduk. Bu hatıraların mümkün mertebe ilk baskılarının kullanılmasına özen gösterildi. Kazım Karabekir Paşa'nın **İstiklâl Harbimiz** eseri önemli kaynaklardan biridir. Ali Fuat Paşa'nın Garp Cephesi Kumandanlığından alınmasına sebep olan Gediz Taarruzu çok tartışmalı bir konu olmuş ve döneme tanıklık eden kumandanlar bunu kendi açılarından ele almışlardır. Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'nın **Nutuk**, Ali Fuat Paşa'nın **Moskova Hatıraları**'nın yanında **Millî Mücadele Hâtıraları**, **Bilinmeyen Hatıralar**, İsmet (İnönü) Bey'in **Hatıralar**, Halide Edip (Adıvar)'in **The Turkish Ordeal**, Çerkez Ethem'in **Çerkes Ethem'in Hatıraları**, Kazım Özalp'in **Millî Mücadele 1919-1922**, İzzettin Çalışlar'ın **İstiklal Savaşı Hatıraları** bu süreç ile ilgili bakış açılarını yansıtmaktadır. Hatıraların yanında günlüklere de yer verildi. Nilüfer Hatemi tarafından hazırlanan **Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri**, bunun yanı sıra **Dr. İbrahim Talî Bey'in (Öngören) Günlüğü** ve Kazım Karabekir Paşa'nın **Günlükler**'i bu minvaldendir. Özellikle hatıralara temkinli yaklaşılmaya ve belgelerle doğrulamaya özen gösterdik. Hatıralar yazarı kişisel bakış açısını yansıttıkları, genellikle yazıldığı dönemin konjonktürüne uydurulmaya çalışıldıkları ve insan hafızasının genel zaaflarından istisna edilemeyecekleri için belgeler ile doğrulanamadığı takdirde bu eserlerden alınan veriler mutlak gerçekler değil, ihtimaller ve yorumlamalar olarak kabul edildi. **Millî Mücadele Hâtıraları** ile **Bilinmeyen Hatıraları**'nda Ali Fuat Paşa'nın Moskova Sefirliğine tayini ile ilgili yazdıkları insanların olayları nasıl kendilerine göre yorumlama eğiliminde

olduklarının bariz örneklerindedir. İlgili bölümde bu hususta gereken kritikleri ve açıklamaları yaptık.

C. Mütareke Döneminde Ali Fuat Paşa (1918-1920)

Babası İsmail Fazıl Paşa'nın izinden giderek askerlik mesleğine giren ve Mustafa Kemal Paşa ile aynı kuşakta olan Ali Fuat Paşa, Milli Mücadele'de önemli vazifeler almadan önce Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki aralıksız savaşlar sırasında kendini göstermiştir. Önce 1908'de Roma'da Ataşemiliterlik yaptı. Sonrasında Balkan Harbi'ne katıldı. 1. Dünya Savaşı'nda Sina-Filistin Cephesi'nde, Kanal Harekatı'nda, Doğu Cephesi'nde görev aldı. 30 Haziran 1917'de XX. Kolordu Kumandanlığı'na atandı. 22 Kasım 1917'de Kudüs müdafaası sebebiyle Mirlivalığa terfi ettirildi. Savaşın sonlarına doğru Türk ordusu Suriye'de tutunamayacak ve Anadolu sınırlarına kadar çekilecektir. 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra Mustafa Kemal Paşa ile birlikte İslahiye'ye çekilme kararı aldı. 9 Kasım 1918'de İngilizler İskenderun'u ve 25 Aralık'a kadar Pozanti'ya kadar Adana vilayetinin geri kalanını işgal etmişti. XX. Kolordu da Konya'ya nakledilmiş ve çekilme esnasında geride bıraktığı bölgede halkın can ve mal güvenliğini korumak için jandarma birliklerini takviye ederek önemli bir görev üstlenmişti. 20 Aralık 1918'de İstanbul'a gelen Ali Fuat Paşa, burada Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeler yaptı. Mustafa Kemal Paşa ile vatanın kurtarılması için mücadelenin Anadolu'da yürütülmesi konusunda mutabık kaldı ve Mart 1919'da Konya'da bulunan kolordusunun başına döndü. Daha sonra XX. Kolordu Ankara'ya taşınmıştır. 13 Mayıs 1919'da geldiği Ankara'da Ali Fuat Paşa, ilk iş olarak halkın maneviyatını yükseltmeye çalıştı. İki gün sonra, 15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanlar tarafından işgali her tarafta büyük yankı uyandırdı. 19 Mayıs'ta Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa, 23 Mayıs'ta Ali Fuat Paşa'ya Samsun'a geldiğini bildirdi. Ali Fuat Paşa 26 Mayıs'ta verdiği cevabında Manisa'nın da işgal edildiğini ve Konya'daki birliklerinin

Ankara'ya gelmekte olduğunu bildirdi. Bu telgraflaşmalardan sonra Ali Fuat Paşa ve kolordusu, birçok konuda Mustafa Kemal Paşa'ya verilecek bilgilerde aracı olacaktır.⁴

Ali Fuat Paşa, bundan sonra Milli Mücadele'nin örgütlenmesine temel oluşturacak roller üstlenmiştir. Rauf Bey ile birlikte Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek için Havza'ya hareket ettiler. 19 Haziran 1919'da Mustafa Kemal Paşa onları Amasya'da karşıladı. Rauf Bey, Ali Fuat Paşa ve Mustafa Kemal Paşa arasında yapılan görüşmeler sonucu Amasya Genelgesi hazırlandı ve görüşleri alınmak üzere çeşitli kumandanlara gönderildi. Amasya Genelgesi'nde Sivas'ta bir kongre toplanması öngörülüyordu ve "milletin istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır" manifestosu ile Milli Mücadele'nin yöntemi ortaya konuyordu. Ali Fuat Paşa 22 Haziran'da Amasya'dan ayrıldı ve 26 Haziran'da Ankara'ya geldi. Mustafa Kemal Paşa da 9 Temmuz günü İstanbul'a davet edilmesini kabul etmeyerek istifasını bildirdi. Sonrasında Ali Fuat Paşa Sivas Kongresi'ne aza seçilmesi işine başladı ve Afyonkarahisar'da 23. Tümen Komutanı Ömer Lütfi Bey'den üç aza seçip Ankara'ya göndermesini istedi. Bu sırada Ankara Valisi Muhittin Paşa İstanbul Hükümeti'nin görüşüne yakın duruyor ve Ali Fuat Paşa'dan tedirginlik duyuyordu.

Sivas Kongresi hazırlıkları sürerken Ankara gibi merkezi bir yerde bulunmasından dolayı kongre hazırlıkları konusunda en büyük yükü Ali Fuat Paşa üstlenmiştir. Mustafa Kemal Paşa da o sırada Erzurum'daydı. Ali Fuat Paşa kolordusunun bütün vasıtalarını delegelerin Sivas'a gitmesi ve Mustafa Kemal Paşa ile irtibat kurması için seferber etmiştir. Sivas Kongresi'ne Batı Anadolu'dan gelen delegeler de Ankara'dan geçtikleri için Ali Fuat Paşa onlarla konuşma imkanı buluyordu. Diğer yandan Ali Fuat Paşa'nın babası İsmail Fazıl Paşa da kongreye İstanbul'dan delege seçilmiş ve Ankara'ya gelmişti. Bu arada İstanbul çevresinde büyük endişe yaratan Erzurum Kongresi, 7 Ağustos 1919 tarihli bir beyanname ile sona ermişti.

Ali Fuat Paşa'nın bu dönemde üstlendiği önemli bir rol de toplanacak Sivas Kongresi ile ilgili İstanbul'daki önemli kişilerin görüşünü Mustafa Kemal Paşa'ya aktarmasıdır. Ali Fuat Paşa'ya ilgili raporları aktaran kişi ise milli hareketin o zamanki

⁴ Ayfer Özçelik, **Ali Fuat Cebesoy (1882-10 Ocak 1968)**, Ankara, Akçağ Yay., 1993, s. 1-64.

İstanbul temsilcisi Kara Vasıf Bey'di. Ali Fuat Paşa Kara Vasıf Bey'den aldığı raporların özetini Erzurum'daki Mustafa Kemal Paşa'ya gönderiyordu. Öte yandan Ali Fuat Paşa, Ankara Valisi Muhittin Paşa'nın da kongre karşıtı girişimlerine de engel olma konusunda önemli rol oynamıştır.

Bu dönemde önemli gelişmelerden biri Damat Ferit Paşa tarafından Harbiye Nazırı olarak atanan Süleyman Şefik Paşa'nın, 15 Ağustos'ta kolordulara çektiği telgrafla kolorduların birbiriyle şifreli haberleşmesini yasaklamasıydı. Bu emre Ali Fuat Paşa ve Kazım Karabekir Paşa şiddetle karşı çıktılar. Ali Fuat Paşa, Harbiye Nezareti'ne bir muhtıra vererek yirmi dört saat içinde şifreli haberleşmeye izin verilmediği takdirde bütün telgrafhanelerin askeri işgal altına alınarak haberleşmeye eskisi gibi devam edileceğini bildirdi. Gerekli emir verilmeyince de 21 Ağustos 1919'da XX. Kolordu mıntikasındaki telgrafhaneleri işgal ettirdi. Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşa ise, Ali Fuat Paşa'yı bir şekilde İstanbul'a getirtip tutuklatmanın yolunu arıyordu.⁵ Kazım Karabekir Paşa, bu tuzağa düşmemesi için Ali Fuat Paşa'yı uyarmıştır.⁶ İstanbul Hükümeti tarafından 28 Ağustos 1919'da "XX. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa'nın azledildiği ve yerine Ankara'da bulunan Ahmet Hulusi Paşa'nın vekalet edeceği" bildirildi. Ali Fuat Paşa'ya Divan-ı Harp tarafından kanunî takibat yapılması da kararlaştırılmıştı. Ali Fuat Paşa ise kumandayı kimseye teslim etme niyetinde değildi. Mustafa Kemal Paşa ve Kazım Karabekir Paşa da Harbiye Nezareti'nin bu kararını protesto etmişti. Zaten yaşlı ve hasta olan Ahmet Hulusi Paşa da söz konusu görevi kabul etmemişti. Bunun üzerine Ali Fuat Paşa görevine devam edeceğini bildirirse de, 2 Eylül 1919'da Harbiye Nezareti'nin XX. Kolordu Kumandanlığı'na Eskişehir'de bulunan Kiraz Hamdi Paşa'yı atadığı öğrenilmişti. Ancak bölge kumandanlarının Ali Fuat Paşa'ya bağlılığının etkisi ve Ali Fuat Paşa'nın da girişimleriyle bu karar da etkili olmamıştır.⁷

4 Eylül 1919'da Sivas Kongresi açıldı. Bu sırada İstanbul Hükümeti Dahiliye Nazırı Adil Bey'in Sivas Kongresi'ni basma girişimi üzerine, 9 Eylül 1919'da Sivas

⁵ A.e., s. 64-84.

⁶ Kazım Karabekir Paşa'dan XX. Kolordu Kumandanlığı'na Erzurum'dan 26 Ağustos 1919 Tarihli Şifre, Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1960, s. 146.

⁷ Özçelik, a.g.e., s. 83-86.

Kongresi İstanbul ile haberleşmenin kesilmesine karar vermiş, bu kolordulara da bildirilmişti.⁸

İstanbul Hükümeti ve işgal kuvvetleri, Sivas Kongresi ile milli hareketin teşkilatını tamamlaması ve daha kuvvetli bir tehdit unsuru haline gelmesinden çekiniyordu. Buna mani olmak için Ağustos 1919'dan itibaren İngilizler Anadolu'ya kuvvet sevkine başlamışlardı. İngiliz kuvvetlerinin İzmit-Eskişehir-Konya demiryolu hattını tutmaları Sivas ve Ankara'yı hem Batı Anadolu Kuva-yı Milliyesinden hem de İstanbul'dan koparmaları demek olacaktı. Bu durum karşısında Ali Fuat Paşa, I. Eskişehir Harekatı olarak bilinen harekatıyla bu girişimleri etkisiz kılarak büyük bir görevi başarıyla yerine getirmiştir. Elde edilen bu başarı, başarısızlıklarına bir yenisi ekleyen Damat Ferit Paşa'nın 2 Ekim 1919'da istifasına zemin hazırlayan etmenlerden biri olmuştu. Sivas Kongresi'nde, 9 Eylül 1919'da Ali Fuat Paşa'ya "Garbi Anadolu Umum Kuva-yı Milliye Kumandanı" unvanı verildi. Ali Fuat Paşa, I. Eskişehir Hareketi'nden sonra Uşak, Aydın, İzmir bölgesindeki dağınık güçleri toplamak ve güçlendirmek için bölgeye gitmek istemiş ve Mustafa Kemal Paşa da bunu onaylamıştı. 14 Ekim 1919'da Bilecik'te kumandanlarla toplantı yapmış, ancak sonra kendi hatıratında belirttiğine göre, İzmir cephesine gitmesine Ali Rıza Paşa Hükümeti engel olmuştu.⁹

Ali Fuat Paşa 1 Kasım 1919'da Sivas'a hareket etti ve Meclis-i Mebusan'a dair meselelerin ele alındığı 16 Kasım'dan 29 Kasım'a kadar sürecektir kumandanlar toplantısına katıldı. Bu arada Heyet-i Temsiliye'nin Sivas'tan XX. Kolordu'nun bulunduğu Ankara'ya nakledilmesine karar verildi. Ali Fuat Paşa bu dönemde Adana, Antep, Maraş ve Urfa'nın da kurtuluşu için planlar hazırlamış ve bu yönde girişimlerde bulunmuştur. Sivas'tan sonra 4 Aralık'ta Kayseri'ye, oradan Kırşehir'e ve 12 Aralık'ta Ankara'ya geldi. Ankara'ya geldiğinde, 13 Aralık'ta iki ay izinli olarak XX. Kolordu Kumandanlığından ayrılmış ve Garbi Anadolu Umum Kuva-yı Milliye Kumandanı olarak faaliyetine devam etmiştir.

⁸ A.e., s. 86.

⁹ A.e., s. 84-114.

İstanbul'a giden mebusların önce Ankara'ya gelmesi ve Heyet-i Temsiliye'nin onlarla görüşmesi kararlaştırılmıştı. 3 Ocak 1920'den itibaren mebuslar Ankara'ya uğrayarak geçmeye başladılar. Mustafa Kemal Paşa bu mebuslarla uzun görüşmeler yapmış ve İstanbul'da takip edecekleri programa esas olmak üzere Misak-ı Milli'yi hazırlamıştır.¹⁰

1920 kışında Ali Fuat Paşa Güney Cephesi'nde faaliyette bulundu. Bu sırada İstanbul'da önemli gelişmeler oluyordu. Ali Rıza Paşa Hükümeti 3 Mart 1920'de istifa etmiş yerine kısa ömürlü Salih Paşa Hükümeti kurulmuştu. 16 Mart 1920'de İstanbul İngilizler tarafından işgal edilerek Meclis basıldı ve Rauf Bey, Kara Vasıf Bey gibi yurtseverler tutuklandı. Bu tarihten itibaren Ali Fuat Paşa'nın Umum Kuva-yı Milliye Kumandanlığı uhdesinde kalmak üzere XX. Kolordu'nun başına geçmesi kararlaştırıldı. İki gün sonra, 28 Mart'a kadar sürecek II. Eskişehir Harekatı başlayacak ve başarıyla sonuçlanacaktır. Bu dönemde Ali Fuat Paşa, 23 Nisan 1920'de TBMM'nin Ankara'da açılması için gerekli hazırlıkları yaptı. Daha sonra Mayıs-Temmuz 1920 döneminde baş gösteren ve Ankara'yı tehdit eden iç isyanların bastırılmasında rol aldı. Bu dönemde Damat Ferit Paşa tekrar iş başına gelmiştir.

Ali Fuat Paşa, 24 Mayıs 1920 tarihinde Sadrazam Damat Ferit Paşa tarafından Mustafa Kemal Paşa, Kara Vasıf Bey, Alfred Rüstem, Doktor Adnan Bey ve Halide Edip Hanım ile birlikte "Kuva-yı Milliye adı altında fitne ve fesat çıkarmak, ahaliden zorla para toplamak, iç güvenliği bozmak" suçlarından idam cezasına çarptırılıp resmi unvanları kaldırılanlar arasında yer aldı.¹¹ Damat Ferit Paşa'nın çıkardığı, "Mustafa Kemal ve Ali Fuat Paşaların Bolşevik oldukları" yolundaki söylentiler de gündemdeydi.¹² Dolayısıyla Mütareke dönemi boyunca, Ali Fuat Paşa'nın genellikle Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin başta gelen hedeflerinden biri olduğunu görüyoruz.

18 Haziran 1920'de başlayan büyük Yunan taarruzu Garp Cephesi'nde organizasyon ile ilgili birtakım düzenlemelerin yapılmasını gerektirdi. Mustafa Kemal Paşa, 20 Haziran'da Eskişehir'e gelerek Ali Fuat Paşa ile durum değerlendirmesi yaptı.

¹⁰ A.e., s. 114-125.

¹¹ 24 Mayıs 1920 Tarihli İrade-i Seniye, **BOA İ.DUİT** 175/46 lef 1.

¹² Turhan Ada, "Rus-Batı Rekabetinin Odak Noktasındaki Anadolu ve Ankara Hükümeti'nin Sovyet Politikası (1920-1922)", **Bellekten**, C. LXXXII, S. 295, Aralık 2018, s. 1087.

Bu toplantıda batıda ve doğuda iki cephe kumandanlığının kurulmasına karar verildi. Ege sahillerinden başlayarak İç Anadolu'ya kadar uzanan, Karadeniz ile Akdeniz arasında büyük bir savunma bölgesi teşkil eden "Garp Cephesi Kumandanlığı"nı Ali Fuat Paşa üstlendi. 24/25 Haziran 1920'de Ordu Kumandanı salahiyyet ve vazifesi ile Ali Fuat Paşa'nın Garp Cephesi Kumandanlığına tayin edildiği ve başka diğer düzenlemeler Mustafa Kemal Paşa tarafından ilgili makamlara bildirildi. Ali Fuat Paşa'nın bıraktığı XX. Kolordu Kumandanlığı'na da Albay Bekir Sami Bey atanmıştı.¹³ Ali Fuat Paşa'nın Garp Cephesi Kumandanlığına resmi ataması 23 Haziran 1920'de yapılmıştır.¹⁴ Böylece Moskova'ya sefir atanmasına kadar yaklaşık dört ay boyunca Garp Cephesi Kumandanı olarak görev yapacaktır.

D. Milli Mücadele Dönemi Türk Dış Politikasının Ana Hatları

Milli Mücadele hareketinin ve dış politikasının hedefleri çerçeve olarak Erzurum ve Sivas kongreleri beyannamelerinde ortaya konmuştur. Bu beyannamelerde milli sınırlar içinde vatanın bir bütün olduğu, birbirinden ayrılamayacağı, her türlü yabancı işgale mukavemet edileceği, istila emeli beslemeyen herhangi bir devletin fenni, sınai ve iktisadi yardımının kabul edilebileceği alınan kararlar arasındaydı. Sivas Kongresi'nin altıncı maddesi ise özellikle önemlidir ki o da İtilaf Devletleri ile Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918'de tarihindeki sınırlar içinde kalan Müslümanların çoğunlukta olduğu bölgelerdeki tarihi, coğrafi, dini haklara riayet edileceğini ve bunların savunulacağını beyan ediyordu. Ayrıca Sivas Kongresi Anadolu ve Rumeli'deki müdafaa-i hukuk cemiyetlerini tek çatı altında birleştirmiş ve Mustafa Kemal Paşa başkanlığında genişletilmiş bir Heyet-i Temsiliye'nin Milli Mücadele'nin iç ve dış ilişkilerini yürütecek kurumsal bir organ haline gelmesine zemin hazırlamıştı. Sivas Kongresi'nin en önemli özelliği Erzurum Kongresi beyannamesinde de zikredilmesiyle beraber daha kesin bir dille Mondros Mütarekesi imzalandığı sıradaki fiili durumu esas alarak, Wilson ilkelerine uygunluğu

¹³ Özçelik, a.g.e., s. 148-150.

¹⁴ 23 Haziran 1920 Tarihli Kararname, BCA 030.18.01.01/1.3.19.

İtilaf Devletleri'nin hayati çıkarlarıyla da çelişmemesine de bakarak, Türkiye için sınır kritiğini belirlemiş olmasıydı.¹⁵ Mustafa Kemal Paşa başkanlığında, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adına hareket edecek olan Heyet-i Temsiliye ise TBMM'nin açılmasına kadar milli hareketin iç ve dış ilişkilerini yürütecekti.

Bu dönemde İstanbul Hükümeti'nde Damat Ferit Paşa iktidar konumundaydı ve Anadolu'da gelişen milli hareketlenmelerden endişe duyuyor ve onu engellemeye çalışıyordu. Heyet-i Temsiliye ise, Kongre kararlarının İstanbul Hükümeti tarafından tasvip edilmesini ve Meclis-i Mebusan'ın toplanmasını istiyordu. 2 Ekim 1919'da Damat Ferit Paşa istifa edince, yerine Ali Rıza Paşa yeni kabineyi kurdu. O Heyet-i Temsiliye ile daha uzlaşmacı bir tutum içerisindeydi. Mustafa Kemal Paşa ile Ali Rıza Paşa Hükümeti arasında yapılan görüşmeler sonucu, İstanbul'da Meclis-i Mebusan'ın toplanmasına ve seçimlerin yapılmasına karar verildi. Yapılan seçimlerde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Meclis'te çoğunluğu sağladı. Bu sırada Heyet-i Temsiliye 16-28 Kasım 1919 tarihleri arasında on toplantı yapmış, 27 Aralık 1919'da ise Ankara'ya gelmişti. Böylece Anadolu'dan son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na seçilen mebuslar ile görüşülerek ortak bir siyasi tavır belirleme imkanı doğmuştu. İşte Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'ya gelen mebuslarla yaptığı görüşmelerin en önemli sonucu, kendisinin Misak-ı Milli beyannamesinin ilk müsveddelerini "bir fikir vermek üzere" kaleme almış olmasıydı. Böylece dış politikanın esasını oluşturan ve Erzurum ve onu teyit eden Sivas Kongresi kararları ile uyum içinde bulunan Misak-ı Milli ortaya çıkmış oluyordu.¹⁶ Son hali Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda onaylandıktan sonra ortaya çıkan, giriş kısmından ve 6 maddeden ibaret bu belge, sınırlar ile ilgili bazı tespitler yapmış ve Mondros Mütarekesi'nin çizdiği sınır hattının içinde ve dışında kalan "Osmanlı – İslam" çoğunluğu ile meskûn yerleri ayrılmaz bir bütün saymıştır. Meclis-i Mebusan, ilk toplantısını 12 Ocak 1920'de yapmış ve 28 Ocak 1920'de Müdafaa-i Hukukçu mebusların özel bir toplantısında Misak-ı Milli kabul edilmişti. Daha sonra Felah-ı Vatan Grubu'nun kurulmasından sonra bu grubun toplantılarında son şekli verilen Misak-ı Milli beyannamesi, Meclis-i Mebusan'da 17

¹⁵ Mustafa Budak, **Misak-ı Milli'den Lozan'a: İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası**, 5. bs., İstanbul, Küre Yay., 2014, s. 105-107.

¹⁶ **A.e.**, s. 112, 128-149.

Şubat 1920 günü kabul edildi.¹⁷ Milli hareketin dış politika hedeflerini de kapsayan Misak-ı Milli'nin Meclis-i Mebusan'da kabul edilmesi, şüphesiz sonraki süreçte TBMM Hükümeti için yabancı ülkelerle anlaşma yaparken bir meşruiyet zemini hazırlamış ve bu bakımdan önemli bir avantaj sağlamıştır.

Misak-ı Milli, daha sonraki süreçte Türk-Sovyet ilişkilerinde gündeme gelecek olan doğu sınırları için de bir düzenleme yapmaktaydı. Söz konusu sınırlar Elviye-i Selase olarak da bilinen Kars, Ardahan ve Batum ile ilgiliydi. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Berlin Antlaşması ile Ruslara bırakılan bu bölge, uzun bir ayrılıktan sonra 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile tekrar Osmanlı Devleti'ne bırakılmış ve bu halk oylamasıyla da pekişmişti. Üstüne Kağızman Sancağı'na bağlı Nahçıvan kazası da katılınca, Osmanlı Devleti burayı Kars ve Batum Sancakları olarak yeniden düzenledi. Ne var ki Mondros Mütarekesi'nden sonra 24 Aralık 1918'de Batum, 6 Nisan 1919'dan itibaren Kars İngiliz işgaline uğramış, 20 Nisan'da Gürcüler Ardahan'ı ele geçirmişti. Tabii bu işgaller de Mondros Mütarekesi'nin uygulanması sürecinde Anadolu'nun diğer yerlerindeki işgaller gibi haksız görülmüştü. Bu nedenle Misak-ı Milli, ikinci maddesinde bu bölgede gerektiğinde yeniden halk oylaması yapılabileceğini ifade etmişti. Mustafa Budak'a göre bu madde, söz konusu bölgenin Anadolu'nun bir parçası olduğunu ifade etmekteydi. Doğrudan ilhakı öngörmemesinin sebebi ise, Misak-ı Milli'yi hazırlayanların Wilson prensiplerini düşünerek İtilaf Devletleri'ne iyi niyetlerini göstermek istemesi ve söz konusu bölgenin İngiliz ve Gürcü işgali altında olmasıydı. Zaten Ocak 1919'da kurulmuş olan kısa ömürlü Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti, anayasasında Batum'dan Nahçıvan'a kadar olan toprakların esas barıştan sonra Osmanlı Devleti'ne bırakılmasını öngörmüştü.¹⁸

16 Mart 1920'de İstanbul'un İngilizler tarafından işgal edilmesi ve Meclis-i Mebusan'ın kapatılması, Anadolu'da gelişen milli hareket için yeni bir safha açacaktır. 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin meşruiyeti büyük oranda İngilizlerin tavrının eseri idi. TBMM'yi kuranlar bir hükümet meydana getirecek ve iç ve dış ilişkilerini dilediği gibi yürütebilecektir. Zaten ileride

¹⁷ A.e., s. 155-158.

¹⁸ A.e., s. 174-176.

göreceğimiz gibi, TBMM açılır açılmaz hemen Sovyet Rusya ile ciddi anlamda ilişki kurmak için girişimde bulunacaktır.

TBMM Hükümeti amacını Padişah ve Halife'yi kurtarmak olarak gösteriyor, gerçekte ise mebuslar Meclis'te yurt ve ulusu kurtararak tam egemenlik ve bağımsızlığa ulaşmak için ant içiyordu. Mustafa Kemal Paşa, 30 Nisan'da İtilaf Devletleri'ne ve tarafsız ülkelere TBMM Hükümeti'nin padişahı kurtarma amacını belirtmiş, Halife-Padişah'ın İstanbul'da esaret altında olmasını protesto etmişti. İstanbul yabancı işgalinde kaldığı sürece TBMM, Türkiye'nin kaderine yön verecekti. Mustafa Kemal Paşa başkanlığında TBMM, Heyet-i Vekile'yi kurmuş ve dış işlerini Hariciye Vekaleti üstlenmişti. Heyet-i Vekile'nin kararları, Meclis'e danışılacaktı. Dış politika konusunda Sonyel'e göre TBMM'nin hedefleri şunlardı: 1 – Misak-ı Milli'yi uygulamak, 2 – Türkiye'nin dış ülkelerde tanınmasını sağlamak, 3 – Çeşitli savunma, saldırma, dostluk ve ittifak antlaşmalarının çerçevesinde maddi ve manevi yardım temin etmek, 4 – Bu amaçlara ulaşabilmek için her türlü propaganda araçlarına başvurmak.¹⁹

Bu noktada, TBMM Hükümeti'nin Bolşevik Rusya'ya nasıl yaklaştığı ve dış politikasında nereye koyduğuna değinmeden önce, bütünlüğü de sağlamak amacıyla, konumuz olan Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya sefir atanmasına kadar Türk-Rus ilişkilerinin gelişimine kısaca değinelim.

E. Türk-Rus İlişkilerinin Gelişimi

XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti ile Rusya arasında savaşlar çağı olarak bilinir. Bu dönemde Çarlık rejimi ile yönetilen Rusya'nın Türkiye hakkında esas hedefinin Boğazlar ve Doğu Anadolu olduğu ve yayılmacı bir politika izlediği ifade edilir.²⁰

¹⁹ Salâhi R. Sonyel, "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasamız (Nisan 1920-Mart 1921)", **Bellefen**, C. XLI, S. 161-164, Ankara, TTK, 1977, s. 658-660.

²⁰ Mehmet Saray, "Atatürk'ün Sovyet Politikası ve Türk-Sovyet Münasebetleri Hakkında Bazı Açıklamalar" Mehmet Saray, **Makaleler**, haz. E. Semih Yalçın, Şarika Gedikli Berber, 4 Cilt, C. I, Ankara, Berikan Yayınevi, 2013, s. 267-271; Yuluğ Tekin Kurat, "1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkilerinin Siyasal Anatomisi", **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992: Ankara, 12-14 Aralık 1992**, Ankara, TTK, 1999, s. 139-140.

Osmanlı Devleti ise Kırım Savaşı (1853-1856) ve 93 Harbi (1877-1878) döneminde örnekleri görüldüğü gibi Rusya'nın bu yayılmasından menfaatleri zarar görecektir. Batılı devletler ile dengeyi koruma çabasıydı. Özellikle 93 Harbi çok derin etkiler bırakmıştır.²¹ Temel olarak Çarlık Rusya'sının Osmanlı Devleti'ne yönelik yıkıcı politikası 1917 ihtilaline kadar sürmüştür. Bu süreçte Boğazlar ve Kafkaslar iki önemli mesele olarak öne çıkmıştır. 1. Dünya Savaşı'ndaki gelişmelerin, özellikle Türklerin Çanakkale'de kazandığı başarının Rusya'da Çarlığın yıkılması ve ihtilale giden süreçte etkili olduğu genellikle kabul edilir.²²

1917'de gerçekleşen Bolşevik Devrimi dünya tarihinde büyük olaylar arasında yerini aldı. Kızıl Ordu ile Çar taraftarları arasında büyük bir mücadele başlamış, bu arada Rusya içindeki milletler de durumdan yararlanarak bağımsızlıklarını kazanmak için harekete geçmişti. Bu dönemde Bolşeviklerin içinde bulunduğu vaziyet, 1. Dünya Savaşı'nı kaybetmiş ve Anadolu'yu da kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalmış Türklerle yakınlaşmaları yolunda bir umut doğurmuştu.²³ Bolşevik ihtilalinin önderlerinden Lenin ile Stalin'in, 3 Aralık 1917'de "Rusya'nın ve Doğu'nun Tüm Müslüman Emekçilerine" başlıklı Doğu Müslümanlarının bağımsızlığına ve haklarına atıf yapan, Çarlığın politikasını reddedip İstanbul'un Müslümanların elinde kalması gerektiğinden bahseden bildirisini yakın ilişkilerin kurulması adına oldukça umut vaat eden bir adımdı.²⁴ Ancak Bolşeviklerin samimi olmadığı ileriye anlaşılmış, her milletin iç işlerine karışarak komünizmi sokmaya girişmişlerdi.²⁵

Bolşevikler iktidara gelince, savaştan çekilmek amacıyla adımlar attılar ve Osmanlı Devleti ile önce 15 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi'ni, 3 Mart 1918'de de (Osmanlı Devleti'nin de dahil olduğu) İttifak Devletleri ile Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nı yaptılar. Bu antlaşma ile Ruslar, Kars, Ardahan ve Batum'u Osmanlı Devleti'ne veriyorlardı.²⁶ Bundan sonraki dönemde ise bilindiği gibi Osmanlı Devleti

²¹ Bilâl N. Şimşir, "1878-1918 Yıllarında Türk-Rus İlişkileri", **a.e.**, s. 147.

²² Saray, **a.g.m.**, s. 267-271.

²³ **A.e.**, s. 271-272.

²⁴ Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devriminden Milli Mücadele'ye**, İstanbul, Gözlem Yay., 1979, s. 35-37, belge no: 1.

²⁵ Saray, **a.g.m.**, s. 277.

²⁶ Erzincan Mütarekesi ve Brest-Litovsk Antlaşması ile ilgili geniş bilgi için bkz.: İsmet Konak, **Rus Devrimi ve Mustafa Kemal: Rus İç Savaşı (1918-1922) Döneminde Türk-Bolşevik İlişkileri**, 2. bs., İstanbul, Libra Kitap, 2018, s. 187-205.

de bir mütareke imzalamak zorunda kalmış ve işgaller karşısında Anadolu’da direniş hareketleri baş göstermişti. Bundan sonraki süreçte dış yardım sağlamak için Bolşeviklerle ilişki kurmanın yolunu arayan Anadolu’daki direnişçiler olacaktır.

Yukarıda da izah ettiğimiz gibi direnişin ortaya çıktığı dönemde Erzurum ve Sivas Kongreleri ve Heyet-i Temsiliye vasıtasıyla Milli Mücadele yanlıları bir çatı altında toplanmıştı. Ancak Bolşeviklerle ilk ilişkileri onlar kurmamıştır. Osmanlı Devleti’ni 1. Dünya Savaşı’na sürükleyen ve yenilginin sonucunda yurt dışına kaçan İttihatçı liderler, gitmeden önce geride kalan İttihatçıları korumak için Kasım 1918 sonlarında Karakol Cemiyeti adında bir örgüt kurmuşlardır. İstanbul’da örgütlenmiş bu yapıya Heyet-i Temsiliye uzun süre tam anlamıyla hakim olamamıştı. Böylece kurtuluş mücadelesinde Sivas Kongresi’nin yanında paralel bir örgüt söz konusuydu. Kara Vasıf Bey gibi liderlerinin aracılığıyla yerel kongreler düzenliyorlardı. İşte Bolşeviklerle ilişki kurmak için bu örgüt, Uşak Kongresi adına tam yetki verip Baha Sait Bey’i Bakü’ye gönderdi ve o da bir anlaşma yaptı. 11 Ocak 1920’de anlaşmanın imzalanmasının ardından Uşak Kongresi, ülkede kendini tek meşru hareket olarak gören Heyet-i Temsiliye’ye bunu kabul ettirmek istedi. Bu tavır kendisinden başka millet adına hareket etme yetkisini kimsede görmeyen Heyet-i Temsiliye ve özellikle Mustafa Kemal Paşa’da büyük rahatsızlık uyandırdı. Yine de, Kara Vasıf Bey gibi önemli kişilerin tamamen kaybedilmesi istenmiyordu ve gerekli uyarılar yapıldı. Uşak Kongresi’nin bu girişimi sonrası, Heyet-i Temsiliye Bakü’ye gidenlerin hiçbir yetkileri olmadığını Sovyet yetkililere açıklamakla birlikte, zaten Sovyet liderlerin de bu anlaşmaya pek önem vermedikleri anlaşılmaktadır.²⁷

Heyet-i Temsiliye ise Kazım Karabekir Paşa aracılığıyla Bolşeviklerle temas kurdu. Söz konusu temas için Bakü’ye gönderilen Dr. Fuat Sabit Bey Ekim 1919’dan Ocak 1920’ye kadar çeşitli raporlar gönderdi.²⁸ Mustafa Kemal Paşa ise TBMM açılır açılmaz Sovyetlere bir mesaj gönderdi. 26 Nisan tarihli mesajında Mustafa Kemal Paşa, “*emperyalist hükümetlere karşı harekatı ve bunların egemenliği ve sömürüsü*

²⁷ Karakol Cemiyeti’nin kuruluşu, teşkilatı, Bolşeviklerle ilk temasları, Baha Sait Bey’in yaptığı anlaşma ve Heyet-i Temsiliye’nin tepkisi ile ilgili ayrıntılar için bkz.: Betül Aslan, “Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Karakol Cemiyeti’nin Bolşeviklerle Yaptığı Anlaşma”, *Atatürk Dergisi*, C. IV, S. 1, Temmuz 2004, s. 29-54.

²⁸ Kâmuran Gürün, *Türk – Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, 2. bs., Ankara, TTK, 2010, s. 23-24.

altında bulunan ezilen insanların kurtuluşu amacını güden Bolşevik Ruslarla çalışma ve hareket birliğini kabul ediyoruz” diyordu. Ayrıca Bolşevik güçleri Gürcistan’a girer ve oradan İngilizleri çıkarırsa, Türk Hükümeti de emperyalist Ermeni Hükümeti’ne karşı askeri hareket yapmayı ve Azerbaycan’ı da Bolşevik devletler grubuna sokmayı üzerine alacaktı. Önce Anadolu topraklarını emperyalist işgalinden kurtarmak ve sonra emperyalizme karşı ortak mücadele için para ve silah da isteniyordu.²⁹ Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin buna 3 Haziran’da cevap vermiş, Sovyet Hükümeti’nin, “ezilen halkların kurtuluşu gibi şanlı bir davaya dayanan” askeri hareketini sürdürürken Büyük Millet Meclisi’nin çalışmalarını dikkate aldığını ifade etmiş ve Türkiye ile Rusya arasında iyi komşuluk ilişkilerinin kurulması için doğrudan doğruya diplomatik ve konsolosluk ilişkilerinin kurulmasını önermiştir.³⁰ İki tarafın yakınlaşmasının yolu açılmış görünüyordu. Her şeyden önce, Anadolu’yu temsil eden Ankara ile Moskova merkezli yeni Sovyet hükümetinin karşısında ortak düşmanlar vardı. Ankara, bu iş birliği sayesinde, ihtiyaç duyduğu yardımı elde etmeyi ve Sovyet kozunu kullanarak Batılı devletleri kendi tezlerine yaklaştırmayı amaçlıyordu. Moskova ise Anadolu’yu, Batılı rakipleri karşısında bir tampon bölge olarak kullanmak ve kendi etki alanı içinde tutmak istiyordu. Ancak, her iki taraf da birbirlerinin Batılı ülkelerle iş birliğine girerek taraf değiştirmesinden ve kendisini yalnız bırakmasından korkmaktaydı. Bu da karşılıklı güvensizliği besleyecekti.³¹ Bolşeviklerle ilişki kurmaya çok önem veren TBMM Hükümeti 11 Mayıs 1920’de Bekir Sami Bey ve Yusuf Kemal Bey başkanlığındaki heyeti Moskova’ya gönderdi. Türk heyeti 19 Temmuz 1920’de Moskova’ya geldi ve 24 Temmuz’da Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin tarafından kabul edildi. Ancak müzakerelere başlanması hemen gerçekleşmeyecekti. Resmi müzakerelerden önce önemli konulardan biri Sovyet yardımının gelmesi için Ermenistan yolunun açılmasıydı. Ermenistan o tarihte Taşnaklar tarafından yönetiliyordu ve Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki yolu tıkıyordu. Ancak Çiçerin’in 13 Ağustos’ta yapılan toplantıda Van, Muş ve Bitlis’in Ermenilere verilmesini Türkiye’ye yardımın şartı olarak ileri sürmesi şok etkisi yarattı. Türk murahhas heyeti, 14 Ağustos’ta Bolşevik inkılabının lideri Vladimir Lenin Ulyanov tarafından kabul

²⁹ Yerasimos, **a.g.e.**, s. 232, belge no: 39.

³⁰ Çiçerin’den Mustafa Kemal Paşa’ya 3 Haziran 1920 Tarihli Mektup, **a.e.**, s. 238-239, belge no: 42.

³¹ Ada, **a.g.m.**, s. 1087-1088.

edildi. Yine de talep edilen askeri malzemelerin Ruslar tarafından kabul edilmesi bir uzlaşmanın yolunu açmış³² ve 17 Ağustos'ta başlayan görüşmeler sonunda 24 Ağustos 1920 tarihinde, müstakbel anlaşmanın 7 maddesi üzerinde uzlaşmaya varılmıştı. Bu yedi madde arasında Sovyetlerin Misak-ı Milli'yi kabul ederek TBMM'yi tanınması, Boğazların statüsünün Türkiye'ye ve İstanbul'un güvenliğine hanel getirmeyecek şekilde Karadeniz'e kıyısı olan devletlerle yapılacak bir konferansa bırakılması da vardı.³³ Fakat 27/28 Ağustos günü Çiçerin'in Ermenilerle ilgili taleplerini tekrarlaması tam bir anlaşmaya varmanın yolunu tıkamıştı. Söz konusu yedi madde parafe edilmiş metin olarak kalmış ve Bekir Sami Bey 11 Eylül'de Moskova'dan ayrılmıştır.³⁴ Bu dönemde Türk tarafı için kazançlı sayılabilecek gelişme Sovyetlerin Ankara Sefiri'ni ataması olmuştur. Diğer önemli husus ise her ne kadar başarısızlıkla sonuçlansa da TBMM Hükümeti'nin, Sovyet Rusya ile ilişkilerin temellerini atmış olmasıdır. Sovyetlerin Ankara'ya bir Sefaret heyeti göndermiş olması da Ankara'nın Moskova'ya bir sefir ile birlikte sefaret heyeti göndermesini zorunlu kılacaktır.

Bu noktada Sovyet Rusya'nın nasıl idare edildiği ile ilgili Ali Fuat Paşa'nın verdiği bilgilerden yararlanmak yerinde olur. Ali Fuat Paşa, Sovyet Rusya'yı "beş diktatörün" idare ettiğini rapor etmiştir. Bunlar: Proletaryanın başındaki Lenin, Kızıl Ordu'nun başındaki Troçki, bunlardan farklı kitlelerin başında bulunan Stalin, Çeka lideri Dzerjinski ve Rus Komünist Partisi Sekreteri Molotov idi. Bunlar özel olarak bir araya gelirler ve kararlar alırlardı. Ali Fuat Paşa'nın muhabatı Hariciye Komiserliği de, diğer komiserlikler gibi bu beş diktatörün emrini yerine getirir ve onlar için fayda sağlayacak bilgiler toplarlardı. Bu nedenle Ali Fuat Paşa'nın bildirdiğine göre Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin'in aslında dış politikada önemli bir rol oynama yetkisi yoktu.³⁵ Hatıratında ise Ali Fuat Paşa, Sovyet Hariciye Komiserliği'nin yeni rejime göre ayarlanmadığını, Çarlık hariciyesinin yolundan ayrılmadığını, Sovyet

³² Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları (21/11/1920 – 2/6/1922)**, İstanbul, Vatan Neşriyatı, 1955, s. 61-91.

³³ **A.e.**, s. 80-81.

³⁴ Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele III: İç Savaş ve Sevr'de Ölüm**, 2. bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. 309-311.

³⁵ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne ve Şark Cephesi Kumandanlığı'na 14 Ekim 1921 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, 2 Cilt, C. I, haz. Çiğdem Aslan, Mustafa Toker, Ankara, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., 2015, s. 422-424, belge no: 107.

Hükümeti'nin onu yeni rejime uygun hareket ettirmede zorlandığını ve hatta Stalin'in *“bir türlü dillerini yeni fikir ve zihniyete göre düzeltip doğru yol tutamazlar”* dediğini aktarmaktadır.³⁶

Bu dönemde zikretmemiz gereken önemli bir gelişme de 1 Eylül 1920'de Bakü'de Doğu Halkları Kurultayı'nın toplanmasıdır. “Büyük Asya Milletleri Kongresi” olarak da anılan bu kurultaya çeşitli ülkelerden çok sayıda delege katılmıştır. Hem Rusya içindeki Rus olmayan toplumlar, hem de Asya ve Ortadoğu'daki ezilen milletlerin temsilcileri bu kurultayda bir araya geldiler. Fikri hazırlığı Lenin tarafından yapılan bu kurultay 7 Eylül'e kadar sürmüştü. Kongre başkanı Zinovyev'in Türkiye hakkında söylediği bazı sözler, Sovyetlerin bakış açısını yansıtır gibidir. Zinovyev, Mustafa Kemal Paşa'nın komünist olmadığını bir dakika bile akıllarından çıkarmadıklarını, Halife-Padişah'ı kurtarmayı amaç edindiğini, bunun kesinlikle komünist prensipleriyle örtüşmediğini ama İngiliz Hükümeti aleyhine yürüyen her inkılap mücadelesine yardım etmeye hazır olduklarını söyledi. Bakü Kongresi'nde Enver Paşa, Mustafa Suphi gibi isimlerin yer alması da dikkat çekiciydi.³⁷

F. Bolşevizm Algısı ve Doğu-Batı Çatışması

Sovyetlerle ilişkilerin temelini atmadan önce şüphesiz kurtuluş yolunda hangi yöne, Doğu'ya mı yoksa Batı'ya mı yanaşılacağı ile ilgili fikir ayrılıklarının olduğuna değinmeliyiz. Mebuslardan bir grup Doğu ile ilişki kurulmasından yanaydı. İçlerinde “Şark Mefkûresine”, Bolşevizm'e inanan kişiler vardı. Diğer yanda ise ABD Başkanı Wilson'un self-determinasyon ilkesinden etkilenen, “Garp Mefkûresi”ne inanan, İtilaf Devletleri ile anlaşmaktan yana başka bir eğilim bulunmaktaydı. Aslında Milli Mücadele'yi idare edenler, Batı kendilerine onurlu bir anlaşma önerse onları tercih edecekti. Ancak bu olmayınca Sovyetlere yönelmek zorunluluktu. Stalin ile Lenin'in daha önce bahsettiğimiz Aralık 1917 tarihli bildirisini 11 Mayıs 1920'de Meclis'te

³⁶ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 142-143.

³⁷ Osman Okyar, **Milli Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1920-1921)**, 2. bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s. 67-75.

okununca Sovyetler lehine coşkulu bir ses yükselmesine karşın, Sovyetlere kuşkuyla yaklaşan mebuslar da olmuştu. Kimi mebuslar Bolşevizm iyice bilinmediğinden dolayı Sovyet Rusya ile ittifak yapılmamasını öneriyordu. Bunun yanında Bolşevizm'in Şeriatla bağdaştığını söyleyenler de vardı. İşte bu noktada önemli bir isim, iki kez Moskova'ya Sovyetlerle müzakere yapmaya gidecek olan ve sonraki süreçte Hariciye Vekilliğini üstlenecek olan Yusuf Kemal Bey'di. Yusuf Kemal Bey, önde gelen Doğu savunucularından biridir.³⁸

Mustafa Kemal Paşa ise komünizmi “mikrop” olarak nitелеmekte ve eninde sonunda ülkeye gireceğini düşünmekteydi. Rus Bolşevik Hükümeti komünistti ve asıl gayesi de buydu. Yalnız memlekete ve millete zarar verecek şekilde girmesini engellemek için sert tedbir alınmalıydı.³⁹ 22 Ocak 1921'de TBMM'de yaptığı konuşmada da özetle şunları dile getirmiştir: Halk ve ordu komünizmin ne olduğunu bilmemektedir. Komünizm içtimai bir meseledir ve Türkiye'de uygulanması mümkün değildir. Bunun yanında Ruslarla ilişki kurmak isteniyordu ve bu nedenle de komünistler kapı dışarı edilemezdi.⁴⁰ Mustafa Kemal Paşa'nın bu sözleri Türk halkının Bolşevizm algısı ile ilgili önemli ipuçları içerir. En önemlisi halk komünizmin ne olduğunu bilmiyordu ama Bolşeviklerle ilişki kaçınılmaz olduğundan onlara karşı da sert bir tutum takınılmamalıydı.

Bunun yanında Bolşevik Rusya'ya derin bir güvensizlik ve şüphe besleyenler de vardır. Ali Fuat Paşa ile birlikte Moskova'ya giden sefaret heyetinde yer alacak Rıza Nur Bey ve İsmail Suphi Soysallı Bey Sovyet Rusya aleyhine söylemleriyle dikkat çekecektir. Rıza Nur Bey hatıratında Moskova müzakereleri sırasında Stalin ile görüşmesi bahsinde Sovyetlere karşı güvensizliğini şöyle gösterir:

“... Stalin'e, 'Biz İngiliz'lerle harb ediyoruz demektir. Bunda Sovyet Rusyanın bir ordusu rolünü yapıyoruz. Bize çok para lâzımdır. Harp masraflarını vermelisiniz. Yoksa harbe devam edemeyiz. Bu da sizin emperyalistlere karşı olan cephenizin bir kısmı yıkılmış demektir' dedim.

³⁸ Sonyel, **a.g.m.**, s. 660-664.

³⁹ Mustafa Kemal Paşa'nın 3 Ocak 1921'de yaptığı konuşma, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I: T.B.M. Meclisinde ve C.H.P. Kurultaylarında (1919-1938)**, İstanbul, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1945, s. 131-134.

⁴⁰ Saray, **a.g.m.**, s. 296-300.

Bu adamların bütün dâvaları ağızlarında dolaşan moda lâkırdı ‘Emperyalizm aleyhine hareket’ tir. Bayrakları bu, övündükleri şey bu, fakat kendileri maske altında birinci emperyalist...”⁴¹

Sefir Ali Fuat Paşa’nın Sovyetlere yönelik tavrı ise bu tezin cevaplayacağı sorulardan biridir. Milli Mücadele döneminde Türk-Sovyet ilişkilerini ele alırken önemli zorluklardan biri, Moskova’ya giden heyet azalarının Bolşeviklere yaklaşımı ile bu yaklaşıma aykırı olarak uygulamak zorunda oldukları politikayı bir arada değerlendirmektir.

⁴¹ Dr. Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, 4 Cilt, C. III, İstanbul, Altındağ Yayınevi, 1968, s. 771.

BİRİNCİ BÖLÜM

ALİ FUAT PAŞA'NIN MOSKOVA'YA SEFİR ATANMASINDAN MOSKOVA'YA GELİŞİNE KADAR

1.1. SOVYET RUSYA İLE İLİŞKİLERİN ÖNEMİ VE MOSKOVA'YA BİR SEFİR ATANMASININ GEREKLİLİĞİ

Sovyet yönetimiyle başarısız bir anlaşma girişiminin ardından Bekir Sami ve Yusuf Kemal Bey 11 Ekim 1920'de henüz Ankara'ya yeni dönmüşken Moskova'ya bir ay içinde yeniden bir temsilci, hem de “sefir” olarak gönderilmesinin sebepleri nelerdir? Hiç şüphesiz bu ilişki öncelikle siyasi ve askeri boyutlarıyla önem arz etmekteydi.

TBMM açıldıktan kurulduktan üç gün sonra, 26 Nisan 1920'de Mustafa Kemal Paşa'nın Lenin'e yazdığı mektup TBMM – RSFSC ilişkilerinin başladığını işaret etmiş ve TBMM Hükümeti Mayıs 1920'de Moskova'ya bir heyet gönderme kararı almıştı. Moskova'ya giden bu ilk Türk diplomat heyeti daha 19 Temmuz 1920'de Moskova'ya varmasının ardından 28 Temmuz 1920'de Sovyetler ilk Ankara Sefiri'ni atanmıştı. Bu sefir Şalva Eliava'ydı ancak o rahatsızlık geçirip görevine başlayamayınca yerine Ankara'ya giden Rus heyetinin başına Sefaret Birinci Sekreteri Y.Y. Upmal-Angarskiy atanmıştı.¹

TBMM'nin açılışının ardından Sovyetlerle ilişkilere hız verilmesi İtilaf kuvvetlerinin Türkiye'ye dair politikalarının hem diplomasi hem de askeri alanda somut ve yıkıcı eylemlerinin bir ürünüydü. Bir taraftan Nisan 1920'de San Remo Konferansı'nda müttefiklerin üzerinde anlaştıkları barış metni Mayıs ayında Paris'te Osmanlı heyetine tevdi edilirken diğer yandan da yeniden sadaret mevkiine gelmiş bulunan Damat Ferit Paşa Anadolu direnişine karşı silahlı eyleme geçmesi için teşvik edilmiş ve yanı sıra Yunan kuvvetleri Haziran ayından itibaren Anadolu'da Temmuz

¹ Serpil Sürmeli, “Sergey Patroviç Natsarens'un Ankara Büyükelçiliği Sırasında Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti ile İlişkiler”, *Atatürk Dergisi*, C. 5, S. 2, Şubat 2010, s. 31.

ayında da Doğu Trakya'da serbest bırakılarak işgal sahasını genişletmesi sağlanmıştı. Türkiye için yok olmak anlamına gelen barış metnini zorla kabul ettirmek üzere girişilen bu eylemler TBMM Hükümeti'nin sıkışması ve dış destek arayışlarına hız vermesi sonucunu doğurmuştu. Bununla birlikte Yunanistan'da yapılan seçimleri Venizelos'un kaybetmesi, Doğu'da Kazım Karabekir Paşa'nın Ermenilere karşı yürüttüğü başarılı hareket ve yanı sıra Bolşeviklerin Rusya'daki iç savaşta elde ettikleri zaferler Kasım ayı itibarıyla TBMM Hükümeti'nin geleceğe daha umutlu bakmasını sağlayacak gelişmeler oldu. Bu gelişmeler Türk-Sovyet ilişkileri açısından da kolaylaştırıcı mahiyetteydi.

Upmal Kasım ayında Ankara'ya gelecektir ancak bu tarihte, Moskova'daki görüşmelerin başarısızlığının ardından Bekir Sami ve Yusuf Kemal Beylerin Ankara'ya dönmüş olması (ileride aktardığımız gibi Mustafa Kemal Paşa 29 Aralık'taki Meclis kapalı oturumunda buna vurgu yapmıştır) TBMM Hükümeti açısından bir boşluk doğurmaktaydı ve bu durum bir sefaret heyetinin Moskova'ya gönderilmesi hususunun yeniden Mustafa Kemal Paşa'nın önüne gelmesine yol açacaktı. Böyle bir ortamda Sovyetlerle olan ilişkilerin sağlığı ve karşılıklı ilişki kurulması açısından TBMM'yi Rusya'da temsil edecek bir heyet Moskova'ya gönderilmeliydi. Hem de ilkinden farklı olarak "sefir" düzeyinde bir diplomat buna dahil olmalıydı. Moskova'ya yeni bir sefaret heyeti gönderilmesi daha Ekim 1920 başlarında gündemdeydi ve buna o zaman karar verilmişti. Moskova'ya gidecek sefaret heyetiyle birlikte bir tetkik heyetinin gönderilmesi de düşünülmüş ve bu heyette yer alacak kişiler bile belli olmuştu. Mustafa Kemal Paşa daha o zaman, Meclis'teki 11 Ekim tarihli kapalı oturumunda Rusya'ya bir sefaret heyeti göndereceklerini ifade etmiştir.² Bununla birlikte bir sefaret heyetinin hazırlanıp Moskova'ya yola çıkarılması ileriki bölümlerde bahsedeceğimiz gibi Kasım ayında mümkün olacaktır. Sovyetlerin Ankara'da bir sefir bulundurması gerçeğinin yanı sıra silah ve para yardımı meselesi çok önemli bir husustu. Türk ordusunun, özellikle Garp Cephesi'nin Yunanlara karşı nihai bir zafer kazanması için silah ve para yardımına ihtiyaç duyduğu bir vakıydı. İstanbul'dan çeşitli yöntemlerle Anadolu'ya silah geçiriliyordu, ancak bunun tek başına yeterli olup olmayacağı belli değildi. Dışarıdan tek seferde çok

² TBMM GCZ Devre: 1 Cilt: 1 İn'ikat: 81 Celse: 3, 11 Ekim 1920, s. 153.

sayıda silah ve para almak ihtiyacın karşılanması için daha tatminkar bir sonuç verebilirdi. Dışarıdan Anadolu'ya silah ve para yardımı yapabilecek tek ülke ise Sovyet Rusya'ydı. Azerbaycan'da bu tarihte bir Sovyet yönetimi kurulmuştu ve Orta Asya'da yer alan Hive ve Buhara gibi devletler de ancak Rusya aracılığıyla Anadolu'ya yardım gönderebilirdi. İtilaf blokunda yumuşama gösteren İtalya ve Fransa'dan da silah alınmaya çalışılacaktı ancak Sovyet Rusya'yla anlaşma olasılığı daha yüksekti. 1917'de gerçekleşen Bolşevik ihtilali "Batı emperyalizmine karşı mücadele" anlayışını ön planda tutmakta ve açıkça dile getirmekteydi. Asya'daki milliyetçi hareketlenmelerin desteklenmesiyle Batı kapitalizminin can damarından vurulacağını düşünen Lenin'in de etkisiyle Bolşevik liderler Asya'daki sömürge ve yarı-sömürge halkların yabancı hakimiyetine karşı ayaklanmalarını desteklemeye başlamıştı.³ Bu kapitalist – emperyalist devletler ise başta İngiltere olmak üzere, Fransa, ABD, İtalya gibi devletlerdi. Ankara Hükümeti ise Sevr Antlaşması'nı zorla tatbik etmek isteyen İtilaf Devletleri, özellikle İngiltere'nin maşası durumundaki Yunanlarla batıda ve Fransızlarla da güneyde savaş halindeydi. Rusya'daki Sovyet iktidarı Anadolu hükümeti için bir şans doğuruyordu. Bolşevizm'i ve komünizmi prensip olarak kabul etmese de Bolşeviklerle Batı emperyalistlerine karşı güç birliği yapıp silah ve para temin etme niyetindeydi. Bolşeviklerle güç birliği yapılarak siyasi anlamda da İstiklal mücadelesinde İtilaf Devletleri'ne karşı yalnız kalınmayacaktı. Öyle ki Sovyet Rusya ile ilişkilerin canlı tutulması Bekir Sami ve Yusuf Kemal Bey'in önceki başarısız girişimleri ve Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin'in Türk arazisinden Ermenistan'a toprak verilmesi gibi kabul edilemeyecek teklifler öne sürdüğünün bilinmesine rağmen, daha aradan uzun süre geçmeden tekrar bir sefaret heyetinin gönderilmesini düşündürecek kadar önemliydi. En azından böyle bir ülkede Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni sefir düzeyinde temsil edecek bir diplomat mutlaka bulunmalıydı.

³ Lenin'e göre Batı kapitalistleri Asya'daki yoksul ülkeleri kullanıyor ve bu şekilde kendi bünyelerini kuvvetlendiriyordu. Batı ülkelerinin elinden en karlı pazarlarının ve en zengin maden yataklarının alınmasını sağlayacak Asya'daki milliyetçi devrim hareketleri desteklenirse kapitalizmin hızlı çöküşü mümkün olurdu. John King Fairbank, **Çin'in Sömürgeleşmesi ve Amerika'nın Asya Politikası 1840-1950**, çev. Ünsal Oskay, Ankara, Doğan Yayınevi, 1969, s. 208.

1.2. ALİ FUAT PAŞA’NIN MOSKOVA SEFİRLİĞİNE ATANMASI

Bu göreve Ali Fuat Paşa’nın seçilmesi başlı başına bir problem olarak ortaya çıkmış ve Ali Fuat Paşa’nın tayini ile ilgili çeşitli görüşler ve atanma şekli ile ilgili de çeşitli tartışmalar meydana gelmiştir.

1.2.1. Moskova’ya Sefir Olarak Ali Fuat Paşa’nın Seçilmesine Dair Yaklaşımlar

1.2.1.1. Gediz Taarruzu’nun Sonuçları

Milli Mücadele’de 24 Ekim 1920’de başlayan Gediz Taarruzu, o dönem düzenli orduya geçiş tartışmalarında bir kırılma noktası olmuştur ve bu taarruzun Ali Fuat Paşa’nın Moskova sefirliğine tayinine zemin hazırlayan önemli bir unsur olduğu görülmektedir. Bu bakımdan sebepleri, gelişimi, sonucu ve sonunda yaşanan tartışmalar bakımından Gediz Taarruzu’na kısaca değinmeyi uygun görüyoruz. Ayfer Özçelik’e göre Gediz Taarruzu’nun yapılmasına en çok istekli olanlar ve müteaddit defalar teklif ve ısrar edenler Kuva-yı Seyyare ve Ertuğrul Grubu Kumandanlığıydı (Kütahya ve havalisinde toplanmış bulunuyordu). Bu kuvvetleri Çerkez Ethem grubu ve bölgedeki diğer gayr-i nizami gruplar oluşturuyordu. Bu dönemde Yunan ordusunun son büyük taarruzu ve Bursa ve Uşak’ı işgal etmesinin ardından cephede genel bir durgunluk hakimdi. Yunanların bundan sonraki muhtemel hedefleri Eskişehir, dolayısıyla Ankara olacaktı. Gerek bu durgunluk ve gerekse Konya’da patlak veren isyanın etkisiyle cephede firar hadiselerinin de arttığı görülmekteydi. Yunan ordusunda ise Yunanistan’daki genel seçimler dolayısıyla firar ve hatta isyan olayları görüldüğü haberleri alınmaktaydı. Gediz’de bir tümeni olduğu tahmin edilen Yunanlara yapılacak taarruzla kazanılacak sınırlı da olsa bir zaferin halkın ve askerinin moralini yükselteceği bu taarruza istekli olan komutanlarca öne sürülmekteydi. Ethem Bey bu yönde raporlar veriyordu. Bu kanaatin Garp Cephesi Kumandanı Ali Fuat

Paşa'da da oluştuğu anlaşılmaktadır.⁴ Ali Fuat Paşa daha sonra 28 Ekim'de Ankara'ya gönderdiği bir yazıda Gediz Taarruzu'nun amacını şöyle açıklamaktaydı: “*Garp Cephesi'nin 24/10/36 tarihinde başlayan hareketından maksat Gediz'de münferid bulunan düşman fırkasını mağlup etmek ve iki bin beş yüz kadar süvari ve bir cebel bataryası ve üç makineli tüfeng bölüğünden ibaret Kuva-yı Seyyare ile de sıkı bir takip yaparak mezkûr düşman fırkasını imha ve süratle icra edilecek bu hareketin neticesinde Uşak'ta bulunan münferid ve dağınık düşman fırkasını Kuva-yı Seyyare ve 12. K. ile sıkıştırmaktan ibaret idi.*”⁵ Ali Fuat Paşa, Erkan-ı Harbiye Reisi İsmet Bey'e 13 Ekim'de taarruz fikrini bildirdi. İsmet Bey ise 14 Ekim'de verdiği cevapta cephanenin yetersizliği ve başarı ihtimalinin zayıf olması nedeniyle taarruzun mümkün olduğu kadar tehir edilmesi gerektiği görüşünü öne sürdü.⁶ İsmet Bey ayrıca, yapılacak bu taarruzun Bursa ve Uşak cephelerinden genel bir Yunan taarruzunu davet etmesinin ihtimal dahilinde olduğu, neticede demiryollarının ve Garp Cephesi'nde elde kalan aksamın da kaybedilebileceği yönünde endişelerini belirtmiştir.⁷ Bu fikir ayrılığı üzerine İsmet Bey, Ali Fuat Paşa ile görüşmek üzere Eskişehir'e gitti. İki komutan arasında 17 Ekim'de Eskişehir'de yapılan toplantıda İsmet Bey'in fikirlerinde ısrar etmesi üzerine taarruza kalkmayı düşünen kumandanlarla toplantı yapılması ve eğer onlar cephaneyi yeterli görürlerse taarruzun yapılmasına karar verildi. 18 Ekim'de Alayund'da Ertuğrul Grubu Karargahı'nda yapılan toplantıda taarruz yanlısı kumandanlarca cephane durumu için “olur” verildi ve aynı gün İsmet Bey'e taarruzun yapılacağı gün ve ayrıntılı plan bildirildi. Ali Fuat Paşa 19 Ekim'de taarruzun yapılması emrini verdi.⁸

⁴ Ayfer Özçelik, “Gediz Taarruzu (24 Ekim 1920)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. VII, S. 21, Temmuz 1991, s. 583-584.

⁵ Ali Fuat Paşa'dan Kolordudan Refet Bey'e, Ertuğrul Grubu Kumandanlığına, 12. Kolordu Kumandanlığına, Garp Cephesi Vekaletine, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne, Müdafaa-i Milliye Vekaleti'ne 28 Ekim 1920 Tarihli Yazı, **XX. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa'nın Haberleşme Kayıt Defteri (Eylül 1919-Kasım 1920)**, haz. Çiğdem Aslan, Mustafa Toker, 4 Cilt, C. IV, Ankara, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay., 2013, s. 2009, belge no: 905.

⁶ Özçelik, **a.g.m.**, s. 584.

⁷ İsmet Bey müsait zannedilen düşmanın durumunun daha açık şekilde meydana çıkmasının ve sağlıklı bilgi sahibi olmanın zaruri olduğunu da ilave etmiştir. İsmet Bey'den Garp Cephesi Kumandanlığına 15 Ekim 1920 Tarihli “Zata Mahsus” Şifre, **XX. Kolordu Komutanı...**, C. IV, s. 1895-1896, belge no: 854.

⁸ Özçelik, **a.g.m.**, s. 584-585. İsmet Bey, hatıratında Ali Fuat Paşa'nın Gediz'e taarruz etme hevesinin Gediz'deki Yunan tümeninin münferit bir vaziyette olmasından kaynaklandığını

Gediz Taarruzu 24 Ekim’de başladı. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet Bey, taarruzun başlamasından 3 gün sonra, 27 Ekim’de cephelerin genel durumu ile ilgili Meclis’e verdiği izahatta Gediz Taarruzu’nun başarılı bir şekilde devam ettiğini açıklıyordu. İsmet Bey çeşitli raporlara dayanarak Gediz’deki düşmanın zayıflıkta olduğunu ve çok sarsıldığını, erzak ve cephanesini terke mecbur kaldığını bildirmiş ve hatta Gediz’deki ganimetlerin tespit edilip edilemediğinden söz etmiştir. İsmet Bey ayrıca Ali Fuat Paşa’nın gönderdiği ve “*Garp Cephesi kıtaatının beş günden beri yaptıkları harekât-ı fedakârane ve kazandıkları muharebat ve muvaffakiyetin, milletin itimat ve takdirine mazhar olacak bir derecede olduğu*” sözleriyle biten bir telgrafını aktarmıştır. Bunun üzerine Meclis’teki mebuslarca Meclis adına teşekkür edilmesi gerektiği ifade edilmiş ve orduya Meclis’in itimatı olduğunun, ordu böyle çalıştıkça Meclis’in de kendilerini hiçbir an unutmayacağını tebliğ edilmesi rica edilmiştir.⁹

Gediz Taarruzu 3 gün içinde genel bir sonuca varmıştır. Ancak bu sonucun bir başarı mı ya da başarısızlık mı olduğu ile ilgili çeşitli eserlerde ve döneme tanıklık eden kumandanların hatıralarında farklı anlatımlar vardır.

Ayfer Özçelik’e göre Gediz Taarruzu iki tarafın da kesin bir başarısı olmadan sona ermiştir.¹⁰ Konuyla ilgili araştırmalardan bir diğerinde de Adnan Sofuoğlu, 31 Ekim’de Yunanların karşı taarruzda bulduklarını, Türk kuvvetlerini yenerek üç koldan Gediz istikametinde ilerlediklerini ve aynı gün hiçbir mukavemet görmeden Gediz’i tekrar işgal ettiklerini belirtmektedir. Daha sonra Yunan kuvvetleri

söylüyor. Ona göre Türk ordusu henüz istenilen şekilde düzenlenmiş değildi. Ali Fuat Paşa’nın taarruz için kullanabileceği kuvvetler zayıf mevcutlu iki piyade tümeni ile Ethem Bey kuvvetleriydi. Gediz’deki Yunan kuvveti bir tümendiydi, ancak Yunan tümenleri daima çok kuvvetliydi. Türk tümenleri en kuvvetli zamanlarında bile bir Yunan tümeninin üçte ikisini bulmamıştı. Bir Türk tümeni, genellikle bir Yunan tümeninin aşağı yukarı yarısı veya yarısından biraz fazla kuvvetliydi. Henüz kadro halinden kurtulamamış olan kuvvetleri değerlendirirken, ancak bir Türk kolordusunun bir Yunan tümenine denk olduğunu kabul etmeye mecburlardı. Dolayısıyla Gediz’deki Yunan tümeni hafife alınmamalıydı. İsmet Bey, kuvvet hesaplamalarını daima buna göre yaptığını ifade etmektedir. “*Şimdi böyle bir vaziyette geçici bir zafer için, bir zafer ihtimali için nasıl olur da elimizdeki kuvvetlerden bir kısmını gözden çıkarabilir ve tehlikeye atabiliriz?*” diye sorarak da bu taarruza karşı olduğunu belirtmektedir. İsmet İnönü, **Hatıralar**, yay. haz. Sabahattin Selek, 2 Cilt, C. I, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1985, s. 213.

⁹ TBMM ZC Devre: 1 Cilt: 5 İçtima: 91 Celse: 2, 27 Ekim 1920, s. 227-229.

¹⁰ Özçelik, **a.g.m.**, s. 588. Özçelik, Gediz Muharebesi ile ilgili ise, 11. Tümen’in harekate başladığı anda 61. Tümen’in henüz taarruza geçememiş olması, 11. Tümen’in ileri hatlardaki alaylarının sis yüzünden birbirleriyle irtibat kuramamaları ve Kuva-yı Seyyare’nin harekate hemen hemen hiçbir etkisinin olmaması sebepleriyle yapılan planın gerçekleşemediğini belirtmektedir. **A.e.**, s. 585.

kendiliklerinden Gediz’i boşaltarak eski mevziilerine çekilmişlerdi. Gediz kasabası Türklere bırakılmıştı. Sofuoğlu’na göre 24 Ekim’de başlayan Gediz hareketi iki hafta kadar sürdükten sonra taraflar yine eski mevziilerini korur şekilde sona ermiş oluyordu.¹¹

Bu taarruzun başarılı olduğunu öne süren kumandanlara göre Yunanlar Gediz’i boşaltarak Uşak’a çekilmişler ve önemli yerler ele geçirilmiştir, hatta onlara göre nizami kıtalar başarısızlık göstermiştir. Dönemin 61. Fırka Kumandanı İzzettin Çalışlar hatıratında Yunanların Gediz’i büsbütün boşaltarak Uşak’a çekildiklerini yazmaktadır.¹² Yine bu taarruzun en önemli aktörlerinden Çerkez Ethem’in hatıratında belirttiğine göre Kuva-yı Seyyare kumandan muavini Tefrik Bey, muharebeden birkaç gün sonra Gördes şehrini dahi ufak bir çarpışma sonunda düşmandan geri almış ve muharebe “böyle iyi bir neticeye ulaşmıştır”. Çerkez Ethem’e göre Kuva-yı Seyyare’nin bu başarısı nedeniyle Simav ve Demirci şehirleri de dahil mühim ve geniş bir mıntika düşmandan geri alınmış ve Yunanistan’da Venizelos düşmüştür.¹³ Ona göre muharebenin birinci günü nizami kıtaların mağlup olmasının sebebi havanın kötülüğüydü. Ali Fuat Paşa cephe kumandanı olduğu için Gediz’den başka İnönü ve diğer önemli noktaları da göz önünde tutmak durumundaydı. Kendisi ise Gediz’i almayı düşünen bir fırka kumandanıydı ve idaresindeki kuvvetlerle bu maksadını fazlasıyla yerine getirmişti. Çerkez Ethem, süvari müfreze raporlarına göre nizami kıtaların başarı göstermediğinden bahsetmektedir.¹⁴

Dönemin Garp Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşa kendi hatıratında, muharebe başladıktan sonra 26 Ekim’e kadarki dilimi ele almış ve bu tarihten sonraki günlerde iki tarafın taarruzdan önce olduğu gibi muharebe temasını kaybettiğini ve sükunetli vaziyetlerini aldıklarını belirtmiştir. Ali Fuat Paşa bunun yanında yukarıda bahsettiğimiz Meclis zabıtlarından aktarmalar yapmış ve neticede Mustafa Kemal

¹¹ Adnan Sofuoğlu, **Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu: 1919-1921**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1994, s. 431.

¹² İzzettin Çalışlar, **İstiklal Savaşı Hatıraları: Gediz, Kütahya ve İkinci İnönü Muharebelerinde 61 inci Tümen**, yay. haz. Zekeriya Türkmen, Nurcan Aslan, Elmas Çelik, Ankara, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2006, s. 28.

¹³ Çerkez Ethem, **Çerkes Ethem’in Hatıraları**, İstanbul, Dünya Yayınları, 1962, s. 119-121. Tabii ki özellikle Çerkez Ethem ve Ali Fuat Paşa’nın olayları kendi açılarından anlattığı ve belgelerle doğrulanması gerektiği göz önünde tutulmalıdır.

¹⁴ **A.e.**, s. 114.

Paşa'nın kendisine çektiği “*Şimdiden tebrikât ve takdirat ve itimat ve hürmet-i umumiyeyle iblâğ ile kesb-i şeref eylerim*” sözleri ile biten telgrafına yer vermiştir.¹⁵ Yine Ali Fuat Paşa'ya göre o zaman daha yeni kurulan küçük milli ordu üstün düşman karşısında kanatlarını zaruri olarak zayıf bıraktığı halde cephenin ortasında düşmanın merkezine doğru bir yürüyüş yaparak bir fırkasını yakalayıp mağlup etmiş, sonra düşmanın hiçbir tehdidine uğramadan geri çekilmişti. En muntazam orduların bile güçlkle başarabileceği böyle bir hareket ehliyet ve cesaret örneği idi.¹⁶ Ali Fuat Paşa Çerkez Ethem ya da diğer kumandanlardan bahsetmemekte ve askeri bakımdan Gediz baskınının elzem olduğunu, buradaki düşman fırkasını yalnız başına mağlup etmenin imkansız bir hareket olmadığını, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nin cephanenin azlığından dolayı önce bu harekete razı olmak istemediğini ama sonradan cephanenin İtalya'dan temin olunduğu haberini alınca muvafakat ettiğini, Gediz Taarruzu'nun 24 Ekim'de yapılmasının ise tam bu sırada, 21 Ekim'de İngilizler Damat Ferit Hükümeti'ni istifa ettirip Tevfik Paşa, Ahmet İzzet Paşa gibi milletin itimadını kazanmış şahsiyetlere kabine kurdurarak millicilerin gayretlerini gevşetmek ve kuvvetlerini dağıtmak siyasetini uygularken Yunan ordusunu elbette hareket ettirmeyeceklerini, dolayısıyla Yunan ordusunun bu en pasif zamanında taarruzun yapılacağını yazmaktadır.¹⁷ Yine Ali Fuat Paşa Moskova'ya sefir atandıktan sonra Moskova yolundayken “Açıksöz” gazetesine verdiği 2 Aralık 1920 tarihli bir röportajda kendisinin bıraktığı Garp Cephesi'nin “milletin itimat ve iftiharına layık bir derece-i mükemmeliyette” olduğunu söylemiştir.¹⁸

Taarruzun başarısızlığı yönünde görüş bildiren kumandanların hatıralarında ise genel olarak bu taarruzun felaket derecesinde başarısızlıkla sonuçlandığı, düzensiz

¹⁵ Ali Fuat Cebesoy, **Millî Mücadele Hâtıraları**, İstanbul, Vatan Neşriyatı, 1953, s. 503-505. Ali Fuat Paşa hatıratında daha sonra Moskova'ya sefir atanması bahsine girerken Kasım ayı başlarında Garp Cephesi'nde tam bir sükunetin olduğunu yazacaktır. **A.e.**, s. 513.

¹⁶ “*Gediz taarruzu kumanda, sevk ve idare bakımından çok güç bir askerî hareket olmuştu. Garp cephesi, üstün bir düşman karşısında cehahlarını zarurî olarak zayıf bıraktıktan sonra bütün kuvvetinin yarısını topluyarak cephenin ortasında düşmanın merkezine doğru bir yürüyüş yapmış, bir fırkasını yakalamış ve bunu mağlûp ederek geriye atılmıştı. Sonra düşmanın hiç bir tehdidine uğramadan eski vaziyetini almıştı. En muntazam orduların güçlkle başarabileceği böyle bir hareketi, o tarihlerde yeni kurulmağa başlamış küçük millî ordumuzun başarması ehliyet, cesaret ve millî bir gayrete sahip olduklarını göstermeğe kâfi gelmişti.*” **A.e.**, s. 503.

¹⁷ **A.e.**, s. 494-495. Nitekim kendisi bu hareketin başarısızlığından bahsetmemektedir.

¹⁸ Emel Akal, **Millî Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm**, 2. bs., İstanbul, İletişim, 2013, s. 387.

birliklerin ve kumandanlarının bunda sorumlu olduğu, gerek cephane gerek asker olarak önemli kayıplara uğranıldığına vurgu yapılmaktadır. Kazım Özalp'in hatıratında, 31 Ekim'de Yunanların Yunuslar Gediği'ni işgal ettiği, Gediz Muharebesi'nde önemli kayıplara uğranıldığı, silah ve cephane kaybının ve sarfiyatın da çok olduğu belirtilmektedir.¹⁹ İsmet Bey "Ali Fuat Paşanın, Ethem Bey kuvvetleri ile beraber tertip ettiği bu taarruz hareketi muvaffak olmadı" demektedir.²⁰ Fevzi Paşa ise aynı dönemde Şark Cephesi'nde Ermenilere karşı kazanılan başarıya işaret ederek "Şarktaki muvaffakiyata istinaden garpte de bir muvaffakiyet ihtimaliyle başlayan harp maatteessüf bir felâketle neticelendi" demektedir. Fevzi Paşa'ya göre Yunanlar 31 Ekim'de Gediz'i işgal ettikten sonra Gediz'den çekilmiştir ancak bu Kuva-yı Milliye'nin kahramanlıklarından dolayı olmamıştır. Düşman daha sonra hatasını anlayarak derhal kuvvetlerini geri almış ve düşmanın bu gafletinden yararlanılamamıştır. Taarruzu icra eden Türk kuvvetleri ise hem düzenli ve düzensiz gruplara ayrıldığı için birbirine denk değildi hem de emir de dinlemiyorlardı, bu nedenle düzenli bir hareket yapılamamıştı.²¹ Mustafa Kemal Paşa **Nutuk**'ta Gediz Taarruzu'nu sert bir şekilde eleştirmektedir. O Gediz Muharebesi'nin sonuçlarını "maddi ve manevi can sıkıcı" olarak nitelendirmekte²² ve Fevzi Paşa ile aynı noktaya işaret ederek "dalgalı ve inzibatsız ve emr ü kumandasız bazı harekâttan sonra, malûmunuz olduğu vechle, Gediz'de mağlup olduk" diye yazmaktadır.²³ Büyük

¹⁹ Kâzım Özalp, **Millî Mücadele 1919-1922**, 2 Cilt, C. I, Ankara, TTK, 1971, s. 166.

²⁰ İnönü, **a.g.e.**, C. I, s. 213.

²¹ **TBMM GCZ** Devre: 1 Cilt: 1 İn'ikat: 111 Celse: 3, 9 Aralık 1920, s. 254.

²² Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk**, Ankara, Türk Tayyare Cemiyeti, 1927, s. 313.

²³ **A.e.**, s. 310. Yukarıda Ali Fuat Paşa'nın Meclis zabıtlarından, bizim de bahsettiğimiz, kendi hareketini öven aktarmalar yaptığını ifade etmiştik ki söz konusu belgenin tarihi 27 Ekim'dir. Mustafa Kemal Paşa ise **Nutuk**'ta, Gediz Taarruzu'nun başarısızlığını ortaya net biçimde koyabilecek 27/28 Ekim tarihli çok önemli bir belge yayımlamaktadır:

Çavdarhisar, 27/28.10.336

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyâsetine

1- Kıtaatın muharebe zayıyatını sür'atle telâfi ihtiyacındayız. Gediz Muharebesi, üç yüz muharip mevcudun bir taburun vezâif-i harbiyesine kâfi gelmediğini gösterdiğinden, tabur mevcutlarını dörder yüz muharibe iblâğ mecburiyetindeyiz. Muharebat-ı malûme dolayısıyla tekmil depo kıtaatı dahi cepheye sürüldüğünden muallim, müsellahe ve mücehhez bin ikmâl efrâdının serian, bilhassa Ankara'daki kıtaattan, bu muvâfik değilse en yakın bir mahalden, sür'at-i itasını.

2- Harekât ve muharebat, giydirilebilen efrâdın dahi elbiselerini ayakkabılarını parçalamış, dünden beri kar yağın dağlarda asker çıplak ve yalınayak kalmıştır. (Cephe Kumandanlığı Vekâlet)i emrinde hiçbir şey olmadığından bilhassa kaput,

ihtimalle o da İsmet Bey gibi bu harekate en başından karşıydı. Mustafa Kemal Paşa Yunan ordusunun bu harekete cevap olarak 25 Ekim’de Bursa cephesinden taarruza geçtiğini, Yenişehir ve İnegöl’ü işgal ettiğini, Uşak’tan Dumlupınar sırtları ilerisinde bulunan Türk kıtalarına taarruz ettiğini, kıtanın Dumlupınar sırtlarına kadar çekildiğini ve bu suretle yeniden bütün cephede genel bir mağlubiyete uğranıldığını belirtmektedir.²⁴ Gediz Taarruzu ile ilgili döneme tanıklık eden ama asker olmadığı için bir gözlemci gözüyle değerlendirebileceğimiz Rıza Nur Bey hatıratında şunları yazmıştır: “... *Ali Fuad’ın ordusu öyle perişan oldu ki, yalnız Ali Fuad ve Saffet kalmış, onlar da güçlükle kaçmışlardır...*”²⁵

Gediz Muharebesi’nin sonucu meselesinde genel olarak Kuva-yı Seyyare Kumandanları ile nizami kıta kumandanlarının birbirlerini suçladıkları ve farklı argümanlara sahip oldukları göze çarpıyor. Her iki taraf kumandanları hatıralarında kendilerinin haklı karşı tarafın hatalı olduğunu genel olarak ifade ediyorlar. Bu karşılıklı suçlama ve anlaşmazlık o dönemde de kendisini göstermiştir. Özçelik’e göre halkın ve askerinin maneviyatını yükseltmek için başlatılan bu hareket bunun aksi bir duruma yol açmış, o güne kadar mevcut anlaşmazlıkları su yüzüne çıkarmıştır.²⁶ Kazım Özalp ve Mustafa Kemal Paşa hatıralarında Gediz Muharebesi’nden sonra Kuva-yı Seyyare ile nizami kumandanlar arasında şiddetli münakaşa olduğunu

ayakkabı, pamuklu, elbise, yelek, kuşak hulâsa, tesirât-ı havaiyeden muhafaza için ne verilmek lazımsa on beş bin hesabıyla sür’at-i irsalini ehemmiyetle arz ve ricâ ederim. 3- Müdafaa-i Milliye Vekâleti’ne, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyâseti’ne ve berâ-yı ma’lumât Cephe Vekâleti’ne yazılmıştır.

Garp Cephesi Kumandanı
Ali Fuat

Belgenin orijinal bir sureti için bkz.: **XX. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa’nın Haberleşme Kayıt Defteri (Eylül 1919-Kasım 1920)**, C. IV, s. 1983-1984, belge no: 893. Mustafa Kemal Paşa bu telgraf üzerine “*Efendiler, Garp Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşa’nın, henüz Gediz Muharebesinin cereyan etmekte bulunduğu bir sırada okuduğumuz, bu telgrafnamesindeki muhteviyât, bilhassa ihtisâs olunan mâna ve zihniyetin pek ziyade şâyân-ı dikkat görülmesi tabiidir zannedirim...*” diye ekleme yapar ve askerinin halinin, kuvvetin miktarının, hazırlığın derecesinin, bütün memlekette her türlü ihtiyaç duyulan kaynakların kudret ve kabiliyetinin bu telgraf tarihinden üç gün önce Garp Cephesi Kumandanlığınca bilindiğini vurgulamaktadır. Gazi Mustafa Kemal, **a.g.e.**, s. 311.

²⁴ “*Yunan ordusu bu harekete cevap olmak üzere, 25 Teşrinievvel 336 günü Bursa cephesinden taarruza geçti. Yenişehir’i, İnegöl’ü işgal etti. Uşak’tan Dumlupınar sırtları ilerisinde bulunan kıtaatımıza taarruz etti. Kıtaatımız, Dumlupınar sırtlarına kadar çekildi. Bu suretle Efendiler, cephenin her tarafında, yeniden umumî bir mağlubiyete dâcâr olduk.*” **A.e.**, s. 310-311.

²⁵ Dr. Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, C. III, s. 676.

²⁶ Özçelik, **a.g.m.**, s. 588.

yazıyorlar.²⁷ Tüm bu tartışmaların ortasında Ali Fuat Paşa soğukkanlı davranarak iki tarafı yatıştırmaya çalışmıştır.²⁸ Kendisi o dönem gönderdiği raporda Gediz Taarruzu'nun amacına uygun olarak birinci safhasının iyi geçtiğini ve Gediz'deki düşmanın yenilgiye uğratıldığını ancak ikinci safhasının yani düşmanı sıkı takibin mümkün olmadığını, 26 Ekim'deki durumdan yararlanan düşmanın Gediz'den çekilen fırkasını Hamidiyehanı ile Uşak arasında alelacele takviye etmeye muvaffak olduğunu, 28 Ekim'de Kuva-yı Seyyare'ye karşı taarruza geçerek geri çekilmeye mecbur ettiğini ve aynı zamanda Bursa ile Yenişehir Cephesi'ne ciddi bir taarruza kalkarak Yenişehir ve İnegöl'ü işgal ettiğini bildirmiştir.²⁹ Bu durumda Kuva-yı Seyyare'nin ve taarruzun başarısızlığını, hatıratındaki tüm aksi iddialarına rağmen Ali Fuat Paşa'nın da dolaylı olarak ifade ettiği söylenebilir.³⁰

Gediz Taarruzu'ndan başarılı bir sonuç alınmadığı ortadadır. Ortaya çıkan bir diğer sonuç da Gediz Taarruzu'nu Ali Fuat Paşa'nın ve Kuva-yı Seyyare kumandanlarının Ankara'nın tam bir muvafakatini, onayını almadan başlatmış olduğudur. O dönemin Erkan-ı Harbiye Reisi İsmet Bey'in uyarılarını net bir şekilde görüyoruz. Bir diğer sonuç da Ali Fuat Paşa'nın Kuva-yı Seyyare kumandanlarının taarruz lehindeki propagandalarının etkisinde kaldığı kanaatinin oluşmasıdır.³¹ Bu

²⁷ Özalp, **a.g.e.**, s. 166; Gazi Mustafa Kemal, **a.g.e.**, s. 312. Mustafa Kemal Paşa, Gediz Muharebesi'nden sonra genel durumun feci bir manzaraya dönüştüğünü, her tarafta dedikodu ve haklı hakız eleştirilerin başladığını, özellikle Kuva-yı Seyyare kumandanları ile Ethem ve kardeşlerinin bütün kusurları Cephe Kumandanı'na ve nizami fırkalara atfen kendilerinin zor durumda bırakıldıklarını propaganda ettiklerini, ordu kumandanının da hatalarını kapatmak için Ankara Hükümeti'ne kusur atfettiğini yazmaktadır. Mustafa Kemal Paşa şöyle devam etmektedir: *"Ordu dahi Kuva-yı Seyyare'nin hiçbir iş yapmadığını ve yapmaya muktedir olmadığını ve muharebede verilen emirlere itaat etmediğini, daima tehlikeden uzak bulunduğunu iddia ve isbât ediyordu."* **A.e.**, s. 312. Özçelik de Ali Fuat Paşa'nın Gediz Taarruzu'nda kendilerinden çok şey beklediği fakat umduğunu bulamadığı Kuva-yı Seyyare'yi suçladığını belirtmektedir. Özçelik, **a.g.m.**, s. 588.

²⁸ Özçelik, **a.g.m.**, s. 588.

²⁹ Ali Fuat Paşa'dan Kolordudan Refet Bey'e, Ertuğrul Grubu Kumandanlığına, 12. Kolordu Kumandanlığına, Garp Cephesi Vekaletine, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne, Müdafaa-i Milliye Vekaleti'ne 28 Ekim 1920 Tarihli Yazı, **XX. Kolordu Komutanı...**, C. IV, s. 2009, belge no: 905.

³⁰ Ali Fuat Paşa daha önce de aktardığımız 28 Ekim tarihli bu yazısında Gediz'deki düşmanın mağlup edilmesinin ardından takip işinin Kuva-yı Seyyare'ye verildiğini açıklamıştı.

³¹ ATASE belgelerine dayanan Ayfer Özçelik'in aktardığına göre Çerkez Ethem, Gediz Taarruzu'nun başarılı olacağı, Gediz'deki Yunan tümeninin bir baskınla imha edilip birçok cephane ve ganimet ele geçirileceği, Kuva-yı Seyyare'nin Uşak-Gediz yollarını keserek Gediz'deki düşmanın Uşak'a çekilmesini veya oradan takviye almasını engelleyeceği yolunda Ali Fuat Paşa'ya Alayund'da 18 Ekim'de yapılan toplantıda yüzde yüz teminat vermişti. Ali Fuat Paşa da ertesi gün, 19 Ekim'de taarruz emrini vermiş ve taarruz 24 Ekim'de başlamıştı. Özçelik, **a.g.m.**, s. 584-585. İsmet Bey de

durum kendisinin Garp Cephesi kumandanlığından alınmasının nedenlerinden biri olmalıdır. Diğer yandan, Çerkez Ethem hatıratında Ali Fuat Paşa'nın arzu ve ısrarıyla rahatsızlığına rağmen Gediz Muharebesi'ne bizzat katıldığını öne sürmektedir.³²

Bunun yanında işin başka bir boyutu da vardır. Mustafa Kemal Paşa aynı zamanda Gediz Taarruzu'nun yapılması için sadece Çerkez Ethem ve Kuva-yı Seyyare kumandanlarının yanıp tutuşmadığını belirtmektedir. Kesin olarak taarruz fikri cephe kumandanlarının yanı sıra bütün orduya, bütün mülkiye memurları reislerine, oradaki halkın tümüne, hatta oraya gidip gelen mebuslara da ve her yere sirayet ettiğini ve bu atmosferde taarruzun yapılmaması yönünde emir vermesinin uygun olmayacağını ve bu nedenle tarafsız kalmaya karar verip taarruzun yapılmamasını tavsiye ettiğini açıklamaktadır.³³ Mustafa Kemal Paşa'nın kerhen bu taarruza onay verdiği anlaşılıyor. Ayrıca o dönemde TBMM Hükümeti pasif kalmakla ve düşmana karşı harekete geçmemekle eleştiriliyordu. Ali Fuat Paşa ve Kazım Karabekir Paşa hatıralarında Doğu'daki Ermeni sorunu Mayıs-Haziran 1920 gibi çözülebilecek ve o tarihlerde doğu hareketi yapıldığı takdirde birçok fayda sağlanabilecek iken hareketin sürekli

hatıratında, Ali Fuat Paşa ile Eskişehir'de yaptığı toplantıyı ve taarruzun başlamasını şöyle anlatmaktadır: “*Garp Cephesi Kumandanı Gediz’e taarruz için ısrar ediyordu. Ben Genelkurmay Başkanı olarak, taarruz için erkendir, yapmayın, diyordum. Aramızda mesleki ve askeri olarak birçok muhabere cereyan etti. Bir mutabakata varabilmek için kalktım, Eskişehir’e gittim, orada kendisi ile görüştim. Vaziyeti bir daha tetkik edip neticeyi bildirmek üzere hareketi tehir ettik. Nihayet cephe kumandanının taarruz fikrinde ısrarı ile Mustafa Kemal Paşa araya girdi, hepimizi dinledi ve böyle bir hareketi muayyen usuller altında tensip etti. ‘Pekâlâ, yapınız’ dedi.*” İnönü, **a.g.e.**, C. I, s. 213. Mustafa Kemal Paşa **Nutuk**’ta “*Ma’lum olan bütün hakayyika rağmen Garp Cephesi, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye tarafından mı taarruza icbâr edilmişti?*” diyerek bu taarruzun Garp Cephesi’ndeki kumandanlarca kendilerinin yani Ankara’nın tam bir muvafakati alınmadan gerçekleştirildiğini ifade etmektedir. Gazi Mustafa Kemal, **a.g.e.**, s. 312. Yine İsmet Bey’in Eskişehir’e kadar gidip Ali Fuat Paşa’yla görüşüğünü, İsmet Bey’in bu hareketin yapılmamasında ısrar etmesine rağmen görüşmeden birkaç gün sonra Cephe Kumandanlığına taarruza karar verildiğinin anlaşıldığını aktarmaktadır. Mustafa Kemal Paşa Meclis’in 29 Aralık tarihli gizli oturumunda Gediz Taarruzu’nun yapılmasına Ali Fuat Paşa’nın karar verdiğini ancak Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti’nin bu taarruzun yapılmaması için ısrar ettiğini söylemekte ve taarruzun neden yapılmaması gerektiği hakkında açıklamalarda bulunmaktadır. **TBMM GCZ Devre: 1 Cilt: 1 İn’ikat: 125 Celse: 3, 29 Aralık 1920, s. 275.** Ali Fuat Paşa’nın bu hareketi gerçekleştirirken Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti’nin tam bir muvafakatini almadığı görülüyor.

³² Çerkes Ethem, **a.g.e.**, s. 122.

³³ Mustafa Kemal Paşa, 29 Aralık 1920 tarihi itibarıyla, henüz Ali Fuat Paşa’nın Gediz Taarruzu hakkında resmen bir malumat vermediğini de ilave etmektedir. **TBMM GCZ Devre: 1 Cilt: 1 İn’ikat: 125 Celse: 3, 29 Aralık 1920, s. 276.** Mustafa Kemal Paşa **Nutuk**’ta da o günlerde taarruz lehinde her tarafa ve Meclis’te müthiş bir propogandanın cereyan ettiğini, “*Düşman Gediz’de münferittir. Biz, onu orada mahvederiz. Parlak bir vaziyet hâsıl olur. Zaten Yunan ordusu kaçmaya müheyyadır*” sözleriyle Gediz Taarruzu lüzumunun adeta genel bir kanaat haline getirilmek istendiğini ifade etmektedir. Gazi Mustafa Kemal, **a.g.e.**, s. 310.

ertelenmesini ve Ekim 1920'ye kalmasını eleştirmektedir.³⁴ Bu durum da Gediz Taarruzu lehinde yoğun propagandalara bir zemin teşkil etmiş olabilir.

Bunların yanı sıra Gediz Taarruzu'nu yine belgelerden takip ettiğimizde Mustafa Kemal Paşa'nın **Nutuk**'taki iddialarını teyit ettiğine tanık oluyoruz. Gerçekten de İsmet Bey'in korktukları gerçekleşmiş ve Yunanlar 25 Ekim'de Bursa Cephesi'nden taarruza geçip³⁵ 27 Ekim'de İnegöl ve Yenişehir'i işgal ettiği³⁶ gibi 31 Ekim'de de Gediz'i işgal etmişlerdir.³⁷ Bu yüzden Mustafa Kemal Paşa, İsmet Bey ve Fevzi Paşa gibi kumandanların bu taarruzdan dolayı büyük rahatsızlık duyduğu anlaşılmaktadır. Düzensiz birliklerle böyle bir sonuca ulaşılmış olması adım adım düzenli orduya geçilmesi yönündeki mevcut fikri kuvvetlendirmiş ve aciliyet kazandırmıştır. Bu durum Ali Fuat Paşa'nın Garp Cephesi kumandanlığından alınmasına ve dolayısıyla Moskova'ya sefir atanmasına zemin hazırlamıştır.

1.2.1.2. Mustafa Kemal Paşa'nın Yaklaşımı

Gediz Taarruzu'nun en önemli sonuçlarından biri, Ali Fuat Paşa'nın Ethem Bey gibi düzensiz kumandanların tesiri altında kalmış olduğu kanaatini teyit etmesidir. Bir diğer husus da Ali Fuat Paşa'nın, diğer düzensiz kumandanlar ile birlikte, Ankara'nın tam bir muvafakatini ve rızasını almadan bu taarruzu başlatmış olmasıdır. Tüm bu etkenler Mustafa Kemal Paşa'da Ali Fuat Paşa'nın Garp Cephesi üzerindeki

³⁴ Ali Fuat Paşa'ya göre Şark Cephesi'ndeki 15. Kolordu 1920 yılı Mayıs ayında Ermeni ordusunu süratle mağlup edebilirdi. Çünkü o sırada Ermeni ordusu içeride Bolşevik isyanını bastırmak ve kuzeyde Azerbaycanlıları durdurmakla meşgul bulunuyordu. Ermenistan hareketini daha fazla ertelemek Garp Cephesi'ni aylarca zayıf bir halde bırakmaktan başka bir şeye yorulamazdı. Cebesoy, **a.g.e.**, s. 484-485, 511. Kazım Karabekir Paşa ise Ermeni hareketinin çok önceden düşünüldüğü ve kararlaştırıldığını, o dönem gerekli hazırlıklarının da yaptığını ama Mustafa Kemal Paşa'nın 6 Mayıs 1920 tarihli yazısında bu hareketin çeşitli mahzurlarını sayarak vazgeçtiğini yazmaktadır. Mustafa Kemal Paşa söz konusu yazısında Ermenilere karşı aleni bir taarruzdan ziyade gizli olarak teşekkül eden küçük hükümetlerin milis kuvvetleri takviye edilerek ve Gence'ye kadar ilerlediği haber alınan Müslüman Bolşevikleri aracılığıyla bu taarruzun yapılmasının daha uygun olacağını söylemişti. Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s. 707-708.

³⁵ Ali Fuat Paşa'dan Ertuğrul Grubu Kumandanlığına Çavdarhisar'dan 26 Ekim 1920 Tarihli "Zata Mahsus" Yazı, **XX. Kolordu Komutanı...**, C. IV, s. 1924, belge no: 867.

³⁶ Garp Cephesi Erkan-ı Harbiye Reisi Saffet Bey'den Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne Çavdarhisar'dan 27 Ekim 1920 Tarihli Yazı, **a.e.**, C. IV, s. 1965, belge no: 884.

³⁷ Ali Fuat Paşa'dan Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne, 12. Kolordu Kumandanlığına, Refet Bey'e Eskişehir'den 1 Kasım 1920 Tarihli Yazı, **a.e.**, C. IV, s. 2128, belge no: 960.

etkinliğinin zayıfladığı yönünde düşünceler oluşturmuş olmalıdır. Ali Fuat Paşa'nın bu cepheden alınması ve yeni bir düzen oluşturulması icap ediyordu.

Mustafa Kemal Paşa **Nutuk**'ta Gediz Muharebesi'nin "maddi ve manevi can sıkıcı" neticelerinden sonra Ali Fuat Paşa'nın cephe üzerindeki kumandanlık tesir ve nüfuzunun azalmış gibi görüldüğünü ifade etmekte ve "*kendisini kumandadan çekmeyi zarurî addetmeye başladım*" demektedir. Yine kendi ifadesine göre bu sırada Ali Fuat Paşa, muhtemelen Gediz Muharebesi'nin neticelerinden dolayı olacak, 5 Kasım'da gönderdiği şifre ile Ankara'ya gelip görüşmek istediğini bildirmiş ve Mustafa Kemal Paşa da ertesi gün olumlu yanıt vermişti. Ancak Ali Fuat Paşa aleyhindeki dedikodular o kadar artmış ve Kuva-yı Seyyare'nin mevcudiyetinin ordu üzerinde yarattığı düzensizlik o kadar görünür olmuştu ki 7 Kasım'da kesin bir şekilde Ankara'ya gelmesini emretmiş, Ali Fuat Paşa da 8 Kasım'da Ankara'ya gelmiş ve aynı gün kısa bir mütalaadan sonra alabileceği yeni vazifeyi (Moskova sefirliğini) bildirmişti.³⁸ Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa'yı karşılamasını şöyle anlatmaktadır:

"Efendiler, 8 Teşrinisani 336'da Fuat Paşa, Ankara'ya geldi. İstikbal için bizzat istasyonda bulunuyordum. Paşa'yı omuzunda bir filinta olduğu halde Kuva-yı Milliye kıyafetinde gördüm. Garp Cephesi Kumandanı'nı bu kıyafete rağbet ettiren fikir ve zihniyet cereyanının bütün Garp Cephesi üzerinde ne derece ileri bir tesir yapmış olduğunu anlamak için artık tereddüde mahal kalmamıştı. Onun için Fuat Paşa'ya kısa bir mütalaadan sonra, yeni alabileceği vazifeyi söyledim. Maa'l-memnuniye kabul etti..."³⁹

Nutuk'ta Mustafa Kemal Paşa'nın düzensiz ordu meselesi üzerinden Ali Fuat Paşa'yı ağır bir şekilde eleştirdiği göze çarpıyor. 1927 koşullarında yapmak istediği de aynen budur.⁴⁰ Ancak ileride göreceğimiz gibi olayların yaşandığı dönemde ise Mustafa Kemal Paşa'nın kullandığı dil ve yaklaşımı biraz daha farklıdır. İsmet Bey de

³⁸ Gazi Mustafa Kemal, **a.g.e.**, s. 313-314.

³⁹ **A.e.**, s. 314.

⁴⁰ **Nutuk**'un hangi koşullarda yazıldığı ile ilgili bir değerlendirme için bkz.: Cezmi Eraslan, "Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Temel Kaynaklarından Biri Olarak Nutuk", **Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri: 6-7 Haziran 1996: Bildiriler**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1997, s. 1-14.

hatıratında Mustafa Kemal Paşa'nın Ali Fuat Paşa'ya Moskova Sefirliğini teklif etmesi olayını basitçe şöyle anlatır:

“Gediz hadisesi üzerine Mustafa Kemal Paşa, bir vesile ile Ali Fuat Paşa'yı Ankara'ya çağırdı. Fuat Paşa Kuvayi Milliye teşkilatını itibarlandırmak için elinde bir filinta olduğu halde, Kuvayi Milliye elbisesiyle buraya geldi. Mustafa Kemal Paşa ile görüştüler. Mustafa Kemal Paşa, ona gelir gelmez kendisini Moskova'ya sefir göndereceğini söyledi. Ali Fuat Paşa teklifi kabul etti... Ali Fuat Paşa süratle hazırlanarak Moskova'ya gitti.”⁴¹

Daha önce ifade ettiğimiz gibi o günlerde Moskova'ya bir sefaret heyeti gönderilmesi gündemdeydi ve buna Ekim başlarında karar verilmişti. Bu heyetin başına da “sefir” unvanlı bir kişi atanacaktı. Ali Fuat Paşa'nın Garp Cephesi'nden alınması Moskova'ya bir sefir tayinine lüzum gösterildiği döneme denk düşmüş ve böylece Ali Fuat Paşa'nın tayini kısa bir süre içinde gerçekleşebilmişti. Mustafa Kemal Paşa **Nutuk**'ta bunu şöyle ifade etmektedir:

“Efendiler, artık Ali Fuat Paşa'nın Garp Cephesi'ne kumanda edemeyeceğine kani olmuştum. O günlerde Moskova'ya da bir sefaret heyeti göndermek lüzumu karşısında bulunuyorduk. O halde, Fuat Paşa Sefir-i Kebir olarak Moskova'ya gidebilirdi.”⁴²

Mustafa Kemal Paşa, Gediz Taarruzu'ndan yaklaşık iki ay sonra, Çerkez Ethem meselesinden bahsettiği 29 Aralık 1920 tarihli kapalı bir oturumda da Ali Fuat Paşa'nın Ankara'ya gelmesini ve Moskova'ya sefir atanmasını aynı şekilde anlatmakta, Moskova'ya bir sefaret heyeti gönderilmesinin önemine işaret etmekte ve neden bu göreve Ali Fuat Paşa'nın seçildiği hakkında önemli açıklamalarda bulunmaktadır:

⁴¹ İnönü, **a.g.e.**, C. I, s. 213-214.

⁴² Gazi Mustafa Kemal, **a.g.e.**, s. 314.

“... Onun üzerine Fuat Paşa görüşmek üzere buraya geldi ve derakap ben de Fuat Paşanın kumanda edemeyeceği kanaatine zahip oldum. Binaenaleyh vaziyet hakkında hiçbir münakaşa etmeksizin zaten Moskova’ya bir sefir göndermek fevkalâde lâzım geliyordu. Çünkü malûmu âliniz Yusuf Kemal Bey burada idi. Bekir Sami Bey... Vaziyeti siyasiyemiz fevkalâde nezaket kesbetmişti. Binaenaleyh bir an evvel oraya birisini göndermek lâzımdı ve Fuad Paşanın oraya gitmesini pek muvafık bulduk. Çünkü inkılâbımızda şöhet kazanmış bir kumandanımızdır. İngilizlerin düşmanıdır, yani Moskova’da güzel bir tesir yapacağını düşünerek oraya göndermek istedik ve o da derhal kabul etti. İşte Fuad Paşa hazretleri bu suretle Garp Cephesi Kumandanlığından infikâk edince Garp Cephesinin bir iki defa mevzuubahs edilmiş olan vaziyetini tekrar münakaşa ettik ve bu münakaşada Fuad Paşa beraber olduğu halde Erkânı Harbiyei Umumiye Reisi İsmet Bey Müdafaai Milliye Vekili ve muvakkaten buraya gelmiş bulunan Refet Beyler hazır bulunuyorlardı...”⁴³

Bu sözleri Mustafa Kemal Paşa’nın gerçekten inanarak mı söylediği yoksa o sırada Meclis’te bulunan mebusları ikna etmek için mi söylediği tartışma konusudur. Çünkü Mustafa Kemal Paşa’nın Ali Fuat Paşa’yı uzaklaştırmak istediğine dair önemli sayıda görüşler hatıralarda ve araştırmalarda mevcuttur. Rıza Nur’un hatıratında aktardığı gibi Ali Fuat Paşa, Rıza Nur, Yusuf Kemal Bey gibi kişiler Mustafa Kemal Paşa’nın hoşuna gitmiyor ve bundan dolayı Ali Fuat Paşa’yı “def etmek” mi istiyordu⁴⁴ veya Halide Edip’in sorduğu gibi gelecekte bir rakip olarak mı görüyordu?⁴⁵ Ya da gerçekten Ali Fuat Paşa’nın bu işi başarabilecek donanım ve özelliklere sahip olduğunu mu düşünüyordu? Ya da Moskova Sefirliği Rıza Nur Bey’in deyişiyle bir sürgün müydü?⁴⁶ Ne olursa olsun, Mustafa Kemal Paşa, sebeplerini aşağıda izah etmeye çalışacağımız gibi Ali Fuat Paşa’yı başka önemli bir göreve göndermek zorundaydı.

Bu dönemde Mustafa Kemal Paşa, Miralay Doktor İbrahim Tali Bey’den⁴⁷ gelen 6 Kasım tarihli bir mektup aldı. Bu mektupta Bekir Sami ve Yusuf Kemal

⁴³ **TBMM GCZ** Devre: 1 Cilt: 1 İn’ikat: 125 Celse: 3, 29 Aralık 1920, s. 276.

⁴⁴ Dr. Rıza Nur, **a.g.e.**, C. III, s. 695.

⁴⁵ Bkz.: dipnot 75.

⁴⁶ Dr. Rıza Nur, **a.g.e.**, C. III, s. 691.

⁴⁷ Miralay Doktor İbrahim Tali (Öngören) Bey, askeri bir doktordur. 19 Mayıs 1919’da Mustafa Kemal Paşa ile birlikte Samsun’a çıkanlar arasındadır. Daha sonra Amasya, Havza, Merzifon, Sivas ve Erzurum’da bulundu. Mustafa Kemal Paşa ile 1911’deki Trablusgarp Savaşı’ndan tanışıklığı

Beylerin birer suretle Moskova'dan uzaklaşmış bulunmalarının mahzurlu olduğu bildirilmekteydi. Mustafa Kemal Paşa da bunu 7 Kasım'da Hariciye Vekaleti'ne iletmiş ve uygun kişilerden kurulu bir sefaret heyetinin seçilmesi ve Moskova'ya gönderilmesi hususunu acilen dikkate almasını rica etmiştir.⁴⁸ Belki tam bu sırada, 6-7 Kasım'da, Mustafa Kemal Paşa Ankara'ya çağırdığı Ali Fuat Paşa'yı, bu heyetin başına, Moskova'ya sefir atayabileceğini düşünmüş ve buna karar vermişti. Geriye sefaret heyetinin seçilmesi kalmıştı. Rusya ile ilişkilerin önem derecesini aynı dönemde dönemin İktisat Vekili ve daha önce Sovyet liderlerle ilk görüşmeleri yürütmüş olan Yusuf Kemal Bey de ifade etmektedir.⁴⁹ Mustafa Kemal Paşa, 13 Kasım'da, Yusuf Kemal Bey'e, Heyet-i Vekile'nin bu öneme uygun olarak Ali Fuat Paşa'nın mevcut vazifesine "tercihen" Sefir-i Kebir unvan ve yetkisiyle Moskova'ya gönderilmesine karar verdiğini bildirmekteydi.⁵⁰ Buradan çıkan anlama göre Ali Fuat

vardır. Heyet-i Temsiliye tarafından son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na Kastamonu mebusluğundan aday gösterildi. Kazım Karabekir Paşa komutasındaki 15. Kolordu'nun Sıhhiye Reisliği Vekaleti'ne atandı. Bu görevinde yaklaşık bir sene kaldıktan sonra 1920 Haziran'ında Ermenistan hareketinin başlaması nedeniyle teşekkül eden Şark Cephesi Sıhhiye Riyaseti'ne tayin olundu. Hemen ardından, 1920'de Büyük Millet Meclisi kurulduktan sonra Sovyet Rusya ile ilişkileri kurmak üzere 1920 Mayıs'ında Moskova'ya giden dönemin Hariciye Vekili Bekir Sami Bey'in başkanlığında ve Yusuf Kemal Bey'in de yer aldığı heyete askeri müşavir olarak atanarak Ağustos ayında Moskova'ya gitti. Eylül 1920'deki Bakü Kongresi'ne TBMM tarafından temsilci olarak atandı ve kongrede bir bildirge verdi. Bakü Kongresi'nden sonra Moskova'ya döndü ve Enver ve Halil Paşalarla ilişki kurdu. Moskova'da iken Anadolu'ya yardım yapılması için Sovyet hükümeti nezdinde girişimlerde bulundu. Moskova'dan ayrıldıktan sonra Batum Konsolosluğu ve Varşova Sefirliği görevlerinde bulundu. Daha sonraki dönemde Birinci Umumi Müfettişliği ve Trakya Umumi Müfettişliği görevlerinde bulundu. İbrahim Tali Bey, 1920 yazında Moskova'ya gelmesinin ardından Mart 1921'de Moskova Antlaşması'nın imzalanmasına kadar orada kaldı ve Ekim 1920'de Yusuf Kemal ve Bekir Sami Beyler Ankara'ya dönünce, Şubat 1921'de Sefir Ali Fuat Paşa gelene kadar orada bir bakıma Türk temsilcisi misyonunu üstlendi. Bu dönemde tuttuğu günlükler yayımlanmıştır. Hayatı ile ilgili bir çalışma için bkz.: Erdal Aydoğan, **Türk Siyasî Hayatında Dr. İbrahim Tâli: Mustafa Kemal'le Trablusgarp'tan Cumhuriyet'e**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2008.

⁴⁸ Mustafa Kemal Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 7 Kasım 1920 Tarihli Tezkere, **Cumhurbaşkanlığı Arşivi** Ebis No: 01003739 Belge Kayıt No: 553476 (EK-3). İbrahim Tali Bey, Bekir Sami ve Yusuf Kemal Beylerin "birer suretle" Moskova'dan uzaklaşmış olmalarının mahzurlu olduğunu bildiren bu kişilerin bağımsız hareket ettiklerini ima etmektedir. Dolayısıyla Moskova'ya gönderilecek heyet "münasip zevat"tan oluşmalıydı, Mustafa Kemal Paşa da, Milli Mücadele'nin önemli liderlerinden Ali Fuat Paşa'yı hazır Garp Cephesi kumandanlığından almışken gönderilecek heyetin başına Moskova Sefiri olarak atayabilirdi.

⁴⁹ Mustafa Kemal Paşa'dan Yusuf Kemal Bey'e 13 Kasım 1920 Tarihli Şifre, **Cumhurbaşkanlığı Arşivi** Ebis No: 01003739 Belge Kayıt No: 553627 (EK-4).

⁵⁰ "Rusya ile münasebatımızın derece-i ehemmiyeti taraf-ı âlilerinden tavzih buyurulmuştu. Heyet-i Vekile bu ehemmiyete mütenasip bir heyet-i sefaretin gönderilmesi lüzumuna binaen Garp Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşa hazretlerinin vazife-i hazırasına tercihen Sefir-i Kebir unvan ve salahiyetle Moskova'ya i'zâmı takarrür etti..." **A.b.** Mustafa Kemal Paşa bu yazıyı Yusuf Kemal Bey'e ileride sefaret heyetinin hazırlanması bahsinde açıklayacağımız Ali Fuat Paşa ile birlikte Moskova'ya gitmesini rica etmesi dolayısıyla göndermiştir.

Paşa'nın o anki vazifesine "tercihen", yani o anki vazifesinden daha önemli bir vazifeye atanmak istendiği görülmektedir. Her ne kadar **Nutuk**'ta Mustafa Kemal Paşa Ali Fuat Paşa'nın Moskova sefirliğine atanmasının sadece onu yeni bir göreve tayin etme ihtiyacından kaynaklandığını ifade etmekte ve bunu yaparken Rusya ile ilişkilerin önemine dikkat çekmemekteyse de⁵¹ Mustafa Kemal Paşa o dönemde Sovyet Rusya ile ilişkilerin önemini elbette takdir etmekte ve Ali Fuat Paşa'ya Garp Cephesi'nden daha önemli bir vazife vermek istemektedir.

Bunun yanı sıra çok önemli bir husus daha söz konusudur. Anlaşılan Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa'yı Ankara İstasyonu'nda karşıladığı 8 Kasım 1920 günü, Sovyetlerin ilk Ankara Sefiri Y.Y. Upmal-Angarskiy ile bir görüşme yapmıştı. Ertesi gün de Ekim Devrimi'nin üçüncü yıldönümünde Sovyet Sefareti "görekemli bir törenle" açıldı.⁵² Bu durumda Sovyetlerin sefir düzeyinde bir diplomatı hem de Ali Fuat Paşa'nın Ankara'ya geldiği gün Mustafa Kemal Paşa'ya kendisini göstermişse ve üstüne ertesi günü Sovyet Sefareti açılmışsa haliyle TBMM'nin de bir an önce Moskova'ya bir sefir gönderme ihtiyacı apaçık ortadaydı. İşte o gün, Mustafa Kemal Paşa, Garp Cephesi'nden başka ve önemli bir görev vermek istediği Ali Fuat Paşa'yı, belki de bu görev için kafasında belirlemişti bile. Onu Ankara İstasyonu'nda karşıladıktan sonra Moskova sefirliği görevini teklif etmeye hazırды.

⁵¹ **Nutuk**'ta yer alan "... artık Ali Fuat Paşa'nın Garp Cephesi'ne kumanda edemeyeceğine kani olmuşum. O günlerde Moskova'ya da bir sefaret heyeti göndermek lüzumu karşısında bulunuyorduk. O halde, Fuat Paşa Sefir-i Kebir olarak Moskova'ya gidebilirdi." sözlerinden ve çok kısa bir süre içinde bu tayinin gerçekleşmesinden Mustafa Kemal Paşa'nın sırf Ali Fuat Paşa'yı yeni bir göreve vermek için Moskova'ya sefir atadığı, bunu yaparken çok geçerli bir sebebinin olmayıp diplomatik liyakat gibi unsurlara önem vermediği gibi bir sonuca ulaşmak imkansızdır. Zaten **Nutuk**'ta Sovyet Rusya ile ilişkilerden hemen hiç bahsedilmez. Bu durum **Nutuk**'un yazılma ve okunmasının aslında daha çok güncel iç politik meselelerle de bağlantılı olmasından kaynaklanmaktadır. Bununla bağlantılı olarak Mustafa Kemal Paşa'nın **Nutuk**'ta özellikle Ali Fuat ve Kazım Karabekir Paşaların Milli Mücadele'deki rollerini geri planda bıraktığı bilinen bir husustur. Eraslan, **a.g.m.**, s. 3, 6, 10-12. **Nutuk**'ta Mustafa Kemal Paşa'nın Ali Fuat Paşa'nın Moskova Sefirliğine tayinini bu denli sıradan ifadelerle anlatmasındaki en önemli etkenlerden biri budur.

⁵² Mehmet Perinçek, **Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri: Sovyet Arşiv Belgeleriyle**, 4. bs., İstanbul, Kaynak Yay., 2014, s. 70-71. Perinçek, 8 Kasım'da Upmal'in Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesinin zabitlerine ulaşamadığını belirtmektedir ancak yine Upmal'in Mustafa Kemal Paşa ile 1 Ocak 1921 ve 24 Ocak 1921 tarihli görüşmelerinin zabitlerini eserinde yayımlamıştır.

1.2.1.3. Ali Fuat Paşa'ya Göre Moskova'ya Sefir Tayin Edilişi ve Nedenleri

Ali Fuat Paşa Moskova'ya sefir tayin edilmesini farklı anlatmakta ve nedenlerini bambaşka yerlere bağlamaktadır. Ali Fuat Paşa, 1953'te yayımlanan **Millî Mücadele Hâtıraları**'nda özetle, Kasım 1920 sonlarında iç ve dış durumun iyi olduğunu, Garp Cephesi'ne önemli yardımların geleceği mutlak olup bu cephenin güçlendirilmesine çalışılması gerektiğini anlattıktan sonra o dönemki hükümetin birtakım aksaklıklar gösterdiğini ve oradan gerekli yardımın görülemediğini, mesela Maliye Vekaleti'nin demiryolu nakliyatının aksamasına sebep olan yakıt yoksunluğunu gidermek için Eskişehir'deki Demiryolları Umum Müdürlüğüne acilen on yedi bin lira tutarında bir para göndermesi gerekirken ihmalkarlık gösterdiğini yazmaktadır. Bu tip problemlerin şahsını hedef aldığından şüphelendiğini Mustafa Kemal Paşa'ya bildirir ve Mustafa Kemal Paşa'dan "müsterih olması" yönünde bir cevap gelir. **Nutuk**'ta verilen tarihten farklı olarak Mustafa Kemal Paşa'nın ertesi günü, 19 Kasım'da birtakım hususların görüşülmesi için kendisini Ankara'ya davet ettiğini, 20/21 Kasım'da hareket edip 21 Kasım'da vardığını ve varışında istasyonda gösterişli bir karşılama yapıldığını, aynı gün kendisine yeni görevinin tebliğ edilip Garp Cephesi'ne de yeni vaziyetin verilmiş olduğunu gördüğünü anlatmaktadır.⁵³ Dolayısıyla kendisinin Moskova'ya sefir tayin

⁵³ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 513-519. İfade etmekte yarar var ki Ali Fuat Paşa **Millî Mücadele Hâtıraları**'nda, sadece bahsi geçen bu dönemde değil, Meclis'in açılışından beri hükümette birtakım idari problemlerin olduğunu ileri sürüyor, bu yönde eleştiriler dile getiriyor. Mesela Eylül 1920 döneminde, ortada hiçbir tehlike yokken Meclis'in Sivas'a naklinin düşünülüp buna karar verilebildiğini ama Garp Cephesi'nin kuvvetlendirilmesinin düşünülmediğini belirtmektedir. Ona göre bütün orduları kontrolüne alıp bunları daha verimli kullanacak bir başkumandanlık mevkii kurulabilir ve diğer cephelerden kuvvet tasarruf edilip Garp Cephesi'ne gönderilebilirdi. Ankara'da İsmet Bey'in başında olduğu Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekaleti makamı ise böyle bir görev göremeyip daha çok Meclis işleriyle meşgul oluyordu. Haziran 1920 döneminde, hatıratında anlattığına göre, Çerkez Ethem'in Yozgat isyanını bastırmak için görevlendirilmesi ve kendisine gösterilen iyi, hatta abartılı muamelelerin Çerkez Ethem'in kontrol edilemez bir noktaya gelmesine zemin hazırlaması (Ali Fuat Paşa Yozgat isyanının bastırılması için milli hükümete daha yakın olan Eskişehir'deki Çolak İbrahim müfrezesinin gönderilmesini ya da Çerkez Ethem'in yüksek bir kumandanın emri altında olmasını istediğini ifade ediyor), Doğudaki durum, yani Ermeni meselesi Mayıs-Haziran 1920 gibi halledilebilir iken bunun ertelenmesi ve Ekim ayına kalması noktasında eleştirilerini dile getirmektedir. **A.e.** Gerçi, Ali Fuat Paşa'nın 1920'de de böyle düşünüp düşünmediğinin irdelenmesi gerekir, ancak hatıratın başından sonuna kadar idare ile ilgili problemlerden bahsetmesinden dolayı bir bütünsellik arz ettiğini ifade etmemiz gerekir. Garp Cephesi'nin idaresi ile ilgili Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa'nın çok geniş bir muntıkada kumanda etmek istediğini ancak bunun, kumandanın bütün cepheyi yakından tetkik etme şansının olmaması nedeniyle mümkün olmadığını ancak Ali Fuat Paşa'nın ısrarıyla böyle uygulandığını, daha sonra Ali Fuat Paşa'nın teklifi ve ricasıyla Garp Cephesi'nin geri muntkasına bakmak için

edilmesi bir “zorlama” ve “emrivaki” şeklinde olmuştu. Ali Fuat Paşa’nın ifadesine göre Mustafa Kemal Paşa, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında dostluk ilişkilerinin bir an evvel tesisi lüzum ve önemini belirttikten sonra şöyle demiştir:

“Eğer ben, Büyük Millet Meclisi Reisi ve hükûmetin de tabîi reisi olmasa idim, bu vazifeyi memnuniyetle kabul ederdim. Rica ediyorum. Vekiller Heyetinin vermek istediği vazifeyi kabul et. Böyle pek mühim bir vazifeye ancak senin gitmen lâzımdır.”⁵⁴

Dahası, o günlerde Ankara çevresinde bir itimatsızlık ve emniyetsizlik olduğunu, “şahsi idare” zihniyetinin hakim olmaya başladığını ve Mustafa Kemal Paşa’nın da yeni idareyi Ankara çevresinin o günkü zihniyetiyle yürütmek mecburiyetinde kaldığını söylüyor. Bu gidişi Mustafa Kemal Paşa’ya anlatmak için şartların değişmesi gerekiyordu. Bu nedenle kendisi de o güne kadar yaptığı fedakarlıklara bir yenisini ekleyerek itiraz etmeden Moskova sefirliği görevini kabul etmişti.⁵⁵ Ali Fuat Paşa hatıratında, 21 Kasım’da karşılaştığı durumdan, kendisinin Moskova’ya sefir atanmasına ve Garp Cephesi’ne verilecek yeni şekle daha Kasım başında karar verildiğini ama kendisinden ve mebuslardan bu durumun saklandığını ifade ediyor. Bunun göstergesi ise 11 Kasım’da beş altı mebusun birleşerek Meclis riyasetine bir istizah tavrı vermesi, bu tavrıda Ermenistan hareketine başlanmadan evvel neden Meclis’in muvafakatinin alınmadığı ve Moskova’ya bir sefir tayin olunmasının sebeplerinin sorulmasıydı. Hariciye Vekili Muhtar Bey, cevabında isim vermeden bir sefirin Moskova’ya tayin edildiği bildirmiş ve elçi tayini keyfiyetinin hükümetin yetkisi dahilinde olduğunu söylemişti.⁵⁶ 21 Kasım’da kendisine yapılan gösterişli karşılama, aynı gün kendisine Moskova sefirliğinin bildirilip Mustafa Kemal

ordu kumandanı salahiyetinde olmak üzere bir kumandanlık vekaletinin oluşturulduğunu söylemektedir. Kendisi bu hatalara tekrar düşmemek için Garp Cephesi’ni ikiye ayırmıştı. **TBMM GCZ Devre: 1 Cilt: 1 İn’ikat: 125 Celse: 3, 29 Aralık 1920, s. 274-276.** Mustafa Kemal Paşa’nın Garp Cephesi’nin oluşumunda Ali Fuat Paşa’nın rolü ile ilgili düşündükleri ve Gediz Taarruzu’nun kendi açısından izahı bu kaynaktan okunabilir.

⁵⁴ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 516.

⁵⁵ **A.e.**, s. 518. Ali Fuat Paşa’nın hatıratında, Mustafa Kemal Paşa’yı doğrudan eleştirmekten kaçındığı, Moskova sefirliğine tayininde dönemin şartlarının etkisinin olduğuna işaret ettiği göze çarpıyor.

⁵⁶ **A.e.**, s. 519.

Paşa, İsmet Bey, Refet Bey, Fevzi Paşa arasında Garp Cephesi'ne verilen yeni şeklin konuşulduğunu görmesi, Ankara çevresindeki “şahsi idare” zihniyeti, yeni atamaların uzun bir süre kendisinden ve mebuslardan gizlenmesi gibi hususlar bir arada değerlendirildiğinde Ali Fuat Paşa'nın hatıratında Moskova sefirliğine tayini olayını kendisine karşı yapılmış bir “komplo” gibi algıladığı sonucuna varılabilir. **Bilinmeyen Hatıralar**'ında Moskova sefirliğine tayininin Ankara-Moskova ilişkilerine yapacağı hizmetten ziyade kendisinin memleket dışına çıkarılmak istenmesinden dolayı olduğunu söyler.⁵⁷

Ali Fuat Paşa, hatıratında, bu “gizleme” hadisesinin “iç yüzünü” o günlerde öğrenemediğini, bunun düğümünü ancak iki yıl sonra çözebildiğini anlatmaktadır. Kendi anlatımına göre 1922'de Moskova'dan Ankara'ya döndüğünde Mersinli Cemal Paşa ile karşılaşmış, kendisine Ekim 1919'da Birinci Eskişehir hareketini müteakip İzmir cephesi milli kumandanlığını üzerine almasına neden engel olduğunu sormuş (Mersinli Cemal Paşa bahsi geçen dönemde Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin Harbiye Nazırı'dır ve Heyet-i Temsiliye'nin İstanbul Hükümeti içindeki temsilcisi pozisyonundadır), Cemal Paşa da Sultan Vahdettin'in, Ali Rıza Paşa'ya sadaret vazifesini verirken Anadolu'yla anlaşmasını bazı şartlara bağladığını, bunlardan birinin Ali Fuat Paşa'nın tekrar kumanda başına getirilmemesi ve Mustafa Kemal Paşa'dan daima ayrı tutulmasını hem kendisinin (Sultan Vahdettin'in) hem de İngilizlerin istemiş olduğunu tebliğ ettiğini söylemişti. Ali Rıza Paşa da bu durumu Cemal Paşa'ya bildirmiş, İngiliz kumandanlığı da bu ortak talebi sık sık tekrarlamıştı. Böyle bir durumda Cemal Paşa, Ali Fuat Paşa'ya “Ankara'ya dönünüz, sizi eski

⁵⁷ “O tarihlerde içinde yaşadığım şart ve vaziyeti bu günkü görüşümle tetkike kalkışacak olursam Moskova Büyükelçiliğine nakil ve tayinimin Ankara – Moskova münasebetlerine ifa edebileceğim hizmetin sebep olmadığı ve bilakis memleket haricine çıkarılmaklığım fikrinin hakim olduğu görülür. Ve sonraları bu memleket dışına çıkarılmaklığıma da türlü türlü şekiller verilmek istendiği anlaşılır. Gûya ben muntazam olmayan askerî teşkilâta taraftarımışım, muntazam bir ordunun teşkili ve kuvvetli bir disiplinin taraftarı değilmişim, sevk ü idarede aczim varmış, şunun ve bunun tesiri altında kalmışım, Gediz taarruzunu Etem'in telkinatına tabi olarak yapmışım, Etem'e karşı zayıfmışım, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'nin emirlerini dinlemiyormuşum ilah. Hayır, hayır, bunların hiçbirisi doğru değildir.” Ali Fuat Cebesoy, **Bilinmeyen Hatıralar: Kuva-yı Milliye'nin İçyüzü**, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, 3. bs., İstanbul, Temel Yay., 2011, s. 447. Ali Fuat Paşa'nın **Nutuk**'a karşı kendisini savunmak istediğinin izlerini görüyoruz. Rıza Nur Bey de hatıratında kendisinin Rusya'ya gönderilmesini anlatırken Mustafa Kemal Paşa'nın “bir engeli daha başımdan atıyorum” dediğinin simasından okunduğunu ve daha önce Ali Fuat Paşa'yı da Hariciye memuriyeti ile “def ettiği”ni yazmaktadır. Dr. Rıza Nur, **a.g.e.**, C. III, s. 695.

kumandanlık makamına iade ettireceğim” diye haber göndermişti ve başka türlü hareket edemezdi. Bunun üzerine Ali Fuat Paşa, Garp Cephesi’nden alınıp Moskova’ya sefir tayininde de böyle bir tesirin olup olmadığını merak etmişti. Bunu öğrenmek için ise, kendisine hakikati açıklayabilecek kişiler, Ali Fuat Paşa’nın Moskova’ya sefir atandığı dönemde İstanbul Hükümeti’nin Dahiliye Nazırı olan Ahmet İzzet Paşa veya onun yakınlarından biri olabilirdi. Onlar ise İstanbul’da bulunuyordu. Fakat bir gün, Ahmet İzzet Paşa’nın yakınlarından Birinci Ferik Halepli Zeki Paşa kendisini aydınlatmıştı. Ali Fuat Paşa’nın iddiasına göre Halepli Zeki Paşa, “*Biliyorum, İzzet Paşa bana bu hâdiseyi o zaman anlatmıştı*” diyerek Ahmet İzzet Paşa’ya atfen özetle şunları söylemişti: Sadrazam Tevfik Paşa kendi kabinesinde Ahmet İzzet Paşa’ya Dahiliye Nazırlığını teklif ettiği zaman bazı şartlar dahilinde Ankara ile temasa girişebileceğini söylemiş. Bu şartlardan birisi ise Padişah ile İngilizlerin talebi üzerine Ali Fuat Paşa’nın Garp Cephesi’nden alınıp daha uzak bir yere gönderilmesi şartıymış. İngilizlerin yeni yeni tavizler vererek Türklerle sulh yapmak istediklerini de söylemiş. Ali Fuat Paşa, Halepli Zeki Paşa’nın Ahmet İzzet Paşa’ya atfen söylediklerini daha sonra şöyle aktarıyor:

“... Padişahla İngilizlerin neden Ali Fuat Paşayı garp cephesi kumandanlığından kaldırtıp uzak bir yere göndermek istemeleri malûm bir keyfiyettir. Birinci Eskişehir hâdisesinden sonra onun İzmir cephesine gitmesine mâni olan sebepler hangileri ise bu sefer de onlardır. Ali Fuat Paşayı hem İngilizlerin ve hem de İstanbul hükümetinin mukavemetlerini yenerek bugünkü vaziyeti bilfiil ihdas edenlerin başında görmüşlerdi. Ali Fuat Paşayı Mustafa Kemal Paşadan ayırabilecek olurlarsa Fevzi Paşa ile İsmet Bey gibi mutedil kumandanlarla Mustafa Kemal Paşanın fazla mukavemet edemeyeceğini sanıyor ve binaenaleyh anlaşmanın daha kolay olacağı fikrini taşıyorlar. Ben de Ali Fuat Paşanın iş başından uzaklaştırılmasını Ankara ile İstanbulun daha kolay anlaşabilmesi bakımından zarurî görmüştüm. Mustafa Kemal Paşaya, kendisiyle Anadolu’nun garbında münasip bir mevkiye buluşup anlaşmamız üzerinde müzakere edebilmek için koştüğüm şartlardan birincisi Ali Fuat Paşanın garp cephesi kumandanlığından uzaklaştırılması teklifi olmuştur. Mustafa Kemal Paşa da, Ankaraya gönderdiğim erkânı harp zabıtine Ali Fuat Paşanın Moskova büyük elçiliğine gönderilmek üzere bulunduğunu ve binaenaleyh Anadolu’ya gelmesi için teklif edilen şartların en mühimminin kabul edilmiş olduğunu not ettirdikten sonra Salih Paşa ile birlikte bizi Bileciğe davet etmişti.”

Mersinli Cemal Paşa ve Halepli Zeki Paşa'dan aldığı bilgiler üzerine Ali Fuat Paşa, hatıratında, Birinci Eskişehir hareketini müteakip yeni bir vazifeye gidememesi ile Moskova'ya tayininin sebeplerinin birbirinin aynı olduğu sonucuna varır. Mustafa Kemal Paşa ise, aslında Ali Fuat Paşa'yı Moskova'ya göndererek, Bilecik'e getirttiği Ahmet İzzet ve Salih Paşaları milli davaya katılmış gibi gösterme fırsatını kullanmış ve düşmanlar tarafından Sadrazam Tevfik Paşa ile arkadaşlarının iş başına getirtilerek yaratılmak istenen zaaf ve gevşekliği bertaraf etmişti. Bunları yapabilmek için Ali Fuat Paşa'nın Garp Cephesi'nden kaldırılma şartını kabul etmişti. Dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa, yaratılan durumu kendi avantajına kullanmış, hem savaşta gevşememeyi düşünmüş hem de Milli Mücadele'ye beraber başlayıp sonuna kadar beraber yürümek istediği arkadaşlarını diğer önemli vazifelere atayarak bu karışık meselenin en iyi hal suretini bulmuştu.⁵⁸ Ali Fuat Paşa, hatıratındaki bu açıklamalarıyla Moskova Sefirliğine tayininin askeri başarısızlıkla ilgisi olmadığını ve bambaşka nedenlere dayandığını ortaya koymuş oluyor.

Ali Fuat Paşa, hatıratında, 21 Kasım'da Moskova'ya sefir tayininin ve aynı gün Garp Cephesi'nde yeni düzenlemelerin gerçekleştiğini aktarmaktadır. Bu iki düzenleme aynı gün yapılmıştır ancak tarihi ileride ortaya koyduğumuz gibi 9 Kasım'dır. Ali Fuat Paşa, 21 Kasım'a kadar durumun kendisinden saklandığını ve bir gün içinde Moskova'ya tayininin gerçekleştiğini aktarmaktadır. Ancak Ayfer Özçelik'in ATASE'den aktardığı 6-7 Kasım tarihli bir belgeye göre, İsmet Bey cepheyi görmek üzere Eskişehir'e gelecekken Ankara'ya teşriflerini göz önüne alarak tehir ettiğini ve orada görüşükten sonra birlikte geri dönebileceklerini Garp Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşa'ya bildirmiştir.⁵⁹ Yani, 6-7 Kasım tarihlerinde Ali Fuat Paşa'nın Ankara'ya gelmesi gündemdeydi, İsmet Bey ise bu durumu göz önüne alarak cepheye yapacağı ziyareti ertelemişti. Fevzi Paşa'nın günlüklerinde de 9 Kasım'da Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya sefir atandığı, İsmet Bey'in Garp Cephesi, Refet Bey'in Cenuş Cephesi kumandanı olduğu, aynı gün, saat 11'den sonra, İsmet ve Refet Beyler

⁵⁸ Cebesoy, **Millî Mücadele Hâtıraları**, s. 520-522. Ali Fuat Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'yı haklı bir konuma çıkardığını görüyoruz.

⁵⁹ Özçelik, **Ali Fuat Cebesoy (1882-10 Ocak 1968)**, s. 175.

ile Ali Fuat Paşa'nın Ankara'dan hareket ettikleri yazılıdır.⁶⁰ Bu üç kumandan 9 Kasım'da Ankara'dan beraber ayrılmış ve Garp Cephesi'ne gitmişti. 10 Kasım'da İsmet Bey yayınladığı emirle Garp Cephesi kumandanlığını üzerine aldı. 11 Kasım'da da Refet Bey Güney Cephesi'ndeki yeni vazifesine başladı.⁶¹ Ali Fuat Paşa Garp Cephesi'nden 11 Kasım'da On Birinci Fırka Kumandanı'na gönderdiği bir yazıda Rusya ahvalini yakından görmek ve verilecek kararlara esas hazırlamak üzere kendisinin Rusya Sovyetler Hükümeti nezdine “murahhas-ı fevkalade” tayin edildiğini, diğer bir telgrafla da ifade ettiği gibi Garp Cephesi'nin ikiye ayrıldığını, İsmet ve Refet Beylerin kumandasına verildiğini bildirmiş ve şöyle bitirmiştir:

“Yeni vazifemin hayat-ı memleket için Garp Cephesi kadar ve belki daha ziyade mühim olduğunu takdir ediyorum. Bunu ifaya da bütün mevcudiyetimle çalışacağım. Vatanımız için halâs-ı kat'i ve bu uğurda arkadaşlarıma muvaffakiyetler temenni eder cümlelerin hürmet ve samimiyetle gözlerinden öperim.”⁶²

⁶⁰ “9 Teşrinisani 1336 [9 Kasım 1920] (Salt) Ankara. Güneş. Ali Fuat Paşa Moskova Sefir-i Kebiri oldu. İsmet Bey Garp Cephesi Kumandanı (Kütahya, Eskişehir, Bursa). Refet Bey Cenup Cephesi (Afyon, Konya, Adana)... Saat 11 sonrada İsmet ve Refet Beyler ve Fuat Paşa Ankara'dan hareket ettiler.” Nilüfer Hatemi, **Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri**, 2 Cilt, C. II, İstanbul, YKY, 2002, s. 751.

⁶¹ **Türk İstiklal Harbi: Batı Cephesi: Birinci, İkinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920-15 Nisan 1921)**, C. III, 3. Kısım, 3. bs., Ankara, Genelkurmay Başkanlığı, 1999, s. 44, 47. İsmet Bey hatıratında, Garp Cephesi kumandanlığına tayin tarihinin 8 Kasım olduğunu ve 10 Kasım'da Bilecik'e gelerek kumandayı fiilen eline aldığını yazmaktadır: “Garp Cephesi Kumandanlığına tayin tarihim 8 Kasımdır. 10 Kasımda Bilecik'e geldim ve kumandayı fiilen ele aldım. Cephe karargahı Eskişehir'deydi. Bilecik'ten Eskişehir'e geçtim. Nizamsız teşkilat fikrini ve siyasetini yıkmak yapacağım ilk işti.” İnönü, **a.g.e.**, C. I, s. 214. İsmet Bey, hatıratında nizamsız teşkilat fikrini ve siyasetini yıkacağını söyleyerek Garp Cephesi'nde Ali Fuat Paşa'nın kumandadan alınmasına sebep olan durumların olduğuna işaret etmektedir. Kazım Özalp de hatıratında bunları doğrularak bu günlerde Ali Fuat Paşa'nın Ankara'ya giderek birkaç gün kaldığını ve 10 Kasım'da döndüğünde Moskova sefaretine tayin olunduğunu ve cephenin ikiye bölündüğünü, Garp Cephesi kumandanlığını İsmet Bey'in, Cenup Cephesi kumandanlığını Refet Bey'in üzerine aldığı tebliğ ettiğini yazmaktadır. Özalp, **a.g.e.**, C. I, s. 166. Fevzi Paşa'nın günlüklerinde de 10 Kasım'da İsmet Bey'in Garp Cephesi kumandanlığını üzerine aldığı ve kendisinin Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne vekalet ettiği yazılıdır. “10 Teşrinisani 1336 [10 Kasım 1920] (Çarşamba) Ankara. Mütebeddil... İsmet Bey cephe kumandasını deruhte etti. Ben de vekâleten Erkan-ı Harbiye Riyaseti'ni ifaya başladım.” Hatemi, **a.g.e.**, C. II, s. 751.

⁶² Ali Fuat Paşa'dan On Birinci Fırka Kumandanı Arif Bey'e Garp Cephesi'nden 11 Kasım 1920 Tarihli “Zata Mahsus” Şifre, **ATASE İSH 944-157ab (EK-2)**.

Bu durumda Ali Fuat Paşa'nın kendisi daha 11 Kasım'da Moskova'ya sefir atandığını bildirmektedir. Dolayısıyla kendi hatıratında anlattığının tersine bu tarihlerde Moskova'ya sefir atandığını biliyordu. Tüm bu kaynaklara göre, Ali Fuat Paşa'nın o tarihlerde Moskova sefirliği vazifesinin Garp Cephesi'nden bile daha önemli olabileceğini takdir ettiği ve yeni vazifesini özümsemiş sonucuna varabiliriz. Ali Fuat Paşa'nın 20/21 Kasım değil de 8/9 Kasım tarihlerinde Ankara'da bulunduğunu ve Moskova sefirliği görevini kabul ettiğini, 10 Kasım'da da Garp Cephesi'ne döndüğünü net olarak söyleyebiliriz.

Ali Fuat Paşa'nın dile getirdiği bir iddia da 21 Kasım tarihine kadar kendisinin Moskova'ya sefir atandığının mebuslardan da gizlenmiş olmasıdır. Ancak 18 Kasım tarihi itibarıyla Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya sefir atandığı mebuslarca biliniyordu. Bu tarihteki Meclis oturumunda Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya sefir atandığı bahsi kendisinin de hatıratında bahsettiği 11 Kasım tarihli bir istizah takriri üzerine yapılan tartışmada geçmiştir. Örnek olarak Karahisarısahip mebusu Hulusi Bey, “...*şimdi Sefir-i Kebir olarak Fuat Paşa gidiyorlar*” demiştir. Ertuğrul mebusu Necip Bey de, “*Sefir meselesi Ali Fuat Paşa mebusudur. Mebusun sefir olması Meclis'in muvafakatine bağlıdır*” demiştir.⁶³ Ali Fuat Paşa hatıratında söz konusu istizah takriri hakkında Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey'in isim vermeden bir sefirin Moskova'ya atandığını açıkladığını belirtmektedir ki bu da doğru değildir.

Halepli Zeki Paşa'nın Ahmet İzzet Paşa ile ilişkisi de bir problem olarak karşımıza çıkar. Ahmet İzzet Paşa'nın hatıratında Halepli Zeki Paşa'dan bahsettiği kısımlar ve kullanılan üslup bu iki isim arasında Ali Fuat Paşa'nın ileri sürdüğü gibi bir yakınlık bulunduğunu kabul etmemizi imkansız kılmaktadır.⁶⁴ Ali Fuat Paşa'nın,

⁶³ TBMM ZC Devre: 1 Cilt: 5 İctima: 99 Celse: 2, 18 Kasım 1920, s. 437, 441.

⁶⁴ Ali Fuat Paşa'nın Moskova sefirliğine atanması ile ilgili İngiliz tazyiki olduğu hakkında Ahmet İzzet Paşa'dan bilgi aktaran Halepli Zeki Paşa, Ali Fuat Paşa'nın hatıratında bir kez geçiyor. Buna göre Halepli Zeki Paşa, 1. Dünya Savaşı döneminde merkezi Şam'da bulunan dördüncü ordunun müfettişiydi, Cemal Paşa da Sekizinci Ordu Kumandanıydı ve Ali Fuat Paşa bu kolordunun erkân-ı harbiye reisiydi (Halepli Zeki Paşa ile Ali Fuat Paşa'nın böylece bir tanışıklığı olabilir, yine de ilişkilerinin ne kadar yakın olduğu sorgulanabilir). Süveyş Kanalı'na hareket emri verildiği günlerde Zeki Paşa, bu hareketin mahzurları hakkında izahat vermiş ve başkumandanlık vekâletine mufassal bir rapor yazıp göndererek bu harekattan vazgeçilmesini ısrarla rica etmişti. Cebesoy, a.g.e., s. 18-19. Eğer Halepli Zeki Paşa, Ahmet İzzet Paşa'ya yakın bir kişiye Ahmet İzzet Paşa'nın hatıratında kendisiyle ilgili yeterince veri olmalıdır, ancak yoktur. Milli Mücadele dönemini içine alan **Feryadım**'ın 2. cildinde Zeki Paşa ismi sadece 2 kez geçiyor. 1. cildinde ise 5 kez geçiyor, ancak hiçbir şekilde Ahmet İzzet Paşa ile arasında en ufak bir bağ, yakınlık kurulamıyor. Yukarıda

1922’de Moskova’dan Ankara’ya döndükten sonra Mersinli Cemal Paşa ve Halepli Zeki Paşa ile görüştüğüne dair kendi hatıratından başka hiçbir kaynakta bir veriye rastlayamadık. Ali Fuat Paşa’nın hatıratının bu kısmında güvenilirlik açısından soru işareti oluşturan kısımlar vardır. Halepli Zeki Paşa’ya göre Ahmet İzzet Paşa “*Padişahla İngilizlerin neden Ali Fuat Paşa’yı garp cephesi kumandanlığından kaldırtıp uzak bir yere göndermek istemeleri malûm bir keyfiyettir. Birinci Eskişehir hâdisesinden sonra onun İzmir cephesine gitmesine mâni olan sebepler hangileri ise bu sefer de onlardır*” demiştir. Bu durumda Halepli Zeki Paşa’nın Ahmet İzzet Paşa’ya Ekim 1919’daki Birinci Eskişehir hareketinden sonra Ali Fuat Paşa’nın neden yeni vazifesine (İzmir cephesine) gidemediğini sorması gerekmektedir. Dolayısıyla bahsi geçen sebebin tam olarak ne olduğunun anlaşılamadığı ve Halepli Zeki Paşa’nın da her nedense sormadığı bu diyalog çok inandırıcı durmamaktadır ve başka verilerle teyit edilmeye muhtaç görünmektedir. Diğer bir husus da, tüm bu anlatılanların çok fazla dolaylı olmasıdır. Sadrazam Tevfik Paşa Ahmet İzzet Paşa’ya, Ahmet İzzet Paşa Halepli Zeki Paşa’ya, Halepli Zeki Paşa da Ali Fuat Paşa’ya aktarmaktadır ki bu güvenilirlik açısından sorun oluşturmaktadır. Ali Fuat Paşa’nın Halepli Zeki Paşa’ya ait olduğunu iddia ettiği ifadelerinde dikkati çeken bir diğer husus da Ali Fuat Paşa’nın önemli bir konuma çıkarılmasıdır. Buna göre, Ali Fuat Paşa, İngilizlerin ve İstanbul Hükümeti’nin önündeki en büyük engeldir, “hem İngilizlerin ve hem de İstanbul

da bahsettiğimiz ve Ali Fuat Paşa’nın hatıratında geçtiği gibi 1. Dünya Savaşı’nda Süveyş Kanalı’na hareket düzenleneceği zaman Halepli Zeki Paşa bunun mahzurlarını bildirmiş ve vazgeçilmesi yönünde çabalamıştı. Bunun aynısı **Feryadım**’ın 1. cildinde de geçer ve Halepli Zeki Paşa’nın Alman İmparatoru nezdinde Osmanlı Padişahının murahhası olarak görevlendirildiği yazılır. **Feryadım**’da ilgili bölüm şöyledir: “... *Fakat Kress projesi meydana çıkınca bu havalide 8. Kolordu yerinde bırakıldığı gibi, Haleb civarından alınan kolorduya karşılık da 12. Musul Kolordusunun Suriye’ye getirilmesiyle ordu müfettişi Ferik Zeki Paşa’nın kumandasında bir 4. Ordu kurulmasına karar verilmiştir. Savaşa katılmamızdan önce buraya verilen emirler, tamamen bir Mısır seferi hazırlanmasına işaret ediyordu. Savaşa girişimiz emrivaki hâline girince, bu konuda verilen açık emirler üzerine Zeki Paşa, böyle bir teşebbüsün zorluk ve tehlikelerini genel karargâha açıkça bildirdi. Bu yüzden Alman İmparatoru tarafından Zât-ı Şahâne maiyyetine tayin edilen Goltz Paşa’ya karşılık, bu zat imparator yanına memur edilip, 4. Ordu, Suriye ve Havalisi Genel Kumandanı ünvanını alan Bahriye Nâzırı Cemal Paşa’ya ek görev olarak bahşedildi.*” Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, 2 Cilt, C. I, İstanbul, Nehir Yayınları, 1992, s. 219. Buradaki Zeki Paşa kesinlikle Ali Fuat Paşa’nın Ahmet İzzet Paşa’nın yakını olduğunu iddia ettiği Halepli Zeki Paşa’dır, çünkü kendi hatıratında da olay aynı şekilde anlatılmakta ve hatıratının son sayfalarında olduğu gibi “Halepli Zeki Paşa” olarak bahsedilmektedir. Görüldüğü gibi Ahmet İzzet Paşa’nın kendi hatıratında Halepli Zeki Paşa ile arasında hiçbir bağ, yakınlık kuramıyoruz. Herhangi bir kumandan gibi anlatılıyor. Ahmet İzzet Paşa’nın “bu zat” diye bahsettiği Halepli Zeki Paşa kendisine ne kadar yakın olabilir?

Hükümetinin mukavemetlerini yenerek bugünkü vaziyeti bilfiil ihdas edenlerin başında gelen” kişidir⁶⁵ ve Bilecik görüşmesinin yapılması için de en önemli şart Ali Fuat Paşa’nın Garp Cephesi’nden uzaklaştırılmasıdır. Böylece Mustafa Kemal Paşa da İsmet Bey ve Fevzi Paşa gibi “mutedil” kumandanlarla mücadeleyi idame ettiremezdi.⁶⁶ Ancak Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti’nin 21 Ekim’de iktidara gelmesinden sonra Ahmet İzzet Paşa ile Ankara arasında yapılan yazışmalarda Ali Fuat Paşa ile ilgili bir bahse rastlanmamaktadır.⁶⁷ İtilaf Devletleri tarafından Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti’nin işbaşına getirilmesindeki amaç ise öncelikli olarak Anadolu ile uzlaşa değil Sevr Antlaşması’nı onaylamasıdır.⁶⁸

Bilinmeyen Hatıralar’ında ise Ali Fuat Paşa, Ankara çevresindeki bozguncu hava içerisinde yeni gelmiş olan fırsatçıların, Mustafa Kemal Paşa’yı kendisini Moskova’ya gönderecek kadar aleyhine tahrik ederek itimat ve emniyetini azaltmaya çalıştıklarını yazmaktadır. Burada da Ali Fuat Paşa, 21 Kasım tarihi üzerinde özellikle durmakta ve kendisine göre **Nutuk**’ta yanlış bulduğu kısımları düzeltmektedir. 8 Kasım’dan “Moskova sefaretine tayin edileceğinin ilk tebliğ günü olan” 21 Kasım’a kadar bu 13 gün zarfında kendisine bu yeni memuriyeti hakkında bir bilgilendirme yapılmadığını ifade etmektedir. İsmet Bey’in 10 Kasım’da değil, Kasım sonlarında cepheye hareket ederek kumandayı aldığını belirtmektedir.⁶⁹ Şu ana kadar yapılan çalışmalarda Ali Fuat Paşa’nın 21 Kasım tarihini öne çıkarması bir yanlış hatırlama olarak değerlendirilse de gerçekte bu bilinçli bir ısrar ve çarpıtmadır. Çünkü, **Nutuk**’ta tarihin 8 Kasım olarak verilmesinin kendisinin memleket dışına çıkarılmak istenmesinin hakiki sebeplerini gizlemek için kasten olduğunu söylemektedir.⁷⁰

Peki Ali Fuat Paşa tüm belgeler, şahitlikler ve anılar aksini söylerken neden böyle yazmıştır ve neden özellikle 21 Kasım tarihi üzerinde durmuştur? Ali Fuat

⁶⁵ Ali Fuat Paşa, **Millî Mücadele Hâtıraları**’nda Eskişehir’de 20. Kolordu Kumandanı olarak bulunduğu ve Birinci Eskişehir hareketinin yapıldığı Ağustos-Eylül 1919 dönemi kendisinin İngilizlere ve İstanbul hükümetine başarılı şekilde mukavemet edip onlara taviz vermediği ve milli hareketi iyi temsil ettiği şeklinde anlatmaktadır.

⁶⁶ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 521.

⁶⁷ Murat Aydoğdu, **Mütareke Döneminin Son İstanbul Hükümeti -Son Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti- (21 Ekim 1920-4 Kasım 1922)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2016, s. 176-182.

⁶⁸ Aydoğdu, **a.g.t.**, s. 557.

⁶⁹ Cebesoy, **Bilinmeyen Hatıralar: Kuva-yı Milliye’nin İçyüzü**, s. 448, 450.

⁷⁰ **A.e.**, s. 450. Ayrıca bkz.: sayfa 52.

Paşa'nın bu ısrarı öyle gözüküyor ki Moskova sefirliğine tayininin **Nutuk**'ta anlatılma şeklinden kaynaklanmaktadır. Ali Fuat Paşa hatıratında kendi konumunu oldukça yükseltmesine ve Moskova sefirliğine atanmasını adeta bir dış müdahaleye dayandırmasına karşılık, **Nutuk**'ta bu atama "*Gediz Muharebesi'nin maddi ve manevi can sıkıcı neticeleri... Cephe üzerindeki kumandanlık tesir ve nüfuzu sarsılmış gibiydi, Ankara'ya gelip görüşmek hususunu 5 Kasım'da istizan etti... Ali Fuat Paşa'nın Garp Cephesi'ne kumanda edemeyeceğine kani olmuşum, Moskova'ya bir sefaret heyeti göndermek gerekiyordu, o halde Fuat Paşa Sefir-i Kebîr olarak Moskova'ya gidebilirdi... Paşa'yı omuzunda bir filinta olduğu halde Kuva-yı Milliye kıyafetinde gördüm... Fuat Paşa'ya kısa bir mütalaadan sonra yeni alabileceği vazifeyi söyledim*" gibi küçük düşürücü, önemsizleştirici, kumandanlık yapamayacak bir askerinin cepheden uzaklaştırılmak istenmesi gibi, Ali Fuat Paşa'nın zaaflarını ortaya koyan ifadelerle anlatılmaktadır. Ali Fuat Paşa'nın tüm bunlardan incinmemesi mümkün değildir ve **Bilinmeyen Hatıralar**'ında konuya yaklaşımı haksızlığa uğradığını düşündüğünü göstermektedir. Ali Fuat Paşa, **Nutuk**'ta kendisine yönelik Çerkez Ethem'in etkisinde kaldığı, Gediz Taarruzu'nda başarısız olduğu, Garp Cephesi'nde düzeni sağlayamadığı gibi iddiaları boşa çıkarmaya ve Moskova'ya atanma sebebini, kendi mevkiini de daha önemli hale getirecek başka sebeplere bağlamaya çalışmıştır. 21 Kasım tarihi üzerinde durarak ve İsmet Bey'in Kasım sonlarında Garp Cephesi'nde göreve başladığını söyleyerek de aslında Ankara'ya Gediz Taarruzu'nun hemen akabinde, yani 6-7 Kasım tarihlerinde çağrılmadığını, dolayısıyla bu çağrının Gediz Taarruzu'nun sonuçlarıyla ilgisi olmadığını göstermeye ve böylece Gediz Taarruzu'nun başarısızlığı iddialarını izale etmeye çalışmaktadır. Bunu yaparken de Mustafa Kemal Paşa'yı tam olarak karşısına almamaya özen gösterdiği dikkat çekmektedir. Her ne kadar hem kendisi hem Mustafa Kemal Paşa Moskova sefirliği vazifesini o dönem benimsemiş ve Garp Cephesi'nden bile önemli görmüş olsa da, bunun kendi ısrarıyla gerçekleşen bir taarruzun hemen ardından cepheden alınıp bir-iki gün içinde birkaç mütalaa ve tebliğ ile gerçekleşmesi onu epeyce sarsmış gibidir. Moskova sefirliği ne denli önemli bir vazife olursa olsun ortaya çıkan durum onun asli mesleği olan askerlikte başarısız olduğu gibi bir düşünceye yol açacaktı. Yine kendisinin zararlı fikir ve cereyanların etkisinde kaldığı ithamını da unutamamıştır. Ali Fuat Paşa'nın **Bilinmeyen Hatıralar**'ındaki Moskova sefirliğine tayini ile ilgili kısım

“**Nutuk**’a Cevaplar” gibidir. Ali Fuat Paşa, **Nutuk**’a atıf yapmakta ve “omuzunda filinta olduğu halde Kuva-yı Milliye kıyafeti” sözlerine, kendisinin Çerkez Ethem’in etkisinde kaldığı, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti’ne uymadığı, orduya kumanda edemediği, orduyu siyasi cereyanlara kaptırmak istediği düşüncelerine tek tek cevap vermekte ve kendisini savunmaktadır:

“... Aynı siyasî nutkun 314 üncü sayfasının sonunda Ankara’ya muvasalatımın tarihi 21 Teşrinisani iken 8 Teşrinisani olarak gösterilmek istenmesi, Garp Cephesi Kumandanlığından mürafakatım gününün Gediz taarruzu günlerinden (24, 25, 26 Teşrinievvel) pek az olduğunu göstererek benim, memleket haricine çıkarılmaklığımın hakikî sebepleri bu suretle gizlenecek ve yalnız emr ü kumandadaki iktidarsızlığımdan ve disiplini temin edemediğimden azledildiğim tevilen işaa edilecekti. Nutkun aynı sahifesi sonunda deniyor ki:

‘Efendiler 8 Teşrinisani 336’da Fuat Paşa Ankara’ya geldi. İstikbal için bizzat istasyonda bulunuyordum. Paşa’yı omuzunda bir filinta olduğu halde kuva-yı milliye kıyafetinde gördüm...’

Vagondaki kompartımanımda asılı olan bir filintayı omuzumda ve açık yakalı giydiğim bir askerî ceketini de kuva-yı milliye kıyafetinde göstermek suretiyle Gazi Hazretleri sözlerine devamla diyor ki: ‘Garp Cephesi Kumandanını bu kıyafete rağbet ettiren fikir ve zihniyet cereyanının bütün Garp Cephesi üzerinde ne derece ileri bir tesir yapmış olduğunu anlamak için artık tereddüde mahal kalmamıştı.’

Bu sözlerle ya benim orduda zapt ü rapta muktedir olamadığım veyahut orduyu herhangi bir siyasî cereyana kaptırmak istediğim kastediliyordu. Benim nasıl kuvvetli bir zapt ü rapta muktedir bir kumandan oluşum yine Gazi Hazretlerinin hareket-i milliyeden evvelki hatıratında mevcut olduğu gibi tarihi harp sahifelerinde bu iktidarımın bilhassa temayüz ettiğim alakadarlarca malûm olsa gerek.

Orduyu herhangi bir fikir cereyanına kaptırmak istediğime gelince, bu da aslâ varid olamazdı. Çünkü millî hareketin başlangıcından beri Garbî Anadolu’da muhtelif cereyanlara kapılarak inhilâl etmiş olan Osmanlı kolorduları arasında yalnız benim kumandam altında bulunan Yirminci Kolordu zapt ü raptını muhafaza ederek İstiklâl savaşına hazırlanmıştı. Yine bu kolordu Garp Cephesinin esasını teşkil etmişti.

Binaenaleyh Garp Cephesi kıt’aları yeni Millî İdarenin müdafaasından ve millî davanın kazanılmasından başka bir maksatla müstevli düşmanlar karşısında vaziyet almış değildi. Bu kıt’aların Gediz taarruzunda, İnönü

muharebelerinde kahramanca muharebe edebilmiş olmalarından istiklâli kurtarmaktan başka bir fikir ve zihniyette olmadıkları anlaşılabilir.”⁷¹

Sonuç olarak Ali Fuat Paşa, **Nutuk**’a bir cevap olarak ve kendisini daha önemli bir konuma yerleştirerek kendisinin Moskova’ya sefir tayinini anlatmaya çalışmıştır. Özellikle **Bilinmeyen Hatıraları**’nda sert cevaplar vermiştir ki, **Nutuk**’taki anlatımdan son derece rahatsız olduğu ve kişiliğini, onurunu savunma çabası içerisinde olduğu görülmektedir.

1.2.1.4. Diğer Eserlerde Söylenenler

Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa’yı bu göreve uygun görürken gerçekten de onun böyle önemli bir görevi yapabileceğini mi düşünüyordu yoksa sadece bir boşluğu doldurmak, Ali Fuat Paşa’yı da açıkta bırakmamak için mi bu kararı vermişti? Mehmet Saray’a göre Mustafa Kemal Paşa’nın Ali Fuat Paşa’yı Moskova sefirliğine tayin etmesi onun o sıralarda Sovyetlerle olan münasebetlerine ne kadar önem verdiğini ve aynı zamanda dikkatli davrandığını gösterir.⁷² Özçelik’e göre Ali Fuat Paşa’nın Moskova sefirliğine atanmasının nedeni Gediz Taarruzu’nun başarısızlıkla sonuçlandığı düşüncesi, düzenli orduya geçiş meselesi, Moskova sefirliği gibi bir göreve Ali Fuat Paşa gibi Milli Mücadele’ye gönül vermiş, onun lideri olan Mustafa Kemal Paşa’ya inanan, güvenilir bir şahsiyetin getirilmesi mecburiyetidir.⁷³ Bilâl Şimşir de Mustafa Kemal Paşa’nın hem Garp Cephesi Kumandanını değiştirmesi hem de Moskova’ya sefir göndermesi gerektiği bir zamanda bunu tatlılıkla, Ali Fuat Paşa’yı rencide etmeden zarif bir biçimde yapmayı tasarladığını, onu Moskova’ya sefir atayarak bir taşla iki kuş vurduğunu ifade etmektedir.⁷⁴

⁷¹ A.e., s. 450-451.

⁷² Mehmet Saray, “Atatürk’ün Sovyet Politikası”, **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları-Bildiriler): 21-23 Eylül 1987**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1994, s. 990. Mehmet Saray, “*Nitekim Ali Fuat Paşa, Moskova sefirliği esnasında ‘Sovyetlerin hiçbir oyununa gelmeden’ dikkatle ve vakarla vazifesini yürütmüştür.*” demektedir.

⁷³ Özçelik, a.g.e., s. 181-182.

⁷⁴ Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s. 54.

Nutuk'a göre Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa'nın cephe üzerindeki etkisinin azaldığını ve bunun da düzensiz birliklerin ordu üzerinde yaptığı etkinin büyümesine yol açtığını düşünmektedir. Dönemin tanıklarından Halide Edip ise hatıratında bunun tam tersine o dönemde Ali Fuat Paşa aleyhine geniş bir propaganda döndüğünü ve bunun açıkça Mustafa Kemal Paşa'nın işi olduğunu yazmakta ve bu durumun acaba gerçekten de Mustafa Kemal Paşa'nın Ali Fuat Paşa'nın Garp Cephesi'ndeki durumu düzeltme konusunda yetersiz olduğunu düşündüğünden mi yoksa onu gelecekte muhtemel bir iç rakibi olarak gördüğünden mi kaynaklandığını sormakta ve bunu söylemenin zor olduğunu ilave etmektedir.⁷⁵

Osman Selim Kocahanoğlu da Gediz Taarruzu'nun, Mustafa Kemal Paşa ile Ali Fuat Paşa arasında güven bunalımı doğurduğunu belirtmektedir. Ona göre Ali Fuat Paşa'nın cepheye atanmasından 4 ay sonra cepheden alınması ikisi arasındaki ilişkilere darbe vurmuş ve Ankara çevresinde dedikodular çıkmasına yol açmıştır.⁷⁶

Bu dönemde Ali Fuat Paşa'nın Garp Cephesi'nden alınması ve İsmet Bey'in Garp Cephesi'ne atanması ile ilgili bir iktidar mücadelesinin ve Ali Fuat Paşa'yla Mustafa Kemal Paşa arasında bir ihtilafın olduğuna işaret eden bir başka görüş Lord Kinross'a aittir. Kinross'a göre Ali Fuat Paşa ile Ankara Hükümeti arasında anlaşmazlık vardı, ayrıca Mustafa Kemal Paşa kendi istediği gibi bir düzen kurmuştu, Ali Fuat Paşa ise Milli Mücadele'yi bölmek için Moskova sefirliğini kabul etmişti. Kinross, Ali Fuat Paşa'nın Moskova sefirliğine atanma bahsini Ali Fuat Paşa'nın hatıratına benzer olarak anlatmaktadır:

⁷⁵ “The military success in the East encouraged those who urged the need for a regular army, and they insisted with even greater vehemence than before that the irregular units should be abolished. The continual joking about the slowness and incapacity of our forces in the West began to be altogether too cruelly earnest. This was, of course, a little unjust... Throughout the controversy which arose, an intensive propaganda was carried on against Ali Fuad Pasha, who was at the head of our forces in the West. This was evidently Mustafa Kemal Pasha's work. But did he genuinely think that Ali Fuad Pasha was incapable of coping with the situation, or was he growing suspicious of the man as a possible rival in the distant future? It is difficult to say...” Halide Edib, **The Turkish Ordeal: Being the further memoirs of Halidé Edib**, New York, London, The Century Co., 1928, s. 203-204.

⁷⁶ Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hâtıraları (21.11.1920 – 2.6.1922)**, İstanbul, Temel Yay., 2017, s. 42 (sunuş).

“Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal’in baştan beri kendisiyle beraber bulunanlara kıyasla, sonradan gelen İsmet Bey’i daha el üstünde tutmasını çekemiyordu. İsmet de Ali Fuat’ı çekemezdi. Bu iki insan dış görünüşlerinde olduğu kadar, yaratılış bakımından da birbirlerinden ayırdılar.. Şimdi de iktidar için çekişiyorlardı. Mustafa Kemal alttan alta, Ali Fuat Paşa’nın yetersizliğini ileri sürmeye başlamıştı. Bir yandan elinin altındaki İsmet’i, savaşın yakında başlayacak olan yeni dönemi için vazgeçilmez bir eleman olarak görüyor, öte yandan, gözü yükseklerde olan bir çetebaşına karşı fazla yakınlık gösteren Ali Fuat Paşa’nın, böylece elinde bulundurduğu düzensiz kuvvetlerle başına buyruk kesilmesini, ordu hiyerarşisinde aşırı güç kazanmasını önlemek istiyordu.

Bu yüzden, onu, görevinden uzaklaştırmak gerekiyordu. Ruslarla olan durum ona aradığı bahaneyi sağlamıştı... Moskova’ya bir elçilik heyeti gönderilecekti, bunun başına yüksek değerde birisini koymak gerekiyordu. Mustafa Kemal, eski arkadaşından, Sovyetler Birliği Elçiliğini kabul etmesini rica ediyordu.

Ali Fuat Paşa, askerlik hayatının sözkonusu olduğunu anlayarak biraz zaman kazanmayı denedi. Ama, Mustafa Kemal kararını hemen vermesini istiyordu. Ali Fuat Paşa gelip kendisini görmeye söz verdi, cevabı da olumlu olacaktı. Mustafa Kemal’in yüzü gülmüştü. Hararetle el sıkışarak ayrıldılar.

Ali Fuat Paşa, kompartımanda oturmuş, bu değişikliğin nedenlerini kestirmeye çalışıyordu. Cephedeyken kulağına, Ankara’da başka türlü bir hava estiğine dair tedirgin edici söylentiler gelmişti. Bunlara bakılırsa, Mustafa Kemal’in kişisel yönetim yolunu tuttuğu anlaşılıyordu. Çevresine, başta İsmet olmak üzere, kendi görüşüne uyan insanları toplamıştı. Birbirine bağlı beş silah arkadaşının karşılıklı güven havası içinde milli mücadeleye giriştikleri günler çok geride kalmıştı. Rauf Bey sürgündeydi; Kâzım Karabekir, Refet, Ali Fuat kıtada bulunuyorlardı. Mustafa Kemal, Ankara’yı, her istediğini yapan bir Meclise dayanarak, İsmet ve Fevzi Paşa gibi yardımcılarla idare ediyordu. Ali Fuat’la bir yakınlığı kalmamıştı artık. Ama onun Mustafa Kemal’le bir kavgaya girişmesi, milli hareketi ikiye bölebilirdi. Böylece Moskova Elçiliğini kabul etmekten başka yapılacak bir şey yoktu. Bundan bir süre sonra Ali Fuat Paşa, yanında kalabalık bir elçilik kadrosuyla birlikte, Moskova’ya doğru yola çıktı.”⁷⁷

Kinross’a ek olarak Andrew Mango, Ali Fuat Paşa’nın başarısızlığına işaret edecek şekilde, Mustafa Kemal Paşa’nın Ali Fuat Paşa’yı Moskova’ya sefir atmasıyla “utanç verecek duruma düşmüş olanları” yurt dışına sefir olarak gönderme alışkanlığı

⁷⁷ Lord Kinross, **Atatürk: Bir Milleti Yeniden Doğuşu**, çev. Necdet Sander, 12. bs., İstanbul, Altın Kitaplar, 1994, s. 297-298.

edindiğini yazmıştır. Mango'ya göre ertesini yıl Celalettin Arif'in Ankara Hükümeti'ni temsil etmek üzere Roma'ya gidip bir daha dönmemesi bunun bir göstergesiydi. Yine Mango'ya göre Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya gönderilmesi akıllıca bir davranıştı, çünkü kendisi Bolşeviklerin yakın dostu olan Çerkez Ethem'in arkadaşı sayılırdı. Ali Fuat Paşa Bolşeviklere sempatiyle bakmakla birlikte bu duygusu Moskova'da devam etmemişti.⁷⁸

Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya atanma sürecinde İsmet Bey'le arasında bir dargınlığa işaret eden Kılıç Ali'nin çok da gerçekçi olmayan bir açıklamasına göre; Kılıç Ali'nin Ankara'da İsmet Bey'e verdiği bir akşam ziyafetinde Elazığ mebusu Hüseyin Bey'in İsmet Bey için övücü sözler söylemesine Ali Fuat Paşa tahammül edememiş ve içtiği birkaç kadeh alkolün de etkisiyle hislerini zapt edemeyerek yumruklarıyla köşede duran piyanonun kapağını kırmış ve bu olay Ali Fuat Paşa ile İsmet Bey'in arasının açılmasına yol açmıştı. Olaya şahit olan Mustafa Kemal Paşa ise çok sevdiği ve vazgeçmek istemediği Ali Fuat Paşa'yı feda etmek ve silik bir vaziyete koymak istememiş ve bu olaydan bir müddet sonra Moskova'ya bir sefir göndermek gerektiğinde Ali Fuat Paşa'nın ordudan ayrılarak Moskova sefiri olarak görevlendirilmesini uygun görmüş ve Ali Fuat Paşa da kabul etmişti.⁷⁹

Konuyla ilgili Nuyan Yiğit'in bir açıklamasına göre de Sovyetlerle ilişkileri yürütmek için Moskova'ya gönderilecek sefir seçiminde, Mustafa Kemal Paşa'nın adaylarından biri İbrahim Süreyya (Yiğit) idi. Ancak İbrahim Süreyya, Mustafa Kemal Paşa ile konuşmasında, Rusya'ya asker kökenli birini göndermesinin daha uygun olacağını ileri sürmüştü ve kendisinin yanlış seçim olacağını belirtmişti. İbrahim Süreyya'nın bu sözlerini mantıklı bulan Mustafa Kemal Paşa, Moskova'ya Ali Fuat Paşa'yı göndermişti.⁸⁰ Ayfer Özçelik de bu sırada en önemli mesele askeri yardımın temini olduğundan sefir olacak şahsın yüksek rütbeli bir asker olması zaruretini

⁷⁸ Andrew Mango, **Atatürk: Modern Türkiye'nin Kurucusu**, çev. Füsün Doruker, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2004, s. 353.

⁷⁹ Kılıç Ali, **Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor**, İstanbul, Sel Yay., 1955, s. 34-35; Özçelik, **a.g.e.**, s. 180.

⁸⁰ Nuyan Yiğit, **Atatürk'le 30 Yıl: İbrahim Süreyya Yiğit'in Öyküsü**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2004, s. 187.

getirdiğini ifade ederken⁸¹ Mehmet Perinçek Nuyan Yiğit'e dayanarak Ali Fuat Paşa'nın atanmasında asker kökenli olmasının büyük rol oynadığını söylemektedir.⁸²

Gördüğümüz gibi Ali Fuat Paşa'nın Moskova sefirliğine atanmasını bir iktidar mücadelesinin sonucu olarak açıklayan görüşler olduğu gibi Ali Fuat Paşa'nın asker olmasından dolayı Moskova'ya atandığını kabul eden görüşler de vardır.

1.2.1.5. Değerlendirme

Olayı Ali Fuat Paşa'nın uzaklaştırılmak istenmesi ve bir iktidar mücadelesi olduğu şıklarını bir kenara koyarak Mustafa Kemal Paşa'nın açısından değerlendirecek olursak, büyük ihtimalle o dönem Garp Cephesi'nde İsmet Bey'i görmeyi ve Çerkez Ethem gibi düzensiz birlikleri tasfiye etmeyi arzu ediyordu. İsmet Bey'in Garp Cephesi'nde düzeni sağlamada daha etkin olacağını düşünmekteydi. Ancak daha Gediz Taarruzu öncesindeki Ali Fuat Paşa ile İsmet Bey'in derin fikir ayrılığı ve Gediz Taarruzu'ndan istenilen neticenin alınamamasından sonra İsmet Bey ile Ali Fuat Paşa aynı yerde bulunabilir miydi? Muhakkak birini diğerinden ayırmak zorundaydı. Bu nedenle Ali Fuat Paşa'yı tam da sırası gelmişken ve ihtiyaç da varken Moskova sefirliği vazifesine, daha önemli bir göreve atamıştı. Böylece çocukluktan beri arkadaş olduğu ve Milli Mücadele'nin de en önemli kumandanlarından olan Ali Fuat Paşa'yı rencide etmemiş olacaktı. Gerçi böyle bir durum bir asker olan Ali Fuat Paşa'nın görevini yapamadığı, sırf bu yüzden görevinden alınıp başka bir yere atandığı algısını da yaratmaktadır ki bu aslında incitici bir durum olduğu açıktır. Ali Fuat Paşa'nın bununla ilgili söylediklerine yer vermiştik.

Durum böyle olsa da Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya sefir atanmasının bir diğer yönü onun bir asker olmasıdır. O dönemde en önemli meselelerden biri orduya dışarıdan cephaneye sağlamaktır. Dış yardım alınabilecek en muhtemel ülke ise Sovyet Rusya'ydı. Moskova'ya bir sefaret heyetinin gönderilmek istenmesi de esas olarak oradan Türk ordusu için, en başta Garp Cephesi için, cephaneye ve mühimmat temin

⁸¹ Özçelik, a.g.e., s. 182.

⁸² Perinçek, a.g.e., s. 95.

etmekti. Ali Fuat Paşa, Garp Cephesi'nin kumandanı olarak Garp Cephesi'nin ihtiyaçlarını birinci elden bilen birisiydi. Asker olması hasebiyle de Rusya'dan alınacak cephaneye ve mühimmatın Türk ordusunun envanterine uygun olup olmayacağı gibi önemli konuları en iyi bilen kişi olacaktır. Nitekim, Moskova'ya giden heyette yer alan Rıza Nur Bey hatıratında, Moskova'ya vardıktan sonra yapılacak ilk işin Garp Cephesi'ne cephaneye yetiştirmek olduğunu, Yunanlar o anda taarruz etse cephanenin olmadığını, Sivastopol'da bulunan beş milyon mavzer fişeğinin sadece Ali Fuat Paşa'nın himmeti ve gayreti ile alındığını ve bu cephanenin vaktinde yetişip iki gün sonra Yunanların hücum ettiklerini yazmış ve Birinci İnönü Muharebesi için *"Bana sorsalar bu zaferin şerefini Ali Fuat'a veririm"* demiştir.⁸³ Bununla birlikte, Mustafa Kemal Paşa'nın Moskova'ya sefir olarak Ali Fuat Paşa'yı düşünmesinde bu faktörün başat olup olmadığı sorusu önümüzde durmaktadır.

Sonuç olarak Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya sefir atanmasında Moskova'ya bir sefir gönderilmesi zorunluluğu ile Ali Fuat Paşa gibi Milli Mücadele'nin ruhunu taşıyan ve bu nedenle Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin haklarını her yerde en iyi şekilde savunabilecek önemli bir kişinin boşta olması durumunun bir araya gelmesi ve Garp Cephesi'nden başka bir göreve gönderilmesi gerekliliği etkili olmuştur. Mustafa Kemal Paşa Garp Cephesi'nde İsmet Bey'i görmek istemektedir ve İsmet Bey ile Ali Fuat Paşa'nın aynı cepheye vazife alması ya da Ali Fuat Paşa'nın ordunun herhangi bir mevkiinde görev alması pek olası değildi. Yine de Moskova sefirliği gibi önemli bir göreve Ali Fuat Paşa'nın atanması çok kısa bir süre içerisinde, 6-9 Kasım tarihlerinde Mustafa Kemal Paşa tarafından düşünülmüş ve karar verilmiştir. Ali Fuat Paşa'ya bu teklifin Ankara'ya geldiği 8 Kasım günü yapıldığı ve aynı gün kabul ettiği sonucuna varılabilir. Aynı zamanda bu tarihlerde Moskova'ya bir sefaret heyeti gönderilmesi ihtiyacının iyiden iyiye hissedildiğini görüyoruz. Daha 11 Ekim'de Mustafa Kemal Paşa Moskova'ya bir sefaret heyeti göndermekte olduklarını ifade etmişti. Aradan geçen bu bir aylık süre sonunda İbrahim Tali Bey'in mektubuna ve

⁸³ Rıza Nur Bey Birinci ve İkinci İnönü muharebelerini karıştırmış olmalıdır. 6 Ocak 1921'de Birinci İnönü Muharebesi başladığı sırada Ali Fuat Paşa henüz Kars'taydı. Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya geldikten sonra, 23 Mart 1921'de başlayan İkinci İnönü Muharebesi'nden önce, Sivastopol'deki cephaneyi Anadolu'ya nakletme yönünde çabaları varsa da bunu sadece Rıza Nur Bey yazmıştır. Dr. Rıza Nur, **a.g.e.**, C. III, s. 768-769.

Mustafa Kemal Paşa'nın Hariciye Vekaleti'ne acilen sefaret heyetinin seçilmesini telkin ettiğine bakılırsa Moskova'ya sefaret heyeti gönderilmesi ihtiyacı iyice ayyuka çıkmıştı. Zaten Sovyetlerin sefirinin o sırada Ankara'da bulunması ikili ilişkilerin kurulması için bir an önce TBMM'nin Moskova sefirinin belirlenmesini zorunlu kılmaktaydı. Türkiye'nin düşmanlarının düşmanı olarak görülen Sovyetlerle bir an önce ilişki kurmak çok önemli bir husus olarak algılanmaktaydı. Oradan ordu için silah, cephane ve nakdi yardım alınmalıydı. Bahsi geçen sefaret heyetinin başına da sefir olarak Ali Fuat Paşa'nın atanabileceği düşünülmüştü. Sonuçta Moskova sefirliği çok önemli bir görevdi. Böylece Şimşir'in de belirttiği gibi hem Ali Fuat Paşa'ya hayati bir görev verilerek onun rencide olmaması sağlanacak hem de orduda Mustafa Kemal Paşa'nın istediği düzen kurulabilecekti. Göz önünde bulundurmamız gereken bir husus da Ali Fuat Paşa'nın cephede ordular kumanda eden bir asker olması ve diplomatik bir tecrübesinin olmamasıdır. Bunun etkisini Ruslarla müzakere söz konusu olduğu zaman göreceğiz. Ali Fuat Paşa'nın bir diplomat olarak müzakere yeteneği yoktu, bu nedenle Yusuf Kemal Bey'in kendisiyle birlikte gelmesini isteyecektir. Bu husus dışında muhtemelen diplomatik tecrübesinin olmaması pek önemli olmayacaktı. Çünkü esas olarak Ruslardan silah almak hedefleniyordu ve mesleğinden dolayı Ali Fuat Paşa bunda etkin bir rol oynayabilirdi. Bu nedenle asker olmasının Moskova'ya sefir atanmasında önemli bir faktör olduğu kabul edilebilir.

Bunun yanında Ali Fuat Paşa'nın Moskova sefirliğine tayinini Ankara Hükümeti'nin o tarihteki henüz oturmamış kadro sorunuyla ilintili de değerlendirmek gerekir. Bakıldığı zaman o tarihte Moskova gibi çok önemli bir yere tayin etmek üzere diploması alanında yetişmiş ve kendini kanıtlamış bir kişi bulmak hiç kolay değildi. Böylesi yok denecek kadar azdı. Diploması alanında nispeten tecrübesi olan ve Moskova'ya gidip gelmiş Yusuf Kemal Bey ile Bekir Sami Bey uygun seçenekler olarak görülmüyordu. İleride değineceğimiz gibi Yusuf Kemal Bey hem Ali Fuat Paşa hem Mustafa Kemal Paşa tarafından Ali Fuat Paşa'yla birlikte Moskova'ya gitmesi teklif edildiği zaman çok istekli olmayacaktı. Komünizm ve Bolşevizm gibi içeriği soru işaretleri ile dolu ve zararlı olarak algılanan cereyanların merkezine gidecek kişi mutlaka Milli Mücadele'nin ruhunu içinde taşıyan ve gittiği her yerde hiçbir akımın etkisinde kalmadan TBMM Hükümeti'ni ve Misak-ı Milli'yi temsil edebilecek bir kişi

olmalıydı. Ali Fuat Paşa Milli Mücadele'nin örgütlenmesi faaliyetleri içerisinde başından beri yer almış ve önemli hizmetleri geçmiş bir kumandandı. Mustafa Kemal Paşa açısından Milli Mücadele yolculuğunda ilk andan beri yanında olan bu eski arkadaşı Moskova'ya gönderilmek için mevcutlar arasında güvenilir bir seçenektir. Sonuçta, ileride üzerinde duracağımız gibi Ali Fuat Paşa'nın liyakati birçok kişi tarafından sorgulanmasına rağmen Mustafa Kemal Paşa, aciliyet kesbeden Moskova sefirliği vazifesine, tüm yukarıdaki etmenlerin yanında halihazırda boşta bulunuyor olmasının da kolaylaştırıcı etkisiyle eski dostu Ali Fuat Paşa'yı atamayı tercih etti. Bu atama Mustafa Kemal Paşa'nın Bolşeviklerle ilişkilere ne kadar önem verdiğini gösteren bir başka işarettir. Diğer yandan bu atama Ali Fuat Paşa'nın, en az el çektirildiği vazife kadar önemli bir diğer vazifeye atanmasının gerekli görülmesinden kaynaklanmaktadır. Bu atama ile Mustafa Kemal Paşa'nın kendisi de ifade ettiği gibi ve istediği gibi Ali Fuat Paşa'ya mevcut görevinden daha önemli bir görev verilmiş oldu. Ayrıca onun bu vazifeyi tereddütsüzce kabul etmesi de Kinross'un da ifade ettiği gibi başka bir seçeneği olmadığını ve Moskova sefirliği gibi önemli bir vazife üstlenerek prestijini kurtarmaya çalışmak istediğini gösterir gibidir.

Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın Garp Cephesi'nde yapılmasını istediği değişiklikler de etkisini göstermiştir. Kazım Özalp hatıratında, Garp Cephesi'nde yeni düzenlemeler yapıldıktan sonra, Çerkez Ethem ile kardeşlerinin Garp Cephesi'nin güney kısmına Refet Bey'in tayinine itiraz ettiklerini ve müstakil kalmak istediklerini, Çerkez Ethem'in kardeşi Tevfik Bey'in, İsmet Bey'in oluşturduğu bütün teşkilata daima itirazda bulunduğunu, İsmet Bey'in imzasıyla yollanan 26.12.1920 tarihli bir yazıda da Ertuğrul Grubu karargahının lağvedildiğini yazmaktadır.⁸⁴ Rıza Nur Bey de hatıratında Ali Fuat Paşa gittikten sonra Çerkez Ethem'in durumunun "fenalaştığını" yazmaktadır.⁸⁵ Ali Fuat Paşa'nın Garp Cephesi'nden ayrılmasından sonra yapılan değişiklikler Çerkez Ethem gibi düzensiz kuvvetlerin ve komutanlarının etkisizleştirilmesine yönelik olmuştur. Yani Ali Fuat Paşa'nın gidişinden sonra düzensiz birlikleri tasfiye etmek ve düzenli orduya geçmek amacıyla önemli hamleler yapıldığı görülmektedir. Eğer Ali Fuat Paşa cephe kumandanlığına devam etseydi tüm

⁸⁴ Özalp, a.g.e., C. I, s. 167.

⁸⁵ Dr. Rıza Nur, a.g.e., C. III, s. 692.

bunlar yapılabilir miydi? Yunus Nadi'ye göre Ali Fuat Paşa iyi asker olmasına rağmen Çerkez Ethem ile dostça münasebetlerde bulunan yüzü yumuşak bir kumandı. Seyyar kuvvetlere çeki düzen verme işini kendisinin başaramayacağına ve hatta bu işe kendisiyle teşebbüs edilmesinin belki asla muvafık bile olamayacağına kuvvetle hükmedilmişti. Yunus Nadi'ye göre Moskova Sefareti özellikle bu düşünceden doğmuştur.⁸⁶ Büyük ihtimalle gerçekten Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey'de böyle bir kanaat vardı. Sonuçta Yunanlara karşı kesin bir zafer kazanmak için düzenli ordu ile mücadele etmek şarttı. Düzensiz birliklerle belli bir noktaya gelinmişti ancak Yunanlara karşı kesin zaferi sağlayacağı düşünülemezdi. Bundan dolayı da Ali Fuat Paşa'nın cephe kumandanlığından alınması ve İsmet ve Refet Bey gibi düzenli ordu yanlısı kumandanların atanması gerekmektedir. Bunlar yapılırken Ali Fuat Paşa gibi önemli hizmetleri geçmiş bir kumandanın da onore edilmesi ve ordu dışında ama o anki vazifesine göre daha önemli bir vazifeye atanması uygun bir yoldu. Mustafa Kemal Paşa Meclis'te Ali Fuat Paşa'nın milli inkılapta şöhret kazanmış bir kumandan olduğunu söylerken haklıdır ve Ali Fuat Paşa'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni her yerde en iyi şekilde temsil edebileceğine inancı olduğu kabul edilebilir. Zaten bu nedenden dolayı Garp Cephesi'nden alındıktan hemen sonra Moskova'ya atanması düşünülmüştür. Bununla birlikte Mustafa Kemal Paşa yukarıda dile getirdiğimiz amaçlarını **Nutuk**'ta ve Meclis'te kapalı oturumdaki konuşmasında ifade etmemiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Ali Fuat Paşa'yı bir iktidar mücadelesi bağlamında ve kendi şahsi düzenini kurma doğrultusunda uzaklaştırmak istemiş olduğuna dair görüş ise kolaylıkla kabul edilebilir gözükmemektedir. Gediz Taarruzu'nun Ali Fuat Paşa'nın imajını zaten oldukça sarstığı unutulmamalıdır. Bizim vardığımız sonuç Ali Fuat Paşa'ya önemli ama ordu dışında bir görev verilmesi ihtiyacı, Sovyetlere gönderilecek sefirin güvenilir, milli davayı iyi temsil edebilecek ve oradan silah ve cephane temininde işlevsel olabilecek yüksek rütbeli bir asker olması gerekliliği gibi faktörlerin bir araya gelmesiyle bu atamanın gerçekleştiği yönündedir.

⁸⁶ Yunus Nadi, **Çerkes Ethem Kuvvetlerinin İhaneti**, İstanbul, Sel Yay., 1955, s. 21.

1.2.2. Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya Sefir Atanması

Mustafa Kemal Paşa'nın **Nutuk**'ta anlattığı gibi Ali Fuat Paşa 7 Kasım'da Ankara'ya çağrılmış ve 8 Kasım'da da kendisine Moskova sefirliği görevi teklif edilmiş olmalıdır. Ali Fuat Paşa yeni görevi kabul etmiş ve 9 Kasım'da Ali Fuat Paşa'nın Moskova sefirliğine tayini ile ilgili kararname çıkarılmıştır (EK-1).⁸⁷ Aynı gün Garp Cephesi'ne yeni bir vaziyet verilmiştir. Cephe iki kısma ayrılmış, Kuzey Cephesi'ne Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet Bey, Güney Cephesi'ne Dahiliye Vekili Refet Bey atanmıştır.⁸⁸ 20 Kasım'da da Meclis'te Ali Fuat Paşa'nın Moskova Sefir-i Kebiri olarak tayin olunduğuna dair Büyük Millet Meclisi Riyaseti tezkeresi kabul edilmiştir.⁸⁹ Böylece Ali Fuat Paşa'nın Moskova Sefirliğine tayini resmen gerçekleşmiştir. 22 Kasım'da da Ali Fuat Paşa'ya Sovyet Hükümeti'ne sunmak üzere bir güven mektubu verilmiş ve Sovyet Hükümeti'ne Ali Fuat Paşa'ya sefir ve olağanüstü delege sıfatıyla yetki verildiği bildirilmiştir.⁹⁰ Mustafa Kemal Paşa da özel olarak Lenin'e Ali Fuat Paşa'nın nezdindeki güven mektubunun iki hükümet arasındaki beraberliği daha da yakınlaştırarak Rusya ve Türkiye halklarına önündeki engelleri daha kolay aşma imkanı vereceğini ümit ettiğini yazmıştır.⁹¹

⁸⁷ 9 Kasım 1920 Tarih ve 335 Numaralı Kararname, **BCA** 030.18.01.01/1.18.12.

⁸⁸ “*Şimal Cephesi: İzmit, Ertuğrul, Eskişehir ve Kütahya sancaklarını ihtiva eder. Şimal Cephesi kumandanlığını seferde ordu kumandanlığı salahiyetiyle Erkan-ı Harbiye-yi Umumiye Reisi İsmet Bey deruhte etmiştir. Cenup Cephesi: Afyonkarahisar, Isparta, Burdur, Denizli, Aydın, Menteşe, Antalya sancaklarıyla Konya vilayeti ve Silifke, Niğde sancaklarını ve Adana merkez sancağını ihtiva eder. Cenup Cephesi kumandanlığını seferde ordu kumandanlığı salahiyetiyle Dahiliye Vekili Refet Bey deruhte etmiştir. Her iki cephe kumandanlığı doğruca Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine merbuttur. İsmet Bey'in Şimal Cephesinde bulunduğu müddetçe Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti ilaveten ve vekaleten Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa tarafından ve Refet Bey'in Cenup Cephesinde bulunduğu müddetçe Dahiliye Vekaleti ilaveten ve vekaleten Sıhhiye Vekili Doktor Adnan Bey tarafından ifa olunacaktır.*” 9 Kasım 1920 Tarih ve 336 Numaralı Kararname, **BCA** 030.18.01.01/1.18.13. Mustafa Kemal Paşa **Nutuk**'ta Ali Fuat Paşa'yı karşılamasını anlattığı kısmın devamında şöyle devam etmektedir: “*...Aynı günün gecesi İsmet ve Refet Paşaları davet ederek yeni vaziyet ve vazifelerini kararlaştırdık. Kendilerine verdiğim kat'î direktif: 'Süratle muntazam ordu ve büyük süvari kütlesi vücuda getirmekten' ibaretti.*” Gazi Mustafa Kemal, **a.g.e.**, s. 314.

⁸⁹ **TBMM ZC** Devre: 1 Cilt: 5 İçtima: 100 Celse: 2, 20 Kasım 1920, s. 470.

⁹⁰ Hariciye Vekaleti'nden Lenin'e 22 Kasım 1920 Tarihli Yazı, Aleksandr Kolesnikov, **Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri: Türk-Sovyet İlişkilerinin Kuruluşunun 90. Yılı**, çev. İlyas Kamalov, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2010, s. 142, belge no: 16.

⁹¹ Mustafa Kemal Paşa'dan Lenin'e Tarihsiz Yazı, **a.e.**, s. 140, belge no: 15.

1.3. ALİ FUAT PAŞA'YLA BİRLİKTE MOSKOVA'YA GİDECEK HEYETİN SEÇİLMESİ

Halide Edip'e göre Ali Fuat Paşa Moskova sefirliği görevini kabul ettikten sonra beraberinde gidecek kişileri seçme işi kendisine bırakılmış ve bunun için bir hafta süre verilmişti.⁹² Ali Fuat Paşa ise kendi hatıratında sefaret heyeti kadrosunun Büyük Millet Meclisince hazırlandığını ifade etmektedir.⁹³ Ancak sefaret heyetinin Hariciye Vekaleti tarafından seçildiği anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal Paşa uygun kişilerden kurulu bir sefaret heyetinin seçilmesi hususunu 7 Kasım'da Hariciye Vekaleti'ne bildirmişti.⁹⁴ Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey de 16 Kasım'da buna cevap verecek ve Moskova sefaret heyetinin düzenlenip seçildiğini bildirecektir.⁹⁵ Sefaret heyetiyle birlikte gidecek olan tetkik heyeti ise daha önceden belirlenmişti.

Ali Fuat Paşa o zamana kadar sürekli cephede bulunmuş bir kumandandı. Diplomatik bir tecrübesi ve Rusya hakkında fazla bilgisi olmaması nedeniyle bu konularda kendisine yardımcı olabilecek kişileri yanında götürmek istemiştir. Halide Edip'in hatıratına göre, Ali Fuat Paşa 20 Kasım civarı Halide Edip'in evine gelmiş ve Rus ihtilalinin dünyada düşünüldüğünden çok daha büyük etkisi olacağını söylemiş, şimdiye kadar ihtilal hakkında neredeyse hiçbir şey bilmediklerini, tüm bildiklerini ya paralı Sovyet ajanlarından ya da bunlara karşı önyargılı kişilerden duyduklarını belirtmiştir. Devamında da Marx okumuş birkaç adamları olduğunu ama bir devrimin hiçbir şekilde kitaplardan ya da teorilerden değerlendirilemeyeceğini söylemiştir. Bundan dolayı da Bolşevikliğe vakıf, tarafsız ve olgun kafalı gerçek bir entelektüelin Moskova'ya gitmesi gerektiğini belirtmiştir. Bunun üzerine Halide Edip Ali Fuat Paşa'ya katıldığını ve onda bir aydınlanma görmeye başladığını yazar. Halide Edip onun yalnızca ülkesinin düşmanlarına karşı savaşan basit bir asker olmadığını, anayasal ve uluslararası konular hakkında da bilgili bir kişi olduğunu ve halen devam

⁹² Halide Edib, **a.g.e.**, s. 225.

⁹³ Cebesoy, **Moskova Hatıraları (21/11/1920 – 2/6/1922)**, İstanbul, Vatan Neşriyatı, 1955, s. 101.

⁹⁴ Mustafa Kemal Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 7 Kasım 1920 Tarihli Tezkere, **Cumhurbaşkanlığı Arşivi** Ebis No: 01003739 Belge Kayıt No: 553476.

⁹⁵ Ahmet Muhtar Bey'den Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne 16 Kasım 1920 Tarihli Yazı, **Cumhurbaşkanlığı Arşivi** Ebis No: 01003739 Belge Kayıt No: 566204.

eden Batı ve Doğu ile ilgili bütün tartışmaların özünü kavradığını belirtir. Yukarıda söylediklerinden sonra Ali Fuat Paşa, Halide Edip'e kendisiyle birlikte Moskova'ya gelmesini, bütün cereyanları anlayarak ve uygulayarak çalışmasını, kendisine iyi bakacaklarını, sefarette rahatının iyi olacağını, kendi zamanının kendisinin olup istediği gibi çalışabileceğini söylemiştir. Halide Edip, dünyada kendisini bundan daha çok cezbedecek bir teklif olamayacağını, neredeyse o zaman orada kabul ettiğini ama düşünmek için iki gün istediğini, iki gün geçtiğinde ise büyük üzüntüyle teklifi reddettiğini yazmaktadır.⁹⁶ Halide Edip teklifi hangi sebepten dolayı reddettiğini yazmamaktadır. Ali Fuat Paşa'nın Halide Edip ile görüştüğü ve ondan kendisiyle birlikte Moskova'ya gelmesini rica ettiğine dair Halide Edip'in hatıratından başka bir yerde kayda rastlamadık.

Ali Fuat Paşa, diplomatik tecrübesinden dolayı olacak, Yusuf Kemal Bey'in "sefir" unvanıyla müsteşar olarak kendisiyle gelmesini istemiştir. Yusuf Kemal Bey'in siyasi ve toplumsal meselelere vakıf olmasından dolayı Ali Fuat Paşa'nın bu arzusuna Heyet-i Vekile ve özellikle Mustafa Kemal Paşa da iştirak etmiştir. Kendisi Moskova'da bir müddet kalabilir ve Sefaret'in ilk zamanında birtakım işlerini hallettikten sonra dönebilirdi ve bu süre zarfında Büyük Millet Meclisi azalığı da uhdesinde kalacaktı. Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey, Yusuf Kemal Bey'e Rusya ile tekrar ilişki kurulması lüzumu ortaya çıktığını ve orada muhatap olacak kimse kalmamış olduğundan gitmesinin devletçe pek büyük faydası olacağını söylemiştir.⁹⁷ Mustafa Kemal Paşa da Yusuf Kemal Bey'e gönderdiği bir yazıda bu hususlara işaret etmiş ve Ali Fuat Paşa'nın riyasetindeki heyetin "kıymetli ve güzide" kişilerden kurulu kuvvetli bir halde bulundurulması gerektiğini, kendisinin Rusya ile ilk diplomatik ilişkileri kurmuş olması dolayısıyla Ali Fuat Paşa'nın ilk zamanda kendisinin görüşlerinden faydalanacağı şüphesiz olduğundan kendisinin "sefir" unvanıyla birlikte gitmesi düşünüldüğünü ve Ali Fuat Paşa tarafından bu hususun pek ziyade gerekli görüldüğünü iletmiştir.⁹⁸ Ancak Yusuf Kemal Bey kendisinin belirttiği iki sebepten

⁹⁶ Halide Edib, **a.g.e.**, s. 225-226.

⁹⁷ Ahmet Muhtar Bey'den Yusuf Kemal Bey'e 13 Kasım 1920 Tarihli Yazı, Yusuf Kemal Tengirşenk, **Vatan Hizmetinde**, İstanbul, Bahar Matbaası, 1967, s. 195.

⁹⁸ Mustafa Kemal Paşa'dan Yusuf Kemal Bey'e 13 Kasım 1920 Tarihli Şifre, **Cumhurbaşkanlığı Arşivi** Ebis No: 01003739 Belge Kayıt No: 553627; Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 197. Ali Fuat Paşa, Ahmet Muhtar Bey'in aktardığına göre, Yusuf Kemal Bey'in "ministre plenipotetsiyer" (tam

dolayı bu talebi reddetmiştir: Birincisi, 1920 yazında Rusya ile anlaşma yapma hususunda Büyük Millet Meclisi'nin kendisine verdiği vazifeyi tamamıyla yaptıktan sonra yurda döndüğünü düşünüyordu. Çiçerin'in son teklifine karşı hükümetin verdiği cevap Ruslarca kabul olunursa anlaşma imza edilecek, yoksa parafe halinde kalacaktı. Her iki durumda da kendisinin orada olmasına gerek yoktu. Ali Fuat Paşa merasimden ibaret olan imza hususunu gerçekleştirebilirdi. İkincisi ise, kendisi Moskova'da iken Ermenistan yolunun açılması için harcadığı mesai, Moskova'dan ayrılma şekli ve Ermenistan hareketinin lehte yayılma zamanına tesadüf dikkate alınırca Karahan ve Avenesof gibi Rus hariciyesini idare edenlere karşı orada sefir olarak bulunmasının devlet için fayda değil, zarar getireceğinden korkuyordu.⁹⁹ Böylece Yusuf Kemal Bey Ali Fuat Paşa'yla beraber yola çıkmamış ve ailesiyle vakit geçirmek üzere yaklaşık 1 ay Kastamonu'da kalmıştır. Ne zaman ki Sovyetlerle müzakere söz konusu olacak, o zaman kendisi Aralık ayında Moskova'ya giden ikinci sefaret heyetine katılacaktır.¹⁰⁰

Mustafa Kemal Paşa **Nutuk**'ta, Ali Fuat Paşa'ya Çerkez Ethem'i de yanında götürebileceğini söylediğini ifade eder. Ethem Bey'in bir arkadaşı 13 Kasım'da Eskişehir'den bir telgraf göndermiş ve Ethem Bey'in Ali Fuat Paşa'yla Rusya'ya gideceği şayiasının cephe muhitinde ve geride bulunan ahali tarafından yanlış bir fikre hamledildiğini, bu gibi kişilerin gönderilmesinin Mustafa Kemal Paşa'nın diktatörlük ilan edeceği zehabını oluşturduğundan bahsetmiştir. Mustafa Kemal Paşa Ethem ve kardeşlerinin Türkiye'den uzaklaşmalarının hem kendilerinin hem de Türkiye'nin menfaat ve selameti için uygun olduğunu düşünmekteydi. Bu nedenle Ali Fuat Paşa'ya eğer arzu ederse Ethem ve kardeşlerini de beraberinde alıp uygun şekilde vazifelendirebileceğini söylemişti. Mustafa Kemal Paşa, aslında ne cephenin ne de ahalinin Ethem Bey'in Rusya'ya gönderilip gönderilmeyeceği meselesiyle alakası olduğunu söylemektedir.¹⁰¹ Yunus Nadi'ye göre hem Çerkez Ethem'in kendisi Moskova'ya Ali Fuat Paşa ile birlikte gitmeye sıcak bakmıyordu hem de Ali Fuat Paşa Çerkez Ethem'in kendisiyle gelmesini istemiyordu ve bununla ilgili Çerkez Ethem'e

yetkili bakan) ve müsteşar sıfatı ile beraber gelmesini istemiştir. Ahmet Muhtar Bey'den Yusuf Kemal Bey'e 13 Kasım 1920 Tarihli Yazı, Tengirşenk, **a.e.**

⁹⁹ Yusuf Kemal Bey'den Ahmet Muhtar Bey'e 13 Kasım 1920 Tarihli Yazı, **A.e.**, s. 195-196.

¹⁰⁰ **A.e.**, s. 198-199.

¹⁰¹ Gazi Mustafa Kemal, **a.g.e.**, s. 318. Özçelik söz konusu telgrafın Mebus Hacı Şükrü Bey tarafından çekildiğini aktarmıştır. Özçelik, **a.g.e.**, s. 181.

uyarılarda bulunuyordu. Çerkez Ethem'in çevresi de gitmemesi için girişimde bulunuyordu.¹⁰² Düzenli-düzensiz ordu tartışması daha tazeyken Kuva-yı Seyyare birliklerinin en önemli lideri yurt dışına giderse yurt içinde düzenli ordu fikrine karşı mücadelenin zayıflayacağını düşünmüş olabilirler. Her şey Mustafa Kemal Paşa'nın tavsiyesinin aleyhinde gelişmişti. O Çerkez Ethem'in Moskova'ya gönderilmesiyle önemli bir sorundan kısa yoldan kurtulacağını umuyor olmalıydı.

Ali Fuat Paşa'nın aktardığına göre elçilik kadrosu Büyük Millet Meclisi'nce biraz fazlaca tutulmuştu. Çünkü ataşemiliterlik normalin üstünde bazı vazifeleri de yüklenmiş bulunuyordu. Ataşemiliterlik, Sovyet hükümetinin vereceği silah, cephane ve sair harp malzemesini ve Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'da kalmış bulunan esirlerin anavatana nakli işlerini de üzerine almıştı. Rusya'daki esirlerin miktarı on binden aşağı değildi. Kadro bir ataşemiliter, iki muavin ve üç yardımcı zabitten oluşuyordu, gerektiğinde Rusya'daki esir zabitlerden de yararlanılacaktı. Bir de güvenlik meselesi vardı. Ankara'ya gelen Rus sefaret heyeti refakatinde otuz, kırk kişilik bir askeri müfreze bulunuyordu. Rusya'da asayiş tam anlamıyla tesis edilememişti. Bunları dikkate alarak Türk sefaret heyeti Garp Cephesi Kumandanlığı karargahı süvari bölüğünden otuz kişilik bir takımı muhafız olarak alacaktı. Bunların yanında, Büyük Millet Meclisi'nin müsaade ve muvafakati ile dört kişiden oluşan bir heyet de gelecekti. Resmi Türk Komünist Fırkası'na mensup bu dört kişi, Rusya'daki yeni rejimi tetkik edecekti.

Böylece Moskova'ya gidecek heyet şöyle oluşmuştu:

Sefaret:

Sefir	: Ali Fuat Paşa
Başkatip	: Aziz Bey (Meker)
İkinci katip	: Osman Kemal Bey
Ataşe	: Piyade Yüzbaşısı İdris Bey (Çora)
	: Süvari Yüzbaşısı Saim Bey (Önhon)

¹⁰² Yunus Nadi Çerkez Ethem'in Ali Fuat Paşa'yla birlikte gitmesinin teklif edilmesini Ali Fuat Paşa'nın Çerkez Ethem ile dostça münasebetlerde bulunan bir kumandan olmasından dolayı olduğunu söyler. Yunus Nadi, **Çerkes Ethem Kuvvetlerinin İhaneti**, s. 21.

Evrak memuru : Feridun Hotinli

Muhasebeci : Tahsin Bey

Ataşemiliterlik:

Ataşemiliter : Erkan-1 Harp Binbaşısı Saffet Bey (Arıkan)

Muavin : Erkan-1 Harp Yüzbaşısı Mithat Bey (Erman)

Mülhak : Süvari Yüzbaşısı Ali Rıza Bey (Çoruh)

Muhafız takımı kumandanı : Süvari Mülazımı Fuat Bey

Tetkik Heyeti:

Büyük Millet Meclisi azasından Doktor Tevfik Rüştü (Aras)

Fuat Bey (Carım)

Besim Atalay Bey

İsmail Suphi Soysallıoğlu

Heyet Katibi Tahsin Bey (Tahsin Rüştü Bac)

Üç grup halinde gidecek heyet dışında bazı mümessiller de vardı:

Kuzey Kafkasya Mümessili : Erkan-1 Harp Miralayı Bekir Sami Bey

Yaveri : Yüzbaşı Selahattin Bey (Yurdoğlu)

Azerbaycan Mümessili : Memduh Şevket Bey (Esendal)

Gürcistan Mümessili : Erkan-1 Harp Miralayı Kazım Bey (Dirik)

Kuzey Kafkasya, Azerbaycan ve Gürcistan mümessillikleri dışında Hariciye Vekaleti tarafından Kazan ve Odesa başşehbenderlikleri de oluşturulmuştur.¹⁰³ Tetkik heyetine seçilen Besim Atalay Bey, yolda hastalanmış ve Erzurum'dan Ankara'ya geri dönmüştür. Kuzey Kafkasya Mümessili olarak seçilen Erkan-1 Harp Miralayı Bekir

¹⁰³ TBMM ZC Devre: 1 Cilt: 5 İçtima: 100 Celse: 2, 20 Kasım 1920, s. 464.

Sami Bey ise, Trabzon'a kadar gitmiş, fakat o sıralarda Kuzey Kafkasya muhtariyetini kaybetmiş olduğundan geri dönmüştür.¹⁰⁴

Sefaret erkanından Osman Kemal Bey daha önce Kiev konsoloslukunda çalışmış bir kişiydi. Ataşe İdris Bey, Hariciye Vekaleti Konsolosluk ve Muhtelit Hukuk Dairesinde Umum Müdür Muaviniydi ve 1919'da Ali Fuat Paşa'nın yaverliğini yapmıştı.¹⁰⁵ Başkatip Aziz Bey ve İkinci katip Osman Kemal Bey Rusça biliyordu, İdris Bey de Rusçaya vakıftı.¹⁰⁶ Ataşemiliter olarak tayin edilen Saffet Bey, Ali Fuat Paşa Garp Cephesi kumandanıyken onun Erkan-ı Harp Reisiydi, Ali Fuat Paşa kendisi hakkında eski Erkan-ı Harp Reisi Halis Bey (Ömer Halis Bıyıktay) kadar sadakatle yardım etmiş değerli bir Erkan-ı Harp Reisi olduğundan bahsetmiştir.¹⁰⁷ Ataşemiliter Saffet Bey, Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa tarafından harp malzemesi tedarik etmesi için bizzat Almanya'ya gitmekle görevlendirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa bunu Enver Paşa'ya bir mektupta bildirdiği gibi aynı mektupta ondan Saffet Bey'e Almanya'ya seyahati ve orada yapacağı girişimler konusunda elinden geldiğince yardımda bulunmasını rica etmiştir.¹⁰⁸ Fevzi Paşa Alman Erkan-ı Harbiye Reisi Funzekt'e de bir mektup göndererek Ataşemiliter Saffet Bey'in elinde mektupla birlikte kendisini ziyaret edeceğini ve ortak mesai için Alman milletinin 1. Dünya Savaşı'nda yaptığı yardıma benzer olarak tekrar yardımlarını rica edeceğini bildirmiştir.¹⁰⁹ Fevzi Paşa Sovyet Harbiye Komiseri Troçki'ye de bir mektup göndererek Saffet Bey'in Rusya'daki misyonunu açıklamıştır. Buna göre Saffet Bey Rus Sovyet ordusunun teşkilatını bizzat yerinde inceleyecektir. Fevzi Paşa

¹⁰⁴ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 101-103. Rıza Nur hatıratında Besim Atalay Bey'in geri dönmesinde hastalığın bahane olduğunu, gerçekte Ali Fuat Paşa'dan bütün tahsisatını zamanı gelmeden aldığı gibi fazla para da aldığını, bunlarla birçok ticari emtia satın aldığını ve böylece döndüğünü yazmaktadır: "... Sonra Millet Meclisi bu parayı ona iade ettirmek için birkaç yıl uğraştı. Galiba hepsini de geri alamadı. Millet neyle uğraşıyordu, bunun gibi bir takımları da ne yapıyorlardı. Böyle bir kısım insanlar ticaret ve para vurma ile meşgul olmuşlar. Bu kargaşalıkta zengin olmuşlardı." Dr. Rıza Nur, **a.g.e.**, C. III, s. 741-742.

¹⁰⁵ Özçelik, **a.g.e.**, s. 66.

¹⁰⁶ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 102.

¹⁰⁷ Cebesoy, **Millî Mücadele Hâtıraları**, s. 518. Sefer Berzeg'e göre sefaret heyetindeki Aziz Bey, Fuat Bey, Tahsin Bey gibi kişiler Kuzey Kafkasya milliyetçisiydi ve bu kişilerin görevleri sırasında Kafkasya'daki olaylarla aktif bir şekilde ilgilenmeleri eleştiri konusu olmuş ve "Burası Türk elçiliği mi, Çerkes elçiliği mi?" şeklinde tepkilere neden olmuştu. Sefer E. Berzeg, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922**, 3 Cilt, C. II, İstanbul, Birleşik Kafkasya Derneği, 2004, s. 367.

¹⁰⁸ Mustafa Kemal Paşa'dan Enver Paşa'ya Tarihsiz Mektup, **ATASE İSH** 671-33.

¹⁰⁹ Fevzi Paşa'dan Funzekt Paşa'ya Tarihsiz Mektup, **ATASE İSH** 671-35.

mektubunda Rusya ile Türkiye arasında “müşterek dava”ya dikkat çekerek Saffet Bey’in Sovyetlerin geniş yardımını talep edeceğini de aktarmıştır.¹¹⁰ Rusya’daki rejimi incelemek üzere gönderilen tetkik heyetinden Tefik Rüştü Bey, Mustafa Kemal Paşa tarafından kurulan Resmi Türkiye Komünist Fırkası’nın kurucu ve yöneticilerindendir.¹¹¹ Meclis’te tetkik heyetinin Meclis tarafından seçilip seçilmemesi hakkında yapılan tartışmalar sırasında Siirt mebusu Mustafa Efendi, kendisi hakkında “...fazâil-i ilmiyesi ile müştehir bir zât-ı fazâil-i semattır... Almanca bilir, Fransızca bilir, siyaset-i ahvâle vakıf, her şeyi bilir” demiştir.¹¹² Tetkik heyeti ya da heyet-i ilmiye, sefaret heyetinin geri kalanından daha önce seçilmiştir. 11 Ekim tarihi itibarıyla Tefik Rüştü Bey, İsmail Suphi Soysalhoğlu, Besim Atalay’ın tetkik heyetine seçildiği belli olmuştu. O tarihlerde bu kişiler Büyük Millet Meclisi azasındandı. Özçelik bu heyetteki kişilerin Meclis tarafından seçildiğini belirtse de¹¹³ bu kişiler hükümet tarafından seçilmiş ve görevlerini yapabilmeleri için Meclis tarafından mezun sayılmaları gerektiği ifade edilmiştir. Bu kişilerin tetkik heyeti olarak Rusya’ya gitmesi Meclis’in vereceği izne bağlıydı ancak seçimlerini hükümet yapmıştır.¹¹⁴ Mustafa Kemal Paşa, bu heyetin tek amacının Rusya’da yalnızca ilmi tetkik yapmak olmadığını açıklamıştır. Mustafa Kemal Paşa’ya göre Rusya’da sonsuz bir İslam kütlesi vardı. Bu İslam kütleleri içinde ifa edilebilecek birtakım hususi, gizli ve fevkalade vazifeler vardı. Sırf bu gizli vazifeleri yapabilmek, takip ettirebilmek, gerektiğinde açığa çıkarmak üzere sefaret heyeti kadrosuna heyet-i ilmiye adıyla bir heyet ilave edilmişti. Bu nedenle heyet-i ilmiye sadece ilmi tetkik yapmayacaktı. Gizli vazifeler de yapacaktı.¹¹⁵ Mustafa Kemal Paşa muhtemelen Rusya’daki Müslümanlardan bir fayda sağlamayı düşünüyordu. Tetkik heyetinden İsmail Suphi Bey sefaret heyetiyle birlikte Kars’ta bulunduğu sırada, Besim Atalay Bey ile birlikte 10 Ocak 1921’de Mustafa Kemal Paşa’ya gönderdiği mektupta Rusya aleyhine görüşlerini dile getirmiş ve Doğu’nun Türkiye’yi içten çürütmek ihtimalinin olduğunu, “Rusların samimiyetinin bir hayal gibi” ve “Rus diplomasının her zamandan fena,

¹¹⁰ Fevzi Paşa’dan Troçki’ye Tarihsiz Mektup, **ATASE İSH** 671-34.

¹¹¹ **TBMM Siyasi Partiler**, (Çevrimiçi) https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/siyasi_partiler.html, 26.08.2019.

¹¹² **TBMM ZC** Devre: 1 Cilt: 6 İçtima: 101 Celse: 1, 22 Kasım 1920, s. 15.

¹¹³ Özçelik, **a.g.e.**, s. 185.

¹¹⁴ **TBMM GCZ** Devre: 1 Cilt: 1 İn’ikat: 81 Celse: 3, 11 Ekim 1920, s. 153.

¹¹⁵ **Aynı yer**; Özçelik, **a.g.e.**, s. 185.

kurnaz ve becerikli” olduğunu söylemiştir.¹¹⁶ Dolayısıyla heyetin kendilerini bekleyen zorlukların farkında olduğu söylenebilir.

1.4. MOSKOVA SEFİRLİĞİNE ALİ FUAT PAŞA’NIN ATANMASINA TEPKİLER

Buraya kadar her şey pürüzsüz gidiyor gibi görünse de hem Ali Fuat Paşa’nın hem de sefaret heyetinin seçimi ciddi itirazlar ve problemlerle karşılaşmıştır. Özellikle hem sefir hem de sefaret heyetinin seçim şekli Meclis’teki mebuslarda dirençli bir rahatsızlık uyandırmıştır. Birçok mebus tayin şeklinin yanlış olduğunu, Meclis’in muvafakatinin alınmadığını, yapılan atamaların kanuna uymadığını dile getirmiştir. Bazı mebuslar Heyet-i Vekile’nin atamaları kendi başına, mebusların oylarına sunmadan ve haber de vermeden yaptığını ifade ederek Meclis’in milletin mukadderatına el koyduğunu hatırlatmıştır.

Bu itirazların ilki Ali Fuat Paşa’nın da hatıratında bahsettiği Büyük Millet Meclisi Riyaseti’ne sunulan 11 Kasım tarihli bir istizah takriridir. 8 mebusun birleşerek verdiği 11 Kasım tarihli bu takrir Meclis’e 15 Kasım’da sunulmuş ve 18 Kasım’da görüşülmüştür. Bu takrire göre Büyük Millet Meclisi bütün önemli işlere el koymuş olup harp ve sulh gibi önemli meselelerin Meclis kararı ile cereyanı lüzumu ortadaydı. Vekiller de Meclis’in kararlarının uygulanmasına¹¹⁷ memurdu. Heyet-i Vekile ise, Ermenistan’a taarruz ve Ermenistan ile sulh meselelerinde Meclis’i “dinleyici” konumuna indirmiş olduğu gibi Şark âlemi politikasının merkezi olan Moskova’ya yeniden bir Sefir-i Kebir gönderilmesi teşebbüsünü Meclis’in reyî alınmaksızın ve bundaki lüzum ve mecburiyet Meclis’e açıklanmaksızın yapmaktaydı. Heyet-i Vekile’yi Meclis’in oluşumunu esasından mahveden bu hale ne gibi düşüncelerin sevk etmiş olduğunun acilen Hariciye Vekaleti’nden sorulması teklif

¹¹⁶ Emel Akal, **Moskova-Ankara-Londra Üçgeninde İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri**, 2. bs., İstanbul, İletişim, 2014, s. 368-369.

¹¹⁷ Celse zaptının orijinalinde bu kelime için “tenkid” yazmaktadır. Ancak zabıtlar transkript edilirken “tenfiz” (infaz etme, uygulama) kelimesi kullanılmıştır ki anlamı bütünleyen kelime budur.

ediliyordu.¹¹⁸ Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey, Moskova'ya yeniden bir sefir tayini ile ilgili soruya verdiği kısa cevapta Moskova'ya sefir tayininin o kadar çok izahat gerektiren bir madde olmadığını belirtti. Onun açıklamasına göre Meclis çeşitli vesilelerle Heyet-i Vekile'nin memur atama ve azlinde tamamıyla serbest olduğuna karar vermişti, yalnızca bu tayin ve azilleri ceride-i resmiye ile ilan etmesi şartı vardı. İzaha da gerek olmadığı gibi bir sefirin bir memurdan başka sıfat ve yetkisi yoktu. Memur olan bir sefiri Heyet-i Vekile'nin Meclis kararına uygun olarak tayin etmesi gayet tabii ve zaruri bir keyfiyetti.¹¹⁹

Ahmet Muhtar Bey'in "bir sefirin bir memur olduğu" açıklamasından bazı mebuslar tatmin olmamıştır. Bu mebuslar özellikle kendilerine danışılmadan, Meclis'in onayı alınmadan hem sefir hem sefaret heyeti atamaları yapılmasını doğru bulmadıklarını belirtmişler ve Meclis'in milletin mukadderatına el koyduğu hususunda uyarılar yapmışlardır. Yabancı bir memleket ile siyasi ilişki kurulacaktır. Mebus Hulusi Bey, bu kadar önemli bir atamanın eninde sonunda yine Milli

¹¹⁸ "Büyük Millet Meclisi bütün meham-ı umura vaziyet olup vekiller, Meclis mukarreratının tenfizine memur olduğuna nazaran harp ve sulh mesâil-i mühimmesinin Meclis mukarreratı ile cereyanı lüzumu meydanda iken Heyet-i Vekile Ermenistan'a taarruz ve Ermenistan'la sulh mesâilinde Meclis'i sâmi' mevkiine tenzil etmiş olduğu gibi bugün Şark âlemi politikasının merkezi olan Moskova'ya yeniden bir Sefir-i Kebir izamı teşebbüsâtı Meclis-i Âli'nin reyini alınmaksızın ve bundaki lüzum ve mecburiyet Meclis'e izah edilmeksizin yapılmakta bulunmuş olduğunun Heyet-i Vekile'yi Meclis-i Âli'nin teşekkülünü esasından mahv eden bu hâle ne gibi mülâhazatın sevk etmekte olduğunu bugün müstaceliyetle Hariciye Vekaleti'nden istizah olunmasını teklif ederiz." **TBMM ZC** Devre: 1 Cilt: 5 İçtima: 99 Celse: 2, 18 Kasım 1920, s. 430. Bu tavrın devamındaki tartışmalarda, tavrı imzası olan hiçbir mebus söz almamıştır. Elaziz mebusu Hüseyin Bey, bu tavrı imzası olanlardan bazılarının geçenlerde bir müzakerede imzalarını geri aldıklarını hatırladığını söylemektedir. **A.e.**

¹¹⁹ **A.e.** Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey, istizah tavrının Ermenistan ile sulh ile ilgili kısmına üç noktada cevap vermiştir: Birincisi, harp ilanı yoktur, Ermenilerle Mondros Mütarekesi öncesinden beri mevcut bir harp hali vardır ve Ermeniler diğer Kafkas Cumhuriyetleri aksine Türkiye'nin mütarekeden sonraki zafiyetinden yararlanmaya çalışmıştı, üstelik Erivan Cumhuriyeti Sevr muahedelerini kabul etmişti ve Kars ve havalisinde İslam ahalisi üzerinde mezalime devam ediyordu. Bundan dolayı Heyet-i Vekile açısından Meclis'ten bir rey ve karar alma lüzumu kabil değildi. İkincisi, Türk ordusunun Ermenilere karşı hareket icra ettiği sahanın Misak-ı Milli sınırları içinde olduğu izaha muhtaç değildir. Buna binaen daha önceki bir celsede bu sahanın işgaline karar verilmiş ve zamanı geldiğinde tatbiki için Heyet-i Vekile'ye yetki verilmişti. Bu nedenle Heyet-i Vekile Ermenistan'a hareket icra etmek ve bazı toprakları düşmandan kurtarmakla Meclis'in hukukuna taarruz değil, onun bir emir ve kararını uygulamış ve vazifesini yapmıştır. Üçüncüsü, Heyet-i Vekile'nin teşebbüs ettiği işlemler, bizzat sulh akdi değil, sulh akdini hazırlayacak birtakım siyasi teşebbüsten ibaretti. Yapılan ilk sulh teklifini karşı tarafın reddetme ihtimali vardı, eğer önce Meclis'in onayından geçirilseydi ve sonrasında karşı taraf tarafından reddedilseydi bu Meclis'in şeref ve haysiyetine uygun olmayacak bir duruma yol açabilirdi. Ermenistan ile sulh akdi hususunda Meclis'in hukuku tamamıyla mahfuzdu. **A.e.**, s. 433-434.

Mücadele'yi ilgilendirdiğine vurgu yapmakta ve murahhasların tayin olunmadan Meclis'e sorulmamasını sitem etmektedir:

“... şimdi Sefir-i Kebir olarak Fuat Paşa gidiyorlar... tayin olunduğu zaman bizim reyimiz alınmak hakkımız değil midir? Acep giden zat kimdir? Zira tesis edeceği siyaset bizim ya selâmetimizi yahut muvaffakiyetsizliğimizi veya ikisinin ortası bir şey temin edecek.”¹²⁰

Dile getirilen bir diğer önemli eleştiri de Ali Fuat Paşa'nın sonuçta bir mebus olduğudur. Ali Fuat Paşa Ankara mebusuydu. Eleştiren mebuslara göre bir mebus yabancı bir ülkeye sefir olarak atanıyorsa Meclis'in onayı alınmalıydı. Ertuğrul mebusu Necip Bey bu anlamda önemli bir noktaya temas etmektedir: “*Sefir meselesi... Ali Fuat Paşa mebustur. Mebusun sefir olması Meclis'in muvafakatine bağlıdır.*”¹²¹ Ertuğrul mebusu Necip Bey'in bu sözü müzakerenin yeterli görülüp ruznameye geçilmesi nedeniyle cevapsız kalmıştır. Oysaki bu sözler Ahmet Muhtar Bey'in “bir sefirin bir memur olduğu” açıklamasına bir itirazdı. Yine Hulusi Bey de sefir olacak kişinin Meclis'in reyini aldıktan sonra gidebileceği, kanunun böyle gerektirdiği noktasında da uyarıda bulunmuştur.¹²²

Kazım Karabekir Paşa, Moskova sefirliğine Ali Fuat Paşa'nın atanmasına önemli bir eleştiri getirmiştir. Şark Cephesi Kumandanı olarak Rusya'ya ve Doğu siyasetine yakın olan Kazım Karabekir Paşa Moskova'ya gidecek kişi hakkında tavsiyelerde bulunmuştur. Kazım Karabekir Paşa Moskova'nın siyaset hayatının merkezi olma mahiyetini aldığını ve “hayat ve memmat siyasetimizin merkezi” olduğunu düşünmektedir. Bu nedenle ona göre Moskova sefaret heyeti “pek kuvvetli olmalı ve özellikle sefir pek kurnaz, katiyen kırmaz, içki ve kumardan uzak, pek şık

¹²⁰ “Murahhaslıkla bir arkadaş gider. Güzel; ben zannediyorum ki onun kıfayet-i ilmiyesi bu işi çeviremeyecek. Sonra ecnebi bir memleketle münasebat-ı siyasiye tesis ediyoruz. Oraya giden zat; fakat rica ederim yanlış tefsir edilmesin, çünkü tesadüfen isminden bahsedeceğim aynı zata hürmetsizliğim var diyeceksiniz, oraya şimdi Sefir-i Kebir olarak Fuat Paşa gidiyorlar. Onun şahsını kastetmek değil, tayin oldukları zaman bizim reyimiz alınmak hakkımız değil midir? Acep giden zat kimdir? Zira tesis edeceği siyaset bizim ya selâmetimizi yahut muvaffakiyetsizliğimizi veya ikisinin ortası bir şey temin edecek.” **A.e.**, s. 437.

¹²¹ **TBMM ZC** Devre: 1 Cilt: 5 İctima: 99 Celse: 2, 18 Kasım 1920, s. 441.

¹²² **TBMM ZC** Devre: 1 Cilt: 5 İctima: 100 Celse: 1, 20 Kasım 1920, s. 458.

ve kibarlıktan ziyade her yere girer çıkar, vakarlı, herkesin huyuna suyuna göre iş çevirir ve Türkleri hakkıyla temsil edecek hilkat ve kudrete sahip olmalıdır.” Kazım Karabekir Paşa’ya göre bu işe Refet Bey pek uygundu. Madem ki Ali Fuat Paşa gidiyor, kendisine özellikle “içki, kumar ve çabuk hiddet gibi şeylerin milletin zararına olacağı” samimice bildirilmeliydi. Karabekir Paşa bu hususlara çok önem vermekteydi. Öyle ki bunların Ali Fuat Paşa’ya bildirilmesinin Mustafa Kemal Paşa’ya bağlı olduğunu ifade etmekle beraber yine de bu hususları iletmeyi kendisine “vazife-i vataniye” saymıştır.¹²³ Kazım Karabekir Paşa bu yazıyı 3 Aralık’ta göndermiştir. Refet Bey’in Güney Cephesi’ne atanmasının üzerinden yaklaşık 3 hafta geçmesine rağmen Ali Fuat Paşa’nın yerine Refet Bey’i zikrediyor olması kayda değerdir. Kazım Karabekir Paşa’nın Moskova’ya çok önem verdiğini ve o öneme göre sefaret heyetinin ve sefirin sahip olması gereken özellikleri sıraladığını görüyoruz. Kazım Karabekir Paşa’nın Ali Fuat Paşa tercihini tasvip etmediği çok açıktır. Moskova sefirliği görevine daha uygun birisinin atanması gerektiğini düşünmektedir.

Sadece sefir ve sefaret heyeti değil, sefaret heyetiyle birlikte gidecek tetkik heyetinin seçim tarzı ve göreve uygun olup olmadıkları da tartışma konusu olmuştur. Hulusi Bey, tetkik heyeti üyelerinden Tevfik Rüştü Bey’in tecrübesiz olduğunu ifade etmiş ve yapılan atamadan mebusların önceden haberi olmadığını söylemiştir.¹²⁴ Ali Fuat Paşa’nın mebus olmasından dolayı Moskova’ya sefir atanmasına Meclis’in onay vermesi görüşüne benzer olarak Tevfik Rüştü Bey’in de hem Meclis azasından olması hem de İstiklal mahkemesine Meclis tarafından seçilmiş olması nedeniyle Meclis’in onayı olmadan Rusya’ya gidemeyeceği bahis konusu olmuştur. Tokat mebusu Nazım

¹²³ Kazım Karabekir Paşa’dan Mustafa Kemal Paşa’ya Ankara’dan 3 Aralık 1920 Tarihli “Zata Mahsus” ve “Mahrem” Telgraf, **Cumhurbaşkanlığı Arşivi** Ebis No: 01003819 Belge Kayıt No: 546094.

¹²⁴ “... Binaenaleyh burada kemali samimiyetle vekil arkadaşların bizi bu noktadan tenvir etmelerini ve bu gibi memleketin mukadderatıyla sıkı alâkası olan meseleye memur edilecek zevattan gitmeden evvel bizi haberdar etmelerini istirham ederim çünkü – yanlış telakki ediliyor – onun için isim tasrihinden çekiniyorum. Rica ederim. Diğer bir arkadaş daha gidecek, o zat gittiği yerde nasıl tetkikat yapar? Biz onu intihap ettik, bir vazife verdik, şimdi de o arkadaşımızı falan yere gönderiyoruz. (Tevfik Rüştü Bey sesleri) O tecrübesiz arkadaş bu işi nasıl yapar?...Bu kelimelerden arkadaşlarımızın tezyifi manası anlaşılmasın. Her şeyden vaktiyle haberdar olalım, emrivakiler karşısında kalmayalım, memleketin mukadderatına Büyük Millet Meclisi’nin bizzat ve bilfiil vaziülyed bulunduğunu fiilen anlayalım.” **TBMM ZC** Devre: 1 Cilt: 5 İctima: 99 Celse: 2, 18 Kasım 1920, s. 437-438. Hulusi Bey, Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey’in Ermenistan ile bir sulh akdi yapılmadığı ancak bu yönde siyasi girişimde bulunduğu açıklamalarını desteklemektedir. **A.e.**, s. 435.

Bey bununla ilgili bir taktir vermiştir. 18 Kasım'daki Meclis toplantısında da Nazım Bey "*Tevfik Rüştü Bey Meclis'imizin azasındandır. Bizim reyimiz alınmaksızın Petersburg'a gitmesi nasıl tensip olunur?*" diye sormuştu.¹²⁵ Tetkik heyeti konusunda mebuslarca dile getirilen husus Rusya'da meydana gelen inkılabın Meclis adına tetkik edileceğinden dolayı tetkik heyetini Meclis'in seçmesi gerektiği görüşüdür. Heyetin hangi vasıflara sahip olması gerektiği ile ilgili kimi mebuslarca Rusya'daki komünizm akımını Türkiye'nin fikir ve duygularıyla karşılaştıracak kişilerin tecrübeli, kanaatinde hür, hiçbir fırkaya ve tarafa eğimli olmayan özelliklere sahip olması, o günkü beşer hayatını ilgilendiren bütün ilimlerle ilgili mütehassısların bu heyette olması ve bu heyetteki kişilerin Türkiye'nin hakiki temsilcisi olmaları gerektiği belirtilmiştir. Bu mebuslar Moskova'ya gidenlerin Meclis tarafından seçilmesi gerektiğini genel olarak ifade etmişlerdir. Tetkik heyetinde yer alan Tevfik Rüştü Bey'i savunan mebuslar da olmuştur. Mesela Siirt mebusu Mustafa Efendi Tevfik Rüştü Bey'in ilmi faziletleri ile ünlü bir kişi olduğu görüşünü belirtmiştir.¹²⁶

Buna karşılık giden heyetin ilmi heyet azası olduğunu, ilmi heyet azasını da mutlaka Meclis'in belirleyeceğine dair bir kanunun ve hatta bunun için akli ve mantıki bir lüzumun olmadığını, Rusya'ya gidecek heyet arasına girecek azanın mutlaka Meclis tarafından seçilmesi hususunda ısrarın pek doğru olmadığını savunan mebuslar da olmuştur. Bursa mebusu Muhittin Baha Bey heyetin Meclis adına gitmesinin doğru olmadığı görüşünü dile getirmiştir. Bu mebuslara göre Heyet-i Vekile kendi ilmiye heyetini seçip gönderiyordu ve bunu yapabiliyordu. Eğer Meclis mutlaka Meclis tarafından seçilmiş bir heyet olsun isterse bunu yapabilir ve buna kimse engel olamazdı. Meclis fevkalade kuvvet ve yetkiye sahipti. Genel olarak bu mebuslara göre Heyet-i Vekile vazifesini yapmaktaydı. Mutlaka Meclis tarafından heyet seçilip gönderilmesi ısrarı doğru değildi, eğer isterse bunu Meclis kendi de yapabiliyordu. Sonuç olarak müzakerenin yeterli olduğuna karar verildi ve Mustafa Kemal Paşa'nın bir önceki Tevfik Rüştü Bey'in Kastamonu istiklal mahkemesinden mezun addedilmesine dair tezkeresi Meclisçe kabul edildi.¹²⁷ Bu tartışmalar Ali Fuat Paşa'nın Moskova

¹²⁵ A.e., s. 415.

¹²⁶ TBMM ZC Devre: 1 Cilt: 6 İçtima: 101 Celse: 1, 22 Kasım 1920, s. 15.

¹²⁷ A.e., s. 10-18.

Sefir-i Kebiri atandığına dair Büyük Millet Meclisi Riyaseti tezkeresinin Meclis tarafından kabul edildiği 20 Kasım'dan iki gün sonra, 22 Kasım'da gerçekleşmiştir.

Bahse konu Meclis zabıtlarından çıkan sonuçlardan biri Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey'in açıklamasının bazı mebusları tatmin etmemiş olduğu, Moskova gibi siyasi ilişki kurulacak bir yere bir sefir tayininin çok kısa bir süre içerisinde Mustafa Kemal Paşa'nın telkinleriyle, Meclis'in tam bir onayı alınmadan gerçekleşmiş olmasının bazı mebuslarda rahatsızlık yaratmış olduğudur. Gerçekten de Mustafa Kemal Paşa tarafından Ali Fuat Paşa'ya Moskova sefirliği 8 Kasım'da teklif edilmiş ve Moskova'ya sefir atandığı ile ilgili İcra Vekilleri Heyeti kararnamesi 9 Kasım'da çıkarılmıştır. Ali Fuat Paşa'yla birlikte gidecek sefaret heyetini de Hariciye Vekaleti belirlemiştir. Böylece tüm süreci Heyet-i Vekile yönetmiştir. Moskova sefirliği vazifesi o dönem mebuslar ve Kazım Karabekir Paşa gibi kumandanlar tarafından önemli görülmektedir. Moskova'ya sefir atanacak kişinin ise bir-iki günde kimseye sorulmadan belirlenmesi ve kararnamesinin çıkarılması rahatsızlık yaratmıştır. Bu atamanın bir "oldubitti" şeklinde yapıldığına dair bir algı olduğunu görüyoruz. Bunu hem mebuslar hem Kazım Karabekir Paşa açıkça dile getirmiştir.

1.5. SEFARET HEYETİNİN HARCIRAHLARI

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ilk defa yurt dışına "Sefir-i Kebir" düzeyinde bir diplomat gönderiyor ve yurt dışında bir sefaret kuruyordu. Heyet-i Vekile'nin seçtiği sefirin beraberinde gidecek sefaret heyeti, bunun yanında tetkik heyeti ile Hariciye Vekaleti'nin oluşturduğu Kuzey Kafkas Hükümeti mümessilliği, Kazan ve Odesa başşehbenderlikleri vardı. Tüm bu yeni oluşumların harcırahlarını karşılamak için de yeni kaynaklar yaratmak gerekiyordu. 17 Kasım'da Moskova Sefareti memurları ile Kuzey Kafkas Hükümeti mümessilliği ve Kazan ve Odesa başşehbenderlikleri için Hariciye bütçesine toplam 14367 lira ilave edildi.¹²⁸ Yine yurt dışında bulundurulacak subaylar ve ataşemiliterler ile maiyetlerindeki efrat için

¹²⁸ TBMM ZC Devre: 1 Cilt: 5 İctima: 100 Celse: 2, 20 Kasım 1920, s. 464.

Müdafaa-i Milliye Vekaleti'nin iki aylık geçici bütçesine 10675 lira ilave edildi.¹²⁹ Aynı gün Moskova'ya gidecek heyetin yollukları için Hariciye Vekaleti'nin iki aylık bütçesine 5000 lira ilave edildi.¹³⁰ Bu tahsisat hem Sefir-i Kebir ve beraberinde gidecek heyet hem de Hariciye Vekaleti'nin tesis ettiği şehbenderliklerin tümü için yapılmaktaydı. Tetkik heyeti için de 7285 lira iki aylık geçici bütçeye eklenmişti.¹³¹ 20 Kasım tarihinde de Sefaret kadrosundaki memurların alacakları maaşlar belli olmuştur. Buna göre Sefir-i Kebir Ali Fuat Paşa'nın 3.5 aylık maaşı 700 lira olacaktı. Ona en yakın maaş olan müsteşarın maaşı ise 210 lira olacaktı.¹³²

1.6. MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN ALİ FUAT PAŞA'YA VERDİĞİ TALİMAT

Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa'ya Moskova'daki görevi ile ilgili yazılı bir talimatname de vermiştir. Oldukça uzun olan ve Mustafa Kemal Paşa'nın bizzat kaleme aldığı bu talimatnamenin bir özeti Şark Cephesi Kumandanlığı'na gönderilmiştir. Ankara Hükümeti'nin Rusya politikasını açık bir şekilde göstermesi bakımından bu özet metni aynen aktarıyoruz:

Şark Cephesi Kumandanlığına

30/11/36 tarih ve 472 numaralı telgrafname-i acizide va'd olunduğu vechle Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa'ya verilen talimatnamenin hülasası Rus ve Azerbaycan ricaliyle temasımızda faydalı olur mülahazasıyla bervech-i âti takdim kılınmıştır. Birer suretinin Memduh Şevket ve Kazım Beylere isali müsterhamdır efendim.

Hariciye Vekaleti
Numara: 476 (Moskova)
1/12/36

¹²⁹ A.e., s. 465.

¹³⁰ 17 Kasım 1920 Tarihli Kanun Layihası, BCA 030.18.01.01/1.19.8; Kanun tasarısının Muvazene-i Maliye Encümenince kabul edildiği hakkında bkz.: TBMM ZC Devre: 1 Cilt: 5 İçtima: 100 Celse: 1, 20 Kasım 1920, s. 458.

¹³¹ A.e., Celse: 2, s. 469.

¹³² A.e., Celse: 1, s. 451.

Madde 1 – Rusya ile akdine teşebbüs edilip mevâdı tarafeyn murahhaslarınca parafe edilen muhadenet ahidnamesi imza edilsin edilmesin Türkiye ile Rusya arasındaki münâsebât-ı dostane-i hemcivârinin takviyesine itina kılınması.

Madde 2 – Mezkûr ahidnamenin Van ve Bitlis meselesi bertaraf edilmek şartıyla imzası hususuna bezl-i himmet edilecektir.

Van ve Bitlis'in terkinin Ankara hükümetinin kabul edememesindeki esbab bervech-i âtidir:

Evvelen: Ankara hükümetinin sebep ve hikmet-i teşekkülü Misak-ı Milli dahilindeki arazinin muhafazası ve bu arazide sakin ahaliye siyasi ve iktisadi istiklalın teminidir. Bu uğurda bu kadar müthiş mücâdelâta girişmiş olan hükümetimiz böyle bir eser-i zaaf gösterdiği takdirde derhal devrilir ve iktidar İstanbul'daki İngiliz mahmillerine geçer. Bu halin vukuunda İngiltere hilafet nüfuzunu istediği gibi kullanmakta ve o sayede gerek Kafkasya gerek Asya-yı Vustâ Müslümanlarını kendi emperyalist gayeleri uğrunda ve Bolşevikliğin aleyhinde istimalinde serbest kalır.

Saniyen: Ermeniler Van ve Bitlis'e sahip olunca Irak'taki İngilizlerle iltisak peydâ edeceklerinden bu sayede bütün şark-ı karîbte İngilizlerin mevkiî fevkalâde rasânet kesb edecektir.

Madde 3 – Rusya Müslümanları ve alelumum İslam akvâmı hakkında nokta-i nazarımız bunların tevsi'-i muhtariyet ve makam-ı hilafete olan merbutiyet-i manevilerinin takviyesine çalışılacaktır. Rusya'nın bu husustaki hassasiyeti malum olduğundan gayet ihtiyatkârâne hareket edilecek ve her fırsatta bundan maksat İslamcılık ve Turancılık gibi temayülât olmayıp sırf Türk ve İslam akvâmını dahi herkes gibi hür ve medeniyet-i hâzıradan istifadeye kadir bir hale getirmek olduğu beyan olunacaktır. İslam alemi üzerindeki manevi nüfuzumuz daima aralarında vifakın tesisi, nifak ve şikâkın izalesi, maarifin tamimi uğrunda sarf olunacaktır. Bunlara Garp emperyalistlerinin bütün İslam akvâmını taht-ı esarete almaktaki etrafıyla izah edilip bu cereyana karşı Bolşeviklere istinat etmenin lüzumu anlatılacaktır. Bu ümniyye husûlü için de Bolşeviklere dahi akvâm-ı İslamın adet, hukuk, ananât ve hürriyet ve bilhassa memleketlerinin menâbi'-i iktisadiyesine mâlik olmaktadır hukuku meşruasına riayet edilmesinin lüzumu anlatılacaktır. Ancak bu sayede Bolşeviklerle alem-i İslam'ın Garp emperyalizmine karşı müttefikten harp edebilecekleri iyice izah edilmelidir.

Madde 4 – Alem-i İslam, Bolşevikler ve Garp emperyalist devletleri arasındaki münasebat hakkındadır:

Müstemlekât fethinden ancak fatih memleketin banker ve sermayedârânı istifade edip amele ve fukara halk bundan mazarrat görür. Mesela harpten evvel hiçbir zengin müstemlekeye malik olmayan Almanya sanayi hususunda İngiltere'den her hususta Fransa'dan ileride bulunmakta idi.

Binaenaleyh müstemleke fethi ancak sermayedârânın fazla miktarda artmasından memleket dahilinde kâfi bir kâr temin etmeyen sermayelerini daha müsmir bir surette nemalandırılmasına ve dolayısıyla işi azalan Avrupa proletaryasını daha ucuz bir surette istihdama yarar. Diğer taraftan son zamanlarda garpta büyük grevler esnasında müstemlekât amelesi kullanılmaya başlanıldığından bu suretle birçok grevler akamete mahkûm edildiği gibi yavaş yavaş asayîşi temin ve büyük şehirler proletaryasının nümayişlerini dağıtmak üzere müstemlekât askerleri kullanılacaktır. Binaenaleyh gerek garp emekçileri gerek müstemlekât ahali sermayedârânın elinde yekdiğerini ezmeye yarayan bir alet halindedir.

Bu hakâyıkın daima daha vâsi' bir miyasta garp amelesine telkini ve müstemlekâtın istiklallerinin iadesi uğrunda müstamerat politikasından vazgeçilmesi hususundaki propagandanın gittikçe teşdidi Sovyet hükümetinden, Komünist Fırkasından ve Üçüncü Enternasyonal'in İcra Komitesinden musırran talep olunacak ve bu babtaki neşriyat daima takip olunacaktır.

Keza aynı vesaitle garp amelesine garpta Türklere olan adavetin alem-i İslam müstemlekât haline girmekten men için mütemadiyen çalışmış oldukları ve binaenaleyh Türklere karşı yapılan seferlerin proletaryanın menafine muzır olduğu anlatılacaktır. Şu cihet de nazardan dür tutulmamalıdır ki Harb-i Umumi'nin husule getirdiği buhran-ı iktisadi zail olduktan sonra emperyalizm ve kapitalizmi devirmek pek güç ve muhak olur. Binaenaleyh bu makâsıda önümüzdeki seneler zarfında vusûle son derece gayret olunmak vaciptir.

Madde 5, 6, 7 – Bu maddeler İngiliz, Fransız ve İtalyanların bize karşı olan âmâlinde bahis olup nukât-ı mezkûre 21-22/11/36 tarih ve 391 numaralı şifremizde arz olunmuş idi.

Madde 8 – Necef'te teşekkül eden hükümet-i Arabiyenin lüzum-u muhafazası ve bu babta Bolşeviklerin İran'da ciddi surette taarruzatta bulunmaları lüzumuna dair olup bu husus dahi 29/11/36 tarih ve 465 numaralı şifremizde arz olundu.

Madde 9 – Rum, Ermeni gibi garp emperyalizminin hizmetçisi olan milletlerle mesleklerinde sebat ettikleri müddetçe anlaşmamızın imkanı yoktur.

Madde 10 – Yunanistan ancak Türk ekseriyeti ile meskûn olan İzmir ve Trakya'dan ve İngiliz bendeliğinden vazgeçtiği takdirde bizimle dost olabilir.

Yeni Rallis Gounaris kabinesinin emeli İtalyan ve Türklerle beraber bir kitle teşkil edip Cenubi Slavlara karşı koymak olduğu söylenmekte ise de bu babta henüz kati bir şey bilinmediği gibi bize bu yolda bir teklif vukuuna dahi vakit olmamıştır. Teklif vukuunda en büyük gayemiz olan emperyalizmin tazyikinden halâsı maksadına hâlel gelmemek şartıyla buna muvafakat edebiliriz.

Madde 11 – Zât-ı devletlerince malum olan Ermenistan hakkındaki nokta-i nazarımızdan bahistir.

Madde 12 – Keza malumunuz olan Gürcistan hakkındaki nokta-i nazarımızdan bahistir.

Madde 13 – Azerbaycan'ın tamamen ve cidden müstakil bir devlet haline girmesine taraftarız ve bunun temini için Rusları gücendirmemek ve kuşkulandırmamak şartıyla teşebbüsât-ı lâzımede bulunulacaktır. Bu babta bilhassa memleketin petrol vesaire gibi kendi menâbi' -i iktisadiyesine sahip olması için yine aynı şartla çalışılacaktır. Rusların Azerbaycan'da yapacakları muamele bütün İslam aleminin Bolşevikleri için bir miyar olacağına Ruslara tefhimine gayret olunacaktır.

Kafkas meselesinin hudut, vesait-i nakliye vesair gibi nokta-i nazarlardan hallinde daima Azerbaycan'ın ve Şimali Kafkasya menâfinin bilhassa nazar-ı dikkate alınmasına itina olunacağı gibi 10/8/36'da Ruslar ve Ermeniler arasında akdolunan mütarekede Azerbaycan'ı ızzar eden mevâdın ref'ine çalışılacak ve her milletin mukadderatına hakim olması düsturuna binaen Karabağ vesaire gibi Türk ekseriyetle meskûn yerlerin Azerbaycan'a merbut bulunması temin edilecektir.

Madde 14 – Azerbaycan için verilen talimat Şimali Kafkasya cumhuriyetlerine dahi şamildir. Fırsat zuhurunda Çerkes ve Müslüman olan Abaza memleketinin Gürcistan'dan alınıp bu cumhuriyete ilhakına Ruslar imâle olunacaktır.

Madde 15 – İstanbul'da mevki'-i iktidara gelen ve gelecek hükümetler hakkında nokta-i nazarımız:

Türk milleti hiçbir vakit ve hiçbir bahane ile düşman elinde bâzîçe olmağa mahkûm olan bir hükümete mukadderatını teslim edemez. Binaenaleyh İstanbul'daki işgal-i askeri devam ettikçe İstanbul'u payitaht olarak tanımamızın imkanı yoktur.

Emperyalist devletlerle musalaha meselesinde nokta-i nazarımız:

Misak-ı Milli dahilindeki arazide tam bir surette siyasi ve iktisadi istiklale malik olmak istiyoruz.

Bu gayeye vasıl olduğumuz takdirde bunun sair akvâm-ı mazlum tarafından istihsal ve temin-i istiklal için gayet kuvvetli bir su-i misal olmasından korktukları içindir ki buna düşmanlarımız bir türlü muvafakat edemiyorlar. Binaenaleyh bu babta gerek maddeten gerek manen bize edilecek her türlü muavenetin cihan emperyalizmini yıkmak hususunda ne kadar büyük bir ehemmiyeti haiz olduğunun her fırsatta izahıyla gerek Rus gerek garp sosyalist matbuatında bu yolda neşriyatta bulunulması esbabının temini matlubtur.

Madde 16 – İngiltere ve Fransa aleyhinde çalışan bilcümle kuvvetlerden istifade etmek elzem olduğundan Enver, Cemal, Halil vesaire Paşalarla

teşrik-i mesai edilip anların dahi işbu talimat dahilinde çalışmalarının temini.

Madde 17 – Ruslarla İngilizler veya Fransızlar arasında cereyan eden bilcümle müzakerâtın bütün safhalarının dikkatle takip ve iş'arı.

Londra'da Krasin heyetinin akdettiği rivayet olunan mukavele hakkında tahkikat-ı amîk icrası. Bu mukavele akdedilmiş bile olsa bize edilen muavenetin kesilmemesi lüzumunun izahı.

Madde 18 – Ruslarla aramızda her neye müteallik olursa olsun müzakerât cereyan ettiğinde takarrür ettirilmiş şerâitin mütekabil olmasına daima dikkat edilip bize bilmukabele bahşedilmeyen bir hakkın bizim tarafımızdan anlara katiyen bahşedilmemesi.

Madde 19, 20, 21 – Rusya'nın ahval-i dahiliye, iktisadiye, askeri kavâin-i cedidesi vesaire ile Rusya'da teşekkül eden nim-müstakil cumhuriyetleri ve garptaki sosyalist cereyanları hakkında malumat-ı mufassal ve muntazam itasına dairdir.¹³³

Görüldüğü gibi Ali Fuat Paşa Moskova yolculuğuna çıkarken, Sovyet Rusya temsilcileriyle yapılacak müzakerelerde ve genel olarak Rusya'da yürütülecek siyasetin esasları kendisine bildirilmişti. Bu talimata göre Ankara Hükümeti Azerbaycan da dahil olmak üzere Orta Asya bölgesindeki Türk ve Müslüman devletlerle iyi ilişkiler kurmak ve onların haklarını savunmak konusunda oldukça isteklidir. Bu devletlerin bağımsız olmasına sanki Rusya ile ilişkilerden daha çok önem vermektedir. Ankara Hükümeti yalnızca bu bölgedeki devletlerin bağımsızlığına değil, aynı zamanda bu devletlerin kendi iktisadi kaynaklarını kullanmalarındaki meşru haklarına da özellikle vurgu yapmakta ve bunun da sağlanması için gerekli teşebbüslerde bulunulmasını istemektedir. Ankara Hükümeti'nin Azerbaycan'a özel bir önem atfettiği dikkatimizi çekmektedir. 13. maddede Kafkas meselesinin hudut, nakliye araçları gibi sorunlarının çözümünde daima Azerbaycan'ın ve Kuzey Kafkasya menfaatlerinin özellikle dikkate alınmasına itina olunacağı, 10 Ağustos 1920'de Ruslar ve Ermeniler arasında imzalanan mütarekede Azerbaycan'a zarar veren maddelerin kaldırılmasına çalışılacağı ve her milletin kendi kaderine hakim olması düsturuna binaen Karabağ gibi Türk çoğunlukla meskûn yerlerin Azerbaycan'a

¹³³ Hariciye Vekaleti'nden Şark Cephesi Kumandanlığına 1 Aralık 1920 Tarihli Yazı, **Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge): 1919-1923**, 2 Cilt, C. I, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1992, s. 190-201, belge no: 33. "....." şeklinde bırakılan yerler okunamadı.

bağlı bulunmasının temin edileceği bildirilmektedir. Tabi Ankara Hükümeti böyle bir çizgi izlerken Rusya'yı kuşkulandırmamayı da hesaba katmaktaydı. Ankara Hükümeti'nin bir diğer önemli kıstası da o dönem dış politikasında her yerde ifade edildiği gibi Misak-ı Milli sınırları içinde siyasi ve iktisadi bağımsızlıktır. Ankara Hükümeti bunu isterken bu hedefte Sovyet Rusya'nın da menfaati olduğu onlara izah edilecekti. Bu hedefin gerçekleşmesi uğrunda Türkiye'ye yapılacak her yardımın "cihan emperyalizmini yıkmak hususunda ne kadar büyük bir ehemmiyeti haiz olduğunun" Sovyetlere her fırsatta anlatılması ve gerek Rus gerek batı sosyalist basınında bu yönde neşriyat yapılması 15. maddede açıklanmaktadır. Ali Fuat Paşa'ya verilen talimatnamede dikkati çeken bir diğer husus da 16. maddede ifade edilen İngiltere ve Fransa aleyhine çalışan bütün kuvvetlerden yararlanılması elzem görüldüğünden Enver, Cemal, Halil gibi İttihatçı Paşalarla da iş birliği yapılması ve onların da bu talimatname çerçevesinde hareket etmesinin sağlanmasıdır. Böyle yaparak Mustafa Kemal Paşa, faaliyetlerini kontrol edemediği yurt dışındaki önemli İttihatçı Paşaları Ankara Hükümeti'nin hedefleriyle ortak hareket ettirip en azından kontrol altına almayı ve azami ölçüde fayda da sağlamayı amaçlıyor olmalıdır. Rusların İngilizlerle ve Fransızlarla yaptığı bütün müzakerelerin bütün safhalarının dikkatle takip edilmesi de istenmektedir. Böylece Sovyet yöneticilerin faaliyetleri izlenecek ve Türkiye aleyhine muhtemel angajmanlarından haberdar olunacaktır.

Ali Fuat Paşa bu talimatname ile yola çıkmıştı. Metin Tamkoç'un İngiliz arşivinden aktardığı bir belgeye göre, Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya giderken İtilaf Devletleri'yle Türkiye'nin haklarının iade edildiği ve Ankara Hükümeti'nin tanındığı bir anlaşmayı arzu ettiği, bu olmazsa çok az ortak nokta olan Bolşeviklerle yakın ilişki kurmaya sürüklenecekleri açıklamasını yaptığı rapor edilmiştir. Bunun üzerine Tamkoç, bu açıklamanın, Ali Fuat Paşa'nın Batı'ya dönük eğilimlerini doğruladığını gösterdiğini yazmaktadır.¹³⁴ O dönem sadece Ali Fuat Paşa'nın değil Milli Mücadele'nin ileri gelen isimlerinin esas olarak Sovyetlerden ziyade Batıya eğilimli oldukları ve Batı ülkeleriyle Türkiye'nin haklarının ve bağımsızlığının tamamen tanındığı bir anlaşmayı tercih edecekleri söylenebilir. Bununla birlikte Batı tarafından

¹³⁴ Metin Tamkoç, **The Warrior Diplomats: Guardians of the National Security and Modernization of Turkey**, Salt Lake City, University of Utah Press, 1976, s. 142.

cevap bulamadıkları ve başta İngiltere olmak üzere İtilaf Devletleri Sevr Antlaşması'nı tatbika niyetli olduğundan devletin ve milletin istiklalini kurtarmak amacıyla Sovyetlere yakınlaşmayı kaçınılmaz görmüşlerdir. Şüphesiz Rusya'ya giderken hem Ali Fuat Paşa'nın hem sefaret heyetinin aklındaki birinci düşünce Rusların "emperyalizme karşı mücadele" düsturundan ve ortak düşmana karşı savaşma durumundan yararlanıp Anadolu'nun çok ihtiyaç duyduğu para ve silah yardımını sağlamaktı. Bunu yaparken Misak-ı Milli kararlarından ödün verilmeyecek ve Bolşevizmin Türkiye'ye girmesine engel olunacaktı. Ali Fuat Paşa da hatıratında buna paralel olarak Ruslarla anlaşırken en önemli mihenk taşlarını şöyle sıralamaktadır:

- “1 – Misakı millî hudut ve kararlarından ve son Taşnak Ermeni hükûmeti ile çizilen huduttan zerrece fedakârlık yapmamak.
- 2 – Rus Bolşevizminin memleketimize girmesine kat'î surette mâni olmak.
- 3 – Memleket dahiline altın olmak üzere kırk elli milyon rublelik bir yardım veya istikraz sokmak.
- 4 – Memleket dahiline lâakal yüz bin silâh, o nisbette mitralyöz, top ve bunlara iktiza eden mermi, techizat ve saire sokmak.
- 5 – İki memleket arasındaki münakaleyi süratlendirmek ve takviye etmek.
- 6 – Rusların İslâm memleketlerindeki imhakâr siyasetlerine son verdirmek ve onların tatmin ve inkişaflarını temin etmek şartıyla propagandayı deruhte etmek.”¹³⁵

Hatıratındaki bu bahislerinin aksine olacak şekilde Ali Fuat Paşa, Emel Akal'ın aktardığına göre, henüz Eskişehir'den yeni ayrılmışken 2 Aralık'ta "Açıksöz" gazetesine bir röportaj vermiştir. Ali Fuat Paşa bu röportajında Rusya ile ittifak yapmanın, hem Türk hem Rus milletlerinin ortak hedefi "emperyalizmi ezmek" olduğundan doğal bir zorunluluk olduğunu söylemiştir. Bolşevizm ile ilgili bir soruya ise komünizmin "o günkü insanlığın ulaştığı en son ve en mükemmel aşama ve refahı için bir deva" olduğunu ve Türk milletinin de bu "mükemmeliyeti" en çok takdir edenler arasında olduğunu söylemiştir. Ancak komünizmin tatbiki biraz da milletlerin

¹³⁵ Cebesoy, **Moskova Hatıraları (21/11/1920 – 2/6/1922)**, s. 116.

toplumsal bünyesine ve hazmetme gücüne bağlıydı, bunu takdir ve tayin etmek de Büyük Millet Meclisi'nin bir hakkı ve vazifesiydi.¹³⁶ Bu durumda Ali Fuat Paşa'nın Bolşevizm'i savunan bir kişi olduğunu mu söylemeliyiz? Bunun için şüphesiz tek bir röportaj esas alınamayacağı gibi bütüncül bir yaklaşım gerektiren bir meseledir. İleride göreceğimiz gibi Ali Fuat Paşa'nın Bolşevizm ve Bolşeviklere karşı tutumu gayet olumsuzdur.

Bazı ifadeler Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya atandığı dönemde acaba Bolşevikliğe bir ilgisinin olup olmadığı ve eğer varsa bunun Moskova'ya atanmasında etkili olup olmadığı sorusunu tartışmaya açabilecek bir hale getirmektedir. Birçok eserde Ali Fuat Paşa'nın Çerkez Ethem'e yakın olduğuna ilişkin iddialar yazılıp çizilmiştir, Çerkez Ethem'in ise Bolşevikliğin İslami bir tezahürü olan yeşil ordu anlayışını benimsediği bilinmektedir. Emel Akal'ın yayımladığı bir belgede "Açıksöz" gazetesinin 27 Eylül 1920 tarihinde Çerkez Ethem ile yaptığı bir mülakatta gazetecinin "*Bolşevikliğin cihanı istila edeceğini zat-ı alileri de Ali Fuat Paşa hazretleri gibi kani bulunuyor musunuz?*" diye sorduğu görülmektedir.¹³⁷ Ancak Ali Fuat Paşa'nın Bolşevikliğin cihanı istila edeceğine kani olması Bolşevik olduğunu göstermeyeceği gibi bu tezimizde de bahsettiğimiz başka bazı verilerle karşılaştırınca Ali Fuat Paşa'nın Bolşeviklik fikrine yakın olmadığı sonucuna varıyoruz. Mustafa Kemal Paşa'nın kurduğu ve İsmet Bey ile Fevzi Paşa gibi Bolşevikliğe ilgi duymayan isimlerin de yer aldığı Türkiye Komünist Fırkası'na Ali Fuat Paşa'nın da davet edilmesi ve bu fırkada yer alması bir yana, ileride bahsedeceğimiz Mustafa Suphi ile görüşmesinin ardından ve Moskova'daki vazifesi boyunca Ankara'ya gönderdiği raporların içeriği bunu kesinleştirmektedir. Çünkü Ali Fuat Paşa Mustafa Suphi'nin Bolşevik fikirlerle Türkiye'ye girmek istediğini ancak bunu gizlemek için Anadolu hareketinin fikirlerine kani gibi görüldüğünü ifade edecektir. Ayrıca böyle bir cereyanın etkisinde kalmış bir

¹³⁶ Akal, **a.g.e.**, s. 388.

¹³⁷ Çerkez Ethem cevabında Bolşevikliğin cihanı istila edeceği, Bolşevizmin gelecek için daha hayırlı ve faydalı olacağı, memleketi düşmandan kurtardıktan hemen sonra Bolşevizmin ilan edilmesi gerektiği görüşlerini bildirmiştir. Emel Akal, **Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm**, s. 384. Bir diğer ihtimal de Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya atanmadan önce Bolşevizme eğilimi olabileceği ancak bunu ileriki bölümlerde de bahsini edeceğimiz gibi bunu Moskova'da devam ettirmemesi olabilir. Andrew Mango da Ali Fuat Paşa'nın Çerkez Ethem'e yakın olduğu dönemde Bolşeviklere sempatiyle bakmasıyla birlikte bunu Moskova'da devam ettirmediğini belirtmektedir. Mango, **a.g.e.**, s. 353.

kişiyi Mustafa Kemal Paşa'nın Moskova'ya, o cereyanın merkezine sefir olarak ataması düşünülemezdi.

Moskova'ya giderken tüm bu yorumların yanında Rıza Nur Bey hatıratında, Ankara'da Rusya hakkında hiçbir haber olmadığını, hükümetin de hiçbir dosyasının olmadığını, kendilerine bir talimat bile verilmediğini belirtmekte ve “*elimiz, kafamız boş, yola çıkmıştık*” diye yazmaktadır.¹³⁸ Ali Fuat Paşa'nın Moskova sefirliğine atanıp yola çıkmasının ardından ileride göreceğimiz gibi Ruslardan gelen müzakere teklifi karşısında Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beylerin (Ali Fuat Paşa da heyete dahil edilmiştir) müzakere heyetine tayin edilmesiyle bu iki isim Ali Fuat Paşa'nın ardından yola çıkacaktır. Yusuf Kemal ve Rıza Nur Bey'e talimat verilmemekle birlikte görüldüğü gibi Ali Fuat Paşa'ya Rusya'da yürütülecek politika ile ilgili ilgili tafsilatlı bir talimat verilmişti. Ayrıca daha önce Rusya'da bulunmuş ve Sovyet liderlerle müzakere etmiş olan Yusuf Kemal Bey Türk heyetinin başındaydı.

1.7. SEFARET HEYETİNİN KARS'A YOLCULUĞU

Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın sefaret heyetinin seçilmesi ile ilgili 7 Kasım tarihli yazısına 16 Kasım'da verdiği cevapta heyetin bir haftaya kadar hareketine karar verildiğini bildirmiştir.¹³⁹ Ali Fuat Paşa'nın aktardığına göre hazırlıklar Kasım sonunda tamamlanmıştı. Bir hayli kalabalık olan sefaret heyeti Aralık ayının başında Eskişehir'de toplanacak, oradan trenle Ulukışla'ya gidecekti. Buradan da kara yolu ile Kars'a hareket edilecekti.¹⁴⁰ Ali Fuat Paşa sefaret heyetiyle birlikte 29 Kasım'da gece 11'de Eskişehir'den trenle hareket etmiştir.¹⁴¹ Mustafa Kemal Paşa da Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği bir yazıda seyahatinde selametler ve yeni vatani vazifesinde başarı dileklerinde bulunmuş, yeni görevi ile ilgili önemli

¹³⁸ Dr. Rıza Nur, **a.g.e.**, C. III, s. 730.

¹³⁹ Ahmet Muhtar Bey'den Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne 16 Kasım 1920 Tarihli Yazı, **Cumhurbaşkanlığı Arşivi** Ebis No: 01003739 Belge Kayıt No: 566204.

¹⁴⁰ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 103.

¹⁴¹ Ali Fuat Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya Eskişehir'den 29 Kasım 1920 Tarihli Yazı, **Cumhurbaşkanlığı Arşivi** Ebis No: 01003739 Belge Kayıt No: 566203 (EK-5). Ali Fuat Paşa'nın “Moskova Sefir-i Kebiri” unvanını kullandığına rastladığımız ilk belgedir.

haberlerden kendisinin de haberdar edilmesi lüzumunu Hariciye Vekaleti'ne tebliğ ettiğini bildirmiş ve seyahati müddetince Hariciye Vekaleti'yle bu hususta iletişimde bulunmasını rica etmiştir.¹⁴² Mustafa Kemal Paşa yine aynı gün Hariciye Vekaleti'ne gönderdiği yazıda, Ali Fuat Paşa'yı ilgilendirecek önemli haberler ve olaylardan kendisinin de haberdar edilmesini rica etmiştir.¹⁴³

Eskişehir'den trenle hareket eden sefaret heyeti Konya yoluyla 4 Aralık'ta Ulukışla'ya vardı. Buradan itibaren karayoluyla devam etmek zaruridi. Kafilede bir tek üstü açık binek otomobili vardı. Buna ancak üç kişi binebilirdi. Kafilenin diğer kısmı ister istemez at arabalarıyla hareket edecekti. Yapılan anlaşma üzerine Ali Fuat Paşa ile sefaret başkatibi Aziz Bey ve Ataşemiliter Erkanıharp binbaşısı Saffet Bey bu otomobille aynı gün Niğde üzerinden Kayseri'ye hareket etti. Kafilenin diğer kısmı ise ertesi gün sabahın erken saatlerinde yola çıkarak Niğde – Kayseri üzerinden dört günde Sivas'a gelecekti.¹⁴⁴ Sefaret heyetinden tetkik heyeti üyeleri 6 Aralık'ta Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdikleri yazıda sefir ve sefaret erkanının otomobille ayrılıp gittiklerini ve kendilerinin de sefaret kasası ile birlikte Kayseri'ye geldiklerini, düzgün olmayan yollarda zar zor ilerlediklerini, kendilerine verilen vazifeye gecikmemek için aynı gün Sivas yönüne yola çıktıklarını bildirdi. Kazım Karabekir Paşa'nın kendilerinden önce geçen arkadaşları için temin ettiği bilgilerden kendilerini de yararlandıracağına emin olarak Sivas'tan sonra kara yoluyla nasıl yola devam edeceklerini sordular.¹⁴⁵ Ali Fuat Paşa da hatıratında yolun zorluklarından bahsetmekte ve Niğde'den Kayseri yoluna düştükleri zaman hava kararmışken otomobilin arıza yaptığını, yedek lastiklerinin olmadığını, çaresiz kalıp kürklerine sarılarak açıkta yatmak zorunda kaldıklarını anlatmaktadır. Ertesi gün otomobilin tamirini yaptıktan sonra Kayseri yoluna devam etmişler, ancak eskisinden daha yavaş, yolda kalma endişesiyle gitmişlerdi; tam bu sırada karşılarına güzel bir Amerikan

¹⁴² Mustafa Kemal Paşa'dan Ali Fuat Paşa'ya 2 Aralık 1920 Tarihli "Acele" Şifre, **Cumhurbaşkanlığı Arşivi** Ebis No: 01003739 Belge Kayıt No: 551612 (EK-6).

¹⁴³ Mustafa Kemal Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 2 Aralık 1920 Tarihli Tezkere, **Cumhurbaşkanlığı Arşivi** Ebis No: 01003739 Belge Kayıt No: 551643.

¹⁴⁴ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 105.

¹⁴⁵ Moskova Sefriyle Birlikte Yola Çıkış Olan Moskova Heyet-i Tedkikiye Azasından Tevfik Rüştü, Besim Atalay, İsmail Suphi Soysallıoğlu, Fuat Beylerden Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne 6 Aralık 1920 Tarihli Yazı, **Cumhurbaşkanlığı Arşivi** Ebis No: 01003739 Belge Kayıt No: 551467.

kamyonetiyle karşılayıcılar çıkmıştı. Bu kamyonete Kayseri'den Sivas'a kadar devam edeceklerdi. 8 Aralık'ta Sivas'tan Erzincan'a hareket ettiklerinde geride kalan sefaret kafilesi daha Sivas'a gelmemişti. Ali Fuat Paşa'nın yazdığına göre, Erzincan'dan Erzurum'a dört günde gelmişler, 16 Aralık'ta da Kars'a varmışlardı.¹⁴⁶ Kazım Karabekir Paşa'nın günlüğünde ise 16 Aralık'ta Bakü'den Bekir Sami Bey'in geldiği, 20 Aralık'ta da Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa, Ataşemiliter Saffet Bey'in geldiği yazılıdır.¹⁴⁷ Gerçekten de Kazım Karabekir Paşa 18 Aralık'ta TBMM Hükümeti'nin Gürcistan Mümessili Kazım Bey'e gönderdiği yazıda Moskova Sefir-i Kebiri Ali Fuat Paşa ve maiyetinin 17 Aralık'ta Erzurum'a vardığını bildirmiştir.¹⁴⁸ Bu durumda Ali Fuat Paşa'nın heyeti 16 Aralık'ta değil, Kazım Karabekir Paşa'nın günlüğünde yazdığı gibi 20 Aralık'ta Kars'a varmış olmalıdır. Böylece Ali Fuat Paşa'nın Eskişehir'den Kars'a gelmesi 21 gün sürmüştü.

Ali Fuat Paşa ve heyeti neden bu kadar zahmetlere katlanmıştı? Daha iyi alternatif bir yol bulunamaz mıydı? Akla ilk gelen rota Karadeniz'den deniz yoluyla Trabzon'a gitmek olabilirdi. Bu rotadan gidilmesini imkansız kılan husus Karadeniz'de İtilaf donanmasının kol gezmesiydi ve Rusya'ya giden sefaret heyetini korumak için Anadolu'nun içlerinden bir yol düşünülmesi gerekmişti. Bunu mümkün olduğu kadar kolaylaştırmak için de demiryolları kullanılmalıydı. Ancak Ankara'dan doğuya doğru bir demiryolu ağı bulunmuyordu. O dönem demiryollarının merkezi Ankara dahil birçok yere bağlanan Eskişehir'di ve Ali Fuat Paşa ve heyeti bu yüzden önce Ankara'dan Eskişehir'e gidip oradan hareket etmişti. Eskişehir'den trenle güneye

¹⁴⁶ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 105-111. Moskova'ya giden sefaret heyetine sonradan katılan Rıza Nur ve Yusuf Kemal Beyler de hatıralarında yol boyunca karşılaştıkları zorluklardan bahsetmiştir. Rıza Nur Ali Fuat Paşa'nın yaşadığı tecrübeye benzer olarak Kayseri'den Sivas'a yola çıkarken otomobilin bozulduğunu, barınacak yer olmadığını, Kayseri'ye iki-üç saatlik bir mesafedeyken yaya olarak geri döndüklerini, yol boyunca bazı yerlerde eşkıya baskını tehlikesiyle yüzleştiklerini, Erzurum'da ve özellikle Kars'ta müthiş soğukla karşılaştıklarını anlatmaktadır. Rıza Nur Anadolu'da kara yolculuğu ile ilgili olarak "*Galiba Anadolu'da yaylı, otomobile müreccaktır.*" demiştir. Dr. Rıza Nur, **a.g.e.**, C. III, s. 707. Yusuf Kemal Bey de hatıratında "*Yollarda epeyce zahmet çekerek Rıza Nur'un bir telgrafta koydurduğu gibi kar tipilerinde ölümle pençeleşerek pek çok sıkıntılarla Erzurum'a vardık.*" demektedir. Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 199-200.

¹⁴⁷ Kazım Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, çeviriyazı: Budak Kayabek, haz. Yücel Demirel, 2 Cilt, C. I, İstanbul, YKY, 2009, s. 719.

¹⁴⁸ Kazım Karabekir Paşa'dan TBMM Hükümeti Gürcistan Mümessili Kazım Bey'e 18 Aralık 1920 Tarihli Yazı, **Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge): 1919-1923**, C. I, s. 211, belge no: 35.

doğru hareket ederek gidebilecekleri en son nokta olan Ulukışla'ya vardılar. Ondan sonrasını ise karayoluyla aşmak zorundaydılar.

1.8. ALİ FUAT PAŞA'NIN KARS'TA TEMASLARI

Burada Ali Fuat Paşa ve sefaret heyetinin ilk varış noktası Kars'ın, gelmelerinden kısa bir süre önce Türk topraklarına katıldığına değinmeliyiz. Kars, Ardahan ve Batum ile birlikte Brest-Litovsk Antlaşması'nda Osmanlı Devleti'ne bırakılmış, ancak Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından Ardahan Gürcülerin eline geçerken Kars ve Batum İngiliz işgaline uğramıştı.¹⁴⁹ Özellikle 1920 Nisan'ındaki San Remo Konferansı'nda Ermenistan'ın bağımsızlığının Osmanlı Devleti tarafından tanınmasının bir tasarı olarak ortaya konmasıyla¹⁵⁰ birlikte bölgedeki Ermeni aşırılıkçılarının faaliyetleri artarak devam etmiş ve bu sorunun çözümü için bir hareket yapılması öteden beri gündeme gelmişti. Ancak Kazım Karabekir Paşa'nın Nisan 1920'deki hareket yapılması önerisi dönemin siyasi koşullarının etkisi ve özellikle Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye karşı niyeti öğrenilmeden yapılmasının doğuracağı kötü sonuçların göz önüne alınmasıyla Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edilmemişti.¹⁵¹ Ermeni yolunun gündeme geldiği Sovyetlerle ilk görüşmelerin başarısızlıkla neticelenmesi ve Ermenilerin bölgedeki faaliyetlerine devam etmesinin ardından diplomasi şıkkı bir kenara bırakılarak Taşnak yönetimine askeri bir hareketle boyun eğdirilmesi bir gereklilik halini almıştı.¹⁵² Bu nedenle 20 Eylül 1920'de Kazım Karabekir Paşa'ya Mustafa Kemal Paşa tarafından hareket izni verildi.¹⁵³ Harekate başlamak için de ilk olarak Ermenilerin bir saldırısı beklenmiş ve 24 Eylül'de beklenen olmuştu.¹⁵⁴ Kazım Karabekir Paşa komutasındaki Türk ordusu da 28 Eylül'de taarruz hareketine geçmiş ve Sarıkamış'ı ele geçirmişti. Kars'ın 30 Ekim'de ele geçirilmesinin ardından mütareke şartları bildirilmişti. Daha sonrasında

¹⁴⁹ Budak, *Misâk-ı Millî'den Lozan'a: İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası*, s. 174.

¹⁵⁰ *A.e.*, s. 199.

¹⁵¹ Salâhi R. Sonyel, *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, 3 Cilt, C. II, Ankara, TTK, 2008, s. 926.

¹⁵² *A.e.*, s. 934.

¹⁵³ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 887.

¹⁵⁴ Sonyel, *a.g.e.*, C. II, s. 934-935.

Ermenilerin devam eden taarruzlarının başarısızlığı ve Iğdır'ın da ele geçirilmesi sonucu Ermeniler 15 Kasım'da mütareke şartlarını kabul etmek durumunda kalmıştı. 25 Kasım'da Kazım Karabekir Paşa'nın başkanlığında Gümrü'de görüşmeler başlamış 3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması imzalanmıştı.¹⁵⁵ Bu arada Türk ordularınca işgal edilen Gümrü kenti Moskova Antlaşması uyarınca ileride Sovyet Ermenistan'a bırakılacaktı.

Ali Fuat Paşa'nın hatıratında anlattığına göre Kars'a varışlarında Kazım Karabekir Paşa ve Şark Cephesi'nin zabıtları ile halk tarafından iyi bir şekilde karşılanmışlardı. Kars'ta fazla kalınması düşünülmüyordu, arkadan gelen kabile varınca Bakü'ye devam edilecekti. Ancak öyle olmadı.¹⁵⁶ Ali Fuat Paşa ve sefaret heyeti henüz Kars'a doğru yoldayken, 5 Aralık'ta Sovyetlerin Ankara Sefiri Gürcü asıllı Budu Mdivani, Gümrü'de Kazım Karabekir Paşa'yla görüşmüş ve Lenin ve Stalin'den aldığı bir şifrede Sovyet Rusya'nın Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile siyasi bir ahitname ve bir de askeri ittifakname akdetmek hakkındaki arzusunu ve müzakereye memur edilecek heyetle belirlenecek esaslar hakkında malumatın Moskova'ya ulaştırılmasına aracılık edeceğini bildirmiş, hangi heyetin ne zaman nereye geleceğini de sormuştu.¹⁵⁷ Bu nedenle Ruslarla müzakereleri yürütmek için Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beylerin başkanlığında yeni bir sefaret heyeti hazırlandı. Yusuf Kemal Bey'in belirttiğine göre 7 Aralık'ta toplanan Heyet-i Vekile Yusuf Kemal Bey'in başkanlığı altında Rıza Nur Bey ve Ali Fuat Paşa'dan oluşan yeni bir sefaret heyetinin tayinine karar verdi. Böylece Sovyetlerle yapılacak müzakereler bu üç murahhas tarafından yürütülecek ve başında da Yusuf Kemal Bey olacaktır. Görüldüğü gibi Ali Fuat Paşa Sovyetlerle müzakere yürütmek için yeterli görülüyordu ve Ruslarla antlaşma müzakeresi yürütmek Ali Fuat Paşa'nın sefir olarak vazifelerinden biri değildi. Yusuf Kemal Bey önceden Ağustos 1920'deki taslak halinde kalan anlaşmanın iki tarafça onaylanması halinde Ali Fuat Paşa'nın imzayı atabileceğini düşünüyordu ve ilkin Ali Fuat Paşa'yla Moskova'ya gelmeyi kabul

¹⁵⁵ Karabekir, **a.g.e.**, s. 888-902.

¹⁵⁶ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 111.

¹⁵⁷ Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 198; Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, C. I, s. 718; Kazım Karabekir Paşa'dan Mdivani'ye 14 Ocak 1921 Tarihli Yazı, Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 200-202. Kazım Karabekir Paşa günlüğünde, heyet hakkında emir almadığını, "yalnız ben gelirim" dediğini, bunun üzerine Mdivani'nin "Moskova'da büyük tesir yapar" dediğini aktarmaktadır. Karabekir, **a.e.**

etmemesinin nedenlerinden biri buydu. Şimdi müzakere söz konusu olunca görevi kabul etmek durumunda kalmıştı. Müzakere yeteneği olmadığını Ali Fuat Paşa da bilmekteydi ve bu nedenle en başta Yusuf Kemal Bey'in birlikte gelmesini çok isteyen de yine kendisiydi. Ruslarla müzakereler sonuçlanıp istenilen antlaşma imzalanınca Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beylerin Moskova'da yapacak bir işi kalmayacaktı. Orada en üst düzey diplomat olarak TBMM'yi Ali Fuat Paşa temsil edecek ve Sovyetlerle ilişkileri yürütecekti.

Ruslarla müzakerelerin yürütüleceği yer olarak da Bakü'de karar kılındığını ve Türk murahhas heyetinin reisi olarak Yusuf Kemal Bey'in atandığını Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey Yusuf Kemal Bey'e 12 Aralık'ta bildirmişti.¹⁵⁸ Rıza Nur Bey ve Yusuf Kemal Bey yanlarında katip Mehmet Ali Bey, Bakü sefirliğinin başkatibi Muhittin Bey ile ikinci katip de olduğu halde 14 Aralık'ta Ankara'dan trenle yola çıktılar.¹⁵⁹ Ali Fuat Paşa heyetiyle Kars'ta buluşacaklar ve oradan Tiflis – Bakü yoluyla Moskova'ya devam edeceklerdi. Ali Fuat Paşa da Ankara'dan gelen heyeti beklemesi yönünde talimat almıştı.¹⁶⁰ Ancak yine Ahmet Muhtar Bey tarafından 25 Aralık'ta, Yusuf Kemal ve Rıza Nur Bey yoldayken, Çiçerin'in geçici bile olsa Moskova'daki vazifesini terk edemeyeceğini bildirip Bakü'yü kabul etmemesi üzerine müzakerelerin yapılacağı yer olarak Moskova'nın her iki hükümet tarafından da kabul edildiği bildirilmiştir.¹⁶¹ Böylece sefaret heyetinin Moskova'ya gitmesi kesinleşmişti. Hükümet heyetin çabuk hareket etmesini istiyordu.¹⁶²

Rıza Nur Bey ve Yusuf Kemal Bey'in heyeti 7 Ocak 1921'de Kars'a varacaktı.¹⁶³ Moskova'ya gidecek heyetin Kars'tan hareket günü ise, Yusuf Kemal Bey'in belirttiğine göre, 15 Ocak olacaktı.¹⁶⁴ Dolayısıyla Ali Fuat Paşa Kars'ta

¹⁵⁸ Ahmet Muhtar Bey'den Yusuf Kemal Bey'e 12 Aralık 1920 Tarihli Yazı, Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 206

¹⁵⁹ Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 199; **Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge): 1919-1923**, C. I, s. 211, belge no: 35.

¹⁶⁰ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 111.

¹⁶¹ Ahmet Muhtar Bey'den Yusuf Kemal Bey'e 25 Aralık 1920 Tarihli Yazı, Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 206.

¹⁶² **A.e.**, s. 207.

¹⁶³ **A.e.**, 200.

¹⁶⁴ **A.e.**, s. 208. Ali Fuat Paşa 1921 yılı Ocak ayının yirmisine doğru Gümrü – Tiflis – Bakü – Harkof demiryolu ile Moskova'ya gitmeye karar verdiklerini yazmaktadır. Cebesoy, **a.g.e.**, s. 122. Moskova'ya gidecek murahhas heyeti Yusuf Kemal Bey'in belirttiği gibi 15 Ocak'ta Kars'tan ayrılmış olmalıdır. Çünkü hatıratında yayımladığı Hariciye Vekaleti'ne 22 Ocak'ta gönderdiği bir

yaklaşık bir ay kalacaktı. Bu dönemde dikkati çeken en önemli gelişmelerden biri, Sovyetlerin ikinci Ankara Sefiri Mdivani'nin¹⁶⁵ yanında Mustafa Suphi de olduğu halde 28 Aralık'ta Kars'a gelmesidir. Ali Fuat Paşa bu iki önemli kişiyle görüşmüştür.

1.8.1. Ali Fuat Paşa – Mustafa Suphi Görüşmesi

Mustafa Suphi, 15 Eylül 1920'de teşkil edilen Türkiye Komünist Fırkası'nın kurucusu bir Bolşeviktir.¹⁶⁶ Mete Tunçay, Mustafa Suphi gelmeden önce Mustafa Kemal Paşa'yla bir süre yazıştığını, Mustafa Suphi'nin, Türkiye'de örgütlenme sorunlarını görüşmek üzere, izinli ya da çağrılı olarak Ankara'ya gitmeye karar verdiğini aktarmaktadır.¹⁶⁷ Mustafa Suphi Türkiye Komünist Fırkası heyetiyle birlikte 28 Aralık 1920'de Kars'a gelmiştir. Sabahattin Özel'in belirttiğine göre bu heyetin Türkiye'ye gelişi TKF'nin 10 Eylül 1920'deki kuruluş toplantısında alınan “faaliyet merkezinin Anadolu'ya taşınması” kararının bir gereğiydi.¹⁶⁸ Yavuz Aslan da TKF heyetinin iki grup halinde gelmiş olup ilk grubun başında Sovyetlerin Ankara Sefiri Mdivani'nin olduğunu belirtmektedir. Aynı grupta, Mustafa Suphi, Ethem Nejat ve diğer üç arkadaşı daha vardı. Bakü'den gelen heyet Kazım Karabekir Paşa tarafından merasimle karşılanmıştı. Mustafa Suphi ve arkadaşları Kars'ta üç haftaya yakın kalacaklardır.¹⁶⁹ Bu sırada Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Moskova'ya giden sefaret heyeti de Kars'ta bulunuyordu. Mustafa Suphi 2 Ocak 1921'de Sefir Ali Fuat Paşa'yı ziyaret etmiştir.

belgede Yusuf Kemal Bey, 17 Ocak akşamı Tiflis'e geldiklerini belirtmiştir. Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 208.

¹⁶⁵ İlk Sovyet Sefiri Upmal'in Bolşevik faaliyetleri nedeniyle yerine 15 Aralık'ta Budu Mdivani atanmıştı. Mdivani gelene kadar, Upmal Ocak 1921 sonuna kadar Ankara Sefirliği görevine devam edecektir. Sürmeli, **a.g.m.**, s. 32-33.

¹⁶⁶ Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi: Türkiye Komünistlerinin Rusya'da Teşkilatlanması (1918-1921)**, Ankara, TTK, 1997, s. 244. Mustafa Suphi'nin hayatı ve faaliyetleri ile ilgili detaylar için bkz.: Aslan, **a.g.e.**

¹⁶⁷ Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar: 1908-1925**, 3. bs., Ankara, Bilgi Yayınevi, 1978, s. 226-228.

¹⁶⁸ Sabahattin Özel, **Millî Mücadelede Trabzon**, Ankara, TTK, 1991, s. 185; Tunçay, **a.g.e.**, s. 225.

¹⁶⁹ Aslan, **a.g.e.**, s. 301.

Ali Fuat Paşa'ya göre Mustafa Suphi komünizme inanan biriydi ve bir gün gelip Türkiye'nin Lenin'i veya Stalin'i olmak istiyordu.¹⁷⁰ Ali Fuat Paşa bu yöndeki kanaatlerini o dönem Hariciye Vekaleti'ne gönderdiği raporda da ifade etmiştir.

Ali Fuat Paşa hatıratında aktardığına göre Mustafa Suphi, özetle şunları dile getirmiştir: Üçüncü Enternasyonel, Türkiye dahilinde mutlaka komünizmin tatbikini kabul etmiş değildir. Türkiye'nin içtimai mukadderatı kendisine bırakılmıştır. Anadolu hareketi içtimai bir ihtilal olmaktan ziyade Türk milletinin emperyalist düşmanlara karşı istiklal ve hürriyetini kurtarmasından başka bir şey olmadığına kaniydi. Türkiye'deki bey ve paşaları burjuvazi sınıfından addetmiyordu, bilakis halk kütlelerin en yakın yardımcıları olarak biliyordu. Anadolu hareketini idare edenlerin ve bilhassa Mustafa Kemal Paşa'nın prensiplerini anlamaya çalışıyordu. Anlayabildiklerini genel siyaset bakımından muvafık görüyordu. Hilafet ve saltanat makamının lağvedilmesi lüzumuna kaniydi. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının harici düşmana karşı mesaisini tasvip ediyor ve bundan müstağni kalmıyordu. Hariçteki ittihatçıların memlekete girmemeleri ve dahilde İttihat ve Terakki fırkasının her ne suretle olursa olsun ihya edilmemesi hakkındaki Mustafa Kemal Paşa'nın düşüncelerine tamamıyla iştirak ediyordu. Belki daha da ileri giderek ya Mustafa Kemal Paşa ile veyahut arkadaşları ile komünizmin tatbikine başlamayı bile hatırandan geçiriyordu.¹⁷¹

Ali Fuat Paşa, o dönemde Hariciye Vekaleti'ne gönderdiği raporda ise bunlara ek olarak, Mustafa Suphi'nin, Anadolu'da teşekkülünü istediği komünist fırkanın bir ittihatçı partisi olmasından korktuğunu, halbuki cihan proletaryasına karşı hoş görünmek ve bu kuvvetten istifade etmek için memlekette hakiki bir komünist partisi teşkili lüzumuna kani bulunduğunu söylediğini ifade etmiştir. Ali Fuat Paşa, *“bunun ittihatçı partisi olmadığını Anadolu hareketini idare edenlerin akilane tedbirleriyle Anadolu halkının kabiliyetine göre halk kütlesinin terfiye-i ahvâlini müemmen tedâbir alınmakta bulunduğunu kafi derecede izah”* etmiştir. Ali Fuat Paşa raporunda aktardığına göre Mustafa Suphi, *“İttihatçı paşaların katiyen Anadolu dahilinde değil,*

¹⁷⁰ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 41.

¹⁷¹ **A.e.**, s. 40-41.

hariçte âlem-i İslam'da çalışabileceklerini söyledi."¹⁷² Ali Fuat Paşa'nın Mustafa Suphi görüşmesi ile ilgili o dönem Ankara'ya gönderdiği rapor genel hatlarıyla hatıratıyla örtüşmektedir.

Mustafa Suphi, cihan proletaryasına karşı hoş görünmek için memlekette hakiki bir komünist partisi teşkili lüzumuna kani bulunduğunu ifade etmektedir. Ancak zaten Mustafa Kemal Paşa tarafından kurulmuş bir Komünist Fırkası vardı. Ali Fuat Paşa, Mustafa Suphi'nin amacının, Mustafa Kemal Paşa'nın kurduğu resmi Komünist Fırkası'nın istikametini hakiki Üçüncü Enternasyonal'in, yani Bolşevik Rusya'da uygulanan komünizmin yoluna kurnazca çevirmek olduğunu yazar. Üçüncü Enternasyonal ve Rus Sovyet Hükümeti de hiç şüphesiz böyle istiyordu.¹⁷³

Bu görüşmeden sonra Ali Fuat Paşa'nın Mustafa Suphi hakkında edindiği izlenimler, onun zeki, bilgili, kurnaz ve konuşmalarında gayet ihtiyatlı ve temkinli olduğu yönündedir. Rus Sefiri Mdivani ile Türkiye'ye girmesi dikkat çekmekteydi. Ali Fuat Paşa'ya göre hem buna hem Ankara Hükümeti'nin ilkelerine kani gibi görünmek istediğine bakılırsa, Mustafa Suphi, önce Türkiye'ye "mülayim" fikirler ve prensiplerle girmek, Anadolu hareketini idare edenlerin itimadını kazanmak ve böylece bir mevki sahibi olduktan sonra Rus komünizmini kendisi baş olmak suretiyle Türkiye'de ilan ve tatbik etmek amacındaydı.¹⁷⁴ Yani Mustafa Suphi, kurnazca Ankara Hükümeti'nin dilinden konuşarak gerçek amacını saklamaktaydı. Hatıratında da Ali Fuat Paşa, Mustafa Suphi'yi "şöhret ve ihtiras peşinde koşan zeki, kurnaz ve azim sahibi bir şahsiyet" olarak tanımlar.¹⁷⁵

Bir süre daha Kars'ta kalan Mustafa Suphi sefaret heyetinin diğer bir üyesi Rıza Nur Bey ile de bir görüşme yapmıştır. Rıza Nur Bey hatıratında aktardığına göre Mustafa Suphi kendisine "*Seni şimdiden tebrik ederim. Muahede yapacaksınız. Bu*

¹⁷² Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne Kars'tan 2 Ocak 1921 Tarihli Yazı, **TİTE K.**: 324 G.: 3 B.: 3-2, 3-2a. **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**'nde de 2/3 Ocak 1921 Tarihli Ali Fuat Paşa'nın Hariciye Vekaleti'ne gönderdiği aynı minvalde bir rapora rastladık. Buradaki belgede, **TİTE** belgesinden farklı olarak "bey paşa tabakaları" yerine "Mustafa Kemal Paşa tabakaları" tabiri kullanılmıştır. Herhalde bu ifade rapora sehven girmiş olmalıdır. Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne Kars'tan 2/3 Ocak 1921 Tarihli Yazı, **Cumhurbaşkanlığı Arşivi** Ebis No: 01003275 Belge Kayıt No: 551873.

¹⁷³ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 41-42.

¹⁷⁴ **TİTE K.**: 324 G.: 3 B.: 3-2, 3-2a.

¹⁷⁵ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 41.

şeref sırf sana ait olacak” demiş ve bu haberin doğruluğu hakkında “tam yerinden haberi” olduğunu söylemiştir.¹⁷⁶ Buna göre Mustafa Suphi, Moskova’da nüfuzu ve Sovyet idaresinin ileri gelenleriyle yakınlığı ve teması olduğunu ima etmekteydi. Rıza Nur Bey ve Ali Fuat Paşa’nın Mustafa Suphi ile ilgili aktardıkları birleştirilince, Mustafa Suphi’nin Bolşevik faaliyetler için Moskova tarafından yönlendirildiği düşünülebilir. Yine Moskova tarafından Sefir olarak gönderilen Mdivani ile birlikte gelmesi, Mdivani’nin ileride bahsedeceğimiz Bolşevik faaliyetleri de eklenince bu düşünceyi güçlendirmektedir.

Mustafa Suphi, bir süre daha Kars’ta kaldıktan sonra maiyeti ile birlikte Erzurum yoluyla Ankara’ya gitmeye karar vermişti. Ancak Erzurum’dayken Trabzon’a gönderilerek sınır dışı edilmelerine karar verildi. Bu arada yol boyunca halkın hakaretlerine uğramışlardı. Mustafa Suphi ve arkadaşları, 28/29 Ocak 1921 gecesi Trabzon’dan denize açıldıktan bir süre sonra bindikleri tekneye yapılan saldırı sonucu hayatlarını kaybetti.¹⁷⁷

1.8.2. Ali Fuat Paşa – Mdivani Görüşmesi

Ali Fuat Paşa’nın Mustafa Suphi’yle aynı tarihte Kars’a gelmiş olan Sovyetlerin Ankara Sefiri Mdivani ile 13 Ocak 1921’de gerçekleşen görüşmesine dair kayıtlara Ali Fuat Paşa’nın hatıratında rastlıyoruz. Ali Fuat Paşa hatıratında aktardığına göre, yanında Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beyler de olduğu halde Mdivani ile şu mevzular hakkında konuştular:

- “A) Ermenistan hareketinden sonra Şark sınırlarımızın tayininde tamamiyle misakı millî hudutlarımız tanılacak mı, tanılmıyacak mı?
- B) İttifakname olmadığı takdirde bir muhadenet muahedesi imzalanacak mı, imzalanmayacak mı?
- C) Bize kâfi derecede yardım yapılabilecek mi?

¹⁷⁶ Dr. Rıza Nur, **a.g.e.**, C. III, s. 730.

¹⁷⁷ Mustafa Suphi’nin akıbeti ile ilgili bkz.: Özel, **a.g.e.**, s. 186-188; Akal, **Moskova-Ankara-Londra Üçgeninde İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri**, s. 419-430.

Ç) Rus Hariciye Komiserliğinin mutadı olan tarzda yukarıdaki meselelerin halli yine bir takım tâli meselelerle uzatıcı bir şekilde sokulacak mı, sokulmayacak mı?”

Bu sorular üzerine Mdivani, ilk Türk murahhas heyetinin bulunduğu tarihlerdeki siyasi havanın değiştiği, bundan sonra işin yalnızca Hariciye Komiserliğine bırakılmayacağı ve Türkiye meselesine eskisinden daha fazla önem verildiğinden Türkiye ile dostluğa ve yakın münasebetlere Milliyetler Komiseri Stalin'in müdahalede bulunacağı ve Türk Sefiri ile murahhas heyetinin Moskova'da beklenmekte olduğu şeklinde Türk heyeti üzerinde iyi tesir bırakan cevaplar vermiştir. Daha da ileri giderek sözlerini bir mektup ile de teyit edip belgelendirebileceğini söylemiştir. Mdivani, Türk heyeti ile görüşmesinin ertesi günü, 14 Ocak 1921 tarih ve 420 sayılı şu mektubu vermiştir:

“ **Moskova'da Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetinin**
Büyük

Elçisi Mösyö Ali Fuat Paşa

Van ve Muş'un Ermenistan'a terki hakkındaki sizinle ve Moskova konferansına gitmek üzere bulunan muhterem koleğlerinizle vâki olan görüşmelerimi tasdik ve tekit maksadiyle görüşmelerimin metnini doğru bir telgraf hattıyla Moskovadan henüz dönmüş bulunan Sovyet hükûmetinin Kafkas mümessili Yoldaş Orjanikidze'ye bildirdiğimi size iblâğa lüzum görüyorum. Yoldaş Orjanikidze Moskova'da Yoldaş Çiçerin'le her mesele hakkında görüştüğünü ve Türkiye Hariciye Vekil Vekili Ahmet Muhtar Beyin son defa vermiş olduğu notada bahis mevzuu yaptığı meseleler hakkında da görüşmüş olduğunu bana iblâğ etti. Bu esnada Çiçerin, Orjanikidzeye demiş ki, eğer Türk murahhas heyeti geç kalmayıp daha çabuk gelebilirse bütün meseleler seri bir hal sureti bulabilecektir. Çiçerin, Bekir Sami Beyle olan konuşmasının çok eski zamana ait olduğunu ve o konuşmanın gayesi resmî olmayan ve fakat daimî ve tabîî müttefikleri bulunan garbî Avrupa proleteryanının dikkat nazarını çekmeğe matuf olduğunu söylemiştir. Aynı zamanda, Türk notasında ileriye sürülen meselelerin Moskova ile Ankara arasındaki dostluğa mâni olamayacağını Türkiye B. M. Meclisi hükûmetinin anlayacağı ümidini izhar etmiştir. Yoldaş Orjanikidze bunlardan başka bana Sovyet Rusya hükûmetinin Rus – Türk münasebetleri hakkında size bildirmiş olduğum noktai nazarımı tamamiyle kabul etmiş olduğunu ve Yoldaş Stalin'in Moskova konferansı mesaîsine faal bir surette iştirâk edeceğini bildirmiştir.

Kendi namıma da şunu beyan etmek isterim ki, Kâzım Karabekir Paşaya daha evvelce bildirmiş olduğum gibi Türkiyeye hareketimden önce ne bana verilmiş olan talimatta ve ne de Yoldaş Stalin’le yapmış olduğum mülâkatta Ermenistana Türk arazisinden her hangi bir kısmının terkedileceği hakkında bir kelime bile mevcut değildir.

Tarafımdan resmî ve fakat tamamıyla mahrem olarak verilen bu izahatın Sovyet hükûmetinin hakikî niyetleri hakkındaki şüphelerinizi izale edebileceği ümidiyle ihtiramatı faikamın kabulünü büyük elçiden rica ederim.

Sosyalist Rusya Şûralar Federasyonunun

Haricî İşleri

Komiserliğinin Türkiye Mümessili P. Midivani

”

Mdivani’nin bu mektubuna göre Sovyet idareciler anlaşmaya hazır bir şekilde Türk heyetini Moskova’da bekliyorlardı. Türk heyetinin endişe ettiği her konuda güvenceler veriyorlar, Çiçerin Türk heyeti çabuk gelirse meseleler de hızla çözülür beyanatında bulunuyordu. Bu mektup Türk heyetini Moskova’ya vardıklarında Ruslarla bir anlaşmanın mümkün olabileceği konusunda oldukça umutlandırmıştır. Sovyet idarecilerinin tutumlarında meydana gelen bu büyük değişikliğin sebebi ise, Ali Fuat Paşa’ya göre, 1920 yılı şartlarının değişmiş ve geride kalmış olmasıdır. Ali Fuat Paşa, 1920 yılında Sovyet idarecilerinin Türklerle anlaşmaya yanaşmaması ve Ermenistan’a Türk arazisinden toprak istemesini o dönem İngilizlere yanaşmak için yapılan manevralar olarak yorumlamaktadır.¹⁷⁸ Stalin’in devreye girecek olmasını ise Türk murahhasları iyi karşılamaktadır. Ali Fuat Paşa, hatıratında Stalin’in Moskova konferansına faal olarak katılacağına kendilerine resmen bildirilmesini “Çiçerin’in Türkiye’ye karşı takip ettiği beceriksiz siyasetin düzeltileceğini imadan başka bir şey olamazdı” şeklinde yorumlarken¹⁷⁹ Rıza Nur Bey de hatıratında eğer Çiçerin ile anlaşılabilirse Stalin’e gidilmesi yönünde hem Kars’ta bulunduğu sırada Mdivani’den hem de daha sonra Bakü’de Azerbaycan SSC’nin Baş Komiseri Doktor Neriman Nerimanof’tan bilgi aldığını yazmaktadır.¹⁸⁰ Tüm bu bilgiler Türk heyeti Moskova’ya

¹⁷⁸ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 118-122.

¹⁷⁹ **A.e.**, s. 121.

¹⁸⁰ Dr. Rıza Nur, **a.g.e.**, C. III, s. 731, 744.

vardıktan sonra bir sulh akdi için yapacakları görüşmelerde kendilerine referans olacaktır.

Mdivani'nin Türk heyetine bu sözleri söylediği ve yüksek yerlerden güvenceler verdiği gün, 13 Ocak'ta, Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin Ahmet Muhtar Bey'e bir nota gönderdi. Bu notada Rus hükümetinin Türk heyetini Moskova'da karşılamak ve ağırlamaktan mutluluk duyacağı, Türkiye ile sağlam, uzun vadeli temeller üzerinde dostluk ve sıkı iş birliğinin kurulmasının mümkün olacağını, yabancı basında Türkiye'nin "sözde yön değiştirmesiyle ilgili olarak yayılan düşmanca söylentilerin" kendilerini hiç etkilemediğini ilettili. Bununla birlikte Rusya'nın Türkiye ile Ermenistan arasında arabuluculuk yapma teklifinin Türkiye tarafından reddedilmesini "büyük bir hayal kırıklığı ve üzüntüyle öğrendiklerini" bildirdi.¹⁸¹ Çiçerin 18 Ocak'ta da Kafkas Cephesi Devrimci Askerî Sovyet Üyesi Ordjonikidze'ye gönderdiği telgrafında Yoldaş Mdivani'nin "özellikle Ermenistan'ın şu sıradaki feci durumdan kurtulması işini yüklenmesini" söylüyor ve Türklerin "kardeş Sovyet Cumhuriyeti'ne yardım etmek şöyle dursun, onu abluka altına aldığını, yağma ettiğini, açlığa mahkum ettiğini" yazıyordu.¹⁸² Bunların yanında Kazım Karabekir Paşa hatıratında Mdivani'nin Kars'ta bulunduğu süre boyunca civar Malakan¹⁸³ köylerinde

¹⁸¹ Çiçerin'den Ahmet Muhtar Bey'e 13 Ocak 1921 Tarihli Nota, Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devriminden Milli Mücadele'ye**, s. 286, belge no: 70.

¹⁸² Çiçerin'den Ordjonikidze'ye 18 Ocak 1921 Tarihli Telgraf, Yerasimos, **a.g.e.**, s. 292, belge no: 75.

¹⁸³ Kimi yerlerde "Molokan" ya da "Malagan" olarak da geçen Malakan halkı kökeni 17. yüzyıla dayanan ve Rus Ortodoks sınıfına mensup bir dini tarikattır. Malakanlar kendilerini "Manevi Hıristiyanlar", "Hakikat İnsanları" ve "Kutsal Sıçrayıcılar" diye adlandırır. 1680'li yıllarda Yunan Ortodoks Kilisesi'nden ayrıldıktan sonra işkence ve ıstırap dolu bir hayat sürdürdüler. Rusya'da Çar hükümeti tarafından da devamlı baskı ve takiplere maruz kaldılar. Bunun sonucunda Sibirya, Ukrayna ve Kafkaslara kaçtılar. Sonrasında Amerika ve Kanada gibi yerlere göç ettiler. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kars ve çevresini ele geçiren Ruslar, bölgeden Türklerin göç etmelerini zorlarken aralarında Malakanların da olduğu çok sayıda unsuru bölgeye getirerek yerleştirdiler. Malakanlar göçürülen Rus nüfusu içinde en kalabalık olanlarıydı. Orhan Türkdoğan'a göre Malakanların Rus halkından ayrılmasının sebebi dinsel anlaşmazlıklardı. Onlar Rus halkının haftada iki gün süt içme geleneğine karşın haftanın her gününde süt içilebileceği kanaatindeydiler. Malakanlar dini inançlarından dolayı şiddete karşıydılar ve askerlik yapmak istemezlerdi. 1920 Sonbaharında Türk ordusunun Şark Cephesi'ndeki ileri hareketiyle Kars'ın Türk topraklarına katılması sonucu Malakanlar Türk-Sovyet ilişkilerinde önemli bir sorun haline gelecektir. Yavuz Aslan, "Milli Mücadele Döneminde Türk-Sovyet İlişkilerinde Molokanlar (Malakanlar) Sorunu", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 18, Erzurum 2001, s. 275-277. Kazım Karabekir Paşa hatıratında Malakanlar ile ilgili izlenimlerini aktarmıştır. Karabekir Paşa Malakanları şöyle tanımlamıştır: "*Aslen Rus, sakallı, iri, içki ve tütün bile içmezler, askerlik etmezler, kan dökmek dinlerince en büyük cinayettir, gayet iyi ziraat yapar ve hayvan yetiştirirler.*" Karabekir, **a.g.e.**, s. 753. Bir gün Malakanların daveti üzerine onların senelik dini ayinine

gizli Bolşevik teşkilatı yaptığını, Mustafa Suphi heyetini idare ettiğini ve yola çıkardığını yazmaktadır.¹⁸⁴ Sovyet tarafındaki bu ikilik nereden kaynaklanıyordu? Özellikle Çiçerin ile anlaşılamazsa Stalin'e gidilmesi vurgusundan anlaşılmaktadır ki Sovyet idareciler arasında, özellikle Stalin ile Çiçerin arasında meselelere yaklaşımda farklılık vardı. Türk heyeti de Çiçerin'in Moskova'daki müzakerelerde zorluk çıkarması durumunda Stalin'e başvuracaktı. Dolayısıyla Sovyet idaresinde Çiçerin ile Stalin arasında, diğer deyişle Milliyetler Komiserliği ile Hariciye Komiserliği arasında bir karşıtlık olduğu fikri uyanabilir. Ancak Yerasimos'a göre Çiçerin, Lenin'in öngördüğü politikanın uygulayıcısıydı. Böylece bir bakıma söz konusu karşıtlık Stalin ile Lenin arasında olmaktadır. O dönem Gürcistan hareketi konusunda Lenin ile Stalin arasında fikir ayrılığı vardı. Yine de Lenin'in Moskova'daki görüşmeleri hızlandırıp bir sonuca vardırılmazda faydası olacaktı.¹⁸⁵

Mdivani'nin Kars'taki faaliyetleri ise bir yandan Sovyetlerin Anadolu'da biraz da olsa Bolşevizm fikrinin altyapısını oluşturmak, daha sonraki aşamalarda ise Anadolu'ya Bolşevizmi kabul ettirmek hedefini taşıdıklarını göstermektedir. Ancak bunu aleni bir şekilde yaparak Ankara Hükümeti ile ipleri koparmak istememektedir. Alenen amaçları doğrultusunda hareket eden Mustafa Suphi'nin öldürülmesini önemli bir gündem haline getirmemeleri de buna işaret etmektedir.

Sovyet yöneticiler arasındaki bu yaklaşım farkı Türk heyetini de zor duruma sokmuştur. İleriki bölümde bahsedeceğimiz gibi Yusuf Kemal Bey Çiçerin ile Mdivani'nin beyanları arasında çelişki olduğuna işaret edecek ve bu çelişki giderilmediği sürece Moskova'ya gitmenin ve müzakere yapmanın anlamı olmayacağını söyleyecektir.

katılmasından edindiği izlenimleri de aktarmış ve dinleri ile ilgili ilginç bilgiler vermiştir. Malakanlara göre sigara içmek "en büyük haram"dı. Karabekir, **a.g.e.**, s. 919-920.

¹⁸⁴ **A.e.**, s. 910.

¹⁸⁵ Yerasimos, **a.g.e.**, s. 216-217.

1.9. SEFARET HEYETİNİN KARS'TAN AYRILIŞI VE MOSKOVA'YA HAREKETİ

Burada dikkat çekilmesi gereken nokta 7 Ocak'ta Yusuf Kemal ve Rıza Nur Bey heyetinin Kars'ta Ali Fuat Paşa ile buluşmasından sonra Türk heyetinin en yetkili isminin Sefir Ali Fuat Paşa'dan ziyade "Türk heyetinin reisi" olarak tanımlanan Yusuf Kemal Bey olduğudur. Rıza Nur ve Yusuf Kemal Beyler müzakereleri yürütmede önemli rol alacaktı ve bundan sonra gerek Tiflis'te Gürcü yetkililerle gerek Bakü'de Azerbaycan yetkilileriyle temasları genelde Yusuf Kemal Bey'in yaptığı görülecektir. Bu nedenle Hariciye Vekaleti'yle iletişimde bulunan ve ilgili belgeleri hatıratında aktaran isim de Yusuf Kemal Bey olmuştur.

Moskova'ya hareket etmeden önce Türk sefaret heyetinin reisi Yusuf Kemal Bey'in Hariciye Vekaleti'nin açıklık getirmesini istediği bazı hususlar vardı. Birincisi Van ve Bitlis teklifi hakkında Mdivani ile Çiçerin'in beyanları arasındaki çelişkiydi. Bu çelişki kesin olarak ve acilen giderilmediği takdirde bütün hareketlerinin ve konferansın gayesiz kalacağından endişe ediyordu. Alınan bir istihbarata göre de Ruslar ilk anlaşma teşebbüsünün kendileri tarafından yapılan teklif üzere değil Türk tarafının talebi üzere yapıldığını yayıyorlardı. Bu konuda Hariciye Vekaleti'nin notasına cevap alınmadan Moskova'ya varmak Türk tarafını Ruslara karşı devletlerinin menfaatlerini koruma konusunda zor durumda bırakacaktı. Bu konunun açıklığa kavuşturulması isteniyordu. Diğer yandan Rusya Türkiye ile siyasi bir ahitname ile beraber bir askeri ittifak akdini teklif etmiş ve bu teklif kabul edilerek müzakereleri yürütmek üzere Yusuf Kemal ve Rıza Nur Bey başkanlığındaki heyet hazırlanmıştı. Daha sonra Çiçerin'den gelen telgrafnamede iki devlet arasında yapılacak müzakerelere Azerbaycan ve Ermenistan'ın da katılması istendi. Yusuf Kemal Bey'in korkusu, Ermenilere karşı elde edilen zaferle Doğu'da temin edilen son kazanımların ve sınırların Ruslar tarafından tekrar tartışma konusu yapılmasıydı. Ancak Türk heyetinin Rusya dışında herhangi bir devletle müzakereye girişme yetkisi

zaten bulunmamaktaydı.¹⁸⁶ Türk heyeti Moskova’da bu hususu dile getirerek yalnızca Ruslarla müzakere yapmaya geldiklerini ifade edecektir.

Türk heyeti 12 Ocak’ta iletği bu sorulara Hariciye Vekaleti’nden cevap alamadan 15 Ocak’ta Kars’tan ayrılarak Tiflis’e hareket etti. Hariciye Vekaleti 11 Ocak’ta gönderdiği telgrafta Türk heyetinin hemen Moskova’ya gitmesini emretmişti. Mdivani de Rusların Türk heyetini “sabırsızlıkla beklemekte olduklarını” bildirmişti.¹⁸⁷ Bu nedenle Kars’ta fazla kalamadılar. 15 Ocak’ta Kars’tan hareket edip 17 Ocak akşamı Tiflis’e vardılar. O tarihte Gürcistan henüz Sovyetler tarafından işgal edilmemişti. 27 Ocak’a kadar Tiflis’te kalacaklardı. Bu süre zarfında Gürcü yetkililerle temaslarda bulundular. Yusuf Kemal Bey’in Hariciye Vekaleti’ne gönderdiği rapora göre Gürcü yetkililer Türkiye ile ittifak yapmayı ve Rusya’ya karşı bir Kafkas konfederasyonu oluşturmayı çok istiyorlardı. 20 Ocak’ta Tiflis belediye reisini ziyaret ettiklerinde de belediye reisi Türkiye ile ittifak yapmak istediklerini belirtmişti. Gürcü yetkililer Türk heyetine açıkça müzakere yapmayı teklif ediyordu. Gürcülerin bu teklifleri Rusya’ya karşı kendilerini savunma kaygılarından kaynaklanıyordu. Ancak Türk heyeti Gürcülerle müzakere için Tiflis’te kalırsa Rusları gücendirebilirdi. Bu durum karşısında Yusuf Kemal Bey 22 Ocak’ta Hariciye Vekaleti’ne ne yapacaklarını sordu. Moskova’ya gitmeden önce Gürcistan hükümetiyle müzakereye girişmeli miydiler? Yok eğer doğruca Moskova’ya gideceklerse Rusya’nın teklif ettiği Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan’ın da katıldığı konferans şeklini kabul mü etmeliydiler, yoksa “biz zaten Ermenistan’la barışımızı yaptık onlarla konuşacak bir şeyimiz yoktur” deyip ret mi edeceklerdi? Aynı zamanda daha önce gönderdiği 12 Ocak tarihli telgrafa cevap alamadıklarını ilettiler ve bu telgrafa da 27 Ocak’a kadar cevap alamazlarsa Bakü’ye hareket edeceklerini bildirdi.¹⁸⁸ Türk heyeti bu sorulara da

¹⁸⁶ Yusuf Kemal Bey, Rusların yaptıkları bu değişiklikten amaçlarının Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan sınırlarını müzakerelerin mihreri yapmak, imza edilmiş olan Türkiye – Ermenistan muahedesi gözden geçirerek önemli hükümlerini iptal etmek ve bu şekilde Ermenistan’ın kendi himayesinde bulunduğunu iddia ederek son Şark Cephesi hareketinde elde edilen başarıları sıfıra indirmek olduğundan korktuğunu ifade etmektedir. Yusuf Kemal Bey’den Hariciye Vekaleti’ne Kars’tan 12 Ocak 1921 Tarihli Yazı, Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 207-208.

¹⁸⁷ Yusuf Kemal Bey’den Hariciye Vekaleti’ne Tiflis’ten 22 Ocak 1921 Tarihli Yazı, **a.e.**, s. 208.

¹⁸⁸ Yusuf Kemal Bey’den Hariciye Vekaleti’ne 22 Ocak 1921 Tarihli Yazı, **a.e.**, s. 210-213.

cevap alamadıklarından kararlaştırdıkları gibi 27 Ocak'ta Tiflis'ten ayrılarak Bakü'ye hareket etti.

Moskova'ya gitme amacındaki Türk sefaret heyeti henüz Kars'tan ayrılmamışken Garp Cephesi'nde ve dış politikada da önemli gelişmeler olmuştur. 6 Ocak 1921 günü Bursa'daki Yunan Kolordusu İnönü mevziilerinde taarruza geçti.¹⁸⁹ 10 Ocak 1921 günü Albay İsmet Bey'in komutasındaki Türk ordusu Yunan ordusunu önemli bir yenilgiye uğrattı. Böylece, bu son dönemde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin kazandığı konum İtilaf Devletleri'ni yeni çözüm arayışlarına zorlamıştı. Son 2-3 ay içerisinde hem İstanbul'da Damat Ferit hem Yunanistan'da Venizelos düşmüştü. Anadolu'ya gönderilen Ahmet İzzet Paşa heyeti de başarısızlığa uğramış, TBMM Hükümeti Sovyetlere yakınlaşmaya başlamış, Çukurova'da Fransızlara karşı önemli başarılar kazanılmıştı. Son olarak da Çerkez Ethem'in yenilgiye uğratılıp milis gücünün elimine edilmesi ve İnönü mevziilerinde Yunan ordusunun uğradığı mağlubiyet İtilaf Devletleri'nin bütün çabalarının boşa gitmekte olduğunu ve ellerindeki tüm kozları birer birer kaybetmeye başladıklarını göstermişti. Böyle bir durumda Ankara Hükümeti dolaylı yoldan muhatap alınıp bir konferansa davet edilerek Sevr muahedesinin biraz daha yumuşatılmış halini kabul ettirmek düşünebilirlerdi. Fransızlar da Sevr muahedesinde bazı değişikliklerin yapılmasından yanaydı. 25 Ocak'ta İngiltere Başbakanı Lloyd George ve Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Paris'te yeni Fransız Başbakanı Briand ve İtalyan Dışişleri Bakanı Kont Sforza'yla görüştüler. Toplantıda Türk ve Yunan yönetimlerinin bir konferansa çağırılmasına karar verildi. Türk tarafına teklif İstanbul Hükümeti'ne yapılacaktı. İstanbul Hükümeti'nin de Ankara Hükümeti'ne bilgi vermesi ve yanıt alması, olumlu yanıt halinde İstanbul heyetine delege göndermesi kararlaştırılmıştı. İstanbul'daki İtilaf Yüksek Komiserleri, Londra'da düzenlenecek konferans ile ilgili 26 Ocak'ta Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa'ya ortak bir çağrı gönderdiler. Ahmet Tevfik Paşa da bu çağrıyı hemen kabul ederek Mustafa Kemal Paşa'ya Osmanlı kuruluna katılmak üzere yetkili bir heyet hazırlaması için başvurmuştu.¹⁹⁰

¹⁸⁹ Fahri Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı: Askerî, Siyasî ve Sosyal Yönleriyle**, 2. bs., Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1983, s. 276.

¹⁹⁰ Sonyel, **a.g.e.**, C. II, s. 995-999.

Diğer yandan Moskova yolundaki Türk heyeti 29 Ocak'ta Bakü'ye vardı. 6 Şubat'a kadar burada kalacaklardır. Azerbaycan bu tarihte Sovyet kontrolündeydi. Ali Fuat Paşa hatıratında ilk defa bir Sovyet şehrinde bulduklarını ve Bakü'den itibaren Rus hükümetinin programına tabi olduklarını yazmaktadır.¹⁹¹ Bakü'de büyük merasimle karşılanan Türk heyeti burada Ordjonikidze, İliyeva gibi Azerbaycan'ı idare eden Rus komünistleri ile Azerbaycan Hükümeti'nin reisi Neriman Nerimanof, Adliye Komiseri Behbud Şahtatinski, Hariciye Komiseri Hüseinof gibi Azerbaycan yetkilileriyle resmi, hususi mülakatlarda ve temaslarda bulundular. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Bakü Sefiri Memduh Şevket Bey ve Ataşemiliter Ömer Lütfi Beyler de oradaydı. Yusuf Kemal Bey tüm bu temasların neticesini şöyle özetlemektedir: Bolşeviklerin Avrupa amelesini yakında büyük bir inkılap hareketinde bulunacaktır diye beslediği ümitler boşa çıkmıştır. Şimdi tek ümitleri Doğu milletlerinde meydana çıkacak bir inkılap hareketidir. Azerbaycan ileri gelenleri Rusya ile Türkiye'nin anlaşmasında Azerbaycan Şuralar Cumhuriyeti'nin ve bütün Türk ve Müslüman aleminin menfaati olduğunu söylemektedirler. Azerbaycan'dan edindikleri bilgiye göre bütün Rusya'da üretim her gün azalmakta, petrol kuyularında makine, alet ve edevatın yokluğundan ve amelenin açlık dolayısıyla kaçmasından dolayı üretim asgari dereceye inmiş durumdadır. Her yerde Bolşevik idareye karşı bir memnuniyetsizlik ve bazen silahla mukavemet vardır.¹⁹²

Türk heyeti Bakü'den 6 Şubat'ta ayrılarak¹⁹³ özel bir katarla Bakü – Derbent – Grozni – Rostov – Harkov – Kursk – Orel – Tula demiryolunu takip ederek Moskova'ya hareket etti¹⁹⁴ ve 18 Şubat Cuma günü akşamı Moskova'ya vardı. Ali Fuat Paşa, müzakere için gelmiş olan Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beylerin heyeti de beraber olduğu halde tüm sefaret heyetiyle birlikte Moskova'ya varmıştı. Kazım Karabekir Paşa, Moskova telsizinden aldığı bilgiye göre aynı gün Sovyet Ermenistan

¹⁹¹ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 125.

¹⁹² Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 214.

¹⁹³ Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 215. Ali Fuat Paşa hatıratında Bakü'den ayrılış tarihini 8 Şubat ve Moskova'ya varış tarihini 19 Şubat olarak vermektedir. Cebesoy, **a.g.e.**, s. 126.

¹⁹⁴ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 126.

Hariciye Komiseri Bekzadyan ve Azerbaycan tarafından da Behbud Şahtatinski riyasetlerindeki birer murahhas heyetinin de Moskova'ya vardığını aktarmaktadır.¹⁹⁵

Moskova'ya giden heyetin Bakü'den hareket ettiği 6 Şubat 1921 günü, Bekir Sami Bey heyeti de Antalya yoluyla İtalya'ya gitmek üzere Ankara'dan yola çıkmıştır. Ankara Hükümeti İtilaf Devletleri'nin kendisini İstanbul Hükümeti aracılığıyla dolaylı yoldan muhatap almasını kabul etmemiş, Ankara'ya doğrudan bir çağrı yapılmadığı takdirde Londra Konferansı'na katılmama kararı almıştı. İstanbul Hükümeti'nden ayrı bir heyetin Avrupa'ya gönderilmesi, doğrudan çağrı aldığı takdirde konferansa iştiraki ve aksi takdirde propaganda faaliyeti yapması kararlaştırılmıştı. Heyet Ankara'dan yola çıktıktan iki gün sonra, 8 Şubat'ta durum Çiçerin'e bildirilmişti. Ankara Hükümeti Türk heyeti İtalya'dayken, 19 Şubat'ta Londra Konferansı tarafından doğrudan davet aldı.¹⁹⁶ Türk heyetinin Londra'ya vardığı 21 Şubat 1921 günü Konferans da açılmıştır. Mustafa Kemal Paşa **Hakimiyet-i Milliye**'ye verdiği demeçte Konferansa katılmanın Sovyetlerle dostluğu bozmayacağını söylemiştir.¹⁹⁷ Bu bakımdan Türk heyetlerinin seyahatleri ve Moskova ve Londra Konferanslarının başlaması paralellik göstermiştir.

Ali Fuat Paşa'nın aktardığına göre Moskova'ya ulaşan Türk heyetini tren istasyonunda Sovyet Hariciye ve Harbiye Komiserlerinin temsilcileri karşıladı. İstasyon çok kalabalıktı. Karşılayanlar arasında Halil Paşa da vardı. Türk heyeti ikamet edecekleri binaya gidene kadar Moskova garnizonu merasime çıkarılmıştı, bandolar devamlı marşlar çalıyordu. Ali Fuat Paşa Moskova'daki karşılama ile ilgili şöyle yazmaktadır: “*Her nevi protokol ve beynelmilel kaidelerin üstünde emsali az görülen bir istikbal merasimi yapıldığı muhakkaktı. Çok mütehassis olmuştuk.*”¹⁹⁸

¹⁹⁵ Kazım Karabekir Paşa'dan Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne Kars'tan 26 Şubat 1921 Tarihli Harp Telgrafı, **ATASE İSH** 659-106 (EK-7). Rıza Nur Bey hatıratında Behbud Şahtatinski'nin kendileriyle beraber aynı trende ve Moskova'nın emri üzerine Moskova müzakerelerinde Azerbaycan'ı temsil için geldiğini belirtmektedir. Dr. Rıza Nur, **a.g.e.**, C. III, s. 754

¹⁹⁶ Aydoğdu, **a.g.t.**, s. 247-251.

¹⁹⁷ Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele IV: Savaş ve Etnik Temizlik: Yumuşatılmış Sevr Dönemi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, s. 159.

¹⁹⁸ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 127-128.

İKİNCİ BÖLÜM

ALİ FUAT PAŞA'NIN MOSKOVA'DA İLK DÖNEMİ

“... Moskova Büyük Elçiliğine tayin edilmişim. Benim için artık cepheden, silâh seslerinden ve top gürültülerinden uzakta yeni ve siyasî bir hayat başlıyordu. İster istemez bu hayata intıbak edecek, yüklendiğim ağır ve mesuliyetli vazifeyi başarmağa çalışacaktım.”¹

2.1. TÜRK HEYETİNİN MOSKOVA'DA İLK TEMASLARI

18 Şubat günü Moskova'ya varan Türk heyeti aynı gün kendisine tahsis edilen Türk Sefarethanesi'ne geçti. Ali Fuat Paşa hatıratında Türk Sefarethanesi ile ilgili şunları yazıyor:

“Türkiye Büyük Elçiliğine tahsis edilen bina, Treti Meşanski caddesinde bulunuyordu. Vaktiyle şeker krallarından birisinin ikametgâhı olarak yapılmıştı. Müteaddit odaları ve salonları vardı. Zemin katında fırın, mutfak, kiler ve çamaşırhane gibi tesisatı da mevcuttu. Ayrıca beraberimizde getirdiğimiz Türk muhafız takımı için de yerler ayrılmıştı. Tiflis'te ve Bakû'da durmadan yoluna devam eden ve bizden evvel Moskovaya gelen arkadaşlarımız, bu muazzam binaya yerleşmişlerdi. Lüzumlu hazırlıkları da yapmışlardı. Bizi en ziyade memnun eden şey, çok iyi teshin edilmiş olması idi. Kalorifer tesisatı mükemmel işliyordu.”²

Ali Fuat Paşa hatıratında Moskova'ya vardığı günün akşamı geç saatlerde hem iyi kabul ve kolaylıklara teşekkür etmek hem de sefirlik itimatnamesini takdim etmek için Çiçerin'i ziyaret ettiğini yazar. Ayrıca konferansa ne zaman ve nasıl başlayacaklarını soracak ve müzakere şekli ile ilgili mutabakata varılmasını isteyecekti.³

¹ Cebesoy, *Moskova Hatıraları (21/11/1920 – 2/6/1922)*, s. 7.

² *A.e.*, s. 128.

³ *A.e.*, s. 137.

2.2. MOSKOVA MÜZAKERELERİ BAŞLAMADAN ÖNCE SİYASİ DURUM

11 Şubat'tan beri Ankara'ya Kızıl Ordu'nun Gürcistan'ı askeri olarak işgal ettiği haberleri geliyordu. Rus hükümeti ise bu hareket hakkında Ankara hükümetine henüz bir bilgi vermemişti. Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey, 21 Şubat'ta Ali Fuat Paşa'dan oradan bilgi istenmesini ve neticesinin bildirilmesini, ayrıca Moskova Konferansı'nın bir an evvel akdi Ankara hükümetince gayet önemli bulunduğundan bu konuda da bilgi istedi.⁴ Ali Fuat Paşa iki gün sonra gönderdiği cevapta 11 Şubat'tan beri Kızıl Ordu'nun Gürcistan'a saldırdığı yönünde orada da bir bilgi yayıldığını ancak Rus hükümetinin ne sözlü ne yazılı bir tebliğde bulunduğunu belirtti. Kızıl Ordu'nun Tiflis'in 12 kilometre yakınlarına kadar ilerlediği söyleniyordu. Ali Fuat Paşa bu hareketin gerçek amacını Hariciye Komiserliği'ne sorduğunu bildiriyordu.⁵ Dolayısıyla Kızıl Ordu'nun Gürcistan'da bir hareketi söz konusuydu ve belli ki bu Ankara'da kaygıyla izleniyordu. Diğer taraftan bu sırada Ankara Hükümeti'nin gönderdiği heyet Londra Konferansı'ndaydı.

Sovyet tarafında ise Ağustos 1920'de yapılan müzakerelerden bu yana değişiklikler seziliyordu. Bunu bir önceki bölümde Mdivani'nin Ali Fuat Paşa'ya ifade ettiğinden bahsetmiştik. Sovyet liderler Bolşevik devriminden beri Avrupa'da patlak verecek bir devrime yürekten inanıyordu. Edward Hallett Carr 1920 yazının bu inancın Sovyet liderlerin dış politikasında etken olduğu son dönem olduğunu yazar.⁶ Bu tarihten sonra İngilizlerle ticaret müzakerelerine tekrar başlamışlardı. Sovyet liderlerin bir Avrupa ihtilali olacağı yönündeki inançlarının 1920-1921 kışından itibaren yok olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihten itibaren Sovyetler yeni ekonomik program olarak da bilinen NEP politikası ile farklı bir ekonomi yönetimi anlayışını benimsemiş ve dış dünyaya pencere açmaya başlamışlardı. Çünkü açlık tehlikesi baş

⁴ Ahmet Muhtar Bey'den Ali Fuat Paşa'ya Bakü'den 21 Şubat 1921 Tarihli "Müstacel" Yazı, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. I, s. 16, belge no: 2.

⁵ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne ve Şark Cephesi Kumandanlığı'na 24 Şubat 1921 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. I, s. 18, belge no: 3.

⁶ Edward Hallett Carr, **Sovyet Rusya Tarihi: Bolşevik Devrimi 1917-1923**, çev. Tuncay Birkan, 3 Cilt, C. III, 2. bs., İstanbul, Metis Yay., 2015, s. 255.

gösterince Batı'nın yardımına ihtiyaç duyulmuştu. Bu durumda ihtilal çağrılarını bir kenara bırakarak ve bir anlamda Bolşevik ideolojiden ödün verilerek Batı ile anlaşmanın yolları aranacaktı. Bu durumun Sovyetlerin Türkiye'ye karşı yaklaşımlarını da eskisine göre bir nebze olsun değiştirdiği söylenebilir.⁷ Çünkü Sovyetlerin Şubat-Mart 1921 döneminde sadece Türkiye ile değil aralarında İran ve Afganistan gibi doğu ülkelerinin de olduğu birçok ülke ile anlaşma yaptıklarını da göreceğiz. Tüm bunlara rağmen Sovyet liderleri arasında Türkiye'ye yaklaşımlarında fikir ayrılıklarının izlerini görüyoruz.

2.2.1. Ali Fuat Paşa'nın Raporlarına Göre Rusya'nın İç Durumu

Ali Fuat Paşa bir süre Rusya'da sefir olarak kaldıktan ve Rusya'nın iç siyasetine ve durumuna yavaş yavaş hakim olduktan sonra Nisan ayında Hariciye Vekaleti'ne Rusya'nın iç ve dış durumu ile ilgili bir rapor gönderdi. Bu rapor Moskova Antlaşması'nın imza edildiği günlerde Lenin hükümetinin ve Rusya'nın içinde bulunduğu durumu ve bunun Ali Fuat Paşa tarafından Ankara'ya nasıl yansıtıldığını görmek bakımından önemlidir.

Rapora göre başını Lenin'in çektiği Komünist Partisi içindeki bir grup diğerlerini komünist prensiplerin sonuna kadar uygulanmasının çıkar yol olmadığı ve Amerika, Avrupa ve Japonya gibi devletlerle ilişki kurulması gerektiği konusunda ikna etmeye çaba göstermek durumunda kalmış ve bunu başarmışlardı da. Parti içindeki bu itidale gelen grup çoğunluğu oluşturuyordu. Bu grup Sovyet idaresine yeni bir yön vermeye başlamışlardı. Karşılarında ise başını Troçki'nin çektiği grup geliyordu. Lenin'in grubunun, Troçki grubuna komünizmin yol açtığı sefaleti göstererek Rus milletini yeni savaflara sürüklemenin akıl karı olmadığı konusunda Rus Şuralar Cumhuriyeti tekrar güç kazanınca esas prensiplere dönüleceğini söyleyerek üstün geldiği görülüyordu. Görülüyor ki Komünist Partisi içinde eski komünizme devam edilmesi yolunda görüş bildirenler azınlıkta kalıyor ve bu ideolojinin devamında en azından yakın gelecekte bir çıkar yol göremeyen sağduyulu

⁷ Okyar, *Milli Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1920-1921)*, s. 75.

komünist liderler Sovyet Rusya'nın yeni iç ve dış politikasını belirliyordu. Bunun doğurduğu bir diğer sonuç da Bolşevik Rusya'nın ana metaforu olan "mazlum milletlerin emperyalizm ve kapitalizmden kurtarılması fikri" de sekteye uğruyor ve Ali Fuat Paşa'nın deyimiyle "hükümetçi zihniyetin yavaş yavaş üstün gelmesiyle eski samimiyetini kaybediyordu." İşte bu noktada Ali Fuat Paşa'ya göre bir bakıma Türkiye'nin aleyhine bir durum ortaya çıkacaktı. Çünkü bu yeni idari anlayışla birlikte Sovyet Rusya eski Çarlık sınırlarına kadar federasyon şeklinde genişlemeyi hedefleyecekti. Doğu milletlerini ise emperyalizme karşı korur gibi görünecek ama aslında bu milletleri himayesine alarak eski Rusya'dan daha güçlü bir Rusya oluşturacak ve tüm dünyaya bu yeni Rusya'yı tanıştıracaktı.⁸

Dolayısıyla TBMM Hükümeti, komünistlerin o klasik "emperyalizme ve kapitalizme karşı mücadele" ve "mazlum milletlerin yanında olma" düsturundan yararlanarak tam da onların emperyalist ve baş düşman olarak tanımladığı devletlere karşı bir savaşım verirken oradan destek almayı umuyordu ama görünen o ki şartlar değişiyordu. Çünkü Ali Fuat Paşa'ya göre yeni Sovyet Rusya görüldüğü ya da düşünüldüğü çizgiden uzaklaşıp daha çok içinde taşıdığı o emperyalist ruhla aldatıcı bir vaziyete bürünmekteydi. Bu zamanla ortaya çıkacaktı ve gerçekten Türk-Sovyet ilişkilerini nasıl etkileyeceğini zaman gösterecekti ama ortada olan vakıa şuydu: Sovyet yöneticileri itidalli ve akliselim davranarak eski sert, sonuna kadar batı ve emperyalizm karşıtı politikalarını yine kendilerinin yarattığı Bolşevik sistemin yol açtığı kaos ve açlık sebebiyle bir kenara bırakmak seçeneğini değerlendirmek durumunda kalmışlardı ve artık Batıya daha fazla kucak açacaklardı. Gerçekten de Sovyetlerin komşularıyla, Amerika, Almanya ile iyi ilişkiler kurmaya çalışması ve İngiltere ile ticari bir anlaşma yapmak için yırtınması tam da bu dönemin öne çıkan gelişmelerindendi.⁹

Ali Fuat Paşa, Sovyet yöneticileri böyle çaresiz bir duruma iten Rus halkının yüzleştiği açlığı ve ekonomik zorlukları hatıratında şöyle anlatıyor:

⁸ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 11 Nisan 1921 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. I, s. 89-90, belge no: 28; Cebesoy, **a.g.e**, s. 152-153.
⁹ **A.b.**

“1921 yılında Rusyada hüküm süren açlık, istihsal kaynaklarının kurumuş ve fabrikaların durmuş olması halk arasındaki memnuniyetsizliği bir kat daha arttırmıştı. Bazı mıntikalarda isyanlar, Bolşevik müesseselerine tecavüzler olmuştu. Halk elindeki tohumluğu yiyip bitirmişti. İstihsal kabiliyetini arttıracak makine ve âletler de harap olmuştu. Yerlerine yenileri konulmadığı için haricin yardımına müracaat zarureti âşikâr bir hal almıştı...”¹⁰

Bolşevikler bu duruma karşı tedbir almak zorundaydı ve aldıkları tedbirler kesinlikle komünizm prensibinden taviz vermektir. Serbest ticarete küçük de olsa imkan tanımak ve dış yardım aramak bu tedbirlerin başında geliyordu. Emperyalizm ve kapitalizme karşı ahdettikleri mücadeleye yokluk içinde devam edilirse bu Rus milletinin mahvolmasından başka bir sonuç vermezdi. Bu nedenle önceden beri takip edilen dünya komünizmi mücadelesinden geçici bir süre için vazgeçilerek Avrupa, Asya ve Amerika ile siyasi ilişkilere girmeye mecbur olmuşlardı. Bunun sonucunda Ali Fuat Paşa'ya göre genel komünizm şeklinde devam eden inkılap hareketi devletçiliğe dönmüştü.¹¹ Yine de tüm bu tedbirlere rağmen ileride bahsedeceğimiz gibi bu açlık ve ekonomik zorluk Şubat-Mart 1921 döneminde Rusya'da çok ciddi iç karışıklıklara yol açmıştır.

2.3. MOSKOVA MÜZAKERELERİ

2.3.1. İlk Görüşmeler

18 Şubat akşamı Ali Fuat Paşa Türk heyetiyle birlikte Çiçerin'i ziyaret etmişti. Çiçerin resmi konferansa başlamadan önce fikir alışverişinde bulunulmasını teklif etti ve bu teklif kabul edildi. Görüşmeler 21 Şubat'ta başladı. İlk iki celsede yanında Karahan olan Çiçerin birtakım güçlükler çıkardı. Türk heyeti kendisine Rusya hükümeti ile siyasi ve askeri bir ittifak akdi hususundaki teklif üzerine geldiklerini söyledi ve Mdivani'nin Kazım Karabekir Paşa'ya yazdığı mektubu gösterdi. Çiçerin

¹⁰ Cebesoy, a.g.e., s. 195.

¹¹ A.e., s. 195-196.

İngilizlerle bir ticari mukavele imzalamak zorunda olduklarını ve ittifak yapmanın esasen prensipleri olmadığı gibi bunun mümkün de olmadığını söyledi. Çiçerin Ermenilerle ilgili birtakım hoş karşılanmayan sözler söyledikten sonra bunlara cevap verilmek zorunda kalındı. Türk heyetinin reisi Yusuf Kemal Bey bu ilk görüşmelerle ilgili hatıratında, Çiçerin'e ilk gittiklerinde Çiçerin'in kendisine "Niçin geldiniz?" diye sorduğunu aktarmaktadır. Yusuf Kemal Bey de cevabında "Niçin çağırдыңız?" demiş ve Çiçerin de "Biz çağırmadık" diye cevaplamış. Sonrasında Yusuf Kemal Bey Mdivani'nin Karabekir'e mektubunu göstermiş ve Çiçerin biraz bozularak "*Evet, mümessilimizin mektubu...*" dedikten sonra "*Burada muhtelif devlet murahhaslarından mürekkep bir konferans toplanacak, ona çağırılmışlardır*" diye eklemiştir. Yusuf Kemal Bey de cevaben Moskova'ya yalnız Sovyet Rusya temsilcileri ile görüşüp anlaşılırsa bir anlaşma imzalamak için geldiklerini söylemiş. Başka hükümetlerle görüşülecek bir şey olmadığı gibi Çiçerin'in bahsettiği konferansa katılmaya yetkileri yoktu.¹² Yani Çiçerin ile gerçekleşen bu ilk görüşme Türk heyeti için oldukça olumsuz bir havada geçmişti.

Çiçerin ile bu görüşmenin ardından Türk heyeti 23 Şubat günü Milliyetler Komiseri Stalin'e gitti. Stalin de temel olarak Çiçerin ile aynı şeyleri söyledi ancak onun sözleri daha açıklayıcı ve tatmin ediciydi. Stalin'e göre de İngilizlerle ticari anlaşma yapacaklarından Türkiye ile ittifak yapamazlardı. İngiltere'yle anlaşma yapmaktan amaçları bu anlaşmaya karşı olan Fransa'yı taraftar olan İngiltere'yi ve neticede Amerika'yı karşı karşıya getirmek, aralarında rekabet oluşturmak, bunların kendilerine karşı ittifakını parçalamak ve asıl amaçları olan mücadeleye gizli olarak devam etmektir. Ayrıca muhtaç oldukları maddeleri de İngiltere'den alabileceklerdi. Bu ticari anlaşmaya zarar vermektan çekinmek Türklerin de yararına olurdu. Çünkü Türklerin ittifaktan maksadı olan para, silah ve insanca ne kadar yardım istenirse derhal verilecekti. Türkiye ile Rusya arasında kardeşlik ahitnamesi imza edilebilirdi, çünkü onda bu ticaret anlaşmasına zarar verecek bir şey yoktu.¹³ Böylece bir ittifak

¹² Tengirşenk, **Vatan Hizmetinde**, s. 215-216.

¹³ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne ve Şark Cephesi Kumandanlığı'na 24 Şubat 1921 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. I, s. 18-20, belge no: 3; Cebesoy, **a.g.e.**, s. 139-140.

yapma umuduyla yola çıkan Türk heyeti bir dostluk antlaşmasına razı olmaya zorlanıyordu.

Buradan da anlaşılacağı üzere Moskova Konferansı konusunda altını özellikle çizmemiz gerekir ki Ruslar Türklerin ittifaktan maksadının silah, para ve nakdi yardımı sağlamak olduğunu düşünüyorlardı ve bu doğrudur. Bu üç hayati yardım sağlandığı müddetçe Ruslarla yapılacak anlaşmaya ittifak deyip dememenin çok önemi yoktu. Stalin'in bu yaklaşımı Türkiye'nin içinde bulunduğu durumu anladığını gösterir. Çiçerin ile karşılaşılan zorluk ve Stalin'in sağladığı kolaylıklar da Türk heyetinin Moskova'ya gelmeden önce edindiği Çiçerin ile anlaşılabilirse Stalin'e gidilmesi bilgisinin yararlı olduğunu göstermekteydi. Çiçerin'in çıkardığı güçlüğe karşın Stalin'in müspet yaklaşımı Sovyet idarecilerin tutum farklılıkları bakımından kayda değerdir.

Türk heyetinin bir isteği de "Büyük Millet Meclisi arazisi" yerine "Misak-ı Milli hudutları" tabirinin yapılacak antlaşmanın ilgili maddesine eklenmesiydi. Stalin bunun da öneminin olmadığını ve yapılabileceğini söyledi. Stalin Türk heyetine Gümrü'yü ne zaman tahliye edeceklerini sordu. Türk heyeti ise anlaşmayı tatbik edince derhal tahliye edeceklerini ve orada kalma niyetlerinin olmadığı cevabını verdi.

Stalin ile gerçekleşen bu olumlu görüşmenin ardından Türk heyeti aynı günün akşamı Çiçerin'e gitti. Çiçerin yeterince fikir alışverişi yapıldığını ve önce askeri hususların iki gün zarfında Harbiye Komiserliği ve Başkumandanlıkça görüşülerek tespit edilmesi ve 26 Şubat'tan itibaren konferansı başlatarak dostluk antlaşmasında Türk heyeti için önemli meselelerin halli ve sonra Azerbaycan temsilcilerinin de katılımıyla tümünü ilgilendiren meselelerin tespitini teklif etti. Birincisine evet cevabı verildi. Diğerine ve bunun gibi diğer tekliflere ayrıca cevap verileceği bildirildi.¹⁴

Ali Fuat Paşa bu görüşmeler sonrasında Ankara'ya gönderdiği şifrede Rusların hızlıca bir anlaşma akdi fikrine sıcak bakar gibi göründüklerini ifade ediyordu. Çünkü Krasin aracılığıyla İngilizlere karşı tekliflerini yapabilmek için Türk heyeti ile bir an önce anlaşmak istediklerini düşünüyordu. Ali Fuat Paşa'nın raporunda aktardıkları

¹⁴ A.b., s. 20-21.

resmi görüşmelerin çetin geçeceğinin işareti gibidir ve yardım meselesinde bile Ruslara zorla iş yaptırabileceklerini hissettirmektedir:

“... Fakat bunların sözüne inanmak caiz olmadığı için bize bir müttefik-i tabii sıfatıyla yapabilecekleri para, silah yardımının hatta konferans devam ederken tahakkuk etmesine suret-i mutlakada ısrar ettik. Ve onlar da eski vaatlerinden daha fazla ve seri muavenet yapabileceklerini bildirdiler. Ve ancak bu suretle iş görülebileceği kanaatindeyiz...”¹⁵

Türk heyeti için yardım işini bir an önce çözmek en önemli husustu ve yardımın başlaması için konferansın sonucunu bile beklemeye gerek olmadığına ısrar ediliyordu. Ali Fuat Paşa'nın dikkat çektiği bir diğer husus da Çiçerin ile anlaşmalarının Stalin'in sayesinde olmasıydı. Konferansın devamı sırasındaki kesintiler de yine Stalin'in müdahalesiyle düzeltililecekti.¹⁶

Resmi konferans başlamadan önce yapılan askeri müzakereler ile ilgili detayları Ali Fuat Paşa'nın hatıratından öğreniyoruz. Bu müzakerelerde alınacak harp malzemeleri ve bunların nasıl teslim edileceği karara bağlanmıştır. Yapılan ilk görüşmede Çiçerin'in teklifi üzerine askeri hususların iki gün içinde kararlaştırılması kabul edilmişti. Askeri konular ikiye ayrılmıştı. Birincisi askeri olarak yapılacak maddi yardım, diğeri icabında iki taraf ordularının müttefik ordular gibi hareketlerine lüzum görülecek bir durum olup olmadığıydı. Askeri yardım için bir liste hazırlanmıştı. Bu liste temelinde Türk askeri uzmanları ile Rus zabıtları arasında müzakere yapılacaktı.¹⁷ O tarihlerde Sovyet Harbiye Komiseri olan Lev Troçki, Moskova dışındaki teftiş seyahatleri nedeniyle yerini muavini genç Skalanski'ye bırakmıştı. Başkumandan, Çarlık ordusunda kaymakamlığa kadar yükselmiş, 1. Dünya Savaşı'nda fırka kumandanlığı yapmış Kamenev'di. Genelkurmay Başkanı da Çar ordusunda bir fırkanın kurmay başkanlığını yapmış olan Lebidev idi. Türk tarafında ise askeri uzman olarak Erkan-ı Harp Kaymakamı Seyfi (Düzgören), Sefaret

¹⁵ **A.b.**, s. 20-21. Bu şifreyi Hariciye Vekaleti “pek müşkilatla hall” edebildikten sonra 16 Mart'ta cevap verecek, 16 Mart'ta yazılan şifre de Moskova'ya 3 Nisan'da varacaktır.

¹⁶ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 140-141.

¹⁷ **A.e.**, s. 143.

Ataşemiliteri Erkan-1 Harp Binbaşısı Saffet (Arıkan) ve muavinleri Erkan-1 Harp Yüzbaşısı Kemal, Erkan-1 Harp Yüzbaşısı Mithat (Erman) Beyler vardı.¹⁸

Rusya, listede yazılı olan harp malzemelerini ya Rus limanlarında ya da Rus demiryollarının bittiği yerde Türk memurlara teslimi taahhüt edecekti. Ortak bir Türk-Rus komisyonu onların nakliyatı ile ve hangi Rus limanında veya Rus demiryollarının sonunda teslim edileceği işiyle meşgul olacaktı.

Askeri yardım listesi şöyleydi:

“1 – Esliha

a) Yüz bin tüfek ve sekiz yüz mitralyöz.

b) Her piyade tüfeği için on bin mermi ve her mitralyöz için yüz bin mermi. Piyade tüfekleri ile mitralyözlerin Alman veya Avusturya sistemi olması lâzımdır. Aynı mermilerin hem tüfeklerde ve hem de mitralyözlerde istimali mümkün olmalıdır. Mitralyözler üç ayaklı olacaktır. Bunlara kâfi derecede şarjör ve ihtiyat parça verilecektir. Bilhassa yedek namlu ile her mitralyöz için imlâ âletinin verilmesi mühimdir.

c) Bugüne kadar vadedilip henüz gönderilmemiş olan beş milyon Alman mermisinin her şeye tercih olunarak süratle Türkiye'ye gönderilmesi lâzımdır. Bu miktar hiç olmazsa yirmi milyona kadar çıkarılmalıdır.

d) Top mermisi ve top:

Top mermisi: Kudretli cebel topları için en aşağı elli bin mermi. Erhardt cebel topları için en aşağı otuz bin mermi.

Top: Mümkün olduğu takdirde Avusturya sistemi kudretli yüz cebel topu, bulunmadığı takdirde Şnayder sistemi (şimdilik beher top için bin mermi ve bütün telefon techizatı ile beraber.)

Obüs topu: Beheri dört toptan mürekkep on beş batarya Skoda mamulâtı on buçukluk dağ obüsleri, bulunmadığı takdirde Rus dağ obüsleri. Şimdilik obüs başına beş yüz mermi.

Listeye not olarak şu da ilâve edilmişti: Halihazırda Bakû'da bulunan altısı iyi bir halde, yedisi de tamire muhtaç İngiliz toplarının Delican-Akistafa yoluyla ve mümkün olan süratle Türkiye'ye gönderilmesi.

e) Ekserisi kısrak olmak üzere beş yüz top koşum hayvanı.

¹⁸ A.e., s. 143-144.

f) On tanesi keşif, on tanesi muhabere ve dördü deniz tayyaresi olmak üzere yirmi dört adet kara ve deniz tayyaresinin bütün teferrüatıyla, tamir âlet ve ihtiyat parçalarıyla.

g) En aşağı beş uçaksavar bataryası.

h) Denizaltı gemisi, motörbot.

i) Deniz mayınları.

j) Türk mavzer tüfekleri için mermi.

k) Boş mermi kovanlarını doldurmak için el makineleri, dumansız barut mermi kapsülleri.

l) Topçu batarya dürbünleri.”¹⁹

Yardım listesi de şöyleydi:

“1 – Elbise ve kumaş imali için atölye ve fabrika takımları.

2 – Eğer ve koşu takımları, top bağı, kamyon gibi techizat ve nakil vasıtası.

3 – Harp imalâthaneleri: Mermi imali atölyesi, otomobil tamiri atölyesi.

4 – Tıbbî ecza.

5 – Sarıkamış – Erzurum dar tren hattının uzatılabilmesi için icabeden şimendifer malzemesi.

6 – Müttehassısları ile beraber telsiz telgraf istasyonu ve malzemesi.”²⁰

Tüm bu malzemelerin nakliyatı Kırım’dan Bartın, İnebolu, Sinop veya Terme’ye; Tuapse’den Trabzon ve Giresun’a yapılacaktı. Emniyet meselesi ayrıca görüşülecekti. Nakliyat meselesinde esas şart, bütün harp maddelerinin yüklenme limanlarından ve demiryolu sonundan Türk memurlarına tamamıyla teslimiydi. Ruslar tarafından Türk memurlarına her türlü kolaylığın gösterilmesi ve mümkün olan yardımın yapılması da tabii görülmekteydi. Mesela Türk nakliye araçları seyahatleri

¹⁹ A.e., s. 144-145.

²⁰ A.e., s. 145.

için gereken akaryakıtı Rus makamlarından alacağı gibi gerekirse Rus liman ve doklarında tamir edilebilecekti.²¹

Ali Fuat Paşa'nın aktardığına göre Türk askeri uzmanları, Sovyet Harbiye Komiserliği'nde gerek ihtiyaç listesi gerek Türk ve Kızıl Ordu'nun müşterek hareketlerini gerektirecek durumlar üzerinde uzun boylu müzakere yapmışlar, fakat bir karara varamamışlardı. En sonunda aralarındaki müzakerelerin neticelerini iki taraf murahhas heyetlerinin müzakerelerine bırakmışlardı ve orada karar verilmişti. İki taraf ordularının birlikte hareketlerini gerektirecek bir durum oluşsa bile o tarihlerdeki ulaşım durumu buna imkan vermediğinden bu hususun müzakeresine gerek kalmamıştı.²²

2.3.2. Resmi Konferans

Moskova Konferansı resmi olarak 26 Şubat günü başladı. Konferans Türk heyetinin istediği gibi yalnız Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaydı. Rusya'nın temsilcileri Hariciye Komiseri Çiçerin ile Merkez İcra Komitesi Üyesi Kumuk asıllı Celal Korkmazov idi.²³ Türk tarafını ise İktisat Vekili Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal Bey, Sinop Mebusu Rıza Nur Bey ve Sefir Ali Fuat Paşa temsil ediyordu.²⁴ Rıza Nur Bey hatıratında tetkik heyetinde yer alan Tefvîk Rüştü Bey ve İsmail Suphi Soysallı'nın da müzakerelere katılmak istediğini ancak Ankara Hükümeti'nin onlara yetki vermediğinden dolayı kabul edilmediğinden bahseder.²⁵ Yusuf Kemal Bey de hatıratında Moskova'ya Türk heyetiyle aynı tarihte gelmiş olan Azerbaycan temsilcisi Behbud Şahtahtinski'nin Konferans'a katılmak istediğini ancak Rusya antlaşması

²¹ A.e., s. 145.

²² A.e., s. 145-146.

²³ Celal Korkmazov yerine daha önce Hariciye Komiseri Muavini Karahan bildirilmişti. Ancak Ankara Hükümeti aslen Ermeni olan bu kişinin ikinci temsilci olarak katılmasını istemediğini uygun bir şekilde bildirmişti. Onun yerine "bir Rus'tan daha çok Rus ve fakat Türk aslından olan" Celal Korkmazov tayin edilmişti. Ali Fuat Paşa'ya göre halbuki Karahan, daha sonra Sovyetler Birliği sefiri olarak Ankara'da bulunduğu sırada Türkiye'ye karşı çok iyi davranmıştı. Cebesoy, a.g.e., s. 146. Rıza Nur Bey ise hatıratında Celal Korkmazov ile ilgili ilk görüşmeler sırasında onun "Karahan'dan bile Ermeni çıktığından" bahseder. Dr. Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, C. III, s. 766.

²⁴ Cebesoy, a.g.e., s. 146.

²⁵ Dr. Rıza Nur, a.g.e., s. 763.

imza altına alındıktan sonra Azerbaycan ile görüşüleceği beyan edilerek iştirak ettirilmediğini belirtmektedir.²⁶

Ali Fuat Paşa hatıratında konferansın hedefi ve Türk heyetinin konferans başlamadan önceki görüşlerini şöyle özetlemektedir:

“1 – İttifak muahedesi imzalanması, Rusların yapacakları her türlü yardımın gizli bir muahede olarak buna ilâvesi.

2 – 28 Ocak 1920 de İstanbul Meclis-i Mebusanı tarafından kabul edilip bütün devletlere ve matbuata tebliğ olunan Misakı Millîdeki Türkiye hudutlarını kabul ettirmek.

3 – Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti tarafından kabul edilmeyen Türkiye’ye ait hiçbir milletlerarası mukavele veya muahedeyi tanımamayı Sovyet Rusya hükûmetine kabul ettirmek.

4 – Boğazlar meselesi: Boğazların bütün milletlerin ticaretine serbest olarak açılmasını Ruslara kabul ettirmek. Rusların ileri sürecekleri şartların mahiyetine göre, tarafımızdan da Türkiye’nin mutlak hâkimiyeti ile Türkiye’nin ve İstanbul’un emniyetine hâlel getirilmemesine dikkat edilecek ve icap ederse bu hususta bazı mukabil şartlarımız olacak.

5 – Muahededen evvel, Çarlık Rusyası ile yapılmış olan bilcümle muahede ve mukavelelerle harp borçlarının ve kapitülasyonların ilgası istenecek.

6 – Umumî harpte esir düşen ve hâlâ Rusyada bulunan Türk zabıt ve askerlerinin süratle Türkiye’ye gönderilmesi.

7 – Esasları yukarıdaki maddelerde hulâsa edilmiş olanlardan başka her muahdede bulunması lâzımgelen diğer hususlar.

8 – Batum şehri ve limanının bazı şartlar ve kayıtlar altında Kafkasyalılara terkedilmesine mukabil Kars’ın şarkındaki hududumuzu Arpaçayının talveğine kadar götürerek hem hududumuzun bu cihetinden emniyetini takviye ve hem de münbit olan büyük bir arazi parçasının ana vatana ilhakını düşünmüştük. Bu tasavvurumuzu gizlemiştik. Muahedenin muhteviyatı, istediğimiz şekli kat’i olarak aldıktan ve ileriye süreceğimiz bütün şartların kabulünden son dakikada Batum şehrini mühim bazı kayıt ve şartlar altında bir tavizat yapıyormuşuz gibi Kafkaslılara terkedeceğimizi bildirecektik.”²⁷

²⁶ Tengirşenk, a.g.e., s. 218.

²⁷ Cebesoy, a.g.e., s. 147.

Buna göre Türk heyetinin başlıca beklentisi Rusların yapacakları yardımın gizli bir anlaşma şeklinde de olsa anlaşmaya eklenmesiydi. Ali Fuat Paşa'nın birinci sıraya "ittifak anlaşması"nı koyduğunu görüyoruz, ancak Ruslar resmi bir ittifak yapılmasına yanaşmayacak, ve silah ve para yardımının gizli bir anlaşmaya bağlanması suretiyle bir dostluk anlaşmasına razı olacaklardır.²⁸ Diğer önemli hususlar Misak-ı Milli sınırlarının kabulü, TBMM Hükümeti'nin kabul etmediği Türkiye'ye ait hiçbir uluslararası anlaşmayı Sovyet Rusya'nın kabul etmemesi, Boğazların bütün milletlerin ticaretine serbest olarak açılmasını kabul ettirmek, Çarlık Rusyası ile yapılan bütün anlaşmaların ilgası, Birinci Dünya Savaşı'nda esir düşen Rusya'daki Türk askerlerinin Türkiye'ye gönderilmesi, Batum şehir ve limanının bazı şartlar dahilinde bırakılabileceğidir.

Bu dönemde yine Ali Fuat Paşa'ya göre Sovyet Hükümeti'nin Türkiye, Polonya, Orta Avrupa ve Balkan milletleri hakkındaki politikası Hariciye Komiserliği'nin düşüncelerinden tamamen farklıydı. Sovyet Hükümeti'nin politikası bu milletlerin varlığını ve istiklallerini geniş ölçüde tanımak, onlara dost ve yardımcı görünmek ve bu politikayı bir anlaşma ile teyit ederek batı proleteriyasına karşı milletlerin hürriyet ve istiklallerine Batılı demokrasilerden daha çok taraftar olduğunu ispat etmek yönündeydi. Fakat zamanla, barışçıl yollarla bu milletlerin içine girerek onları daha çok Moskova'nın nüfuzu altına almayı ihmal etmeyecekti. Türkiye ise Sovyet Hükümeti'nin bu politikasının birinci kısmından azami derecede yararlanmayı ve ikinci kısmına karşı içeriden ve dışarıdan tedbir almakla beraber Moskova Antlaşması'na da bununla ilgili bir madde eklenmesiyle Sovyetlerin tasavvurlarına engel olmayı hedefliyordu. Bu madde ise Moskova Antlaşması'nın sekizinci maddesi olacaktır.²⁹

²⁸ Ali Fuat Paşa hatıratında ittifak anlaşması yapılmasına ısrarın sebebini fazlaca temini düşünülen yardımı bir taahhüde bağlamak için olduğunu söyler. Bir hükümetin diğerine yapacağı yardımın bir ittifak anlaşmasında taahhüdü, emperyalist bir devlete karşı mücadele halinde bulunan her millete yapılacak bir prensip yardımından daha güvenilir olacağı şüphesizdi. Çok çetin müzakerelerden sonra para, silah ve harp malzemesi bakımından yapılacak yardımın Sovyet Hariciye Komiseri ile Türk Sefiri arasında gizlice teati edilecek mektuplarla tespit ve bu gizli mektupların da imzalanacak olan yardım anlaşmasının ayrılmaz bir parçası telakki edilmesi kararlaştırılmıştı. **A.e.**, s. 149.

²⁹ **A.e.**, s. 148.

Resmi konferans 26 Şubat günü genel oturumda Çiçerin ile Yusuf Kemal Bey'in karşılıklı nutukları ile açıldı.³⁰ 28 Şubat'ta Lenin, Moskova İşçi ve Köylü Sovyeti'nin bir oturumunda son yıllarda her iki milletin de emperyalist devletlerden çektiklerine değinerek Türkiye ve Sovyet Rusya arasında sıkı bir ilişki ve dostluğun son derece sağlam bir temel üzerinde gelişeceğine değindi.³¹ Konferansın ikinci oturumu 1 Mart'ta yapıldı. Bu oturumda Çiçerin ile Misak-ı Milli ve Gümrü Antlaşması konularında tartışma yaşandı. Çiçerin Gümrü Antlaşması'nı, Ermenistan'da Sovyet Hükümeti ilan edildikten sonra Taşnaklarla yapılmış olduğunu ileri sürerek tanımak istemiyor ve Batum'un Türkiye'ye bırakılmasının mümkün olmadığını söylüyordu. Türk heyeti ise Misak-ı Milli'den hiçbir şey feda edemeyeceklerini ve Gümrü Antlaşması'nın Türkiye ile Ermenistan arasında yapılmış bir vesika olduğunu belirtiyordu. Bu noktada görüşmeler daha ilk gün çıkmaza girmiş gibiydi. Bundan sonra devreye arabulucuların girdiğini görüyoruz. Stalin tarafından Behbud Şahtatinski ve Karahan tarafından Enver Paşa gelerek Rusya Hükümeti'nin, Türk heyetinin doğu sınırları hakkındaki tekliflerini bazı düzeltmeler ile kabule eğilimli olduğunu bildirdi. Enver Paşa'nın arzusu üzerine Stalin ile bir daha görüşüldü. Yusuf Kemal Bey'e göre Stalin o zaman Rus Hükümeti'nin genel merkezinde doğu işlerinde yegane söz sahibi kişiydi. Stalin "*onlarla anlaşamazsanız benimle daha iyi anlaşırsınız demişti.*" Bir Gürcü olan Stalin Batum meselesiyle en çok ilgilenen kişi oldu. Türk heyeti, eğer Sovyet Hükümeti Misak-ı Milli'yi kabul ederse, Batum şehir ve limanının idaresinin halka bırakılmak üzere burada Türkiye ile beraber Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya devletlerinin iktisadi menfaatleri olduğunu kabul edebileceğini ve bu konunun bu beş devletin temsilcilerinden oluşan bir konferansta görüşülüp çözülebileceğini bildirdi. Eğer şartlar kabul edilirse Türkiye Gümrü'nün tahliyesine de hazırды. Nahçıvan meselesi de uzun uzadıya konuşuldu ve Türk heyetinin Nahçıvan'ın Türkiye ile Azerbaycan'ın himayesi altında müstakil bir devlet

³⁰ Natalya Çerņenkinina, **Rus Arşivlerine Göre Moskova ve Kars Konferansları: Tutanaklar ve Belgeler**, İstanbul, Değişim Yay., 2014, s. 37-45.

³¹ Yerasimos, **a.g.e.**, s. 219.

olmasına razı olunacağı teklifine Stalin olumlu yaklaşarak Rus Hükümeti'ne kabul ettirmeye çalışacağını bildirdi.³²

3 Mart'ta Türk heyeti Stalin ile tekrar görüştü ve kendi koşullarını masaya koydu. Stalin bunlardan bir kısmını kabul ederken, bir kısmını gerekçelerini de ortaya koyarak kabul edemeyeceğini, diğer bir kısmı için de hükümetiyle konuşması gerektiğini söylemişti. Bundan sonraki görüşme 9 Mart'ta olacaktı.³³

9 Mart'taki toplantıda uzun tartışmalardan sonra birçok nokta üzerinde anlaşmaya varıldı.³⁴ 10 Mart tarihli oturumda da Sovyet Cumhuriyeti'nin Misak-ı Milli'yi tanıdığını bildirmeye hazır olduğu beyan edildi. Öte taraftan Batum "Kafkasya'nın giriş kapısı" ve tüm Sovyet dünyası için "yaşamsal bir gereklilik" olarak değerlendirilmekteydi. Batum'un ve ona hizmet eden tüm demir ve karayollarının Sovyet Cumhuriyetleri'ne ve özel olarak da Gürcistan Sovyet Cumhuriyeti'ne ait olması kaçınılmazdı. Türk delegasyonu ise şu şartlar altında Batum'un Gürcistan'ın egemenliğine bırakılmasına razıydı: 1- Halk için geniş bir otonomi, 2- Müslümanlar için kültürlerini, dinlerini, topraklarını kullanma özgürlüğüne ilişkin hakların tanınması, 3- Kapının serbest ve tüm harç ya da

³² Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 220-223. Yusuf Kemal Bey hatıratındaki bu bilgileri 6 Mart tarihli raporundan aktarmıştır.

³³ **A.e.**, s. 223-224.

³⁴ Anlaşmaya varılan noktalar şunlardı: 1- Misak-ı Milli'nin Sovyet Rusya hükümeti tarafından resmen tanınması, 2- Türkiye'nin kuzeydoğu sınırının Karadeniz kenarındaki Sarp köyünden başlayarak Ardahan, Kars sancakları sınırları ve Arpaçayı, Aras nehri olması, 3- Bu sınırın batı kısmının kuzeyinde kalan Batum arazisinin saltanat hakkının ahalisine muhtariyet verilmek, Müslümanların dini, kültürel ve arazi tasarrufuna ilişkin hukuku saklı kalmak şartıyla Gürcistan'a terki, 4- Arpaçayı tarafından demiryoluna sekiz verst mesafede Türkiye'nin sınır karakolları inşa etmemesi, 5- Nahçıvan arazisinin muhtar bir idareye sahip olmasını ve başka bir devlete terk etmemek şartıyla himaye hakkının Azerbaycan'a terki. Buna karşılık Türkiye'nin doğu sınırlarının korunmasının sağlanması için Makû hanlığı dahilinde Türkiye'nin bazı tedbir alınmasını uygun gördüğü takdirde Rusya'nın İngiltere ile yapmış olduğu 1907 nüfuz mıntıkası anlaşmasına dayanarak müdahaleye kalkışmaması, 6- Türkiye'nin Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleriyle akdedeceği anlaşmalara Rusya'nın itiraz etmeyeceğinin taahhüdü, 7- Almanya'dan vesair yerlerden alınacak her nevi eşyanın Rusya dahilinden hür ve vergisiz geçirilmesi, 8- Esirlerin iki ay zarfında memleketlerine gönderilmesi araçlarının tamamlanmasının Rusya'ca taahhüdü, 9- Diğer devletlerle olan ilişkilerden ve akdedilecek mukavele ve anlaşmalardan önceden birbirlerini haberdar edeceklerinin taahhüdü, 10- Yardım anlaşması maddelerinin kendisince Rusça tercümesi görüldükten sonra kabulü, 11- Doğu milletlerinin hürriyet ve bağımsızlıklarının ve kendilerini diledikleri hükümet şekliyle idare etmeleri haklarının tasdiki, 12- Doğu milletlerinin milli hareketlerine engel olunmayacağı ve bilakis emperyalizmle mücadelede başarı için bu nevi hareketlerin genişlemesine ve takviyesine yardım edileceğinin, İngilizleri kuşkulandırmayacak bir şekilde (Bu şekli hususi olarak Stalin istemiştir) iki tarafça taahhüdü meselelerinde esas itibariyle anlaşıldı. **A.e.**, s. 224-225.

vergilerden muaf şekilde kullanımıyla birlikte, her türlü mal ve nesnelerin Türkiye için serbest geçişi. Ancak Batum ve sınırlar ile ilgili birtakım pürüzler meydana çıktı. Türk heyetinin talebi üzerine bu meselelerin detaylarına ilişkin görüşmelerin Tiflis'te yapılacak müzakerelerde gerçekleştirilmesine karar verildi. Bu konu ertelenerek Rusya ile anlaşmanın olabildiğince erken tamamlanması göz önüne alınmıştı. Rus heyeti ise Misak-ı Milli'yi resmen tanımak ve Batum'un Gürcistan'ın egemenliği altında geniş bir yerel otonomiden yararlanması konularında uzlaşıldığı tespitini ifade etti. Ayrıca bu oturumda Moskova Antlaşması'nın bazı maddeleri ile ilgili esaslar da kabul edilmiştir.³⁵

Görüldüğü gibi Sovyet Rusya hükümeti, büyük önem verdiği Batum'u Sovyet Gürcistan'a katmak için başından beri yoğun bir çaba gösterdi. Türk heyeti ise başta Misak-ı Milli'yi ileri sürerek buna karşı çıksa da Rusların Batum'a Sovyet dünyası için yaşamsal bir önem atfettikleri ve en az Türk tarafı kadar ısrarcı oldukları gerçeğiyle karşı karşıya kaldı. Bunun üzerine Ruslarla anlaşmak için bölgedeki Müslüman halkın dinlerini ve kültürlerini özgürce yaşaması, bölgede otonom bir idare olması, Batum'dan azami surette iktisadi yarar sağlanması koşullarıyla Batum'un Gürcistan'a terkini kabul etmek durumunda kaldı. Batum iktisadi açıdan önemli bir liman olsa da Misak-ı Milli'nin zayıf halkalarından biri olduğu anlaşılmaktadır. İleride bahsedeceğimiz Türk ordusunun daha önce işgal ettiği Ahıska ve Ahılkelek için de bu durum geçerlidir. Kazım Karabekir Paşa'ya göre buralarda yaşayan halkın çoğunluğu, gayrimüslim olmaları nedeniyle Türkiye'nin lehinde değillerdi. Yine Batum şehri halkı da esasen o güne kadar Bolşevikler tarafından çok iyi hazırlanmışlardı.³⁶ Dolayısıyla Türkiye'nin tutunmasının zor görüldüğü Batum, Ahıska ve Ahılkelek'in Gürcistan'a bırakılması kabul edilmiştir.

2.3.3. Müzakereler Sırasındaki Gelişmeler

³⁵ Çerçiçenkina, **a.g.e.**, s. 46-55.

³⁶ Kazım Karabekir Paşa'dan Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne Kars'tan 14 Mart 1921 Tarihli Şifre, **ATASE İSH** 617-143aa.

Bu dönemde gelişen başka olaylar da konferansa gölge düşürecek niteliktedir. Öncelikle Kızıl Ordu'nun Gürcistan'ı işgal ettiği haberlerinin gelmesi üzerine Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey'in "*Gürcü hükümetin Ankara'da bulunan ve sulh akdi salâhiyetini hâiz olan heyet-i murahhasasıyla alakadar bulunacağımız tabiidir*" sözlerine dikkat çekmeliyiz.³⁷ Bunun anlamı Ankara Hükümeti'nin Gürcistan'da Bolşeviklerin kuracağı hükümeti değil, mevcut Menşevik hükümeti tanımaya devam edeceğiydi. Bunun bir uzantısı olarak resmi konferansın başlamasından kısa bir süre sonra Çiçerin 2 Mart'ta Ali Fuat Paşa'ya Türk ordusunun eski Gürcü hükümetiyle yapılan anlaşmaya dayanarak Ardahan ve Artvin'i işgal ettiğini bildiren bir telgraf aldıklarını bildirdi.³⁸ Ali Fuat Paşa ise cevabında Ankara Hükümeti'nin hiçbir Gürcistan hükümeti ile herhangi bir anlaşma imzalamadığı konusunda teminat veriyor, Gürcistan'la olan ilişkilerin sadece komşuluk ilişkilerinden ibaret olduğunu bildiriyordu. Ayrıca Ardahan ve Artvin'in işgali hakkında bir bilgi almadığını ve böyle bir durum olsa bile Misak-ı Milli'nin doğal bir sonucu olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade ediyordu. Ardahan ve Artvin'de Türk işgalinin Menşevik hükümet güçleriyle çatışan Gürcü işçilerine maddi yardım anlamına geldiğini ileri sürdü. Bu haberler "dostluk ve iş birliği ilişkilerinin bunca önemli döneminde" inanılmaya değmez ve kaynağı şüpheli şeylerdi.³⁹ 23 Şubat'ta Şark Cephesi Kumandanlığı'na birliklerin Artvin ve Ardahan'ı ele geçirmesine Gürcü hükümetin protesto ettiğine bakarsak⁴⁰ Ali Fuat Paşa'nın dediği gibi Misak-ı Milli'nin bir sonucu olarak görmek gerekir. Yine de Ali Fuat Paşa, Sovyet liderlerinde oluşabilecek Türkiye'nin Menşevik Gürcü Hükümeti'yle anlaşma yaptığı düşüncesini en başından izale etmek istemiştir.

İlerleyen günlerde Kafkaslarda daha önemli gelişmeler oldu. Londra Konferansı sırasında, 4 Mart'ta, Bekir Sami Bey, Londra'da İngiltere Başbakanı Lloyd George ile görüşerek, Sovyet Rusya'ya karşı bir Kafkas Federasyonunun kurulmasını önerir. Kızıl Ordu tarafından askeri işgal altında olan Menşevik hükümeti, bunun ilk

³⁷ Ahmet Muhtar Bey'den Ali Fuat Paşa'ya Bakü'den 21 Şubat 1921 Tarihli "Müstacel" Yazı, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. I, s. 16, belge no: 2.

³⁸ Çiçerin'den Ali Fuat Paşa'ya 2 Mart 1921 Tarihli Nota, Yerasimos, **a.g.e.**, s. 303, belge no: 80. Şark Cephesi Kumandanlığı'na bağlı birlikler 23 Şubat 1921'de Ardahan ve Artvin'i Türk topraklarına geri kazandırmıştı.

³⁹ Ali Fuat Paşa'dan Çiçerin'e 3 Mart 1921 Tarihli Yazı, **a.e.**, s. 304, belge no: 81.

⁴⁰ Serpil Sürmeli, **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2001, s. 645-647.

adımı olarak Ankara Hükümeti'nden Türk sınırına yakın olan Ahıska ve Ahılkelek'i işgal etmesini ister. Bu talebi hem Gürcülerin Ankara Sefiri Simeon Mdivani hem de Tiflis'in Bolşeviklerin eline geçmesi üzerine Menşevik hükümetiyle birlikte Kutayis'e çekilen Gürcistan temsilcisi Kazım Bey tekrarlar. Türk Hükümeti de 8 Mart'ta bu talebi kabul eder ve Ahıska ve Ahılkelek Türk birliklerince işgal edilir. Ahmet Muhtar Bey, 16 Mart'da gönderdiği şifresinde, Ali Fuat Paşa'dan Sovyet Hükümeti'ne işgalin sadece askeri mahiyette olduğu, Gürcü memurların makamlarında kaldığı ve sebebinin ise Türkler ve Müslümanlarla meskûn olan bu bölgenin halkının harp dolayısıyla hicret etmeleri veyahut büyük zararlara uğramaları olarak anlatmasını ister.⁴¹ Ahıska ve Ahılkelek'in yanında 11 Mart'da Batum da Türk birlikleri tarafından işgal edilir. Bunda özellikle Gürcistan temsilcisi Kazım Bey etkili olur. Kazım Karabekir Paşa ise en başından bu işgallere karşı çıkmıştır. Ankara Hükümeti'nin bu süreçteki tutumu ise o sırada devam eden Moskova müzakerelerinden haber alınamaması ve Gürcistan işgal edilirken Batum toprağının Misak-ı Milli'de yer alması nedeniyle Kızıl Ordu'nun orayı da muhtemel bir işgali sonucu sonradan geri dönülemez bir oldubittiye bırakmak istememesinden kaynaklanır. Bu işgaller sürecinde Türk ve Kızıl Ordu birlikleri kendilerine verilen talimat doğrultusunda çatışmadan kaçınır. Yalnız 17 Mart'tan itibaren Batum'da yerel Bolşeviklerin çıkardığı Türk birlikleri ile bir çatışma olacaktır ama Moskova Antlaşması imzalandığı haberi gelmesi üzerine Kazım Karabekir Paşa 23 Mart'ta çekilme emri verecek ve antlaşma gereği Batum Gürcistan'a bırakılacaktır.⁴²

Bu dönemde önemli sorunlardan biri Ankara-Moskova arasında iletişimdi. Özellikle Moskova Sefareti ile Ankara arasındaki haberleşmede sıkıntı vardı. Gönderilen şifreler ve telgraflar ya “pek müşkilatla hall” edilebiliyordu ya da geç ulaşıyordu. Moskova'daki Türk heyetinin gönderdiği telgraflar Ankara'ya ulaşmıyordu. Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey 4 Mart'ta Çiçerin'e gönderdiği yazıda Moskova'daki Türk temsilcilerden henüz herhangi bir haber alamadıklarını, mahkum oldukları bu habersizlikten ne kadar rahatsızlık duyduklarından bahsetti. Bu

⁴¹ Ahmet Muhtar Bey'den Ali Fuat Paşa'ya 16 Mart 1921 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. I, s. 44, belge no: 12.

⁴² Konuyla ilgili ayrıntılar için bkz.: Sürmeli, **a.g.e.**, s. 652-703.

konuda Ahmet Muhtar Bey, Çiçerin'den Türk heyetiyle telgrafla haberleşme işini bir düzene sokmasını rica etti. Bağlantı şöyleydi: Bakü – Karakilise, Kars veya Bakü – Tiflis – Kars veya nihayet Tuapse radyo istasyonu üzerinden.⁴³ Çiçerin ise söz konusu telgrafları Ankara Hükümeti'nin henüz alamamış olmasında hayret edecek bir şey olmadığını, çünkü telgrafların ancak 27 Şubat tarihinden sonra düzenli bir biçimde ulaştırılmaya başlandığını ilettili. Trabzon radyo – telgrafının güçsüz olmasından, öte yandan da Kafkasya'daki kargaşalık yüzünden ara istasyonların çoğunun düzenli çalışmadığını ve bu nedenle telgrafların Ankara'ya normal sürede ulaşmasının mümkün olmadığını açıkladı. Bundan böyle, 8 Mart'tan itibaren, Türk heyetinin bütün telgraflarının hiç gecikmeden gönderileceğini bildirdi. Nijni – Novgorod radyo istasyonu, ilk gönderilen telgrafların Rostov üzerinden Trabzon'a ulaştırılacağını bildirmişti. Bakü telgraflarından alınan habere göre, birkaç telgraf Karakilise'ye ulaştırılmıştı. Çiçerin, Türk heyetinin bildirilerinin Ankara'ya en kısa bir zaman içinde ulaşması için ellerinden geleni yaptıklarını ilettili.⁴⁴ Aslında Moskova cephesi de Ankara ile iletişim kurmakta güçlük yaşamaktaydı. Çiçerin, Moskova Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nın imzalanmasını tebrik etmek istediğinde bile Sovyet radyo istasyonlarının Sivas ve Ankara radyo istasyonları ile bağlantıya geçmeye çalıştığını söylemekte ancak başaramadığından yakınmaktadır. Ankara Sefiri Mdivani'ye *“onların bizi dinlemelerini ve cevap vermelerini sağlamak mümkün değil midir?”* diye soruyordu.⁴⁵

Aynı zamanda Londra Konferansı'ndan da haberler geliyordu. Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey, Çiçerin'e Londra'da devam eden müzakereler ile ilgili de bilgi vermişti. Buna göre Türk heyetine yine Sevr Antlaşması'nın imzalanması önerilmişti. Türkiye'den doğu sınırları konusunu konferansın yargısına bırakması, ülkedeki yabancı finans kontrolüne evet denmesi isteniyordu.⁴⁶ Sonuçta İtilaf Devletleri Türkiye'ye yine aynı emperyalist tutumla yaklaşıyordu. Kazım Karabekir Paşa da 14

⁴³ Ahmet Muhtar Bey'den Çiçerin'e 4 Mart 1921 Tarihli Yazı, Yerasimos, **a.g.e.**, s. 307, belge no: 83.

⁴⁴ Çiçerin'den Ali Fuat Paşa'ya 8 Mart 1921 Tarihli Nota, **a.e.**, s. 308, belge no: 84.

⁴⁵ Çiçerin'den Mdivani'ye 29 Mart 1921 Tarihli Telgraf, Kolesnikov, **Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri: Türk-Sovyet İlişkilerinin Kuruluşunun 90. Yılı**, s. 105, belge no: 3.

⁴⁶ Ahmet Muhtar Bey'den Çiçerin'e 3 Mart 1921 Tarihli Nota, Yerasimos, **a.g.e.**, s. 305, belge no: 82.

Mart'ta Ankara'ya gönderdiği yazıda Londra'da Türkiye'nin meşru taleplerini hiçbirinin kabul edilmediğini, bunun aksine Sevr Antlaşması'nın en ağır şartlarının uygulanmak istendiğini, Ankara Hükümeti'nin İtilaf Devletleri'nden hiçbir iyilik görmeyeceğini, mezkûr devletlerin kastının eskiden olduğu gibi Türk milletini istiklalden mahrum etmek olduğunun açıkça anlaşıldığını yazmıştır. Bu halde Kazım Karabekir Paşa'ya göre, Türk Hükümeti o güne kadar takip ettiği Doğu politikasına devam etmeli, Sovyet Rusya Hükümeti ile dostluk üzere yaşamalı ve birlik olarak İtilafçılar ve özellikle İngilizler aleyhindeki mücadelelerini sürdürmeliydi.⁴⁷ Ancak Türk-Sovyet ilişkilerini etkileyebilecek önemli bir pürüz de ortaya çıkmıştı. Londra'daki Türk heyetinin başkanı Bekir Sami Bey'in faaliyetleri ile ilgili Sovyet liderler haberler almaya başlamıştı. Çiçerin 12 Mart'ta, "Information Presse Française"ın 12.3, 12.30 tarih ve 195 sayılı radyo telgrafından şunları öğrendiğini Ali Fuat Paşa'ya iletmekteydi:

"Bekir Sami Londra'da 'Petit Journal' gazetesi ile yaptığı görüşme sırasında, Fransız-Türk anlaşmasının imzalanmasından dolayı büyük memnuluk duyduğunu belirtirken, Türklerin bütün elde etmiş olduklarını Fransa'ya ve özellikle Briand'ın alicenaplığına borçlu olup, bu iyiliği hiçbir zaman unutmayacaklarını ve savaş sırasında Fransa'ya saldırmakla hata yapmış olan Türklerin artık adaletin ve uygarlığın savunucusunun kimin olduğunu iyice seçebileceklerini açıklamıştır. Bekir Sami, bu anlaşmanın, Fransa'yı Müslüman devletlerden en uygar ve en şanlısı olarak gören Müslüman dünyasını derinden derine etkileyeceğini de söylemiştir. Sözlerini bitirirken, Fransa'nın Doğu Avrupa'daki nüfuzunu kat kat artıracak olan Türkiye-Polonya-Romanya ittifakının da kurulduğunu görmekten mutlu olacağını ifade etti."⁴⁸

Fransa, Polonya ve Romanya'yı kendisine karşı düşmanca politikaların odağında gören Sovyet Rusya'nın bu açıklamalardan son derece rahatsızlık duyduğu açıktır. Çiçerin, Türk-Sovyet dostluk anlaşması üzerinde birçok madde son haline bürünmek üzereyken böyle bir haber gelmesinin durumu çok sıkıntıya sokabileceğini

⁴⁷ Kazım Karabekir Paşa'dan Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne Kars'tan 14 Mart 1921 Tarihli Şifre, **ATASE İSH** 617-143.

⁴⁸ Çiçerin'den Ali Fuat Paşa'ya 12 Mart 1921 Tarihli Nota, Yerasimos, **a.g.e.**, s. 311, belge no: 86.

ifade ediyordu. Ankara Hükümeti'ni temsil eden Bekir Sami Bey'in faaliyetleri tamamen Sovyet Rusya'ya karşıydı ve özellikle yapılıyor gibiydi. Çiçerin, Bekir Sami Bey'in kimi, İstanbul'u mu yoksa Ankara'yı mı temsil ettiğini, Ankara'yı temsil ediyorsa arada bir rota değişikliğinin mi olduğunu sormuştur.⁴⁹ Ali Fuat Paşa cevabında Bekir Sami Bey'i aradan çıkararak Çiçerin'in dikkatini esas olarak Türk heyetinin Moskova'da bir konferansta bulunmak üzere bulunduğuna çekmeye çalıştı. Ortak düşmanlar olan Batılı kapitalistler her fırsattan yararlanarak konferansın çalışmalarına engel olmak veya konferansı baltalamak için yoğun faaliyetler geliştirmekteydi. Ali Fuat Paşa Bekir Sami Bey'e atfedilen açıklamaları bu faaliyetlere bağlamaya çalıştı. Daha 8 Mart'ta Çiçerin bizzat İngiliz basınında yoğunlaşan birtakım yalan ve sansasyonel haberlerden söz etmiş, Rusya'da olup bitenler hakkında İngiltere Dışişleri Bakanlığınca yayınlanan resmi ve aslı astarı olmayan bildirimlere işaret etmiş, Ali Fuat Paşa'ya ortak çıkarların gereği olarak Londra'ya Bekir Sami Bey'e bunların tezkibinin gönderilmesini önermişti. Ali Fuat Paşa, Bolşevik Rusya'nın en azılı düşmanı olan ülkede yapılan açıklamaların, Moskova Konferansı'nı baltalamak için tezgahlanan bir yalan olabileceğine dikkat çekmeye çalışıyordu. Hükümetlerin anlaştıkları gibi, durumda değişiklik veya İtilaf Devletleri ile yeni görüşmelere başlanmasında birbirlerine bilgi vermek konusuna gelince; Ankara Hükümeti bu taahhüdünü hiçbir zaman ihlal etmiş değildi. Ankara Hükümeti en son 7 Mart'ta Çiçerin'e Londra Konferansı sırasında İtilaf Devletleri tarafından yapılan önerileri bildirmişti. Bu tür üzücü yayınlara kesinlikle son vermek için en iyi çare, iki tarafı Batı kapitalizmine ve emperyalizmine karşı savaşta pekiştirecek anlaşmanın en kısa bir zamanda imzalanmasıydı.⁵⁰

Tüm bu süreç boyunca Türk heyeti ile Sovyet yetkililer arasında görüşmeler devam ederken Sovyetlerin de İngilizlerle bir anlaşma imzalamak üzere olduğunu biliyoruz. Bu dönemde Sovyet liderler İngilizlerle görüşmeler yaptıkları gibi doğuda da bir açılım gerçekleştirmiş ve 26 Şubat 1921'de Sovyet-İran anlaşması, 28 Şubat'ta da Sovyet-Afgan anlaşması imzalanmıştır.⁵¹ Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu

⁴⁹ A.b., s. 311-312.

⁵⁰ Ali Fuat Paşa'dan Çiçerin'e 13 Mart 1921 Tarihli Yazı, a.e., s. 313, belge no: 87.

⁵¹ Carr, a.g.e., C. III, s. 272.

durum Sovyetlerin devrimi ihraç etme politikasından Rusya’da devrimi yerleştirme politikasına geçişin yansımalarıydı. Sovyet-Afgan anlaşması iki ülke arasında diplomatik ilişkiler kuruyor ve böylece Sovyetler Afganistan’ın bağımsız bir devlet statüsüne sahip olduğunu açıkça onaylıyordu. Taraflar “doğu halklarının kurtuluşu” konusunda fikir birliği içinde olduklarını beyan ediyorlardı. Sovyet Rusya, Afganistan’ın 19. yüzyılda baskı altında Rusya’ya ve Buhara’ya bıraktığı topraklarda plebisit yapılmasını ve sonuç o yönde çıkarsa Afganistan’a geri vermeyi vaat etmişti. Teknik ve finansal yardım sözleri de verilmişti.⁵² Sovyet-İran müzakereleri ise kış boyunca sürmüştü, 26 Şubat 1921’de anlaşma imzalanmıştı.⁵³

2.3.4. Moskova Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması’nın İmzalanması

Moskova Konferansı’nın siyasi komisyonunun 12 ve 14 Mart tarihli oturumlarında maddeler üzerinde müzakereler yapılmış ve anlaşma son halini 16 Mart’ta almıştır.⁵⁴ Yusuf Kemal Bey’in hatıratında belirttiğine göre “Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk Antlaşması” 18 Mart günü özel merasimle imza edilmiştir. Bir yıl önce 16 Mart 1920’de İngilizlerin İstanbul’u işgali olayına misilleme yapmak ve İngilizlerle yaptıkları ticaret anlaşmasından dolayı Sovyetlerin de işine geldiği için anlaşmanın altına 18 Mart değil İstanbul’un işgalinin yıldönümü olan 16 Mart tarihi konuldu.⁵⁵ Ali Fuat Paşa ise hatıratında Moskova Antlaşması’nın 16 Mart günü merasimle imzalandığını, aynı gün Londra’da Rusya ile İngiltere arasında bir ticaret antlaşması yapıldığını, Çiçerin’in özel ricası üzerine antlaşmanın imza tarihi değiştirilmemek şartıyla iki gün sonra, yani 18 Mart’ta neşir ve ilanına müsaade edildiğini yazmaktadır.⁵⁶ Ancak Moskova Antlaşması’nın Yusuf Kemal Bey’in belirttiği gibi 18 Mart’ta imzalandığını söyleyebiliriz. Çünkü İsmail Suphi Soysallı Bey’in ileride

⁵² A.e., C. III, s. 273-274.

⁵³ Carr’a göre Sovyet-İran anlaşması, Sovyetlerin bu dönemde üç doğu ülkesi -Türkiye, İran, Afganistan- ile yaptığı anlaşmalar arasında en ayrıntılı olanıydı. Bu İran’ın Sovyet Rusya’nın dış ilişkilerinde ne denli önemli bir yer tuttuğunu göstermekteydi. Sovyet-İran anlaşmasının gelişimi ve maddeleri ile ilgili bkz.: a.e., C. III, s. 274-276.

⁵⁴ Çerçiçenkina, a.g.e., s. 56-86.

⁵⁵ Tengirşenk, a.g.e., s. 230.

⁵⁶ Cebesoy, a.g.e., s. 150.

aktardığımız 19 Mart tarihli şifresinde antlaşmanın “dün gece” imzalandığını zikretmesi bunun kesin bir kanıtı niteliğindedir. Yine de antlaşmanın altına neden 16 Mart tarihi konulduğu tartışma konusudur. Bülent Gökay’a göre Çiçerin, Moskova Antlaşması’nın tarihinin İngiliz-Sovyet Ticaret Antlaşması’nın tarihiyle aynı olmasını kabul ederek Türk tarafının güvenini tazelemek istemiş olabilir.⁵⁷

Moskova Antlaşması 16 maddeden oluşmaktadır ve zeyilleri hariç şöyledir:

“Milletlerin uhuvveti esasını ve akvamın kendi mukadderatını serbestçe tâyin etmek hakkını tanımakta müttehit olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetiyle Rusya Şûrâları Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti tevessü ve istilâ siyasetine karşı olan mücadelelerindeki tesanütlerini ve iki milletten birine vâki olan müşkülâtın diğerinin vaziyetini de vahim kılacağını bilmüşahede aralarında daima münasebat-ı muhadenetkâranenin ve her iki milletin menafi-i mütekaiblesine müstenit devamlı revabit-ı dostanenin caygir olmasını görmek arzusuyla mütehassis olarak bir Muhadenet ve Uhuvvet Ahitnamesi âkline karar vermişler ve bu hususta murahhaslarını tâyin etmişlerdir.

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ HÜKÜMETİ

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti İktisat Vekili ve bu Meclis’te Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal Bey ve Hükümet-i mezkûre Maarif Vekili ve Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde Sinop Mebusu Doktor Rıza Nur Bey ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Sefir-i Kebiri ve Meclis-i mezkûrun Ankara Âzası Ali Fuat Paşa.

RUSYA ŞÛRALARI FEDERATİF SOSYALİST CUMHURİYETİ HÜKÜMETİ

Umur-u Hariciye Halk Komiseri ve Umum Rusya Merkez İcra Komitesi Âzası Jorj Çiçerin ile Umum Rusya Merkez İcra Komitesi âzasından Celâl Korkmazof;

Murahhasin-i müşarünileyhim usulüne muvafık bulunan salâhiyetnamelerini badetteati mevad-ı âtiyeyi kararlaştırmışlardır:

Madde 1 – Tarafeyn-i müteakideynin her biri tarafeynden birine tahmil olunmak istenilen muahede-i sulhiye veya diğer bir beyneddüvel senedi tanımamayı esas olarak kabul eder. Rusya Şûrâları Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti elyevm Büyük Millet Meclisi tarafından temsil edilmekte olan Türkiye Hükümet-i Milliyesi canibinden tanınmamış Türkiye’ye ait hiçbir beyneddüvel senedi tanımamağı kabul eder. İşbu

⁵⁷ Bülent Gökay, **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, çev. Sermet Yalçın, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2006, s. 138.

muahedede mezkûr “Türkiye” tâbiriyle 28 Kanunusani 1336 (1920) de İstanbul’da münakit Meclis-i Mebusan tarafından tanzim ve bilcümle devletlerle matbuata tebliğ olunan Misak-ı Milli’nin ihtiva ettiği arazi kastedilmiştir.

Türkiye’nin şimal-i şarkî hududu Bahr-i Siyah sahilinde kâin (Sarp) karyesinden başlayarak “Hedismeta” dağı – “Şavşat” dağının hatt-ı taksimi meyahı – “Kani” dağından geçen – oradan daima Ardahan ve Kars Sancaklarının hudud-u idariye-i şimaliyesini – Arpa çayı ve Aras talveğini takip ederek aşağı Karasu mensabına vâsıl olan hat ile tâyin olunmuştur.

(Hudud-u tafsilâtı ve buna müteallik mesail için 1 (A) ve (B) zeyillerine ve tarafeyn-i âkideynce mûmza haritaya müracaat).

TÜRKİYE

Madde 2 – Evvelâ: İşbu maddede tahsis ve tâyin olunan mahal ahâlisi her cemaatin dinî ve harsî hukukunu temin ve mahall-i mezkûreye ahalinin arzularına muvafık bir usulü tasarruf arazi ithaline imkân bahşedecek vâsi bir muhtariyet-i idâriyeye nail olmak.

Saniyen: Batum limanı tarikiyle Türkiye’ye giden veya gelen bilcümle mevat ile eşya-yı ticariyenin gümrük resmine tabi tutulmayarak bilâmüşkülât ve mevani bilcümle rüsum ve tekâliften muaf olarak serbest bir surette imrarı hakkı, her nevi masarif-i hususiyeden müstesna olarak Batum limanından istifade hakkıyla birlikte Türkiye’ye temin edebilmek şartıyla işbu muahedenin birinci maddesinde gösterilen hududun şimalinde bulunan ve Batum livasına ait olan arazi ile Batum limanı ve şehri üzerlerindeki hakk-ı metbuiyeti Gürcistan’a terke rıza gösterir.

Madde 3 – Tarafeyn-i müteakideyn işbu muahedenin 1 (S) işaretli zeylinde tâyin ve tasrih olunan hudut dâhilindeki Nahçıvan kıt’asının, hâiz olacağı hakk-ı himayeyi bir Devlet-i saliseye asla terk etmemek şartıyla Azerbaycan himayesinde muhtar bir arâzi teşkil eylemesi hususunda itilâf etmişlerdir.

Nahçıvan arazisinin, Aras talveğinin şarkı ile Tağna Dağı (3829) – Veli Dağ (4121) – Bağırşak (6587) – Kömürlü Dağ (6930) – hattı arasına sıkışmış müsellesi mıntıkasında, arazi-i mezkûrenin Kömürlü Dağ (6930) dan başlayıp Saray Bulak (8071) – Ararat İstasyonundan geçerek Karasu’nun Aras’a munsap olduğu noktada nihayet bulan hatt-ı hududu Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan murahhaslarından mürekkep bir komisyon marifetiyle tashih olunacaktır.

Madde 4 – Tarafeyn-i müteakideyn Şark milletlerinin harekât-ı milliye-i istihlâskâranesi ile Rus erbab-ı mesaisinin yeni bir nizam-ı içtimai için olan mücâdelesî beynindeki tekarünü bilmüşahede işbu akvamın hürriyet ve istiklâle olan haklarını ve arzu ettikleri şekl-i hükümet ile idâre olunmak salâhiyetlerini resmen tasdik ve teyit eyler.

Madde 5 – Boğazların bilcümle akvamnın münakalât-ı ticariyesine küşadını ve bu hususta serbesti-i müruru teminen tarafeyn-i müteakıdeyn Karadeniz ve Boğazların tabi olacağı nizamnamenin ihzar-ı kat'isini düvel-i sahiliye murahhaslarından mürekkep olarak bilâhare teşekkül edecek bir konferansa tevdi muvafakat ederler. Şu kadar ki mezkûr konferanstan sâdir olacak mukarreratın Türkiye'nin hâkimiyet-i mutlakasına ve Türkiye ile payitahtı olan İstanbul şehrinin emniyetine bir gûna hâle iras etmemesi şarttır.

Madde 6 – Tarafeyn-i müteakıdeyn iki memleket arasında şimdiye kadar akdolunan bilcümle muahedatın kendi menâfi-i müteakıdeyle tetabuk etmediğini tasdik ederler. Binaenaleyh işbu muahedatın keenlemyekün ve münfesih olduğu hususunda tarafeyn-i müteakıdeyn müttehittir. Rusya Şûraları Federatif Cumhuriyeti Hükûmeti Türkiye ile Çar Hükûmeti arasında evvelce münakit beynelmilel senedata müstenit mali vesair her nevi taahhüdattan kendisine karşı Türkiye'nin beri olduğunu bilhassa beyan eyler.

Madde 7 – Rusya Şûraları Sosyalist Federatif Cumhuriyeti Hükûmeti kapitülasyonlar usulünün her memleketin inkişaf-ı millisinin serbesti-i cereyanı ve hukuk-u hükümanisinin tamâmi-i icrasıyla kabili te'lif bir usul olmadığını bi't-tasdik Türkiye'de bu usul ile herhangi bir suretle münasebettar olan her nevi muamelâtın ve hukukun icra ve istimalini keenlemyekün ve mülga addeyleyler.

Madde 8 – Tarafeyn-i müteakıdeyn arazileri dâhilinde taraf-ı diğer memleketin veyahut aksam-ı memalikinden birinin hükûmeti vazifesini deruhte iddiasında bulunan teşkilat ve tecemmuatın teşekkülü veya ikametini ve diğer memlekete karşı mücadele maksadında bulunan tecemmuatın ikametini kabul etmemeyi taahhüt ederler. Türkiye ve Rusya, Kafkasya Sovyet Cumhuriyetlerine karşı da muamele-i müteakıdeyle şartıyla aynı taahhütte bulunurlar. Şurası mukarrerdir ki işbu maddede mezkûr Türkiye arazisi doğrudan doğruya Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin idâre-i mülkiye ve askeriyesi tahtında bulunan arazidir.

Madde 9 – İki memleket arasında münasebatın adem-i inkıtasını teminen tarafeyn-i müteakıdeyn sür'at-i mümkününe ile şimendifer, telgraf ve sâir münakalâtın muhafaza ve tekemmülü ve iki memleket arasında bilâmüşkülât eşhas ve eşyanın serbesti-i imrarının temini için tedabir-i lâzımının müttehiden ittihazını taahhüt ederler. Şurası mukarrerdir ki yolcuların ve eşya-yı ticariyenin girip çıkmasında memleketeynden her birinde cari kavanin ve nizâmat harfiyen tatbik edilecektir.

Madde 10 – Tarafeyn-i müteakıdeynden birinin taraf-ı diğer arazisinde sakin tabaaları mukim oldukları memleket kavanininden mütevellit hukuk ve vezaif esasına müsteniden muamele göreceklendir. Fakat Müdafaa-i Milliyeye ait kavanin ve nizamat müstesna olup anlara tabi tutulmayacaklardır. Hukuk-ı aileye, verasete ve ehliyeteye ait mesailde de tarafeyn tebaası işbu madde ahkâmından istisna edileceklerdir. Mevadd-ı mezkûre bir hususî itilâfname akdiyle hallolunacaktır.

Madde 11 – Tarafeyn-i müteakideyn her iki memlekette birinin diğeri memleket arazisinde sakin tebaaları hakkında en ziyade nail-i müsaade millet muamelesi tatbikine muvafakat ederler. İşbu madde ahkâmı Türkiye'nin müttefikleri bulunan Müslüman devletleri tebaalarıyla Rusya'nın müttefikleri olan Sovyet Cumhuriyetleri tebaalarına ait hukuk da tatbik edilmez.

Madde 12 – 1918 senesinden evvel Rusya aksamından iken üzerlerinde Türkiye'nin hakk-ı hâkimiyeti olduğu Rusya Şûralar Sosyalist Federatif Cumhuriyeti Hükûmeti tarafından işbu muahede ile tasdik olunan aksam-ı arazi ahalisinden her biri Türkiye'yi serbestçe terk edebilecek ve birlikte eşya ve emvalini veya nukudunu götürebilecektir. İşbu muahede ile Türkiye tarafından hakk-ı metbuiyeti Gürcistan'a terk edilen Batum arazisi ahalisinden her biri dahi aynı hakkı haizdir.

Madde 13 – Rusya bilcümle harp esirleriyle sivil üseradan Kafkasya ve Avrupa-yı Rusi'de bulunanları işbu muahedenin imzası tarihinden itibaren üç ay zarfında, Asya-yı Rusi'de bulunanları altı ay zarfında masarifi Rusya tarafından tesviye olunmak üzere Türkiye'nin Şark-ı Şimalî hududuna kadar sevk ve iadeyi taahhüt eder. El'an Türkiye'de bulunan Rus harp esirleriyle sivil üserası hakkında da Türkiye aynı taahhütte bulunur. Bu sevk ve iadenin tafsilatı işbu muahedenamenin imzasını müteakip hemen aktedilecek hususî bir mukavele ile tâyin olunacaktır.

Madde 14 – Tarafeyn-i müteakideyn mümkün olduğu kadar az bir müddet zarfında bir konsolosluk mukavelesiyle işbu muahedenin mukaddemesinde zikrolunup iki memleket arasındaki münasebat ve revabıtın takviyesine hadim iktisadi, malî ve sâir mesâili tanzim edici itilâfat akdine muvafakat ederler.

Madde 15 – İşbu Türk ve Rus muahedesinde Cenubî Kafkas Cumhuriyetlerine ait olarak mezkûr bulunan mevaddın Türkiye ile işbu Cumhuriyetler arasında akdolunacak muahedatta mecburiyûlkabul olması için salifüzzikr Cenubî Kafkas Cumhuriyetleri nezdinde teşebbüsât-ı lâzımede bulunmayı Rusya taahhüt eder.

Madde 16 – İşbu muahede muamele-i tasdikiyeye tabi tutulacaktır. Tasdiknâmeleri sür'at-i mümkününe ile Kars'ta teati olunacaktır. İşbu muahede, onüçüncü maddesi müstesna olmak üzere tasdiknamelerin teatisi tarihinden itibaren mer'i olacaktır.

Tasdiklanılmekal salifüzzikr murahhaslar işbu Muahedeyi imza ve tahtim etmişlerdir.

İşbu Muahede nüshateyn olarak Moskova'da bin üç yüz otuz yedi (bin dokuz yüz yirmi bir) senesi Martın on altıncı günü tanzim olunmuştur.

Yusuf Kemal Rıza Nur Ali Fuat

Birinci maddede iki devletin birbirlerine karşı olan anlaşmaları tanımaması ile beraber TBMM tarafından onaylanmamış Türkiye'ye ait hiçbir anlaşmanın tanınmaması da kabul ediliyordu. Sovyet Rusya'nın bu madde ile beraber Misak-ı Milli'yi tanıdığı da resmen tasdik edilmiştir. Ancak Batum Gürcistan'a bırakılmak üzere Türkiye'nin kuzeydoğu sınırlarında birtakım düzenlemeler yapılmıştır. İkinci maddede Batum'da yaşayan halkın dini ve kültürel faaliyetlerini özgürce yapabilmesi, orada bir muhtariyet idaresinin olması, Türkiye'nin Batum limanından her türlü vergi ve harçtan muaf olarak yararlanması güvence altına alınıyordu. Üçüncü maddede Nahçıvan'ın Azerbaycan himayesinde muhtar bir arazi olması karara bağlanmıştır. Dördüncü madde doğu milletlerinin hürriyet ve istiklale olan hakları ile istedikleri hükümet şekli ile idare olunmak yetkilerini resmen tasdik ve teyit etmektedir. Boğazlarla ilgili beşinci madde boğazları bütün ülkelerin ticari gemilerine açmakta ve Karadeniz ile Boğazların tabi olacağı nizamnamenin hazırlanması işini Karadeniz'e sahili olan devletlerle yapılacak bir konferansa bırakmakla birlikte Türkiye'nin mutlak hakimiyetini ve İstanbul'un güvenliğini garanti altına almaktadır. Altıncı maddeye göre Türkiye'nin daha önce Çar hükümetiyle yaptığı bütün anlaşmalar olmamış gibi sayılacak ve feshedilecekti. Türkiye bu anlaşmalarla ilgili her türlü taahhütten serbest sayılacaktı. Yedinci maddede Sovyet Rusya kapitülasyonları tamamen yok saymıştır. Sekizinci madde iki ülkenin birbirlerinin dahilinde zararlı faaliyetlerde bulunmasını engellemektedir. On üçüncü maddeye göre Kafkasya ve Avrupa Rusya'sında bulunan Türk harp ve sivil esirlerinin 3 ay içinde, Asya Rusya'sında bulunan esirlerin ise 6 ay içinde masrafları Rusya tarafından karşılanmak üzere Türkiye'nin kuzeydoğu sınırına kadar sevk ve iadesini Rusya üstlenmektedir. Türkiye de aynı taahhütte bulunmaktadır. Bu on üçüncü maddeye uygun olarak taraflar Moskova'da 28 Mart 1921'de esirlerin iadesi ile ilgili bir sözleşme imzaladılar.⁵⁹ Gördüğümüz gibi

⁵⁸ **Düstur**, Tertip III, C. II, 2. bs., Ankara, Başvekâlet Devlet Matbaası, 1953, s. 72-76.

⁵⁹ Bu sözleşmeyle birlikte Rusya'nın, Moskova Antlaşması tarihinden itibaren üç ay içerisinde Avrupa Rusya'sı ve Kafkaslarda bulunan esirleri, altı ay içerisinde de Asya Rusya'sında bulunan esirleri iade edeceği tekrar teyit edilmiştir. Bu sözleşme herhangi bir tasdik muamelesine tabi olmayıp imzalandığı anda yürürlüğe girmiştir. Sözleşmeyi Türkiye adına Seyfi, Saffet ve Mithat

Moskova Antlaşması maddelerinde silah ya da para yardımı ile ilgili bir bahis yoktur. Para ve silah yardımı daha önce kararlaştırıldığı gibi Sefir Ali Fuat Paşa ile yapılacak gizli mektuplaşmalar vasıtasıyla yapılacak ve bu antlaşmanın bir parçası sayılacaktı. Ayrıca Moskova Antlaşması'nın imza tarihi olan 16 Mart günü Ali Fuat Paşa, Çiçerin'e gönderdiği bir yazıda, Türkiye'nin Rusya'nın politikasından farklı bir politikayı Asya'da takip eden herhangi bir büyük devlet tarafından Türkiye'ye yaklaşmak veya Türkiye ile anlaşmak konusunda yapılacak her öneriyi veya açıklamayı derhal, gecikmeden Rusya Sovyet hükümetine bütün ayrıntıları ile bildirmeyi yükümlendiği iletmıştır. Aynı şekilde Türkiye, yukarıda sözü geçen devletlerin biriyle görüşmeler yapması halinde her seferinde Rus Sovyet hükümetine bilgi vermeyi yükümlenmekteydi.⁶⁰ Çiçerin de aynı gün verdiği cevabında memnuniyetini bildirmiş ve Rus Sovyet hükümetinin de Asya'da, Türkiye'nin politikasından farklı bir politika güden herhangi bir devletçe kendisine yakınlaşma veya anlaşma önerisi ve girişimi yapması halinde bunu derhal ve hiç gecikmeden bütün ayrıntılarıyla TBMM Hükümeti'ne bildirmeyi yükümlendiğini ve Türkiye'ye haber vermeden, Türkiye'nin çıkarlarına değinebilecek herhangi bir anlaşmayı imzalamamayı taahhüt ettiğini iletmıştır.⁶¹ Bu karşılıklı taahhütlere ek olarak, Ali Fuat Paşa Çiçerin'e Rusya ile Türkiye arasındaki samimi iş birliğini sağlamlaştırmak amacıyla TBMM adına, Türkiye'nin dış politikasının genel doğrultusunda Rusya'yı da ilgilendiren değişiklikler yapılmasına karar verildiği takdirde Sovyet Hükümeti'nin haberdar edileceğini bildirdi.⁶² Çiçerin yine aynı gün bunu memnurlukla karşıladığını ve Sovyet Hükümeti'nin de Türkiye'ye aynı taahhütte bulunduğunu bildirdi.⁶³ 6 Nisan'da ise Türkiye ile Rusya arasındaki antlaşmanın imzalanmasından dolayı duydukları memnuniyeti ve "büyük sevinci" Türk hükümetine ilettiler.⁶⁴

Beyler, Rusya adına i. Yakuboviç, A. Sabanin ve A. Yastrebov imzaladılar. **Düstur**, Tertip III, C.II, s. 78-83.

⁶⁰ Ali Fuat Paşa'dan Çiçerin'e 16 Mart 1921 Tarihli Yazı, Yerasimos, **a.g.e.**, s. 322, belge no: 92.

⁶¹ Çiçerin'den Ali Fuat Paşa'ya 16 Mart 1921 Tarihli Nota, **a.e.**, s. 323, belge no: 93.

⁶² Ali Fuat Paşa'dan Çiçerin'e 16 Mart 1921 Tarihli Nota, **a.e.**, s. 320, belge no: 90.

⁶³ Çiçerin'den Ali Fuat Paşa'ya 16 Mart 1921 Tarihli Nota, **a.e.**, s. 321, belge no: 91.

⁶⁴ Mdivani'den Ahmet Muhtar Bey'e 6 Nisan 1921 Tarihli Nota, **a.e.**, s. 360, belge no: 99.

2.3.5. Moskova Antlaşması'nın Onaylanması ve Yürürlüğe Girmesi

16. maddeye göre antlaşmanın yürürlüğe girmesi 13. madde hariç tasdik işlemine tabiydi. Antlaşma önce Meclislerde onaylanacak, sonra tasdiknameler olabildiğince kısa zamanda bir sınır konumunda olan Kars'ta değiş tokuş yapılacak ve antlaşma ancak o tarihten itibaren yürürlüğe girmiş olacaktı.

Moskova Antlaşması'nın Rusça metni Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey'e 21 Mart'ta ulaştı.⁶⁵ Türkiye Büyük Millet Meclisi ise 24 Mart 1921 tarihi itibarıyla antlaşma maddelerinden haberdar olmuştur. Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey o gün yapılan oturumda Moskova Antlaşması'nın 16 maddesini de okumuştur. Dolayısıyla Batum'un Gürcistan'a terk edildiği o gün Meclis tarafından öğrenildi. Ayrıca antlaşmanın Meclis'te onaylanıp Kars'ta değiş tokuş yapıldığı zaman yürürlüğe gireceğini ve bu arada belki bir aydan fazla zaman geçeceğini de açıklamıştı.⁶⁶

Sovyetler bu antlaşmayı 20 Mart'ta onaylamıştır.⁶⁷ Türkiye Büyük Millet Meclisi ise Ahmet Muhtar Bey'in sözlerinin aksine dört ay sonra, 21 Temmuz 1921'de onaylayacaktır.⁶⁸ Önce 11 Temmuz 1921'de onaylanması için Meclis'e sunuldu.⁶⁹ Bu tarih Kütahya-Eskişehir Muharebesi'nin başlamasının ertesi gününe tekabül etmektedir. Antlaşmanın onay metinlerinin Kars'ta teati edilmesi de 22 Eylül'de, yani imzalanmasından 6 ay sonra gerçekleşecektir.⁷⁰ Bu gerçekten de üzerinde durmayı gerektirecek kadar büyük bir gecikmedir. Antlaşmanın 22 Eylül'de Kars'ta onaylı metinlerinin teatisi ile yürürlüğe girdiği de göz önüne alınırsa durum iyice düşünmeye değer hale gelmektedir.

Dikkat çekici olan hususlardan biri, antlaşmanın imzalanmasıyla yürürlüğe girmesi arasındaki 6 aylık dönemin Anadolu'da Türk-Yunan savaşının en kritik

⁶⁵ Ahmet Muhtar Bey'den Çiçerin'e 21 Mart 1921 Tarihli Yazı, **a.e.**, s. 353, belge no: 94.

⁶⁶ **TBMM ZC Devre: 1 Cilt: 9 İçtima: 11 Celse: 2, 24 Mart 1921, s. 204-208.**

⁶⁷ Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele IV: Savaş ve Etnik Temizlik: Yumuşatılmış Sevr Dönemi**, s. 354. Yusuf Kemal Bey de 21 Temmuz tarihli Meclis oturumunda bir mebusun sorusu üzerine Sovyetlerin Moskova Antlaşması'nı 20 Mart'ta tasdik ettiğini söylemiştir. **TBMM ZC Devre: 1 Cilt: 11 İçtima: 53 Celse: 1, 21 Temmuz 1921, s. 331.**

⁶⁸ Moskova Antlaşması 201 kabul, 5 ret ve 1 çekimser oyla tasdik edilmiştir. **TBMM ZC Devre: 1 Cilt: 11 İçtima: 53 Celse: 2, 21 Temmuz 1921, s. 337.**

⁶⁹ **TBMM ZC Devre: 1 Cilt: 11 İçtima: 49 Celse: 1, 11 Temmuz 1921, s. 224.**

⁷⁰ Akşin, **a.g.e.**, s. 355; Yerasimos, **a.g.e.**, s. 339.

safhalarının yaşandığı ve dolayısıyla Türkiye'nin Rus yardımına en çok ihtiyaç duyduğu dönem olmasıdır. Halbuki bu dönemde antlaşma yürürlükte değildir.

Nasıl olmuştu da Sovyet Rusya ile antlaşma yapmaya bu kadar önem verilirken, 16 Mart 1921'de imzalanan antlaşma ancak dört ay sonra onay için TBMM'nin gündemine getirilmişti? Antlaşma 11 Temmuz'da Meclis'e getirildiğinde Kütahya-Eskişehir Muharebeleri bir gün önce başlamış durumdadır. Şüphesiz antlaşmanın daha önce değil de askeri tehdidin yükseldiği bir sırada Meclis gündemine getirilmesi anlamlıdır.

Şimdi bu meseleyle ilgili iki yaklaşıma göz atalım. Sina Akşin, hükümetin Moskova Antlaşması'na ve Rusya'yla ilişkilere verdiği önem sebebiyle, antlaşmanın Meclis'e nispeten daha az tartışma doğurabilecek bir zamanda getirilmesinin tercih edilmiş olabileceğini ileri sürer. Muhtemel itiraz ve tartışma noktası Batum olacaktır ve bu tartışmalar Moskova'yı gücendirebilecektir. Yine Akşin, bir diğer muhtemel sebep olarak itirazların az olacağı düşüncesiyle Yunan saldırısının başladığı ve Sovyet desteğinin daha büyük önem kazandığı bir anda gündeme getirilmiş olabileceğinden bahseder.⁷¹ Ancak Moskova'yı ilgilendiren şeyin TBMM'de antlaşma üzerinde yapılacak sert tartışmalar değil, neticede antlaşmanın onaylanıp onaylanmaması olduğu açıktır. Ayrıca zaten Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey 24 Mart'ta antlaşma maddelerini Meclis'e açıklamıştı. İtirazları azaltmak için Yunan taarruzunun çıktığı bir sırada Meclis gündemine getirildiği düşüncesi de tam yerine oturmamaktadır. Çünkü zaten Türk hükümeti tam da bu muhtemel taarruz sebebiyle Moskova'nın yardım ve desteğini ummaktadır. Bu desteğe resmiyet kazandıracak antlaşmanın taarruzun gelip çatıp da Meclis gündemine getirilmesi gariptir.

Emel Akal ise Ankara'nın, Moskova Antlaşması'nı, Yunan ordusunun Anadolu'da ileri yürüyüşe geçtiği o günlerde, doğu sınırını kesinleştirmek ve Sovyet Rusya'yla tekrar yakın ilişkiler kurmak istediği için onaylamış olabileceğini belirtmektedir. Akal, Ankara'nın bu antlaşmayı Yunanların ileri yürüyüşe geçip 13 Temmuz'da Afyonkarahisar'ı, 17 Temmuz'da Kütahya'yı, 19 Temmuz'da Eskişehir'i işgal ettiği, Trabzon'un Yunan gemileri tarafından bombardıman edildiği, Heyet-i

⁷¹ Akşin, **a.g.e.**, s. 354.

Vekile'nin hükümet merkezini Kayseri'ye taşımaya karar verdiği bir ortamda onayladığının altını çizmektedir.⁷² Tüm bu faktörler elbette antlaşmanın 21 Temmuz'da onaylanmasında etken olmuş olabilir. Ancak bizce öne çıkarılması gereken husus antlaşmanın Meclis'e sunulduğu tarih olan 11 Temmuz'dur. Soru Moskova Antlaşması'nın Yunan taarruzu başlayana kadar dört ay boyunca neden Meclis gündemine getirilmediğidir. Akal soruya cevap vermemekte ve Temmuz'daki gelişmelerin onayı gündemi getirmiş olabileceğini ifade etmekle yetinmektedir.

Antlaşmanın onaylandığı 21 Temmuz günü Meclis'te yapılan tartışmalarda antlaşmanın neden geç geldiği soruldu. O dönem Hariciye Vekili olan ve Moskova'da iken Türk heyetinin reisi olan Yusuf Kemal Bey antlaşma nüshasının Moskova'dan gelişi hakkında bir açıklamada bulunmuştur. Buna göre Yusuf Kemal Bey bunun pek haklı bir soru olduğunu ve antlaşmanın bu kadar geç kaldığından kendisinin de üzüntü duyduğunu belirtmiştir. Yakın bir zamanda Sefir Ali Fuat Paşa ile görüştüğünde bundan dolayı mahcup olduklarını söylemiş. Yusuf Kemal Bey 1 Nisan'da Moskova'dan ayrılmış. Antlaşmayı Bakü'ye kadar kendisi getirmiş. 7 Nisan'da Bakü'ye gelmiş. Kendilerinden iki güç gün sonra askeri müşavir Seyfi Bey hareket etmiş. Yusuf Kemal Bey antlaşmayı kendisine verip göndermiş. Seyfi Bey Tiflis'e gelmiş, orada birkaç gün kalmış, oradan Kars'a gitmiş, Kars'tan da Sarıkamış'a gelmiş, oralarda bir iki gün kalmış, sonra da İbrahim Tali Bey'le beraber Trabzon'a gelmiş. Düşmanın bu gecikmeye isnat edeceği şeylerin hiçbiri varit değildi. Antlaşma özel bir maksatla, gerek siyasi gerek idari özel bir maksatla ertelenmiş değildi. Sırf bazı sebepler antlaşmayı geciktirmişti. Önceki gün mebuslardan biri kendisine "sen niye tehir ettin?" demiş. Yusuf Kemal Bey bu antlaşmayı "iki defa karlar içerisinde giderek akdeden kendisi olduğu halde geciktirenin kendisi olmadığını" belirtmektedir. Ona göre antlaşmanın geç gönderilmesi hiçbir maksada atfedilemezdi.⁷³

Açıkçası Yusuf Kemal Bey antlaşmanın onay için Meclis'e getirilmesi konusunda yaşanan gecikmeyi açıklamakta son derece zorlanmış ve meselenin etrafında dolanarak özle ilgili olmayan ve cevap bile sayılamayacak şeyler söylemiştir.

⁷² Akal, **Moskova-Ankara-Londra Üçgeninde İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri**, s. 468.

⁷³ **TBMM ZC Devre: 1 Cilt: 11 İçtima: 53 Celse: 1, 21 Temmuz 1921, s. 330-331.**

Antlaşmanın neden geç geldiği sorusuna da net bir cevap vermemiş ve hiçbir temeli olmadan gecikmenin özel bir amacı olmadığını anlatmaya çalışmıştır. Hatıratında yayımladığı bir belge gerçekten de Bakü'deyken Moskova Antlaşması'nın iki taraf murahhasları tarafından imzalanmış ve mühürlü Fransızca aslını ve antlaşmayla ilgili diğer birtakım önemli evrakları Bakü'deyken Seyfi Bey'e verdiğini doğrulamaktadır.⁷⁴ Ancak sonra ne olduğunu Yusuf Kemal Bey açıklayamamaktadır. Antlaşmanın onay için Meclis'e 11 Temmuz'da gelmesi anlaşılabilir bir durumdur. TBMM Hükümeti Yunan taarruzu sebebiyle zor durumdadır. Ama dört aylık gecikmeyi anlamak çok zordur. Bu gecikmenin Seyfi Bey'in antlaşma metnini Ankara'ya getirmesinde gecikme olmasıyla açıklamak zordur. Buna dair herhangi bir tartışma ve belge de yoktur. Bu durumda antlaşmanın Ankara'ya Temmuz ayından çok daha önce ulaştığını kabul etmek mantıklıdır. Yusuf Kemal Bey de Meclis'te yaptığı açıklamada Seyfi Bey'in gecikmesi gibi bir duruma değinmemiştir.

Bu altı aylık süreç boyunca Türk-Sovyet ilişkileri tüm hızıyla devam etmekteydi. Peki Moskova Antlaşması'nın hâlâ TBMM tarafından onaylanmaması Sovyet ricali tarafında sıkıntı yaratmadı mı ve bu durum Türk-Sovyet ilişkilerine etki etti mi? Daha müzakereler devam ederken Çiçerin, Lenin'e yazdığı bir mektupta Türklerle mutabakata varılırsa antlaşmanın tasdik edilmesi gerektiği, Türklerin onay için TBMM'ye sunacakları, antlaşmanın tasdikinin tamamen kabul edildiği anlamına geleceği aksi takdirde iptal olmuş olacağı vurgusunu yapmıştır.⁷⁵ 14 Haziran 1921 günü, Ali Fuat Paşa ile yaptığı görüşmede Çiçerin bu meseleyi açıkça dile getirecektir. O günkü görüşmede Çiçerin, Moskova Antlaşması'nın TBMM tarafından bir an önce tasdik edilmesini istemiştir. Ali Fuat Paşa da buna Ankara'nın dikkatine çekmiştir.⁷⁶ Antlaşmanın imzalanmasının üzerinden tam üç ay geçmiş durumdadır. Ancak hâlâ bir girişim yapılmamıştır. Ali Fuat Paşa, 14 Temmuz'da gönderdiği şifresinde Rusların, Moskova Antlaşması'nın tasdik edilmemesini bahane ederek yardımlarını

⁷⁴ Tengirşenk, **Vatan Hizmetinde**, s. 237-238.

⁷⁵ Çiçerin'den Lenin'e 10 Mart 1921 Tarihli Mektup, Kolesnikov, **Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri: Türk-Sovyet İlişkilerinin Kuruluşunun 90. Yılı**, s. 102-103, belge no: 2.

⁷⁶ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 15 Haziran 1921 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. I, s. 206, belge no: 53.

esirgediklerini bildirecektir.⁷⁷ Moskova Antlaşması Meclis tarafından onaylandıktan sonraki süreçte de, Çiçerin Ali Fuat Paşa'yla Ağustos ayında yaptığı bir görüşmede, Moskova Antlaşması'nın Meclisçe tasdik edilmesi üzerine yıllık vaat edilen paranın geri kalanını altın azlığına ve ihtiyaca rağmen yakında gönderebileceklerini düşündüğünü söyledi.⁷⁸ Ali Fuat Paşa Eylül ayında gönderdiği bir raporunda ise antlaşmanın geç onaylanmasının Rusların Türkiye'ye itimat etmek istememelerine yol açtığını söyleyecektir.⁷⁹ Demek ki antlaşmanın tasdik edilip edilmemesi durumu bu süreç içerisinde Türk-Sovyet ilişkilerini de doğrudan etkilemiştir.

Hal böyleyken neden antlaşmanın Meclis'e geç getirildiği ve Moskova Antlaşması'nın imzalanmasından 6 ay sonra yürürlüğe girdiği sorusunun cevabını TBMM Hükümeti'nin Sovyet Rusya'ya bakış açısında ve Türk-Sovyet ilişkilerinin doğasında aramak en mantıklı yol gibidir. Antlaşmanın geç onaylanması Milli Mücadele'yi idare edenlerin dış politikasındaki bir ikiliğin tezahürü gibidir. O ikilik de Batı'ya yaklaşmaya çalışmak mı yoksa Sovyet Rusya'ya mı dayanmak gerektiği idi. Hiç şüphesiz Ankara'nın tüm şartlarının kabul edildiği Batı ile bir anlaşma, komünizm gibi yabancı ve zararlı olarak değerlendirilen bir akımı bünyesinde barındıran Sovyet Rusya ile yapılacak bir anlaşmaya tercih edilirdi. Moskova Antlaşması'nın Meclis'e geç getirilmesi ve bunun Yunan taarruzunun başladığı bir ana denk gelmesi de akla şunu getirmektedir: Ankara bu dönemde hâlâ Batı ile bir yakınlaşmanın olanaklarını aramakta ve Batı'ya gösterdiği ilgiye bir cevap beklemektedir. Muhtemel bir anlaşmayı da tehlikeye atmamak üzere, Sovyet Rusya ile imzalanan anlaşmayı askıda bekletmektedir. Yani bir kere kolunu Sovyetlere kaptırırsa sürekli onlara bağlı kalınabilir ve Batı ile de bir anlaşma mümkün olmazdı. Bir bakıma Ankara Sovyet Rusya'yı feda edecek durumdadır. Ne zaman ki Temmuz ayında Garp Cephesi'nde genel bir Yunan taarruzu baş gösterdi, o zaman Batı'nın

⁷⁷ Ali Fuat Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya, Hariciye Vekaleti'ne ve Şark Cephesi Kumandanlığı'na 14 Temmuz 1921 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. I, s. 261, belge no: 68.

⁷⁸ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne ve Şark Cephesi Kumandanlığı'na 17 Ağustos 1921 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. I, s. 324, belge no: 83.

⁷⁹ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne ve Şark Cephesi Kumandanlığı'na 20 Eylül 1921 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. I, s. 375, belge no: 95.

olumlu bir cevap vermeyeceği iyice belli oldu. O saatten sonra Sovyet Rusya ile resmiyete dökülecek bir anlaşmadan sakınmaya gerek kalmamıştı.

Bununla birlikte bu meselede Ankara Hükümeti'nin İstanbul Hükümeti ile olan ilişkilerini de hesaba katmak gerekir. Çünkü Ankara Hükümeti'nin görece tek başına üstünlüğünü henüz uluslararası kamuoyuna kabul ettirmediği ve Türkiye'nin yönetiminde bir iki başlı çekişmenin söz konusu olduğu bir dönemde İstanbul Hükümeti de zaman zaman Ankara Hükümeti'nin politikalarında önemli bir etken olmaktadır. İstanbul'un özellikle basın alanında etkili bir propaganda aracı vardı. Eğer Ankara Hükümeti Moskova Antlaşması'nı -Kütahya-Eskişehir Muharebesi gibi- ortada hemen onaylanmasını gerektirecek çok ciddi bir tehdit olmadan geldiği gibi onaylasaydı muhalif basın "Ankara Bolşeviklerle anlaştı", "Ankara Bolşevik'tir" tarzında infial yaratmayı hedefleyen söylemleri gündeme getirebilirdi. Böyle bir propaganda atağı da kamuoyunu etkileyebilirdi. Bu da bir çekince olarak Ankara Hükümeti'nin Moskova Antlaşması'nı hemen onaylamamasında bir etken olmuş olabilir.

2.3.6. İsmail Suphi Soysallı Bey'in Görüşleri

Moskova Sefareti kadrosunda tetkik heyeti üyelerinden olan İsmail Suphi Soysallı Bey imzalanan Moskova Antlaşması ile ilgili görüşlerini belirtmiştir. Bunlar içeriği bakımından önem arz etmektedir. Daha önce Rıza Nur Bey'in hatıratında Tetkik heyeti azalarının da müzakerelere katılmak istediğini yazdığından bahsetmiştik. Moskova Antlaşması'nın imzalanmasından sonra tetkik heyetinden İsmail Suphi Bey 19 Mart'ta gönderdiği yazıda müzakereleri yürüten heyetin kendilerini müzakerelerin cereyanı hakkında haberdar etmeye her nedense lüzum görmediğini söylemektedir. Mesela arazi meselesinin çözümlenemediğini Karahan'dan haber aldıklarını belirtmektedir. İsmail Suphi Bey 18 Mart'ta antlaşmanın imza edilmesini de başka yerlerden haber aldıklarını ifade etmektedir: *"Muahedenin en müşkil kısmı olan arazi meselesinin hal edilmediğini geçen gün Hariciye Komiseri Muavini Karahan'dan duyduğumuz gibi, dün gece muahedenin*

imza edildiğini de şuradan buradan haber aldık...” İsmail Suphi Bey raporunda antlaşmanın maddelerine vakıf olmadığını ve duyduklarına göre yazdığını belirtmektedir.

İsmail Suphi Bey’in Moskova Antlaşması ile ilgili raporu şöyledir:

Türkiye Büyük Millet Meclisi Heyet-i Vekile Riyaset-i Celilesi’ne

- Moskova - 19 Mart 1337

(Kurye)nin Ankara’ya müteveccihen bugün hareket edeceğini haber alarak müstacilen şu şifreyi takdim ediyorum. Derdest-i asfar olan Rusya Müslümanlarına ait raporunun beyazını ikmal edemediğim cihetle bu kuryeye yetiştiremedim.

Heyet-i murahhasa mebus arkadaşları olan bizleri hiç müzakerat-ı cariyeden haberdar etmeye her nedense lüzum görmedi hatta suallerimizi meskût bıraktı. Muahedenin en müşkil kısmı olan arazi meselesinin hal edilmediğini geçen gün Hariciye Komiseri Muavini Karahan’dan duyduğumuz gibi, dün gece muahedenin imza edildiğini de şuradan buradan haber aldık. Muahedenin metnine kamilen vakıf olmadığım için, Ankara’daki Meclis’imize karşı vazifeten kendimi mecbur gördüm. Tenvirat ve mütalaatı şimdilik talik etmek ıztırarındayım. Ancak ber vech-i zir arz-ı mütalaa ederim.

1 – Hiç yoktan Rusya’daki Şark milletlerine milli ve mahalli muhtariyetler bahşeden Savyet Rusya’sı Şark’ta en mühim ve müessir unsur olan Türkiye’ye her şeyi bahşetmeye amade idi. Resmi ve hususi böyle diyor. Rusya’nın içinde bulunduğu hal ve mevki de bunu teyit eyliyordu. Çünkü Savyet Rusya’nın hayatı, bilhassa birkaç aydır Türkiye’nin eline düşmüş gibi bir mevkiide bulunuyor. Zannederim ki biz bu mevkiiden azami derecede istifade edemedik.

2 – Muahede Batum kazasından bir muhtariyet-i mahalliye ihdasını kabul etmiştir. Halbuki burada bidayet-i müzakeratta bütün efkar Batum’un bize verileceği tarzında idi. Komünist Savyet Rusya’sı mesaisinde (mahalli muhtariyet) sözünün hiçbir kastı olmadığını ve Rusya’nın her vilayetinin bugün böyle muhtariyeti olmadığını bilmem heyet-i murahhasa biliyor mu? (Brest-Litovsk) muahedesinin bize verdiği Batum ve komşu memleketlere kafi müsaadat-ı ticariye verilmek şartıyla bizim tarafımızdan

pekala alınabilirdi. Batum'un her hususta ehemmiyetini ise izaha hacet yoktur.

3 – (Nahçıvan) mıntkasında Azerbaycan himayesinde bir mahalli prenslik tesisine dair madde (Gümrü) muahedesinin maddesiyle karşılaştırılırsa zararımız tebeyyün eder. Zira bugünkü Azerbaycan himayesi fiilen Rusya himayesi demektir.

4 – Muahedeye bizce en mühim mesele olan Azerbaycan'ın fiili istiklali hakkında bir şey konulmamıştır. Buna mukabil yalnız Asya milletlerinin muhtariyet ve istiklalleri hakkında beylik sözler konulmuş. Halbuki ekalliyetlerin hukuku ve Müslümanların dini vaziyetleri mevzubahis edilmeli idi. Zira ileride arz edeceğim vechle bazen bunlara tecavüz edilmektedir.

5 – Muahedeye üseramız ve tebaamız hakkında – Yalnız muahedenin tasdikinden sonra yapılacak protokollerden bahsedilerek şimdilik ne yapılacağı derc edilmemiştir. Halbuki bugün burada tebaa ve üsera meselesi binlerce şikayeti havi ve mali pek zararları muhtevi bir şekilde yüzüstü bulunmaktadır. (Hâlâ ne Moskova ne de başka bir şehirde bir şehbenderimiz bile tayin edilmemiştir.)

6 – Lehistan'ın vaktiyle Ruslar tarafından alınmış olan asar-ı atika ve nefiseyi ve tabloları bile bu defa sulh müzakeratında talep ettiğini ve Rusya'nın bunları vermeye amade olduğunu resmi telgraflar yazıyor. Bu madde bizim Rusya'dan ticari ve iktisadi zemininde pek çok müsaadat alabileceğimizi ve mesela (Bakü) neftlerinden muayyen bir kısmının her sene bize itası, Rusya'dan bazı makineler vesaireler verilmesi hakkında birtakım şeyler derç ettirebileceğimizi gösterir. Mesela vilayetlerimizi bi'l-istila tahrip etmiş olan Rusya'dan birçok damızlık hayvanat alabilir idik.

Hele bizim vaktiyle istilaya uğramış Rum ili ve Anadolu vilayetlerimizden ve ezcümle Erzurum'dan alınmış birçok kıymet. Asar-ı nefise ve milliyemizin Rusya'daki kütüphane ve müzelerden iadesine dair bir madde derci bir emr-i idi. (Bittabi bununla sonra ayrıca komisyonlar meşgul olurdu.) Kezalik altın itası meselesinin de bir muharrer madde şekline konulması mümkün idi.

Hülasa: Rusya'dan alınabilecek şeyler aglep ihtimal – Zira muahedenin metnine vakıf değilim ve mesmuata bina-yı mütalaa ediyorum – alınmamıştır zannediyorum. Nukat-ı maruza elbette Heyet-i Vekilece muahedenin tasdiki meselesinde ehemmiyetle nazar-ı dikkate alınır.

Rusya'da Tetkikat Heyeti Azasından

Burdur Mebusu

İsmail Suphi⁸⁰

Gördüğümüz gibi İsmail Suphi Moskova Antlaşması'ndan istenilenlerin alınmadığını ve daha çok zarara uğranıldığını düşünmektedir. Ona göre doğu milletlerine milli ve mahalli muhtariyetler veren Sovyet Rusya doğuda en önemli ve etkili unsur olan Türkiye'ye her şeyi vermeye hazırdı. Çünkü Sovyet Rusya'nın hayatı Türkiye'nin elinde gibiydi. Bu durumdan yeterince yararlanılamamıştı. Brest-Litovsk Antlaşması'nda Türkiye'ye verilen Batum alınabilirdi. Nahçıvan Azerbaycan himayesine verilmekle aslında fiilen Rusya himayesine veriliyordu, bu noktada Gümrü Antlaşması'na göre zarara uğranılmıştı. Türkiye'ce en önemli mesele olarak görülen Azerbaycan'ın fiili istiklali hakkında bir şey konulmamıştı. Azınlıkların hukuku ve Müslümanların dini vaziyetleri mevzubahis edilmeliydi. Rusya'daki tebaa ve esirler meselesinde tatmin edici bir sonuca ulaşılamamıştı, hâlâ ne Moskova'da ne de başka bir şehirde bir şehbender bile tayin edilmemişti. Polonya'nın vaktiyle Ruslar tarafından alınmış olan güzel sanatları ve tabloları bile sulh müzakerelerinde talep ettiğini ve Rusların bunları vermeye hazır olduğunu resmi telgraflar yazıyordu. Polonya o dönem Sovyet Rusya'nın bir düşmanı olarak bilinmekteydi. Bu bile Türkiye'nin Rusya'dan ticari ve iktisadi olarak pek çok müsaadeler alabileceğini göstermekteydi. Mesela Bakü yeraltı kaynaklarından belirli bir kısmının her sene Türkiye'ye verilmesi, Rusya'dan bazı makineler vesaireler alınması gibi birtakım maddeler de eklenebilirdi. Rusya'dan damızlık hayvanlar alınabilirdi. Yine zamanında istilaya uğramış Rumeli ve Anadolu vilayetlerinden alınmış birçok kıymetli güzel sanat eserlerin Rusya'daki kütüphane ve müzelerden iadesine dair bir madde eklenebilirdi. Altın alınması meselesi de bir yazılı bir madde şekline konulabilirdi. Özet olarak İsmail Suphi Bey'e göre bu antlaşmada Rusya'dan alınabilecek şeyler alınmamıştı.

⁸⁰ İsmail Suphi Bey'den TBMM Heyet-i Vekile Riyaseti'ne Moskova'dan 19 Mart 1921 Tarihli Yazı, **BCA 030.10/247.671.2**. "....." şeklinde bırakılan yerler okunamadı.

İsmail Suphi Bey'in daha önce Sovyet Rusya karşıtı söylemlerine şahit olmuştuk. Öyle görülüyor ki bu antlaşma ile Sovyet Rusya'dan Batum'un Türkiye'ye bırakılması, Azerbaycan'ın bağımsızlığı, Müslümanların ve azınlıkların hukuku gibi amaçların gerçekleşmesini istiyordu. Ancak Batum'un Sovyetler için de ne kadar önemli görüldüğünü ve Batum'un Türkiye'ye bırakılmasının asla mümkün olamayacağını söylediklerini biliyoruz. Yine de Türkiye Batum'da şart koştuğu bazı iktisadi menfaatleri sağlamıştır. Böyle bir durumda Batum'un Türkiye'ye bırakılmasında çok ısrarcı olmak Sovyet Rusya ile yapılacak anlaşmayı çıkmaza sokabilirdi. Oraya esas olarak Sovyet Rusya ile anlaşma yapmak için gidilmişti ve Türkiye'nin birinci önceliği para ve silah yardımı almaktı. Bu da Sovyetlerin İngilizlerle olan durumundan dolayı gizli olarak yapılacaktı. İlk bölümde Mustafa Kemal Paşa'nın Ali Fuat Paşa'ya talimatnamesinde TBMM Hükümeti'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığına ve Rusya'da yaşayan diğer Türk halklarla temas kurulmasına ne kadar önem verdiğini görmüştük. Ancak Sovyetlerin askeri işgal ile Gürcistan'ı ve Ermenistan'ı kendisine bağladığı bir zamanda hele hele Azerbaycan'ın bağımsızlığından bahsetmek aşırı kaçacak bir husus olabilirdi. Bu durum anlaşmayı büyük ölçüde zora sokabilirdi. Burada da Batum meselesinde olduğu gibi Türk heyeti fedakarlık yapmak durumunda kalmıştır. Önemli olan Sovyet Rusya ile bir anlaşma yapmak ve böylece silah ve para yardımı sağlamakla birlikte siyasi olarak bir müttefik kazanmaktı. Yine antlaşmayla birlikte Batum dışında Misak-ı Milli'nin kabulü, kapitülasyonların tanınmaması, Çar Hükümeti ile yapılan bütün anlaşmaların feshedilmesi gibi önemli kazançlar sağlanmıştır. Batum limanından vergisiz ve harçsız olarak yararlanmak da buna dahildir. Türk ordusunun o dönem işgalinde bulunan Batum, Ahıska ve Ahılkelek bölgelerinin halklarının da Türkiye taraftarı olmadığını belirtmiştik. Rusya'dan iktisadi ve ticari müsaadeler ile kütüphane ve müzelerden güzel sanat eserlerinin iadesi konusunda ise İsmail Suphi Bey'in geniş çaplı ve anlaşmanın imzalandığı ve temin edilmesi gereken acil ihtiyaçların bambaşka olduğu bir zamanda fazlaca ayrıntılı düşündüğünü söyleyebiliriz. Polonya'nın bile böyle girişimlerde bulunduğunu belirtmesi bu konu üzerinde kafa yordüğünü göstermektedir. Yine İsmail Suphi Bey'in bu şifresi, Moskova Antlaşması'nın 18 Mart'ta imzalandığının çok güçlü bir delilidir.

2.3.7. Ahmet Muhtar Bey'in Talimatı

16 Mart Antlaşması'ndan sonra Ruslarla nasıl bir ilişki izlenecekti? Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey Ali Fuat Paşa'nın 24 Şubat tarihli yazısına verdiği 16 Mart tarihli cevapta Moskova müzakereleri ve Ruslarla yürütülecek ilişkilere dair ayrıntılı bilgi vermiştir. Yine bu yazıda Sovyetlerin İngilizlerle yürüttüğü görüşmeler ve bununla ilgili izlenecek yola dair de talimatlar vardır. Ahmet Muhtar Bey'in Moskova'ya 3 Nisan'da ulaşan yazısı özetle şunları içeriyordu:

Öncelikle Ahmet Muhtar Bey, Rusya ile yapılması arzu edilen anlaşmaya "ittifak" ya da "itilaf" deyip dememenin önemi olmadığını tekrar teyit etmiştir. İttifak adı altında bir anlaşma olmasa da, iki taraftan da beklenen şey şuydu: her iki devlet de savaş halinde İngiltere'yi kendisi için en öldürücü (mühlik) düşman olarak bilmeli ve ona göre hareket etmelidir. Bir kere bu saptandıktan sonra, iki taraf da İngiliz emperyalizmini mahva çalışmayı kendisine gaye bilmelidir. Bundan sonra Ahmet Muhtar Bey, bu düşüncelerine bağlı olarak Rusya'nın İngilizlerle olan ilişkilerinin de nasıl yorumlanması gerektiğine açıklık getirmiştir. Buna göre Rusya, yukarıda belirlenen politikaya kesin bir şekilde sadakatsizlik etmediği sürece, iktisadi durumlarını düzeltmek için İngilizlerle yürüttükleri görüşmeler hoş görülebilirdi. Yalnız iktisadi durumlarını düzelttikten aşağı yukarı birkaç sene sonra gerek silahla gerek propagandayla yine eski mücadeleye devam etmek şartıyla bu kabul edilebilirdi. Ahmet Muhtar Bey'e göre Türkiye, Rusya'dan azami miktarda silah ve para yardımı istemekte haklıdır. Ruslar bu yardımı yapmadıkları takdirde yukarıda bahsedilen esaslara sadakatsizlik göstermiş olurlardı. Ruslar silah ve nakit yardımını taahhüt edip gerçekleştirirse Türkiye de İngiltere aleyhindeki propagandaya şiddetle devam etmeyi taahhüt ederdi. Çiçerin'e defalarca yazıldığı gibi Boğazların Anadolu sahiline hakim olmak için çok miktarda cephaneye ihtiyaç vardı. Acele teslim edilmeliydi. Aksi takdirde yalnız Yunanlarla savaşabilecektir. İtilaf Devletleri ile savaşa girişilemezdi. Halbuki Türkiye'nin Boğazları İtilaf savaş gemilerine kapatmasındaki fayda Rusya için ihmal edilemezdi.⁸¹ Yani Ahmet Muhtar Bey'in üzerinde durduğu şey şudur:

⁸¹ Ahmet Muhtar Bey'den Ali Fuat Paşa'ya 16 Mart 1921 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. I, s. 45-46, belge no: 12.

Rusya gerekli yardımı göstermezse Türk ordusu asla İstanbul'a ulaşamaz ve boğazların kontrolünü İtilaf Devletleri'nin elinden alamazdı. Sadece Anadolu kırsalında Yunanlarla savaşmakla yetinirdi. Bir bakıma Boğazları kontrol eden İngiltere ve Fransa'ya karşı bir mücadeleye giremezdi. Ahmet Muhtar Bey'in yapmak istediği şey de Rus yardımını sağlamak için bunu bir koz olarak kullanmaktı. Eğer boğazlar kontrol edilemezse, Rusya her zaman tehdit altında olurdu.

Ahmet Muhtar Bey Bolşeviklerin iç işleri ile ilgili de Ali Fuat Paşa'dan bilgi istemektedir. Özellikle Türkiye ile anlaşmaya taraftar olan zümrenin kuvvet ve nüfuzu hakkında ayrıntılı bilgi gönderilmesini ve bunların her şekilde desteklenmesini önemle rica etmektedir. Bu insanları etkilemek ve hatta Türkiye'ye sıcak bakmalarını sağlamak amacıyla Bolşevik zümreyi de bir nebze olsun etkileyebilmek için birkaç adım atılabilirdi. Mesela o dönem Rusya birçok iç ve dış mesele ile uğraşıyordu. Dışarda Batı'nın oyunlarına maruz kalırken içeride ileride bahsedeceğimiz Kronştad ve Petrograd olaylarıyla boğuşuyordu. Bu durumdan yararlanılabilir ve bu zor zamanında Türkiye'nin Rusya'nın yanında olduğu gösterilebilirdi. Ahmet Muhtar Bey Ali Fuat Paşa'dan bu yönde propaganda yapılmasını istemiştir. Yine gelişmelerden haberdar edilmesini de rica etmiştir: *"Komünistlerin garbın entrikalarına müteaddid isyanlara daimi surette maruz buldukları bir sırada bilhassa Kronştad ve Petrograd vekâyi'inde bizim Rusların yanında sadık bir dost sıfatıyla durmamızın ehemmiyet-i fevkaladesi hakkında mütemadiyen propaganda yapılması ve bu bâbtaki cereyanlardan bizim daima haberdar edilmeliğimiz muvafıktır."*⁸²

Sonuç olarak Ahmet Muhtar Bey, resmen Ankara için de Rusya ile yapılacak anlaşmaya "ittifak" deyip dememenin çok önemli bir husus olmadığını teyit etmiş ve Türkiye ile Rusya'nın birleşerek tamamen İngilizler aleyhine bir politika yürütmesini öngörmüştür. Rusların İngilizlerle olan görüşmeleri de belli şartlar içerisinde kabul edilebilir bir durumdu. Ayrıca Milli Mücadele'yi yürütmek için Rusya'nın yardımına duyulan ihtiyaç gün gibi ortadaydı. Ahmet Muhtar Bey, Ali Fuat Paşa'dan Bolşevik ricalini Türkiye lehine etkilemeye çalışmasını istemiştir. O sırada gerçekleşen Kronştad ve Petrograd olayları bu minvalde bir fırsat olarak değerlendirilebilirdi.

⁸² A.b., s. 47.

Ahmet Muhtar Bey aynı yazısında Çiçerin'in 3 Aralık 1920 Gümrü Antlaşması ile ilgili birtakım iddialar öne sürdüğünü belirtmiş ve bunların tekzip edilmesini de istemişti. Buna göre Çiçerin Gümrü Antlaşması'nın beşinci maddesi ile ilgili birtakım sözler söylemişti. Buna göre güya Türk Hükümeti Taşnakları himaye etmekteydi, ancak Ahmet Muhtar Bey'e göre Türk Hükümeti'nin bir İngiliz bendesini olan ve Müslümanlara karşı birçok zulüm yapmış olan Taşnakları himaye etmesinin hatıra gelmesi bile hayret vericiydi.⁸³ Yine de bu tür pürüzler siyasi bir ortaklığı zedelemeyecektir. Ahmet Muhtar Bey'in gönderdiği bu şifrenin muhteviyatına bakıldığında, İsmail Suphi Bey'in görüşlerinin aksine, Türkiye'nin anlaşmaya Rusya'dan daha çok ihtiyacı olduğunu düşündüğü söylenebilir.

2.4. 1 MART 1921 TÜRK-AFGAN ANTLAŞMASI

Türk heyeti henüz Moskova'ya geldikten sonra, Moskova'daki Afgan heyetiyle 20-21 Şubat tarihlerinde bir araya geldiler.⁸⁴ Bundan kısa bir süre sonra Afganistan'ın 28 Şubat'ta Sovyetlerle bir anlaşma imzaladığından bahsetmiştik. Sovyetlerle müzakereler başladığı sırada sulh antlaşması yapmaya yetkili olan Afgan Sefiri Muhammet Veli Han hazır oradayken Afganistan ile bir anlaşma yapılabileceği düşünülmüştü. Yusuf Kemal Bey'in tabiriyle tam yetkiye sahip Afgan heyetine tesadüf edilmesi "beklenilmedik bir nimet" olarak değerlendirilmişti.⁸⁵ Yusuf Kemal Bey ile Rıza Nur Bey Moskova Hükümeti'yle müzakerelerin devam ettiği sırada 1 Mart günü antlaşmayı imzaladılar. 4 Mart'ta Ali Fuat Paşa'dan antlaşma metnini TBMM'nin tasdikine sunulmak üzere uygun görülecek bir vasıta ile Ankara'ya gönderilmesine aracılık etmesini rica ettiler.⁸⁶ Ali Fuat Paşa aynı günkü cevabında Türk-Afgan Antlaşması'nın aslının Sefaretçe teslim alındığını, ilk ve seri vasıta ile Ankara'ya göndereceğini bildirdi. Antlaşma metni aynı gün Hariciye Vekaleti'ne

⁸³ A.b., s. 47.

⁸⁴ Dr. İbrahim Talî Bey'in (Öngören) Günlüğü, haz. Erdal Aydoğan, Şaban Ortak, İstanbul, Arba Yay., 2000, s. 49.

⁸⁵ Tengirşenk, a.g.e., s. 218.

⁸⁶ Yusuf Kemal Bey'den Ali Fuat Paşa'ya 4 Mart 1921 Tarihli "Gayet Mahrem" Yazı, Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları, C. I, s. 34, belge no: 7.

teslim edilmek üzere yola çıkarıldı.⁸⁷ Yusuf Kemal Bey ve Rıza Nur Bey ile Muhammet Veli Han arasında 1 Mart'ta düzenlenip imzalanan ve bir giriş ile 10 maddeden oluşan antlaşma şöyledir:

Bismillâhirrahmanirrahîm

Devlet-i Aliye-i Türkiye ve Afganistan, kendilerinin revabıt-ı samimiye-i kalbiye ile yekdiğerine merbut bir emel ve maksad-ı mukaddes ile mütehassis, maddî ve mânevi menafî-i âliye müştereke-i tammeye malik buldukları, Devleteyn-i Müşarünileyhimadan birinin saadet ve felâketinin diğèrinin saadet ve felâketini mucib olacağı kanaat ve imanı ile Şark âleminin devr-i teyakkuz ve intıbah ve istihlâsının başladığının kemal-i men ve şükran ile görüldüğü şu anda ezmine-i mâziyedeki gibi irtibatsız ve münferit kalmalarının artık mümkün olamayacağına ve uhdelere birtakım vazaif-i tarihiyenin müterettib olduğunun zaruretine hükmederek bir vücudun âzası gibi tarafeynden birine gelecek reñç ve âzardan diğèr tarafın müteessir ve müteezzi olacağını tabii gören bu iki kardeş devlet ve millet beyinlerinde öteden beri caygir olan vahdet-i mâneviye ve ittifak-ı tabiiyeye sâha-i siyasiyeye nakil ile ittifak-ı maddî ve resmî haline kalp ve umum Şark'ın âti-i mes'udu namına bir mukaddemetülhayır olmak üzere aralarında teyemmünen bir ittifak muahedenamesi akit eylemeye karar vermişler ve bu husus için Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından Hükümet-i Müşarünileyha âzasından Umur-u İktisadiye Vekili (Nazırı) Yusuf Kemal ve Umur-u Maarif Vekili (Nazırı) Doktor Rıza Nur Beyler ve Devlet-i Aliye-i Afganistan tarafından sefir-i fevkalâde-i murahhas cenab-ı celâletmeap Ceneral Muhammet Veli Han murahhas tâyin olunmuşlardır. Murahhasiyn-i Müşarünileyhim salâhiyetnamelerinin bade'l-ibraz yolunda ve muntazam olduğunu görerek mevadd-ı âtiyeyi kabul eylemişlerdir.

Madde 1 – İlâmaşaallah bir hayat-ı müstakil süren Türkiye Devleti en samimî ve vicdani revabıt ile merbut bulunduğu Devlet-i Âliye-i Afganistan'ı mâna-yı hakiki-i tammiyle müstakil tanımayı bir farize bilir.

Madde 2 – Tarafeyn-i âliyeyn-i âkideyn bütün Şark milletlerinin âzadi ve hürriyet-i kâmileye ve hakk-ı istiklâle malik olduklarını ve bunlardan her milletin bizatihi ve arzu ettiğı herhangi bir usul ve tarz-ı

⁸⁷ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 4 Mart 1921 Tarihli Tezkere, a.e., C. I, s. 36, belge no: 8.

idare-i hükümet ile kendisini idarede muhtar olduğunu Buhara ve Hive devletlerinin istiklâlini tasdik eder.

Madde 3 – Devlet-i Âliye-i Afganistan, asırlardan beri İslâmiyet'e rehberlik ve hidemat-ı bergüzide ifa etmiş olan ve âlem-i hilâfeti elinde tutan Türkiye'nin bu babta muktedabiha olduğunu bu münasebetle de tasdik eder.

Madde 4 – Tarafeyn-i âkideynden biri, Şark'ı istilâ veya istismar siyasetini takip eden herhangi emperyalist bir devlet tarafından diğerine vaki olacak tecavüzü bizzat kendine vaki olmuş addederek vesait-i mevcude ve mümkünesiyle def eylemeyi kabul eder.

Madde 5 – Tarafeyn-i âkideynden her biri diğerinin hal-i ihtilâfta bulunduğu üçüncü bir devletin menafiine muvafık veya taraf-ı diğer âkidin menafiine muzır hiçbir muahede ve mukavele-i düveliyei akdeylememeyi ve herhangi bir devletle muahede akdedeceği zaman evvelce diğer tarafı haberdar eylemeyi taahhüt eyler.

Madde 6 – Tarafeyn-i âkideyn aralarındaki münasebat-ı iktisadiye ve ticariyelerinin ve şebenderlik muamelâtının tanzimi için lâzım gelen mukavelâtı ayrıca akdedecekler ve şimdiden merkezlerine sefir göndereceklerdir.

Madde 7 – Tarafeyn-i âkideyn iki memleket arasında muntazam ve hususi postalar ihdas ederek vaziyet-i siyasiyeleriyle maarif, ticaret ve sair ahval ve vaziyetten, her nevi ihtiyacat ve arzularından müteakiben ve en seri bir surette yekdiğerine malûmat vereceklerdir.

Madde 8 – Türkiye Afganistan'a harsen yardım, muallim ve zâbit göndermeyi ve bu heyet-i muallimin ve zâbitanın lâakal beş sene hizmette kalmasını ve müddet-i mezkûrenin inkızasında Afganistan talep ettiği takdirde tekrar bir heyet-i muallime göndermeyi taahhüt eder.

Madde 9 – Bu muahedename asgari bir müddet zarfında tasdik edilecek ve o andan itibaren mer'iyülahkâm olacaktır.

Madde 10 – Bu muahedename iki nüsha olarak Moskova'da tanzim ve tarafeyn murahhasları tarafından imza ve teati edilmiştir. Bu muahede bin üç yüz otuz dokuz sene-i hicriyesi Cemaziyelâhirin yirmi birinci gününe müsadif bin üç otuz yedi senesi Martının birinci Salı günü imza edilmiştir.

Sefir-i Fevkalâde
Yusuf Kemal

Doktor Rıza Nur

Veli⁸⁸

Dikkat edilirse metinde “ittifak” sözü geçmektedir. Rusya ile yapılan dostluk antlaşmasının aksine Afganistan’la bir ittifak yapılmıştı. Türk-Afgan Antlaşması’nın dikkat çeken maddeleri Buhara ve Hive’nin bağımsızlığının tanınıp Doğu milletlerinin özgürlük ve bağımsızlık haklarının kabulü ve Türkiye’nin Afganistan’a kültürel yardım, öğretmen, zabıt göndermesi ile ilgili olanlarıdır. Sina Akşin bu antlaşmayı askeri bir ittifak olarak değerlendirmektedir. Ona göre İngilizler Asya’da bağımsızlık hareketlerini kışkırtacak diye bu antlaşmadan çok rahatsız olmuşlardı.⁸⁹ Türk-Afgan Antlaşması aynı zamanda dördüncü ve beşinci maddelerinde ortaya konduğu gibi gerçek anlamı ile bir savunma ittifakı ve iki hükümet arasında her alanda iş birliğini tesis etmesiyle birlikte siyasi olarak bağımsızlığına yeni kavuşan bir İslam ülkesi olan Afganistan’ın Anadolu’da kurulan yeni Türk devletini tanımada ilk adımı atmış olması ve manevi desteğini vermesi önemini taşıyordu.⁹⁰ Türk-Afgan Antlaşması’nın bir diğer özelliği de gizli yapılmış olmasıdır.⁹¹ Muhtemelen Türk heyeti Sovyet liderlerle müzakereleri yürütürken bu antlaşmanın yapıldığını onlara hissettirmemiş ve tamamen Afgan Sefiri ile aralarında bırakmıştır. Bu antlaşmanın Yusuf Kemal Bey ve Rıza Nur Bey tarafından yapılması da orada müzakere ve antlaşma yapma işlerini genel olarak bu iki temsilcinin yaptığını ve Ali Fuat Paşa’nın daha çok geri planda kaldığını ve müzakere için görevlendirilmediğini göstermektedir. Ali Fuat Paşa sadece antlaşma metninin Ankara’ya gönderilmesine aracılık etmiştir.

Ali Fuat Paşa’nın antlaşma metnini Ankara’ya 4 Mart’ta gönderdiğini söylemiştik. Yine de Ankara’nın bu antlaşmadan haberdar olması için belli bir süre geçmiştir. Önce gönderilen antlaşmanın birçok yerleri çözülemedi. Ahmet Muhtar Bey Ali Fuat Paşa’dan açıkça tekrar göndermesini istedi.⁹² Ali Fuat Paşa 6 Nisan’da

⁸⁸ **Düstur**, Tertip III, C. II, s. 70-72. İmzadaki “Veli” ismi Afgan Sefirine aittir.

⁸⁹ Akşin, **a.g.e.**, s. 355.

⁹⁰ Halil Bal, “Afganistan-Türkiye İlişkilerinin Başlıca Yönleri”, **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu, İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002, s. 258-259.

⁹¹ Ali Fuat Paşa’dan Hariciye Vekaleti’ne 5 Nisan 1921 Tarihli Yazı, **Ali Fuat Paşa’nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. I, s. 83, belge no: 25.

⁹² Ahmet Muhtar Bey’den Ali Fuat Paşa’ya 20 Mart 1921 Tarihli Yazı, **a.e.**, C. I, s. 78, belge no: 23. Belge Moskova’ya 3 Nisan’da ulaşmıştır.

verdiği cevabında antlaşma aslının 4 Mart'ta Moskova'dan Tuapse – Trabzon'a hareket eden kurye Nazmi Efendi'ye verilip takdim edilmiş olduğundan şimdiye kadar ulaşmış olması gerektiğini bildirdi.⁹³ 24 Mart tarihi itibarıyla Meclis'in Afganistan'la bir anlaşma yapıldığından haberi vardır ancak o günkü oturumda antlaşma maddeleri okunmamıştır.⁹⁴ Muhtemelen Ankara'nın antlaşmanın içeriğinden tam olarak haberdar olması için belli bir süre geçmiştir.

Antlaşmaya göre Afganistan'a gönderilecek askeri heyetin oradaki pozisyonu nasıl olacaktı? Ahmet Muhtar Bey Ali Fuat Paşa'dan bunu Moskova'daki Afgan temsilcisine, kendisinin Ruslara bir şey söylemeyeceği hakkında kanaat oluştuktan sonra sormasını ve cevabın hızlıca bildirilmesini istedi.⁹⁵ Ali Fuat Paşa'nın 30 Mart'ta verdiği cevaba göre Moskova'daki Afgan Sefiri, Afgan Emiri henüz teklifin içeriğinden bilgisi olmadığı için gönderilecek askeri heyetin Afganistan'da alacağı pozisyon hakkındaki soruya cevap veremedi. İmza edilen Türk-Afgan Antlaşması'na göre Türkiye Afganistan'a bir sefaret heyeti gönderecek ve bu sefaret heyetiyle birlikte Afgan ordusunun ıslahı maksadıyla bir askeri tetkik heyeti gönderilecekti. Bu heyetin yol parası Afganistan tarafından ödenecektir. Heyet tetkiklerini bitirene kadar Türk askeri heyeti olarak tanınacak ve sonra gerçek durum tespit edilecektir. Böylece Afgan Emiri'nin istekleri ve Afgan ordusunun ıslahı hakkındaki tetkikler gerçekleştirilmiş olurdu. Sonra, oluşacak neticeye göre hemen işe başlanabilirdi.⁹⁶

Şimdi kısaca Ali Fuat Paşa'nın Afganistan'a askeri heyet gönderilmesi ile ilgili düşüncelerine değinelim. Ali Fuat Paşa'ya göre Afganistan, Buhara ve Hive hükümetlerine özellikle eğitim, askerlik işleri ile meşgul olacak kişilerden oluşan ve geniş teşkilata heyetlerin gönderilmesi önemli ve gereklidir. Bu bağlamda Afganistan'a bir sefaret heyeti, Hive ve Buhara'ya da birer temsilcilik heyeti gönderilmelidir. Buhara ve Hive'ye gönderilecek temsilciler hakkında Sovyet Hükümeti'nin ne düşündüğü gayri resmi yollardan bir şekilde öğrenilebilir ve onlardan da onay alınabilirdi. Ali Fuat Paşa'ya göre bahse konu üç devlet Türk

⁹³ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 6 Nisan 1921 Tarihli Şifre, a.e., C. I, s. 87, belge no: 27.

⁹⁴ TBMM ZC Devre: 1 Cilt: 9 İctima: 11, Celse: 1, 24 Mart 1921, s. 192.

⁹⁵ Ahmet Muhtar Bey'den Ali Fuat Paşa'ya 19 Mart 1921 Tarihli Yazı, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. I, s. 54, belge no: 13.

⁹⁶ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 30 Mart 1921 Tarihli Şifre, a.e., C.I, s. 72, belge no: 20.

Hükümeti'ne ve İslamiyet'e bağlıydı ve ıslahat ve ilerlemeye de açıktı. Bu devletler kısa bir zaman içerisinde gelişirse Türkiye için de iyi bir kaynak noktası olurdu. O dönemde bölgedeki gelişmeler Sovyetlerin yayılmacı bir politika izlediğinin işaretiydi. 28 Şubat 1921'de yapılan Afgan-Sovyet Antlaşması, Buhara ve Hive'nin bağımsızlığını ve istedikleri hükümet şeklini kabulde serbest olacaklarını kesin bir teminat altına alıyordu. Buna rağmen Rus ve bazı Tatar memurların ihaneti ve yol göstermesiyle Hive'de halkın muhalefetine rağmen bir inkılap yapılmış ve güya bir Sovyet hükümeti ilan edilmişti. Özbek ve Türkmenlerden oluşan Hive Hükümeti'nin halkı bir lidere sahip olmadığından dolayı hükümet böyle gelişigüzel bir inkılap hareketine karşı kendisini savunamamıştı. Aynı durumun Buhara Hükümeti'nin başına geleceğinden de korkuluyordu. Hive'de yapılan bu inkılap hareketleri sonucu halkın ve hükümetin serveti gasp edilerek başka yerlere aktarılmaktaydı.⁹⁷ Bu durumda Hive ve Buhara'nın bağımsızlığını korumak için Ali Fuat Paşa'nın önerisi bir kat daha önem kazanmaktaydı.

Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey, Moskova Antlaşması sonrasında açık bir telgrafla Çiçerin'e teşekkür etti. Diğer yandan Ruslar ve Afganlarla yapılan antlaşmalar münasebetiyle Moskova'daki Türk müzakere heyetine çektiği açık Fransızca tebrik telgraflarında Afgan Antlaşması'nın gizliliği ihlal edilmişti. Bu ihtiyatsızlık Ali Fuat Paşa'yı endişelendirdi, zira Buhara ve Hive'nin bağımsızlıklarını taahhüt eden ve yine tüm Doğu halklarının bağımsızlığını ve diledikleri yönetim biçimini seçmelerini kabul eden 2. madde Rusları harekete geçirebilirdi. Ali Fuat Paşa derhal Afgan Sefiriyle görüştü ve talep ettikleri takdirde Ruslara Türk-Afgan Antlaşması'nın 2. maddesi çıkartılmış olduğu halde verilmesi kararlaştırıldı. Vaziyet Ankara ve Kabil'e de danışılacaktı.⁹⁸ Ali Fuat Paşa bu durumu Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey'e de bildirmiştir.⁹⁹

Türk-Afgan Antlaşması da Moskova Antlaşması gibi 21 Temmuz'da Büyük Millet Meclisi tarafından onaylandı.¹⁰⁰ Tüm bu müzakereler sürecinden sonra

⁹⁷ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 30 Mart 1921 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. I, s. 74, belge no: 21.

⁹⁸ Ali Fuat Paşa'dan Memduh Şevket Bey'e 241 Sayılı Tarihsiz Şifre, **a.e.**, C. I, s. 80, belge no: 24.

⁹⁹ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 5 Nisan 1921 Tarihli Yazı, **a.e.**, C. I, s. 83, belge no: 25;.

¹⁰⁰ **TBMM ZC** Devre: 1 Cilt: 11 İçtima: 53 Celse: 1, 21 Temmuz 1920, s. 320. Afganistan ise bu antlaşmayı Ekim 1922'de onaylamış ve o zaman yürürlüğe girmiştir. Bilâl N. Şimşir, **Atatürk ve**

anlaşılan o ki Türk heyeti Afganistan ile yapılan anlaşmaya çok önem vermektedir. Buna rağmen şüphesiz Türk-Afgan Antlaşması, Ruslarla yapılan Moskova Antlaşması'na göre bilinçli olarak geri planda bırakılmış ve Ruslara bu konuda fazla söz açtırmak istenmemiştir. Türk-Afgan Antlaşması'nın Moskova Antlaşması'ndan önce TBMM tarafından onaylanması Sovyetlerin tepkisini çekebilirdi.

2.5. RUSYA'DA İÇ KARIŞIKLIKLAR VE KRONŞTAD AYAKLANMASI

Türk heyetinin Sovyet liderlerle müzakereleri yürüttüğü dönemde Rusya iç çalkantılarla boğuşmaktaydı. Savaş komünizminin getirdiği ekonomik darboğaz, düzensizlik ve kaos geçmiştense güne artarak artık bir patlama noktasına gelmiş ve ilk defa Mart 1921 döneminde kendisini bu kadar göstermişti. Carr'a göre Rus İç Savaşı'nda Kasım 1920'de Wrangel yenilmişti. Eylül 1920'de seferberliğin sona ermesinden sonra Beyazlar geri geldiği takdirde topraklarından olma korkusu taşıyan köylülerin bu korku geçince tahıl zoralmalarına karşı huzursuzluğu artmıştı. Köylüler arasında başlayan huzursuzluk baş göstermiş, terhis edilmiş on binlerce, yüzbinlerce asker eşkıyalığa başlamıştı. Bu durum bütün 1920-1921 kışı boyunca yaygınlaşarak şiddete dönüştü. Artan bu karışıklıklar -1918 yazından beri Sovyet rejimine karşı ülkede ilk örgütlü isyanın- Mart 1921'de Kronştad ayaklanmasının arka planını ve başlangıcını hazırlamıştı.¹⁰¹

Kronştad bugünkü St. Petersburg, o dönemin Petrograd şehrinin körfezinde yer alan Kotlin Adası'nda deniz üssüne sahip bir kasabadır. Köylülerin talepleri temel olarak bütün topraklar üzerine köylülere tam bir çalışma özgürlüğü, kendi imkanlarıyla, yani ücretli işçi çalıştırılmaksızın, yetiştirdikleri hayvanlara sahip olma hakkı tanınması ve bireysel emeğe dayalı küçük ölçekli serbest üretime izin

Afganistan, Ankara, Avrasya-Bir Vakfı Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2002, s. 60; Salim Cönce, "Atatürk Döneminde Türk-Afgan Münasebetleri", **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, s. 109.

¹⁰¹ Edward Hallett Carr, **Sovyet Rusya Tarihi: Bolşevik Devrimi 1917-1923**, çev. Orhan Suda, 3 Cilt, C. II, 4. bs., İstanbul, Metis Yay., 2017, s. 248.

verilmesiydi. O dönemde savaş komünizminin sonucu olarak sabit fiyatlı malların devlet ya da devlet denetimindeki kuruluşlar tarafından dağıtımında fiili çöküş yaşanması fahiş fiyat uygulayan yasa dışı özel ticaretin hızla büyümesini ve azgın bir enflasyonu tetiklemişti. Mal kıtlığı ve değersiz para karşısında köylüler kentlere gerekli olan tahıl ürünlerini teslim etmemeye başlamıştı. Bunun bir sonucu olarak da nüfus giderek sanayi merkezlerinden çekildi ve sınai üretim tamamen duracak hale geldi.¹⁰² Özellikle köylülerin karşılaştığı bu ekonomik zorluklar giderek artarak 1921 yılı Mart'ında bardağı taşırmıştı. Ayaklanmaya Kronştad'daki deniz üssünde görev yapan "kıızıl denizciler" olarak nitelenen ve Bolşevik Devrimi'ne destek vermiş donanma askerleri öncülük etmiştir. Bu ayaklanma Sovyet rejimine karşı ciddi bir tehdit oluşturmuş ve dış dünyada da ilgi görmüştür.¹⁰³ Bu ayaklanma 1-18 Mart 1921 tarihlerinde meydana gelmiştir.¹⁰⁴ Bu tam da Türk heyetinin Sovyet liderlerle müzakereleri yürüttüğü dönemdir.

Murat Yümlü'ye göre Sovyet rejiminin bu ayaklanma karşısında takip ettiği politika bastırma hareketına girişilmesi olmuştur. Devrime destek vermiş olan donanma askerlerine karşı savaşmak söz konusu olduğunda direnç gösteren Kıızıl Ordu'nun bazı birliklerine karşı bu politika sert bir biçimde sürdürülmüştü. Bu dönemde sadece Kronştad ayaklanması değil, savaş komünizmi politikalarının yol açtığı hoşnutsuzluk ve tepkisellik nedeniyle de Rusya'da birçok ayaklanma olmuştu.¹⁰⁵ Bu ayaklanmalar arasında en tehlikeli görüneni zengin bir tarımsal üretim merkezi olan, Moskova'nın 350 km. güneydoğusundaki Tambov bölgesinde 1921 yılının hemen başında meydana gelen ayaklanmadır. Yani halkın ağırlaşan sosyo-ekonomik durumu, açlık ve kıtlığın hüküm sürmesi, işsizlik, iase sorunu, fabrikaların

¹⁰² A.e. Bu ekonomik duruma çözüm bulmak için yeni ekonomi politikası olarak bilinen NEP de tam bu dönemde geliştirilecektir.

¹⁰³ Ivar Spector, "General Ali Fuat Cebesoy and the Kronstadt Revolt (1921): A Footnote to History", **International Journal of Middle East Studies**, Volume: 3, No: 4, Cambridge, Cambridge University Press, October 1972, s. 491; Murat Yümlü, "Ali Fuat Cebesoy'un Moskova Büyükelçiliği ve Kronstadt Ayaklanması", **Orgeneral Ali Fuat Cebesoy Anısına Armağan**, Sakarya, 2010, s. 255-256.

¹⁰⁴ Spector, **aynı yer**.

¹⁰⁵ Yümlü, **a.g.m.**, s. 255.

durması, tarımsal üretimin düşmesi Rusya’da bu dönemde genel sorunlar haline gelmişti.¹⁰⁶

Spector, İstanbul’da Ali Fuat Paşa ile 1958 ve 1963’te yaptığı, Ali Fuat Paşa’nın yeğeni Ayşe Sarialp Cebesoy’un tercümanlığını üstlendiği röportajlara dayandırdığı ve 1972 yılında yayımlanan makalesinde Kronştad ayaklanmasının bastırılmasında Ali Fuat Paşa’nın hayati bir rol üstlendiğini öne sürer.

Spector’un yaklaşımı özetle şu şekildedir: Sovyet hükümeti o güne kadar ayaklanmaları bastırmada Sovyet birliklerine bel bağlamış ancak Kronştad olayında ilk defa olarak bazı Kızıl Ordu birlikleri isyancı yoldaşlarına karşı ateş açmayı reddetmişlerdi. Bu kriz ortamında Sovyet Hükümeti hiç beklenmedik bir yerden, Ali Fuat Paşa’dan hayati bir destek almıştı. Spector, Batı dünyasında Ali Fuat Paşa’nın Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu ve gelişmesinde ve Kronştad ayaklanmasının bastırılmasında oynadığı önemli role rağmen hakkında çok az şey bilindiğinden bahseder. Spector’a göre Ali Fuat Paşa’nın Moskova’ya varmasından sonra Milliyetler Komiseri Stalin, Lenin’in onayıyla Ali Fuat Paşa’yı bir Türk askeri kahramanı ve Müslüman olarak etkisini kullanıp biri Moskova’da diğeri Kazan’da olan Tatar birliklerini bu tehlikeli ayaklanmanın bastırılmasına katılmaları için ikna etmeye teşvik etmiştir. 1918-1920 yılları arasındaki Rus İç Savaşı sırasında bu Tatar birlikleri, Müslüman özel dini riayetlerinin gerekliliklerinden dolayı ayrı birliklerde organize edilmiş ve tarafsız kalmışlardı. Troçki Kızıl Ordu’nun başkumandanı olsa da, bir Gürcü ve Milliyetler Komiseri olarak Stalin Avrupa yönelimli olan Yahudi Troçki’ye göre Müslüman Asya hakkında daha iyi bilgiye sahipti. Spector’un belirttiğine göre, Ali Fuat Paşa, 1921’deki Kars, Ardahan, Batum meselelerindeki çıkmazı çözmeye ve Müslüman birliklerin Kronştad’ta kullanılmasını ayarlamada en yakın çalıştığı kişinin Stalin olduğunu ifade etmiştir. Türkler ve Sovyetler ortak bir düşman ile karşı karşıya buldukları için Ali Fuat Paşa eli darda Sovyet rejiminin yardımına koşmaya ikna edilmişti. Polonya’nın Bolşevik Rusya’ya karşı mücadelesine Fransa’nın dahil olması, özellikle General Maxime Weygand’ın Minsk’e ilerleyen Polonyalı kuvvetlerde askeri danışman olarak oynadığı rol, bu kararın alınmasında önemli bir faktör olmuştu.

¹⁰⁶ A.e., s. 258-259.

Bundan dolayı, Rus denizcilere karşı savaşmada herhangi bir tereddüdü olmayan Tatar birliklerinin katılımıyla, Sovyet Harbiye Komiseri Troçki hareketin başındaki M. N. Tukhachevsky ile birlikte Kronşad kalesini zapta ve isyanı bastırmaya muvaffak olmuştu. Tüm anti Bolşevik devletlerin odaklandığı bu ayaklanma eğer sürseydi onların Sovyetlerin bu zor durumundan yeni askeri hareketlerle yararlanmalarının önünü açardı.¹⁰⁷

Dolayısıyla Ivar Spector Türkiye ve Rusya'yı birbirine hayati derecede bağlı iki devlet olduğu düşüncesinden hareketle Kronşad ayaklanmasının bastırılmasında Ali Fuat Paşa'dan Müslüman Tatar birliklerini harekete geçirmesini rica edilmesini ve bunun Kronşad ayaklanmasının bastırılmasında ve hatta Sovyet devletinin yaşamasında göz ardı edilen bir değeri olduğunu anlatmaktadır.

Ivar Spector bu iddiasını Ali Fuat Paşa ile yaptığı ve Ayşe Sarialp Cebesoy ile Rauf Orbay'ın da olduğu mülakatlara dayandırmaktadır. Ancak her nedense Ali Fuat Paşa'nın gerçekten böyle bir rolünün olabileceği ile ilgili tek iddia Spector'a aittir. Bizce gerçekten böyle bir durum olsaydı bugüne kadar çok kez yazılıp çizilir ve gündem konusu olurdu. Ali Fuat Paşa'nın hatıratında da Kronşad ayaklanması ile ilgili bir bahis yoktur. Ivar Spector'un sözünü ettiği Ali Fuat Paşa ile röportajlarında hazır bulunan Rauf Orbay ve Ayşe Sarialp Cebesoy da bugüne kadar Kronşad ayaklanması ile ilgili bir veri sunmamışlardır. Bu iddiayı doğrulayacak bir belgeye de henüz rastlamadık. Ayrıca Stalin'in Ali Fuat Paşa'dan Tatar birliklerini ikna etmesini istediğine dair herhangi bir veriye de ulaşılamadı. Ali Fuat Paşa Nisan 1921'de Kronşad ayaklanması ile ilgili Ankara'ya rapor vermiştir. Buna göre Fransız ve İngilizlerin maddi yardımlarını alan Kronşad'taki isyancılar Sovyet Hükümeti'nin fevkalade tedbirleri üzerine Petrograd'ı işgal etmeyi başaramamıştı. Petrograd bölgesinde sıkıyönetim ilan edilmişti. Kronşad isyanının günden güne zayıfladığı bildiriliyorsa da işçiler ile Sovyet Hükümeti arasında müzakereler devam etmekteydi. İşçiler greve gitmiş ve Lenin ile Troçki'yi isteyerek bu halin ne kadar devam edeceğini sormakta ısrar etmişlerdi. Bunun üzerine araya Stalin girmiş ve işçi reisine giderek

¹⁰⁷ Spector, **a.g.m.**, s. 491-493. Ali Fuat Paşa hatıratında Tatarlar ile ilgili şöyle demektedir: “*Rusya dahilindeki unsurlardan Bolşevikliğe en çok hizmet eden onlar olmuşlardı.*” Cebesoy, **a.g.e.**, s. 194. Buradan hareketle Kronşad ayaklanmasının bastırılmasında özellikle Tatarların kullanılmak istenmesi ve anti Bolşeviklere karşı savaşmakta tereddütlerinin olmaması bir yere bağlanabilir.

işçileri teskin edebilmişti. Troçki Petrograd'daydı.¹⁰⁸ Gördüğümüz gibi Ali Fuat Paşa Sovyet Hükümeti'nin aldığı tedbirlerle isyancıların Petrograd'ı işgal edemediğine işaret etmektedir. Yani ortada Sovyet hükümetinin bir inisiyatifi vardı. Ayrıca daha önce de bahsettiğimiz gibi Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey Ali Fuat Paşa'ya Rusya içerde Kronşad ve Petrograd olaylarıyla uğraşırken takip edilecek politikanın Rusya'nın bu sıkıntılı zamanında her zaman onların yanlarında olduğunun gösterilmesi ve bu yönde propaganda yapılması olduğunu söylemişti.¹⁰⁹ Bu durum Kronşad ayaklanmasından Ankara'nın da haberi olduğunu ve yakından takip etmek istediklerini göstermektedir. Bu noktada Ali Fuat Paşa'nın bu ayaklanmada rolü Türkiye'nin Sovyet liderlerine ve Bolşevik kamuoyuna Sovyet Rusya'nın bu zor zamanında yanında olduğunu göstererek onları Türkiye'ye ısındırmak ve böylece silah ve para yardımı alma ve siyasi müttefiklik ilişkisi kurma konularında avantaj elde etmekten ibaretmiş gibi görünmektedir.

2.6. SOVYET RUSYA'DA AMERİKALI BİR YATIRIMCI VE TÜRK HEYETİ İLE GÖRÜŞMESİ

Amerikalı milyarder ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Kaliforniya merkezli Vanderlip Syndicate Incorporated şirketinin akredite temsilcisi Washington B. Vanderlip, yakın zamanda Ruslarla Kamçatka mukavelesini imzalamıştı. Adı geçen şirket önde gelen bankalar, vakıf, sigorta, petrol, ticaret ve neşriyat şirketlerini içeriyordu. Aynı zamanda bu şirket Orta Batı ve Doğu şehirlerindeki benzer finansal kurumlarla karşılıklı ilişki içindeydi.¹¹⁰

Vanderlip Moskova'da iken Türk heyeti ile temas kurmuştur. Kendisinin Ali Fuat Paşa'ya yazdığı mektuba bakılırsa ilk önce Ali Fuat Paşa ve Yusuf Kemal Bey Vanderlip'i aramıştı. Ancak Vanderlip evde değildi. Bunun üzerine Vanderlip Ali Fuat

¹⁰⁸ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 28 Nisan 1921 Tarihli Yazı, **ATASE İSH** 619-52aa.

¹⁰⁹ Ahmet Muhtar Bey'den Ali Fuat Paşa'ya 16 Mart 1921 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. I, s. 47, belge no: 12.

¹¹⁰ Washington B. Vanderlip'ten Ali Fuat Paşa'ya Moskova'dan 24 Mart 1921 Tarihli Mektup, **a.e.**, C. I, s. 62, belge no: 17.

Paşa'ya 24 Mart tarihli bir mektup göndermişti. Mektupta kendisinin Türkiye'ye gelip Vanderlip Syndicate Incorporated adına petrol, krom, kömür, bakır gibi yeraltı kaynaklarının işletme hakkı konusunda görüşmeler yapabileceğini, demiryolları inşaatme hakkında da tartışmaya girebileceğinden bahsetmektedir.¹¹¹

Ali Fuat Paşa Vanderlip ile görüşmesini Ankara'ya rapor etmiştir. Türk heyetinin Vanderlip ile yaptığı görüşme bir bakıma Türkiye'nin Amerika Birleşik Devletleri'ne ve onunla ilişki kurmaya nasıl baktığı ile ilgili önemli ipuçları vermektedir. Ali Fuat Paşa Vanderlip'in Türk heyetiyle görüşmek istediğini ve kendilerine geldiğini belirtmektedir. Bu noktada Türk heyeti Amerika ile ilişki kurmanın koşullarını kendisine söylemiştir. Bir kere Türk milleti Misak-ı Milli ile tüm siyasi ve adli kapitülasyonları kaldırmıştı. Türkiye, istiklaline hürmet etmek şartıyla Amerikalılarla siyasi, ticari ve iktisadi ilişkilere girmeye istekliydi. Bununla birlikte Vanderlip'e, Türkiye'nin Amerikalılarla ilişkiye girme arzusunu mütarekeden beri gösterdiğini ancak Amerika yöneticilerinin Avrupa politikaları karşısında yeterli sebat ve metaneti gösteremediğini söyledi. Bir diğer mesele de Amerikalıların, özellikle misyonerlerin Ermeni casusu vaziyeti takınması ve eğer Amerika Türkiye ile iktisadi ilişkilere girişirse Amerikalı tanınmış birçok Ermeni'nin iktisadi perde altında Türkiye'ye girerek kendi milli ve siyasi emellerini takibe başlayacaklarından endişe edilmesiydi. Böyle bir duruma asla tahammül edilemezdi. Türk heyetinin Amerika ile ilişki kurma konusunda istekliydi ancak çekinceleri de vardı.¹¹²

Vanderlip ise bu endişeleri izale edebilecek, Türk heyetinin çok önemli bulduğu cevaplar verdi. Buna göre Amerika iki seneden beri hükümetten yoksundu. Wilson tam anlamıyla Avrupa yararına çalışmıştı. Ancak şimdi Amerika'nın başında Amerika yararını gözeten ve takip ettiği politika Wilson'un kine tamamen muhalif olan Harding bulunuyordu. Amerikalılar Avrupalılar gibi arazi istila etmeye hevesli değildi. Amerika'da üç milyon amele açıkta kalmıştı. Bunlara iş bulmak çok önemliydi. Bunun için de pazar bulmak ve ticareti geliştirmek gerekiyordu. Türkiye Amerika için güvenliğini sağlamak şartıyla iyi bir ticaretgahtı. Amerika dünyadaki

¹¹¹ **A.b.**

¹¹² Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 26 Mart 1921 Tarihli "Fevkalade Müstacel ve Mühim" Yazı, **a.e.**, C. I, s. 65, belge no: 18.

petrolün yüzde seksenine hakimdi ve bunu korumak istiyordu. Eğer Türkiye Amerika'ya petrol tavizleri verirse Amerika da Türkiye'nin siyaseten himaye ve muhafazasını ve Misak-ı Milli'nin kabulünü üstlenebilirdi. Zira Türkiye Amerika'nın bir ticaretgahı olursa Türkiye'nin bir bütün ve bağımsız olarak kalması Amerika'nın da menfaati ve davası olurdu. İngiltere'den korkulmasına gerek yoktu. Çünkü Amerika dünyanın en kuvvetli ticaret gemisi filosuna sahipti ve 1923'e gelene kadar dünyanın en kuvvetli donanmasına sahip olacaktı. Kanada, Yeni Zelanda ve Avustralya bile İngiltere'den ayrı bir politika izlemeye başlamış ve hatta İngiltere'nin politikasına tamamen ters olarak Japonlara karşı Amerikalılarla birlikte koruma amaçlı bir ittifak yapmıştı. Ermeni meselesine gelince; Amerika bunda asla menfaattar değildi. Amerika ancak ticaretin gelişmesi emelindeydi. Zaten Ermeni meselesi alakadar olan Türkiye ve Rusya antlaşmasında tamamen çözülmüş ve tespit edilmişti. Amerika, Türkiye'de iktisadi tavizlere sahip olursa Ermeni mühendis ve mütehassısları getirmemeyi ve kısmen Amerikalı veya Avrupalı ve kısmen de Türk mütehassısların istihdamını hemen o gün taahhüt edebilirdi. Vanderlip Amerika'nın Türkiye'de demiryolu inşasını, madenlerin işletmesini, Vanderlip müessesesi tarafından istikraz akdini üstlenebileceğini söyledi.¹¹³

Türk heyeti bunun üzerine Türkiye'nin mutlak bağımsızlığına riayet edilmesi şartıyla Amerika ile her türlü ilişkiye girişmeyi Büyük Millet Meclisi'nin isteyeceğini düşündüklerini söyledi. Bu tarz ilişkilerin bir an önce başlaması için de Amerika hemen bir girişimde bulunmalıydı. Vanderlip buna cevaben kendisinin siyasi bir memur olmadığını ancak yakında Amerika'ya gideceğini ve orada Amerika'nın Türkiye'ye siyasi bir temsilci göndermesi için elinden geleni yapacağını söyledi. Ayrıca Vanderlip gönderdiği mektupta da Vanderlip sendikasının resmi vekili olduğunu ve Türkiye hükümeti arzu ettiği takdirde Haziran veya Temmuz zarfında Türkiye'ye gelip Vanderlip sendikası adına bakır, krom, kömür madenleriyle petrol rezervlerini işletmek hakkına dair müzakerelerde bulunmak istediğini söyledi. Ali Fuat Paşa tüm bu makul ve güzel teklifler, Vanderlip'in Türkiye'ye gösterdiği ilgi

¹¹³ A.b., s. 65-66.

üzerine Hariciye Vekaleti'nden hükümet bu konuda karar alacaksa kendisine tebliğ edilmesini istedi.¹¹⁴

Amerikalı milyarder Vanderlip'in Türkiye'ye bu kadar ilgi göstermesi ilgi çekicidir. Şirketi Türkiye'nin de bulunduğu bölgedeki devletlerle ilgilenmekteydi ve muhtemelen Türkiye hakkında da bilgiye sahipti. En son Rusya'da Kamçatka mukavelesini yapmıştı. Türk heyetinin Amerika ile ilişki kurma noktasında bazı çekinceleri ve kırmızı çizgileri vardı. Türkiye'nin tam bağımsızlığının tanınması ve buna saygı duyulması, Misak-ı Milli'nin kabulü en önemli hususlardı. Bunun yanında Türkiye'deki Amerikalı misyonerlerin faaliyetleri ve Amerika'nın Türkiye'ye karşı tavrının tam olarak net olmaması nedeniyle bazı çekinceleri vardı. Vanderlip'in tüm bunları izale etmeyi başardığını ve hatta verdiği güvenceler ve makul teklifleri ile Türk heyetini cezbedtiğini görüyoruz. Aslında Türk heyetinin Vanderlip'e karşı gösterdiği tutum Milli Mücadele'de Eylül 1919'daki özellikle Amerikan mandası meselesinin tartışılmasıyla bilinen Sivas Kongresi döneminin bir uzantısı gibi durmaktadır. O dönemde de bağımsızlığa hanel getirmemek şartıyla dışarıdan her türlü yardımın kabul edilebileceği söylenmişti. Ali Fuat Paşa'nın Vanderlip'in tekliflerine epeyce ısındığı ve bu konuya önem verdiği anlaşılmaktadır. Hariciye Vekaleti'ne bu konu ile ilgili "fevkalade müstacel ve mühim" yazı göndermiş ve alınacak kararın bildirilmesini istemişti. Muhtemelen eğer Vanderlip'in teklifleri kabul edilecekse bunu ona Amerika'ya gitmeden önce söylemeyi ve 1921 Temmuz'unda Türkiye'ye gelmesini temin etmek istiyordu. Ali Fuat Paşa daha sonra gönderdiği bir raporda Ruslardan daha erken davranarak milli davayı Avrupa'ya kabul ettirmek gerektiği, "Rusya'nın vaatlerine bakarak onlar" Avrupa ile ilişki kurduktan sonra barış yapmaya kalkışılır ise yalnız kalınabileceği, özellikle Amerika ile mümkün olduğunca kısa sürede ilişki ve irtibat kurmanın yalnız kalmamak için önemli bir etki ve çare olacağı görüşünü bildirmiştir.¹¹⁵ Dolayısıyla Ali Fuat Paşa'nın Amerika ile ilişki kurmaya sıcak baktığını söyleyebiliriz. Vanderlip'in Türkiye'ye ilgisi ise muhtemelen sadece ticariydi. Rusya'da olduğu gibi Türkiye'de de iş yapma ve işini genişletme arayışı

¹¹⁴ A.b., s. 66-67.

¹¹⁵ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 11 Nisan 1921 Tarihli Şifre, a.e., C. I, s. 91, 95, belge no; 28.

içinde olması doğaldı. Diğer yandan yazısına Ankara tarafından cevap verildiğine dair bir belgeye rastlayamadık. Bildiğimiz kadarıyla Vanderlip hiçbir zaman Türkiye'ye gelmedi. Görüldüğü kadarıyla Ankara Vanderlip'in ABD'nin "siyaseten himaye ve müdafaa" taahhütlerinden etkilenmemiştir ve Ali Fuat Paşa'nın heyecanını paylaşmıyordu.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MOSKOVA ANTLAŞMASI'NDAN KARS KONFERANSI'NA KADAR SOVYET RUSYA İLE İLİŞKİLERİN GELİŞİMİ VE ALİ FUAT PAŞA'NIN SOVYET RUSYA'YA YÖNELİK TUTUMU

(NİSAN 1921 – EKİM 1921)

3.1. MOSKOVA ANTLAŞMASI'NIN İMZALANMASINDAN SONRAKİ GENEL GELİŞMELER

Moskova Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nın imzalanması hem Türk-Sovyet ilişkilerinde ve hem de genel anlamda TBMM Hükümeti'nin dış politikasında çok önemli bir aşamayı temsil ediyordu. İki ülke arasındaki samimiyet ve dostluğun test edileceği yeni bir döneme giriliyordu. Sorular pek çoktu; Moskova Türkiye'ye taahhüt ettiği yardımı yapacak mıydı? Ankara'nın Sovyetlere karşı politikası ne olacaktı? Kısaca, iki tarafın eylemleriyle Moskova Antlaşması bir süzgeçten geçecek ve yaşayıp yaşamayacağı ortaya çıkacaktı. Diğer yandan Bolşeviklerle yürütülen müzakerelerde ve antlaşmanın imzalanmasında önemli bir inisiyatif yüklenmiş olan Yusuf Kemal ve heyetin diğer üyesi Rıza Nur Beylerin 1 Nisan'da Türkiye'ye dönmek üzere Moskova'dan ayrılmış olmaları¹ Ali Fuat Paşa'nın pozisyonuna daha büyük bir önem kazandırıyor. Bundan sonra Ali Fuat Paşa Moskova'da Sefir sıfatıyla TBMM Hükümeti adına hareket ederken daha yalnız olacaktı ve daha büyük sorumluluklar üstlenmesi gerekecekti.

Öte yandan uzun zamandır kesintilerle devam etmekte olan Sovyet-İngiliz müzakereleri de netice vermiş ve 16 Mart 1921'de Londra'da Sovyet temsilci Krasin ile İngiliz Maliye Bakanı Horne arasında İngiliz-Sovyet Ticaret Antlaşması imzalanmıştı. Bu antlaşma tarafların birbirlerine karşı düşmanca eylem, propaganda ve taahhütlerden kaçınmasını öngörüyordu. Rus Sovyet Hükümeti özellikle Hindistan'da, bağımsız Afganistan'da ya da Asya'daki halklardan herhangi biri

¹ Tengirşenk, **Vatan Hizmetinde**, s. 236; **TBMM ZC Devre: 1 Cilt: 11 İçtima: 53 Celse: 1, 21 Temmuz 1921**, s. 330.

arasında İngiliz İmparatorluğu ve çıkarlarına karşı bu türden faaliyetlerde bulunmayacaktı. İngiliz Hükümeti de eski Rus İmparatorluğu'nun bir parçası iken artık bağımsız olan ve Moskova Hükümeti ile mücadele içinde bulunan Finlandiya, Polonya ve Romanya hakkında aynı taahhütte bulunuyordu. İngiltere ayrıca Rusya'dan gelen veya ithal edilen altın, fon, tahvil ya da malları müsadere etmeyeceğine ya da sahiplenmeyeceğine söz veriyordu. Çiçerin İngiliz-Sovyet Ticaret Antlaşması'nı "Sovyet dış politikasında bir dönüm noktası" olarak değerlendirmekteydi.²

Bu sırada Ankara cephesinde de önemli gelişmeler olmaktaydı. Londra Konferansı kararlarını kabul etmeyen ve Sevr Antlaşması'nda değişiklik yapılmasını istemeyen Yunan Hükümeti, 23 Mart 1921 günü, ordularını Bursa ve Afyon cephelerinden taarruza geçirdi. 31 Mart'ta Albay İsmet Bey İnönü'de Yunanları ikinci kez durdurdu. Afyon Cephesi'nde de Refet Bey 12 Nisan'da Yunan 1. Kolordusu'nun Aslıhanlar'dan geri çekilmesini sağlamıştı.³ Çiçerin Ali Fuat Paşa'yı Türk ordusunun bu başarısından dolayı Rusya işçileri ve hükümeti adına tebrik etti.⁴

Bu dönemde göze çarpan bir diğer gelişme de Moskova Hükümeti'nin Ankara Sefirini değiştirmesidir. Türkiye'ye geldiği günden beri Bolşeviklik faaliyetleriyle adından söz ettiren ve Ankara Hükümeti'ni memnun etmeyen Budu Mdivani'nin sefirlik görevine, atanmasından 3 ay sonra son verilmiş ve yerine 3 Mayıs 1921'de Sergey Petroviç Natsarenus Sovyetlerin yeni Ankara Sefiri olarak atanmıştır.⁵ Natsarenus, heyetiyle birlikte 5 Haziran 1921'de Trabzon'a gelmiş ve 19 Haziran

² Carr, **Sovyet Rusya Tarihi: Bolşevik Devrimi 1917-1923**, C. III, s. 269-271.

³ Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı: Askerî, Siyasî ve Sosyal Yönleriyle**, s. 308-318.

⁴ Ali Fuat Paşa'dan Memduh Şevket Bey'e 241 Sayılı Tarihsiz Şifre, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. I, s. 82, belge no: 24.

⁵ Konak, **Rus Devrimi ve Mustafa Kemal: Rus İç Savaşı (1918-1922) Döneminde Türk-Bolşevik İlişkileri**, s. 325. Sovyetlerin bir sonraki Ankara Sefiri Aralov, hatıratında Natsarenus'un atanma tarihini 29 Mart olarak verir. Semyon İvanoviç Aralov, **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları: 1922-1923**, çev. Hasan Âli Ediz, 4. bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s. 24. Mdivani'nin 6 Temmuz 1921'de Tiflis'te Refkom'da yaptığı konuşmadaki şu satırlar onun gerçek düşüncelerini gösterir: "*Komünist Partisi'nin Türkiye'de faaliyeti için para ve zahmetten çekinmemelidir. Çünkü bu mesai müfid semereler verecektir. Türkiye'yi gerek dahili inkılâptan sonra veyahut zorla komünizmi tesis edebilirsek hem kendimizi kurtarmış, hem de Avrupa'ya karşı büyük bir darbe vurmuş oluruz. Sovyet Türkiye elimizde oldukça kürre-i arzda yalnız değiliz. Bugünden itibaren büyük bir ciddiyet ile Türkiye'deki Bolşevizm propagandasını tezkiye çalışmalıyız. Ve Moskova'daki Yoldaşlara, Türkiye'de bulunan yoldaşlara muavenetlerini rica etmeliyiz.*" Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s. 976.

1921’de Ankara’ya varmıştır.⁶ Ali Fuat Paşa’nın bildirdiğine göre Natsarenus, eski Rus ordusunda Kurmay Yarbay veya Miralay idi. Komünist hareketin başlangıcında İngilizlerin kuzeyden Petrograd’a gerçekleştirdiği harekete karşılık bir Bolşevik ordusu idare etmiş ve bu şekilde güven kazanmıştı.⁷

3.2. ALİ FUAT PAŞA’NIN SOVYET RUSYA’NIN İÇ VE DIŞ POLİTİKASI HAKKINDA GÖRÜŞLERİ

Ermenistan ve Gürcistan’ın Sovyetleştirilmesi ve Kronştad Ayaklanması’nın bastırılmasından sonra Rusya’nın iç politikasında çok bir değişme olmamıştı. Açlık ve ekonomik sıkıntılar yüzünden halkın memnuniyetsizliği artmakta, Sovyet idarecileri ise bir önceki bölümde açıkladığımız gibi Ali Fuat Paşa’nın deyimiyle “etatizme” dönen yeni idari anlayışlarıyla birlikte Bolşevik prensiplerinden fedakarlık ederek Batı’ya yanaşmaktaydı. Dış politikada ise Rusya İngiltere ile iyi geçinmek zorundaydı. Her şeyden önce İngiltere, 16 Mart’taki ticaret antlaşmasını uygulamazsa iktisadi durum daha da fena bir hale gelirdi. Şu halde Rusya’nın iç politikasını güçlendirebilecek dış siyasetine İngiltere’nin hakim olduğu sonucu çıkıyordu. Bu nedenle Sovyet idarecileri İngilizleri memnun edecek girişimlerde bulunmaya gayret ediyordu.⁸ Ali Fuat Paşa’nın Türk Hükümeti’nin esas dikkatini çekmek istediği nokta ise Rusların komünizm inkılabını “etatizm yani hükümetçilik şekline soktukları”, bunun sonucu olarak eski tarihi Rus politikasına dönecekleri, Türkiye’ye vaat ettikleri yardımları “en adi bahanelerle” savsaklayacakları ve hatta Türkiye ile mesele çıkarmaya çalışacaklarıydı. Bundan dolayı Rus dostluğuna karşı müteyakkız bulunulmalı, Avrupa ile ilişkilerde Rus iç ve dış politikasının emperyalizm ve kapitalizm aleyhine dünya çapında bir mücadele şeklinden çıkararak etatizm yani

⁶ Sürmeli, “Sergey Petroviç Natsarenus’un Ankara Büyükelçiliği Sırasında Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti ile İlişkiler”, s. 34.

⁷ Ali Fuat Paşa’dan Hariciye Vekaleti’ne 6 Mayıs 1921 Tarihli “Mahrem ve Zata Mahsus” Yazı, **Atatürk’ün Millî Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge): 1919-1923**, C. I, s. 334, belge no: 52.

⁸ Mesela Kamçatka imtiyazları meselesinde Vanderlip ile görüşmeler kesilmiş, Rusya aleyhtarı bir antant adamı olduğu propagandası yapılarak Rusya’dan çıkarılmış ve Bakü gaz madenleri gayet uygun şartlarla İngilizlere bırakılmıştı.

hükümetçilik şeklini almış olduğu akılda bulundurulmalı ve şark ordusu her ihtimale karşı hazır bulunmalıydı.⁹ Ali Fuat Paşa'nın Rusya'nın uygulayacağı politikalar hakkında görüşü daha ilk günden çok nettir:

“Hariciye Vekaleti’ne evvelce yazmış olduğum raporlarda da bildirdiğim vech ile Rusya Savyet hükümetinin yapmış olduğu muahedelere rağmen Rus milletinden ve bunun başında bulunacak herhangi bir hükümetten doğacak olan siyasetin prensip itibarıyla mahiyeti başka başka olsa bile yeni ve eski siyasetler ibrelerinin aynı istikameti gösterdiği anlaşılmaktadır. Şu halde bugünkü Rusya hükümeti de yine eski Rusya gibi her nevi fırsattan bi’l-istifade Türkiye’ye tahakküm etmek isteyecektir.”¹⁰

Daha yeni Moskova Antlaşması imzalandığı dönemde Ali Fuat Paşa'nın bu öngörüsü Moskova Sefirliği görevinde Sovyet Rusya'ya nasıl yaklaşacağını bir işareti gibidir. Ona göre bir kere şu açıktı: Her ne kadar Rusya'daki yeni Sovyet idaresinden medet umulsa da aslında eski Çar Rusya'sından bir farkı yoktu ve yine Türkiye'ye yönelik kötü emellerini sürdüreceklerdi. Rusya'da senelerdir çeşitli şekillerde meydana gelen ihtilallerden doğan hükümetlerin politikaları hep aynıydı. Nasıl bir mahiyeti olursa olsun genel istikameti hep Türkiye'nin aleyhindeydi.¹¹

Dolayısıyla Ali Fuat Paşa'nın Sovyet Rusya hakkındaki görüşlerinin hiç iyimser olmadığını daha en baştan ortaya koymalıyız. Ancak Ali Fuat Paşa Ankara'ya raporlarında bu görüşlerini açık şekilde dile getirirken, Sovyet yöneticileri ile temalarında elbette kendisini saklamakta ve maksada uygun bir dil kullanmaktaydı.

Ali Fuat Paşa, yeni Rusya'nın eski Rusya'nın yolundan gittiğini söylerken onun kadar güçlenemeyeceğini ve dolayısıyla Türkiye'ye karşı güçlü bir dış politika

⁹ Ali Fuat Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya, Hariciye Vekaleti'ne ve Şark Cephesi Kumandanlığı'na 26 Mayıs 1921 Tarihli “Zata Mahsus ve Mahrem” Şifre, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. I, s. 159-165, belge no: 45.

¹⁰ Ali Fuat Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya 30 Haziran 1921 Tarihli “Zata Mahsus” Şifre, **a.e.**, C. I, s. 240 belge no: 63.

¹¹ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 13 Haziran 1921 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. I, s. 199-200, belge no: 51.

izleyemeyeceğini düşünmekteydi. Yalnız Türkiye'nin iç işlerini karıştırma konusunda Çarlık zamanından daha tehlikeli olabilirdi:

“Bugünkü Rusya da Çar Rusya'sı kadar bizim için tehlikeli olabilir. Fakat, aradaki fark çoktur. Çünkü bugünkü Rusya Çar Rusya'sı kadar kuvvetli askerî ve mülkî bir idareye malik olamayacağından hariçte bize karşı kuvvetli bir siyaset takip edemeyecektir... Binaenaleyh Rusya tehlikesi dahilindeki kuvvetin ziyadeliği ile kaimdir. Şunu da hatıra getirmek lâzımdır ki bugünkü Rusya'nın anarşi tarzındaki idaresi hal-i tabiiye ve bir idare-yi muntazamaya sükûnetle geçemeyecektir. Belki bu yüzden birkaç inkılâp devri daha geçirecektir. Yalnız bugünkü Rusya'dan bize gelecek olan en büyük tehlike ya Avrupalılarla müttehiden veya münferiden Komünizm veya sair nâm tahtında muhalif bir unsur hazırlayarak dahilimizi karıştırmaktır. Halbuki bu korku Çar zamanında da mevcut idi. Fakat bu kere daha kuvvetli olabilir. Bugünkü Rusya eski Rusya gibi mevcudunu ne süratle teçhiz ve ne de takviye edebilir. Çünkü idareten dahiliye namına nazariyattan başka bir şey yoktur...”¹²

O dönem Moskova'dan yeni dönen Rıza Nur Bey de Sovyetler hakkında Ali Fuat Paşa ile aynı inancı taşıyordu. Kendisi Tiflis'teyken 22 Nisan 1921'de Kazım Karabekir Paşa'ya Moskova ve Kafkas ülkeleri üzerine izlenimlerini ve malumatını aktardığı uzun bir raporunun sonunda Rusya hakkında vardığı neticeleri çok net bir biçimde maddeler halinde şöyle açıklamıştı:

- A – Rusya yine eski Rusya'dır.
- B – Ruslar dünyayı Bolşevik yapmak istiyorlar.
- P – Ruslar bizi Bolşevik yapmak istiyorlar.
- T – Komünizm Rusya'yı harap etmiş ve ediyor.
- S – Komünizm Rusya'da taassubu baltalamıştır.
- C – Komünizm rejimi gayri tabî bir idaredir.
- Ç – Komünizmin devamı pek meşkûttür.
- H – Rusya'da herkes bu idareden gayri memnundur.”

¹² Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 6 Mayıs 1921 Tarihli “Mahrem ve Zata Mahsus” Yazı, **Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge): 1919-1923**, C. I, s. 334, belge no: 52.

Bu tespitlerini sıraladıktan sonra Rıza Nur Bey, Bolşevik Rusya'ya yönelik takip edilmesi gereken politikalar hakkında da şunları söylemiştir: “*Rusya’da Bolşevikliği devam ettirmeliyiz*”, “*Bize komünizm sokmamalıyız.*”¹³ Mustafa Kemal Paşa da Sovyet Rusya'nın Doğu sisteminde dost olarak görülmek istenen ve milli davanın başarısı için Türkiye'ye yardım eden bir hükümet olduğunu belirtmekle beraber ilişkilerin Türkiye'nin dahili ve milli prensiplerine aykırı her türlü teşebbüsten korunmuş olarak yürütülmesi gerektiğini düşünmekteydi. Kısacası komünizm içeriye sokulmamalıydı. Ruslarla ilişkilerde öncelikli olarak bu esaslara dikkat edilmeliydi.¹⁴

Anlaşılan o ki o dönem Sovyet Rusya ile ilişkilerde en büyük çekincelerden biri komünizm akımının Türkiye içine sokulmasıydı. Ali Fuat Paşa da Sovyet Rusya'nın esas olarak eski Rusya'ninki gibi bir dış politika izleyemeyeceğini ancak iç işleri karıştırabileceğini ifade etmektedir. Kendisi Moskova'daki görev süresi boyunca Türkiye'nin müttefik yelpazesini genişletmesini ve renklendirmesini savunmuş ve bizzat bu yolda faaliyetlerde bulunmuştur. Daha önce Vanderlip ile görüştüğü zaman Amerika ile ilişki kurulması yönündeki çabasına şahit olmuşuk. 29 Mayıs'ta da Rusya-Almanya ittifakının yapıldığı bir dönemde Almanya ile ilişkiye girilmesi gerektiği görüşünü bildirmiştir. Çünkü ona göre Türk milletinin tam bağımsızlığını tanıyan her milletle ilişkiye girmek Türk dış politikasının esasını oluşturuyordu.¹⁵ Ali Fuat Paşa'nın bu yönde çabaları onun Sovyetlere yönelik duyduğu kuşkunun bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

3.3. MOSKOVA ANTLAŞMASI'NIN İMZALANMASINDAN SONRA SOVYET RUSYA İLE İLİŞKİLERİN GELİŞİMİ

¹³ Rıza Nur Bey'den Kazım Karabekir Paşa'ya Tiflis'ten 22 Nisan 1921 Tarihli Yazı, Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s. 964.

¹⁴ Mustafa Kemal Paşa'dan Tevfik Rüştü Bey'e ve Ali Fuat Paşa'ya 16 Mayıs 1921 Tarihli Yazı, **Atatürk'ün Bütün Eserleri: (Şubat 1921-Eylül 1921)**, C. XI, İstanbul, Kaynak Yay., 2003, s. 172-173.

¹⁵ Hariciye Vekaleti'nden İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti'ne 29 Mayıs 1921 Tarihli Yazı, **Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge): 1919-1923**, C. I, s. 339, belge no: 54.

3.3.1. Moskova Antlaşması'nın İmzalanmasından Sonraki Dönemde Çiçerin ile Ali Fuat Paşa Arasında Bunalım

Moskova Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Kafkaslarda meydana gelen gerginlik dinmemiştir. Çiçerin, antlaşmanın imzalanmasının üzerine sadece birkaç gün geçmişken Ataşemiliter Saffet Bey'e Türk ordularının Ahıska ile Ahılkelek bölgelerinde, "bütün anlaşma çerçevesini aşarak ilerlemekte" olduğunu, bununla yetinmeyip bazı yerlerde Kızıl Ordu birliklerine hücum ettiğini, o bölgede bulunan Rus sakinlerine "dayanılmaz davranışlarda bulunduğunu" belirtti. İyi bir sonuca bağlanmış olan Türk-Sovyet ilişkilerinin sürdürülebilmesi için "Türk askeri kumandanlığının en kısa zamanda gerekli talimatı alarak bu üzücü hareketlere son vermesinin son derece zorunlu olduğunu" bildirdi.¹⁶ Çiçerin Londra'daki Bekir Sami Bey'in faaliyetleri ile ilgili de verilen teminatlara rağmen rahatsız edici haberler almaktaydı. O halde daha Moskova Antlaşması'nın imzalandığı gün Ali Fuat Paşa'nın verdiği, "herhangi bir yabancı devletle görüşüldüğü ya da anlaşıldığı takdirde Sovyet hükümetinin bilgilendirileceği" teminatına ne olmuştu? Çiçerin aynı gün Saffet Bey'e gönderdiği başka bir notada buna özellikle değinmiştir:

"Yoldaş Mdivani bize, Bekir Sami Bey'in Fransa ile anlaşma imzalamış olduğu yolunda Ankara'dan haberler alındığını bildiriyor. Hükümetlerimiz arasında titizlikle yerine getirilen, her hükümetin karşı tarafın politikasını ilgilendiren herhangi bir politik anlaşma hakkında, bu anlaşma imzalanmadan önce, karşılıklı olarak haber verme kuralına dayanarak, Türk Millî Hükümeti'nin Fransa ile imzalamaya kararlı olduğu özel anlaşma hakkında bilgi vermediğini hayret ve üzüntü ile öğrenmiş bulunuyoruz. Rusya Hükümeti bunun için Türkiye Millî Hükümeti'ne, bu konuda bir açıklamada bulunduğu takdirde minnettar kalacaktır."¹⁷

Sonrasında Bekir Sami Bey meselesi kendiliğinden çözülsede, Çiçerin Kafkaslar bölgesindeki birtakım problemleri dile getirecek ve Ali Fuat Paşa'ya şikayetlerde bulunacaktır. 6 Nisan'da gönderdiği notada 2 Nisan günü komünistlerin

¹⁶ Çiçerin'den Saffet Bey'e 23 Mart 1921 Tarihli Nota, Yerasimos, a.g.e., s. 354, belge no: 95.

¹⁷ Çiçerin'den Saffet Bey'e 23 Mart 1921 Tarihli Nota, a.e., s. 356, belge no: 97.

Erivan'ı ele geçirdiklerini ve Taşnakların Zengizor dağlarına kaçtıklarını ilettiler. Ali Fuat Paşa'ya Gümrü'nün Türkiye tarafından boşaltılacağına dair taahhüdünü hatırlatan Çiçerin, mevcut durumda Gümrü ile Erivan bölgelerinin tümü yine Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'nde olduğuna göre Türk orduları için de Moskova Antlaşması'nın çizdiği sınırın ötesine çekilme zamanının gelmiş olduğunu ve çekilmenin tamamlandığı haberini beklediğini bildiriyordu.¹⁸ Ayrıca Türkiye ile Sovyet Ermenistan'ı arasındaki bir savaşın Türkiye ile Sovyet Rusya arasında savaş anlamına geldiğini ikaz etmekteydi.¹⁹ Ali Fuat Paşa ise 7 Nisan'da verdiği cevapta Taşnaklara karşı elde edilen başarıları sevinçle öğrendiğini belirterek "*Ermenistan'da emperyalizme körü körüne itaat eden parti ve ideolojiler gibi alet ve araçların sonsuzluk ortadan kaybolduğuna çok memnun oldum*" demektedir. Moskova Antlaşması uyarınca Sovyet Ermenistan'a bağlanan bu bölgede artık Türk ordusunun kalması için bir neden yoktu. Bu yeni durum karşısında Gümrü kentinin ordulardan arındırılması ile ilgili talebi TBMM Hükümeti'ne iletildiğini bildiriyor ve boşaltmanın da koşulların elverdiği hızla gerçekleşeceğini umduğunu ifade ediyordu.²⁰ Ne var ki Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa'ya atfedilen bir açıklama bambaşka yöneydi. Fevzi Paşa, Şark Cephesi'ndeki Türk ordusunun denge sağlama görevi üstlenmek üzere Kafkasya'da kalacağından bahsetmişti. Bu açıklama karşısında şaşkınlığa düşen Çiçerin, tepkisini hemen ertesi gün Ali Fuat Paşa'ya ilettiler. Çiçerin'e göre bu bölgede sadece Kızıl Ordu bulunduğundan Fevzi Paşa'nın açıklamalarından ister istemez Türk ordusunun Sovyet güçlerini dengelemek görevini üstleneceği anlaşılıyordu. Moskova Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Fevzi Paşa'nın Türk ordularına böyle bir görev vermesi son derece anlamsızdı. Rahatsızlık oluşturan bir unsur da tekrar gündeme gelen Gümrü Antlaşması'dır. Fevzi Paşa Ermenistan'ın Türk ordusunun işgalinde bulunan kesiminden ancak Gümrü Antlaşması yürürlüğe girdikten sonra çekilebileceklerinden bahsediyordu. Buna karşın Çiçerin'e göre Gümrü Antlaşması Ermenistan Sovyet Hükümeti ilan edildikten sonra Taşnak Hükümeti ile yapılmış ve bu anlaşma metnine göre antlaşmanın yürürlüğe girmesi için bir ay içinde onaylanmış olması gerektiği halde bu antlaşma hiç onaylanmamıştı. Zaten Moskova

¹⁸ Çiçerin'den Ali Fuat Paşa'ya 6 Nisan 1921 Tarihli Nota, a.e., s. 361, belge no: 100.

¹⁹ Çiçerin'den Orconikidze'ye 6 Nisan 1921 Tarihli Telgraf, a.e., s. 362, belge no: 101.

²⁰ Ali Fuat Paşa'dan Çiçerin'e 7 Nisan 1921 Tarihli Yazı, a.e., s. 363, belge no: 102.

Antlaşması'nın imzalanmasıyla Gümrü Antlaşması rafa kalkmıştı. Gümrü Antlaşması'nın yerine getirilmesini istemek, Moskova Antlaşması'nın geçersiz sayılmasını istemek anlamına gelmekteydi. Tüm bu nedenlerle Çiçerin Ali Fuat Paşa'dan Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa'nın açıklamaları ile ilgili bilgi isterken tehdit üslubunu da devreye sokuyordu: *"Bu fırsattan yararlanarak size, Aleksandropol'ün (Gümrü) hiç gecikmeden Türk ordularından boşaltılmasının son derece önemli olduğunu hatırlatmak isterim çünkü, bu kentin Türk birliklerince işgalinin devamı çok üzücü sonuçlar doğurabilir."*²¹ Moskova Antlaşması'nda Türkiye'nin doğu sınırları çizilmişti. Her ne kadar antlaşma henüz yürürlüğe girmemiş olsa da Sovyetlerle iyi ilişkiler kurulmak isteniyorsa Ankara geri adım atmak, Türk ordusu bu bölgeden çekilmek durumundaydı. Çiçerin'in Gümrü konusunda yakınmaları devam etmiş ve Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'nın Gümrü'yü boşaltmak istemediği yönünde bildiride bulunduğunu söylemişti. Çiçerin TBMM Hükümeti'nin Moskova'da belirlenen sınıra çekilmesinde ısrar ediyordu yoksa Türk birlikleri ile Kızıl Ordu'nun çarpışması "feci sonuçlar doğurabilirdi". Çiçerin bu durumu Ordjonikidze aracılığıyla Sovyetlerin Ankara Sefiri Mdivani'ye de aynen iletmış ve tüm bu hususları ondan Türk Hükümeti'ne bildirmesini istemiştir. İşaret ettiği önemli bir nokta da şuydu: Tüm Sovyet Cumhuriyetleri Sovyet Rusya ile sıkı ve sağlam bir ittifak içindeydi.²² Çiçerin bir anlamda bu sözleriyle Rusya'nın, kendi uydu devletlerini korumak için hiçbir şeyden çekinmeyeceğini ima etmektedir. Ali Fuat Paşa ise Çiçerin'e verdiği cevapta Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa'ya atfedilen ve kendisinin henüz bilgisinin olmadığı açıklamaların herhalde Erivan'da komünist idarenin kurulmasından önce yapılmış olacağını ve bundan dolayı "bütün gerçekler ve tarihler yerli yerine konacak olursa, adı geçen açıklamalarda sadece emperyalizme yönelik ve dolayısıyla Sovyet silahlı kuvvetlerinin yararına olan görüşlerin yer aldığı tüm çıplaklığıyla ortaya çıkacağını" belirtmiştir. Ali Fuat Paşa'ya göre Moskova müzakereleri sırasında Türk heyeti Gümrü Antlaşması'nın imzalanmasındaki koşulları ve nedenleri ayrıntılı olarak açıklamış, antlaşmanın Sovyet Cumhuriyetleriyle ilgili bütün hükümlerinin tamamen açık ve kesin olduğunu

²¹ Çiçerin'den Ali Fuat Paşa'ya 8 Nisan 1921 Tarihli Nota, a.e., s. 364-365, belge no: 103.

²² Çiçerin'den Orconikidze'ye 8 Nisan 1921 Tarihli Telgraf, a.e., s. 366, belge no: 104.

resmen ifade etmiştir. Ayrıca Ali Fuat Paşa kendisinin (Çiçerin'in) bütün bildirimlerini Ankara'ya ilettiğini ifade etmiş ve bu konuyu doğrudan doğruya Ankara'daki Sovyet Sefiri Mdivani ile iletişim kurarak görüşmesini tavsiye etmiştir. Böylelikle sorun çok daha hızlı çözüldü. Yine Ali Fuat Paşa Türkiye'nin Sovyet Rusya'ya ve kardeş Cumhuriyetleri'ne duyduğu dostluğun ve iyi niyetin "derin, samimi, ve değişmez olduklarını" belirtmiştir.²³

Fevzi Paşa'nın bahsi geçen sözleri söylediğine dair bir belgeye rastlamadık. Öyle olsa bile Ali Fuat Paşa'nın da belirttiği gibi Fevzi Paşa bu sözleri daha erken bir tarihte söylemiş olmalıdır. Çünkü Moskova Antlaşması'nın imza edilmiş olduğu bir dönemde, 3 Aralık 1920'de Taşnak Hükümeti'yle yapılmış bir antlaşmadan bahsetmek anlamsız olurdu. Burada Çiçerin'in muhtemelen bir tarih karışıklığı yaşadığını söyleyebiliriz. Diğer yandan Gümrü'nün en kısa sürede boşaltılacağını umduğunu söyleyen Ali Fuat Paşa samimidir. Çünkü kendisi de Ankara'ya gönderdiği raporlarda Rusların şüpheye düşürülmemesi için Moskova Antlaşması'nın sınırlara ilişkin hükümlerinin hemen uygulanmasını ve Gümrü'nün boşaltılmasını savunmaktadır. Ayrıca Sovyetleşen Ermenistan ve Gürcistan ile hemen yeni bir anlaşma yapmayı önermektedir. Ona göre eğer Rusya'nın Türkiye'ye açık olması isteniyorsa, vermeye yazılı ve sözlü kefil olduğu para, silah ve mühimmatın hemen teslimi icap ediyorsa bu yapılmalıydı. Bekir Sami Bey'in Londra'da Fransızlarla yaptığı (sonradan Meclis tarafından reddedilen) anlaşma ve Gürcistan'daki ileri hareketler nedeniyle Rusya'da Türkiye hakkında meydana gelen şüphelerin şimdilik tamamen son bulduğundan bahseden Ali Fuat Paşa, Ermenistan'ın yeniden Sovyet olması sebebiyle Moskova Antlaşması'nın buna ait olan kısımları derhal tatbik edilmezse bu şüphelerin yeniden gelişeceği uyarısını eklemiştir.²⁴ Zaten bir müddettir Çiçerin bunun işaretlerini vermekteydi.

Aslında Ali Fuat Paşa, Gümrü'nün boşaltılması ile ilgili Çiçerin'in talebini ve aynı yöndeki kendi görüşünü Ankara'ya ilettiği sırada, 2 Nisan'da Sovyetlerin Erivan'ı ele geçirmesi üzerine Ankara, Kızıl Ordu birlikleri ile çarpışılmaması için

²³ Ali Fuat Paşa'dan Çiçerin'e 10 Nisan 1921 Tarihli Yazı, a.e., s. 368-369, belge no: 106.

²⁴ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 11 Nisan 1921 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. I, s. 91, belge no: 28.

bölgenin bir hafta içinde terk edilmesini zaten Şark Cephesi Kumandanlığı'na bildirmiş, 15 Nisan 1921 tarihli emirle de Şark Cephesi'ndeki birlikler sınır gerisine çekilmiş ve Gümrü boşaltılmıştır.²⁵ Ancak görünen o ki Şark Cephesi'ne verilen talimat ile ilgili bilgi Ali Fuat Paşa'ya ulaşmamış, bundan dolayı da Gümrü'nün boşaltılması konusunda Çiçerin'e aslında gereği olmadığı halde dil dökmek zorunda kalmıştı.

Ali Fuat Paşa, Kafkas devletleri ile anlaşma yapılması görüşüne de açıklık getirmektedir. Ona göre Moskova'dan ayrılan Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beylerden oluşan murahhas heyetinin Azerbaycan, Gürcistan ve kısa süre önce Sovyet olan Ermenistan ile Moskova Antlaşması'nın esaslarına göre birer anlaşma yapmak istemeleri sırf bu üç Kafkas devletini Türkiye'nin bağımsız tanıdığını göstermek içindi. Yoksa Sovyet olan bu devletlerin hükümetleri Rusya Hükümeti'nin arzusu hilafında hiçbir şey yapamazdı “*ve binaenaleyh bilâ-istisna bunlardan hiçbir hususiyet ve samimiyet beklenemez*” di.²⁶

Diğer yandan daha önce de ifade edildiği gibi Ali Fuat Paşa dış politikada Rusya'ya fazla güvenilmemesi gerektiğini düşünmekteydi. Rusya tüm Avrupa ile ilişki kurarsa Türkiye yalnız kalırdı. Türkiye'nin Avrupalılarla savaşması durumunda da istese bile Moskova gereken yardımı yapma kapasitesine sahip değildi. Dolayısıyla bu ihtimaller gerçek olmadan önce ve Moskova ile ilişkiler koz olarak kullanılarak Batı ile özellikle de Amerikalılarla anlaşmak önemliydi:

“Eğer Rusya hakkındaki kanaatlerim kabul buyrulur ise bizim de Rusya ile aramızda hâsıl olan münasebetten alacağımız kuvvetle Ruslardan daha evvel davranarak da'vâ-yı millîimizi Avrupa'ya kabul ettirmek lâzım gelecektir. Yoksa Rusya'nın mevâ'idine fazla ehemmiyet verip Rusya'nın teknil Avrupa ile tesis edebileceği münâsebâttan sonra sulh yapmağa kalkar isek münferid kalmamız ihtimali pek ziyâdedir. Zira bilhassa Amerika ile sür'at-i mümkün ile tesis-i münâsebet ve irtibat yalnız kalmamaklığımız için mühim bir âmil ve çare olacaktır zannındayım.

²⁵ Mehmet Ali Bolat, **Milli Mücadele Dönemi'nde Türkiye'nin Kafkasya Siyaseti (1919-1921)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017, s. 96.

²⁶ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 11 Nisan 1921 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. I, s. 91, belge no: 28, s. 92.

Esasen Rusya istemiş olsa bile Avrupa'ya karşı idamesine mecbur kalacağımız bir harpte bize kâfi derece muavenet edecek vaziyette değildir. Muhâdenet-nâmenin imzasıyla istihsâl edebildiğimiz para ve malzeme-i harbiyeden fazla bir şey alabileceğimizi kat'iyyen zannetmiyorum. Halbuki bunlar ise gayr-ı kâfidir.”²⁷

Ali Fuat Paşa'nın 15 Nisan'da gönderdiği bir başka rapor Sovyet idaresindeki iç tartışmaları da yakından takip ettiğini de göstermektedir. Buna göre Rus Şuralar Merkezi İcra Komitesi'nin gizli celselerinden birinde Türk-Rus Antlaşması bahsi geçmiş ve Çiçerin'e antlaşmada “Türlere fazla avans yapılmış olduğu” yönünde hücumlarda bulunmuş olduğu söylenmekteydi. Gümrü Türkiye tarafından hâlâ tahliye edilmemişti. Bu yüzden Çiçerin'e hücum edilmiş olacak ki Çiçerin yazdığı son notalarında sert dil kullanmaya mecbur kalmıştı. Bu dönemki Sovyet idaresinde İngilizlerle anlaşmaya taraftar olan ve Türkiye ile anlaşmaya sıcak bakmayanlar vardı. Para ve silah yardımına çok ihtiyaç duyulduğu bir dönemde Rusları gücendirecek, İngilizlere eğilimli olanları destekleyecek ve cesaretlendirecek hareketlerden mümkün olduğu kadar kaçınılmalıydı. Ruslar antlaşmayı iyi niyetle takip ediyordu, Türkiye de aynı şekilde davranıp Rusların şiddetle istediği Gümrü'nün boşaltılması işini antlaşma uyarınca yapmalıydı. Ali Fuat Paşa o günlerde Ruslar ile Türkiye arasında ufak bile olsa olay çıkarılmamasını çok önemli görmekteydi. Aksi takdirde Ruslardan ne silah ne de para alınabilirdi. Ali Fuat Paşa'nın bu görüşlerini çok önemli gördüğümüzden dolayı aynen aktarıyoruz:

“Binaenaleyh bilhassa bugün Ruslardan silah ve para almağa muhtaç bulunduğumuz bir devrede Rusları kuşkulandıracak veya münfa'il edecek, bilhassa Rus Merkezî Komitesinde İngilizlere mütemayil ve bizimle uzlaşmağa muhalif olanları takviye ve teşçî' eyleyecek ef'âlden mümkün olduğu kadar ictinâb etmek mecburiyetindeyiz kanaatindeyim. Bâhusus Ruslar muâhedenâmeyi hüsn-i niyetle tatbik ettikleri için bizim de aynı sür'at ve samimiyeti göstermekliğimiz ve binaenaleyh, bugünlerde şiddet ve kat'iyetle talep ettikleri Gümrü ve havâlisini muâhedenâme mucibince heman tahliye etmekliğimiz lazımdır fikrindeyim. Her halde muâhedenâmenin sür'atle tatbik edilmesini ve bu günlerde Ruslarla aramızda hatta ufak bile olsa vak'a çıkarılmamasını pek mühim

²⁷ A.b., s. 91.

görüyorum. Aksi takdirde Ruslardan ne silah ne para alamayacağımızı kuvvetle zannettiğinden bu bâbda verilecek kararın tesrî-i itâ ve tatbiki pek mühim ve ma'ruzdur efendim.”²⁸

Diğer taraftan Moskova'dan yola çıkan Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beyler Moskova Antlaşması'nı tamamlamak üzere Kafkas Cumhuriyetleriyle de birer anlaşma yapmak için hazırды ve Bakü'ye gelmişlerdi. TBMM'nin Azerbaycan temsilcisi Memduh Şevket Bey'in bildirdiğine göre Moskova'dan gelen heyet Azerbaycan ile özel bir anlaşma yapmak istemiş ve hatta ittifakname ile ilgili birçok defa Azerbaycan Hariciye Komiseri Hüseyinof ile görüşülmüşse de Azerbaycan'ın ayrı olarak Türkiye ile anlaşma yapmamasına dair Moskova'dan tebligat gelmişti.²⁹ Ali Fuat Paşa'nın Gümrü'nün boşaltılması talebi gerçekleşmişti ancak Kafkas devletleriyle birer anlaşma yapılması için beklemek gerekecekti.

Nisan ayında Türk orduları Gümrü'yü boşaltmıştı ancak bundan sonraki dönemde Çiçerin'in iddiaları ve talepleri son bulmamıştı. 13 Mayıs'ta bu sefer Kafkasya'da bulunan askeri makamlardan gelen bilgilere göre Gümrü'yü boşaltan Türk ordularının Rusya Cumhuriyeti ile Kafkas Cumhuriyetlerinin birleşik ordularına çok büyük maddi zarar verdiklerinden bahseden bir protesto gönderdi. Bu hareketlerin Sovyet Hükümeti'nin Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne elinden gelen her yardımı yaptığı bir sırada yapılması “üzüntü ve şaşkınlık yaratmaktaydı”.³⁰ Çiçerin 18 Mayıs'ta da Ali Fuat Paşa'ya bu minvalde bir nota gönderdi. Bu sefer askeri makamlardan gelen haberlere göre Kars topraklarında “zaten sayıları çok fazla olmayan Rus sıllı nüfusa karşı zorbalıklar yapılmakta” olduğunu bildirdi. Çiçerin'e göre Türk makamları Kars bölgesindeki yaşayan Rusları köylerden kovuyor, bunların yerine Anadolu'dan getirilen Müslüman aileleri yerleştiriyordu. Çiçerin Rus Hükümeti adına şiddetle Türk makamlarının bu tür hareketlerini protesto ediyordu. Bu gibi hareketler ve “zorbalıklar” Kars bölgesinde yaşayan Rus nüfusuna karşı

²⁸ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne ve Şark Cephesi Kumandanlığı'na 15 Nisan 1921 Tarihli Şifre, **a.g.e.**, C. I, s. 98-99, belge no: 29.

²⁹ Memduh Şevket Bey'den Ali Fuat Paşa'ya Bakü'den 4 Mayıs 1921 Tarihli Yazı, **a.e.**, C. I, s. 120, belge no: 35.

³⁰ Çiçerin'den Ali Fuat Paşa'ya 13 Mayıs 1921 Tarihli Nota, Yerasimos, **a.g.e.**, s. 372, belge no: 109. Çiçerin'in Yerasimos'un eserinde yer alan 18 Mayıs tarihli notasına göre Ali Fuat Paşa buna 15 Mayıs'ta cevap vermiştir ancak söz konusu belge Yerasimos'ta bulunmamaktadır.

tekrarlandıkça Rusya emekçi kitlelerinde uyandıracak tepkilere dikkati çekmekteydi. Ali Fuat Paşa'dan bu "üzücü" olaylara son verildiğine dair inandırıcı kanıtlar ve sözü geçen bölgelerde Türk makamlarının Rus nüfusuna karşı tutumlarının değiştiğine dair bilgi istiyordu.³¹ Çiçerin hemen üç gün sonra yeni birtakım iddialarla birlikte Malakanlar meselesine değinen yine sert bir nota gönderdi. Öyle ki her türlü zorbalık, yağma, gelişigüzel tutuklama, erkeklerin zorla askere alınarak çalıştırılması söz konusuydu. Bu haberlerin geniş halk kitlelerine yayıldığını söyleyen Çiçerin'e göre, Türk makamları bu duruma en kısa zamanda son vermezse, bu olayların sonuçları çok can sıkıcı olacak ve Rus Sovyet Hükümeti çok zor bir duruma düşecekti. Türk Hükümeti'nin gereken tedbirlerin derhal alması ve "sürdürülmesine sabredilmeyecek" bu duruma bir son vermesi umuluyordu.³² Ali Fuat Paşa buna verdiği cevapta Çiçerin'in 21 Mayıs tarihli notasının Ankara'ya iletilmesi için gereken her önlemi aldığını belirtti. Oradan gelecek cevabı da kendisine iletmekte gecikmeyecekti. Ancak söz konusu sorun hakkında Ankara Hükümeti'nden haber almadan Rusya Sovyet Hükümeti ile Moskova'daki Türk Sefareti arasındaki yazışmalar kesin ve belirgin sonuçlar vermezdi. Üstelik Sefaret çoğu zaman Ankara'yla büyük güçlüklerle haberleşebiliyordu. Bunu dikkate alan Ali Fuat Paşa daha önce de Çiçerin'e belirttiği gibi³³ Sovyet Hariciye Komiserliği radyo-telgraf üzerinden Ankara'daki Sefareti ile bağlantı kurabilirse sorunun çok daha kolay ve çabuk çözümlenebileceğini düşünüyordu. Çiçerin'e tavsiyesi Hariciye Komiserliği'nin Ankara'daki Sefaret aracılığıyla doğrudan doğruya Ankara Hükümeti ile ilişkiye geçip gerekli kararı almaya çalışmasıydı.³⁴ Dolayısıyla Ali Fuat Paşa haberleşme güçlükleri sebebiyle Kafkasya gelişmelerinden yeterince bilgi sahibi değildi ve Ankara'dan bir talimat da almadığından Sovyet Hariciyesini Ankara ile doğrudan temasa getirmenin çarelerini aramaktan başka yol bulamamıştı.

Çiçerin, Kafkaslar bölgesi ile ilgili bu denli endişe uyandıracak notalar verirken Ali Fuat Paşa da Ankara'ya 23 Mayıs'ta gönderdiği raporunda heyecan

³¹ Çiçerin'den Ali Fuat Paşa'ya 18 Mayıs 1921 Tarihli Nota, **a.e.**, s. 373, belge no: 110. Yerasimos'un eserinde yer alan Çiçerin'in 21 Mayıs tarihli notasına göre Ali Fuat Paşa bu notaya 443 sayılı mektup ile cevap vermiştir ancak söz konusu belge Yerasimos'ta bulunmamaktadır.

³² Çiçerin'den Ali Fuat Paşa'ya 21 Mayıs 1921 Tarihli Nota, **a.e.**, s. 374, belge no: 111.

³³ Ali Fuat Paşa'dan Çiçerin'e 10 Nisan 1921 Tarihli Yazı, **a.e.**, s. 368, belge no: 106.

³⁴ Ali Fuat Paşa'dan Çiçerin'e 24 Mayıs 1921 Tarihli Yazı, **a.e.**, s. 375, belge no: 112.

uyandıracak haberler vermekteydi. Hariciye Komiserliği ile Sefaret arasında 15 gündür devam eden haberleşmenin, Troçki'nin önemli bir vazife için Kafkasya'ya seyahatinin, Moskova'dan Kafkasya'ya yapılan ve içeriği henüz anlaşılamayan askeri nakliyatın ve Bolşeviklerin Gürcistan ve Ermenistan'a karşı yürüttükleri politikanın Türkiye'nin doğu vilayetlerine karşı bir tehdit içeriyor olabileceğini ima etmekteydi. Tüm bunlar doğu vilayetlerine yönelik bir işgal hazırlığı olabilirdi. Ali Fuat Paşa bu konuda müteyakkız hareket edilmesini ve Rusları halihazırda önemsiz sebeplerle erteledikleri yardımları yapmaktan büsbütün alıkoyabilecek olaylara meydan verilmemesini rica etmekteydi.³⁵

Bir de ilişkileri zedeleyecek bu türde haberlerin diğer boyutuna göz atalım. Ali Fuat Paşa'nın 7 Mayıs 1921'de Hariciye Vekaleti'ne gönderdiği rapora göre Çiçerin Moskova Konferansı sırasında Türkiye'de meydana gelebilecek komünizm hareketlerini Türkiye'nin iç meselesi olarak kabul edip hiçbir şekilde destek olmayacaklarını resmen bildirmiş olmasına rağmen, Moskova'nın özellikle TBMM'nin doğrudan idaresi altında olmayan bölgelerde komünist hareketleri bizzat tesis etmeye çalıştığı aşıkardı. Anadolu'da komünistlere karşı gösterilen düşmanlıkla alakalı hadiselerin resmi gazetelerde neşredilmesine ve ilanına da müsaade etmeye başlamışlardı. Bu bakımdan Ali Fuat Paşa Hariciye Vekaleti'nin dikkatini çekmektedir.³⁶ Ali Fuat Paşa'nın sonradan Memduh Şevket Bey'e yazdığına göre de Sovyet yönetimi Türkiye'nin doğu sınırlarında bazı komünist hareketler çıkarmaya teşebbüs etmiş ancak başarılı olamamıştı. Bundaki amaçlarının halihazırdaki Ermenistan sınırını Türk hududunun içlerine doğru genişletmek olduğu anlamı çıkıyordu. Moskova Sefareti tarafından keşfedilen bu teşebbüslerini sonradan birtakım bahanelerle gizlemek istemişlerdi. Bu tutumun bir sonucu olarak esirlerin nakliyatı aksadığı gibi yıllık vaat ettikleri paranın ikinci taksitini de henüz vermemişlerdi. Kars civarında Malakanlara kötü muamele yapılması, Gümrü civarında güya Türk ordusu tarafından öldürülmüş birçok Ermeni cesedinin görülmüş olması gibi bahaneler sürmekteydi. Ali Fuat Paşa'ya göre, Moskova doğu sınırlarındaki bu teşebbüsleri

³⁵ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne, Kazım Karabekir Paşa'ya, Memduh Şevket Bey'e 23 Mayıs 1921 Tarihli Yazı, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. I, s. 138, belge no: 42.

³⁶ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 7 Mayıs 1921 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. I, s. 126, belge no: 37.

açığa çıkınca Türkiye'nin Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile ayrı ayrı ve fakat bir konferans halinde acilen birer anlaşma yapmasına önem vermeye başlamıştı.³⁷ Ali Fuat Paşa'nın kurduğu bu neden-sonuç ilişkisi çok açık olmasa da, Moskova Hükümeti birden bire Türkiye'nin Kafkas devletleriyle antlaşma yapmasından söz etmeye başlamışsa, bu komünist faaliyetlerinin açığa çıkması sebebiyle Türkiye'yi teskin etme hamlesi olarak yorumlanabilir. Ali Fuat Paşa sözü edilen malumatı Bakü temsilcisi Memduh Şevket Bey'e vermektedir. Bunun yanında Ankara'ya da eğer Kafkas Cumhuriyetleriyle anlaşmalar yapılır ve Türkiye'de komünistlere karşı kanuna aykırı hareketlerinden dolayı cezalandırılanların isimleri teşhir edilirse yardımın gelmesinin kolaylaşabileceğini yazmıştır.³⁸ Ali Fuat Paşa, ileride bahsedeceğimiz 14 Haziran'daki Çiçerin ile görüşmesi sonrasında bunu daha açık olarak Ankara'ya bildirecektir.

Ancak yine de Çiçerin, Kars bölgesindeki Malakanlara kötü muamele yapıldığı, "soyuldukları, her türlü baskı altında bırakıldıkları, ellerinden toprakları alındığı, açlıktan yarı ölmüş Malakanların ahırlara ve tavlalara kapatıldığı, zorla askere alındıkları," yönünde şikayetlerini Ali Fuat Paşa'ya iletmeye devam etmekteydi. Ayrıca Türkiye tarafından Malakanların Orta Anadolu'ya sürülmesi fikrinin olduğundan bahsetmekteydi. Bunun yanında Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'nin Rusya hükümetinin takip ettiği politikayı takip ettiğini ve Türkiye'ye hiçbir kötü niyet beslemediğini ekliyordu.³⁹

Kafkas hükümetleri ile Türkiye arasında yapılması düşünülen konferansa dair Ali Fuat Paşa ve Çiçerin arasında nota teatisi Haziran ayında da devam etti. Ali Fuat Paşa'nın 9 Haziran'daki notasına Çiçerin 13 Haziran'da cevap vermiş ve Kafkas hükümetleriyle Türkiye arasında bir konferansın gecikmesinin nedenini Moskova'dan ayrılan Türk heyetinin hükümetin görüşünü almak üzere Ankara'ya gitmesi ve oradan dönmemesi olarak göstermiştir.⁴⁰ Kafkas hükümetleriyle yapılması tasarlanan bu

³⁷ Ali Fuat Paşa'dan Memduh Şevket Bey'e 30 Haziran 1921 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. I, s. 233, belge no: 62.

³⁸ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 15 Haziran 1921 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. I, s. 208, belge no: 53.

³⁹ Çiçerin'den Ali Fuat Paşa'ya 6 Haziran 1921 Tarihli Nota, Yerasimos, **a.g.e.**, s. 380-381, belge no: 117.

⁴⁰ Çiçerin'den Ali Fuat Paşa'ya 13 Haziran 1921 Tarihli Nota, **a.e.**, s. 382, belge no: 118.

konferans ancak 1921 Eylül'ünde Kars'a gerçekleşebilecektir. Bu konu da tıpkı Moskova Antlaşması'nın onaylanması gibi gecikmeye maruz kalacaktır. Çiçerin'in tüm bu uyarılarına ve iddialarına karşın ilerleyen süreçte Ali Fuat Paşa'nın fazla bir şey yapmadığını düşünmekteyiz. Bunun sebebi en başta Ankara ile Moskova arasındaki iletişim olanaklarıdır. Ali Fuat Paşa'nın Kafkaslar bölgesinde gerçekte ne olduğunu öğrenmesi çok olası değildi. Ankara Hükümeti'nden de bu konularla ilgili aydınlatıcı bir talimat ya da bilgi gelmediği için de Çiçerin'e kesin sözler söyleyemiyordu.

Tüm bu süreç içerisinde Sefir Ali Fuat Paşa'nın Rusya'ya duyduğu içten güvensizliği ve Çiçerin'in de Türkiye'ye olumsuz yaklaşımı bir dostluk ilişkisi kurması beklenen Moskova Antlaşması'nın gergin bir ortam oluşmasına engel olamadığını göstermektedir. Bu dönemde Ali Fuat Paşa'nın tavrı, Sovyet Rusya'ya güven duymamakla birlikte oradan gelecek yardımın devamını sağlamak amacıyla temkinli davranılması yönündedir.

3.3.2. Rusya'nın Kendi İçindeki Milletler ile İlgili Politikaları

Ali Fuat Paşa, Sovyet Rusya'nın kendi içindeki milletler ile ilgili politikaları hakkında önemli izlenimler aktarmıştır. Buna göre öncelikle Bolşevik idaresi ilk kurulduğu dönemde kendi içindeki milletlere muhtariyetler vererek onların hoşnutluğunu kazanmış ve bu sayede gelişim göstermişti. Ancak zamanla bu politikayla devam edilemeyeceği anlaşılmış ve muhtariyet verilen milletler bir şekilde Moskova'ya bağlanmıştı. Sovyet idaresinin bu politikasına karşı durumu müsait olanlar her şeyi göze alarak direnç göstermişler ve mücadele etmişlerdi. Bunlardan Finlandiya, Estonya, Letonya, Litvanya, Polonya tamamıyla bağımsız birer hükümet kurmayı başarmıştı ama Ukrayna ve Kafkasya'daki halklar bu kadar şanslı değildi. Ural dağları bölgesinde bulunan Başkurt, Tatar ve Kırgızlar bağımsız bir idare kuracak olanaklara sahip değildi. Tatarlar Çar zamanında bir medeniyet kurmuşlar ve Sovyet idaresine bağlanarak milli varlıklarını koruma yolunu seçmişlerdi; onların bağımsızlık emelleri de yoktu. Tatarlar Rusya içindeki milletler arasında Bolşevikliğe en çok

hizmet etmiş olanlardı ve bundan dolayı Sovyet idaresi Rusya içindeki ve dışındaki Müslümanları kandırmak için en çok Tatarları kullanıyordu. Bunun yanında Avrupalılar, Rusya'yı batısından ve doğusundan abluka altına alıyor ve Bolşevik idaresi de eski Çarlık zamanında olduğu gibi Akdeniz'e ya da Hindistan'a doğru bir mahreç arıyordu. Bunun bir uzantısı olarak Bolşevik idaresi, yeni rejimin topraklarını eski Rusya'nın sınırlarına kadar genişletmek istiyordu. Bu gerçekleşirse Türkiye'nin yanı başında güçlü bir Rusya meydana gelecekti ki bu Türkiye'nin aleyhine bir durum olurdu.⁴¹ Ali Fuat Paşa, yeni rejimin eski Çarlık politikalarını devam ettirdiği üzerinde önemle durmaktaydı.

Ali Fuat Paşa'ya göre Sovyet Rusya'nın Rusya Federasyonu'na dahil olan Müslümanlara karşı yürüteceği politika, görünüşteki tüm iyi niyetli söylemlere rağmen olumlu olmayacaktı. Moskova Hükümeti kendi halkına yaptığı baskılardan Müslümanları ve diğer milletleri istisna etmeyecekti. Müslüman milletler içerisinde Avrupalılar adına Bolşevikler aleyhine çalışanlara karşı Sovyet Hükümeti kendisine bağlı bazı "hain" Müslümanlar aracılığıyla şiddetle hareket edeceklerdi ve ediyorlardı. Henüz Sovyet idaresini kabul etmemiş olan doğu memleketleri halklarına, bu idareyi tesise çalışmayacaklarını kesin bir şekilde vaat etmiş olsalar bile "yine itimat caiz değildi."⁴² Rusya'daki Müslümanlar Türk Hükümeti'nin en önemli meselelerindendi ancak Sovyet Rusya'nın bu konuda memnun edici bir tavır sergilemesi mümkün görünmüyordu.

Bunun için hem Rusya'nın Türkiye'yi tehdit eder bir konuma gelmesini engellemek hem de Türkiye'nin Müslüman memleketlerde komünistlerin yapacakları inkılaplara karşı uygun şekilde tedbirler alınması gerekmektedir.⁴³

⁴¹ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 13 Haziran 1921 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. I, s. 198-200, belge no: 51.

⁴² Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 11 Nisan 1921 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. I, s. 91-92, belge no: 28.

⁴³ **A.b.**, s. 92.

3.3.2.1. Ali Fuat Paşa'ya Göre Sovyet Rusya'nın Genişleme Politikasına Karşı Alınması Gereken Önlemler

Yukarıdaki tablo karşısında Türkiye, Ali Fuat Paşa'ya göre, Rusya içindeki görünüşte ya da gerçekten bağımsızlıklarına sahip olmuş hükümet ve milletlerin bağımsızlıklarını resmi olarak tanımalı, bunlarla doğrudan doğruya ilişkiye girmeli, bunlara temsilci ve konsolos göndermeliydi. Böylece hem bu milletlerin maneviyatı ziyadesiyle yükselir hem de Rusya'nın bu kadar genişlemesinin önü alınır. Böylece Türkiye için daha az tehlikeli bir durum olurdu. Bunun için de Ali Fuat Paşa, Viladikafkas ve Taşkent'e Moskova Sefareti'ne bağlı birer konsolos, Buhara ve Ukrayna'ya birer müstakil temsilcinin acilen gönderilmesini, bütçe müsaade ederse sonra yine Moskova Sefareti'ne bağlı olmak üzere Ukrayna temsilciliğine bağlı olarak bir Odesa konsolosu, müstakil bir Hive temsilcisi ve Finlandiya, Litvanya, Letonya, Estonya ve Polonya adına müstakil birer temsilci gönderilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Özellikle Müslüman memleketlerde temsilcilikler oluşturulmasındaki amaç da Rusya'daki Müslüman kavimlerin ilmi olarak gelişmelerini sağlamak, onların ezilmelerine engel olmak, bağımsızlık mücadelelerinde sebat ve devamlarını temin etmek, Rusya Bolşevik Hükümeti günün birinde düşerse hürriyet ve bağımsızlıklarını kazanma ve devam ettirme konusunda onlara rehber olmaktı. Gönderilecek temsilciler de ona göre vasıflara sahip olmalıydı. Rusya inkılabından beri Rusya'nın birçok yerinde kendiliğinden birçok "uydurma" konsolos ve temsilciler meydana çıkmıştı. Bunlar herhangi bir bölgede yoğunlaşmış olan tüccar, esir Türk tebaasının kendi haklarını koruma amacıyla kendi aralarından seçip tayin ettikleri temsilcilerdi ki Ali Fuat Paşa geldikten sonra bunların bir kıymeti kalmamış ve yerine de bir şey konulamamıştı. Bu doğal olmayan hale son vermek için de Ali Fuat Paşa'nın bahsettiği temsilci ve konsolosların tayini gerekmekteydi.⁴⁴

3.3.2.2. Afganistan, Hive ve Buhara ile İlgili Ali Fuat Paşa'nın Görüşleri

⁴⁴ A.b., s. 199-200.

Ali Fuat Paşa'nın Moskova sefirliği döneminde en çok takip ettiği konulardan biri Hive ve Buhara'nın durumu olmuştur. Mart sonunda gönderdiği raporunda Hive'de Rusların Bolşevik inkılabı yapıp hazineye el koyduğunu ve aynı durumun Buhara'nın da başına gelebileceğini Hariciye Vekaleti'ne iletmişti.⁴⁵ Rusların Hive'ye yönelik kanuna aykırı olan bu hareketi mevcut anlaşmalara tamamıyla tersti. Ali Fuat Paşa durumu Afgan Sefiriyle birlikte takip etmekteydi. Hive'nin başına gelenin Buhara'nın da başına gelmemesinin Buhara'da Afgan temsilciliğinin yanı sıra bir de Türk temsilciliğinin bulunmasıyla mümkün olabileceği ısrarla iddia edilmekteydi. Moskova'daki Buhara Sefiri de Ali Fuat Paşa'ya defalarca Ankara Hükümeti'nin Buhara'ya maiyetiyle beraber bir temsilci göndermesini rica etmişti. Ali Fuat Paşa bu husustaki devamlı başvurularının dikkate alınarak acilen Buhara'ya bir temsilci gönderilmesini ve bu konuda alınacak kararın kendisine bildirilmesini istemiştir.⁴⁶

Ayrıca 22 Haziran 1921'de gönderdiği bir başka şifrede ise Moskova'daki Buhara ve Afgan sefirlerinin, hükümetlerinden aldıkları talimat üzerine, Buhara'ya Türkiye tarafından acilen bir temsilci tayin edilip gönderilmesi hususunu Ankara'ya iletmesini kendisinden rica ettiklerini bildirdi.⁴⁷

Ali Fuat Paşa ile birlikte Moskova'ya gelen tetkik heyeti de bu sırada Afganistan coğrafyasında faaliyet içerisindeydi. İsmail Suphi Soysallı Bey, Ali Fuat Paşa'nın bildirdiğine göre tetkik heyeti üyeleri arasında en faali ve en fazla inceleme yapanıydı.⁴⁸ Kendisi bölgede kendilerine verilen hedef doğrultusunda hareket etmekle birlikte yerel halkın tiyatro gibi sanatsal faaliyetlerini de ilgiyle takip ederdi.⁴⁹ Her ne

⁴⁵ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 30 Mart 1921 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. I, s. 74, belge no: 21.

⁴⁶ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 8 Haziran 1921 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. I, s. 190, belge no: 49.

⁴⁷ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 22 Haziran 1921 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. I, s. 224, belge no: 60.

⁴⁸ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 6 Mayıs 1921 Tarihli "Mahrem ve Zata Mahsus" Yazı, **Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge): 1919-1923**, C. I, s. 332, belge no: 52.

⁴⁹ Bir Türkolog ve Bolşevik Devrimi'nin ardından Başkurt bağımsızlık hareketinin önderi olan Zeki Veidi Togan Türk tetkik heyeti Hive ve Buhara coğrafyasında bulunurken o bölgede faaliyet içerisindeydi. Hatıratında İsmail Suphi Soysallı Bey'in "Türkistan Milli Birliği"nin üyelerinden biri olan Dinşe adında bir kişinin tiyatrosuna katıldığı ve Dinşe'nin tiyatro grubunun büyük bir resmini İstanbul'a getirdiğini yazmıştır. Zeki Velidi Togan, **Hâtıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, s. 327.

kadar elimizde olmasa da Ali Fuat Paşa İsmail Suphi Soysallı Bey'in Taşkent'ten Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne hitaben gönderdiği Türkistan, Buhara, Hive, Türkistan Çini, Afganistan hakkında bir raporundan bahsetmiştir. Ali Fuat Paşa'nın naklettiğine göre rapor Ruslar ve İngilizler birbirleriyle ister rekabet etsin isterse de anlaşsın, her iki durumda da bu memleketlerin Türk ve Müslüman ahalisinin, küçük girişimlerle bile Türkiye için doğuda bir dayanak noktasına dönüştürülebileceğini ileri sürmekteydi. Bununla da kalmayıp gelecekte güçlü bir Müslüman ülke olarak ortaya çıkacağı tahmin edilen Afganistan'ın Rusya ile İngiltere arasında Türkistan, Buhara ve Hive'ye pek çok yardımda bulunabileceği ve bunlara sağlam bir dayanak noktası olacağı söylenmekteydi. Eğer söz konusu memleketler bağımsızlıklarını elde edip kendi idarelerini kurarlarsa, coğrafi olarak Türkiye ile bu memleketler arasında bulunan İran'da da bağımsızlık ve söz konusu tüm bu Müslüman memleketleriyle ortak hareket arzusu kendiliğinden ortaya çıkabilirdi. Böylece Boğazlardan Çin'e kadar birleşik bir İslam kitlesi meydana gelerek kuzeyden gelecek istilaya karşı kendilerini kolayca savunabilecek kabiliyete sahip olurlardı.

Ali Fuat Paşa tüm bu amaçların gerçekleştirilmesi uğruna mütareke sırasında yurtdışına çıkan İttihatçı liderlerden de yararlanılabileceğinin üzerinde durmaktadır. Cemal Paşa gibi Afganistan bölgesinde çalışmayı arzu eden İttihatçı liderlerden de yararlanılarak ortak akılla hareket edilmesi Türkiye'nin bölgedeki politikasının iyi işlemesi bakımından çok önemliydi.⁵⁰

Ali Fuat Paşa'nın sözünü ettiği bölgelerde konsolos ve temsilciliklerin kurulması Moskova Sefareti'nin iş yükünü hafifletmek bakımından da önemliydi. Mesela 15 Temmuz tarihli raporuna göre Rusya'yı tehdit eden büyük kıtlığın Rus yöneticilerini her çareye başvurmaya mecbur etmesinden yararlanarak Ali Fuat Paşa, Çiçerin'e Müslüman halktan arzu edenlerin göç etmesine müsaade edilmesini istedi. Faaliyetini tamamen kaybetmiş olan Moskova ve Petrograd Hilal-i Ahmer teşkilatının yeniden faaliyete geçirilmesi ve Karadeniz'in Anadolu sahillerinden getirilecek hububat sahiplerine peşin ve Türkiye'de geçerliliği olan para verilmesi hakkında sunduğu teklifler de kıtlık ile bağlantılıydı. Çiçerin bu teklifleri iyi karşılayarak

⁵⁰ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 15 Temmuz 1921 Tarihli Tahrirat, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. I, s. 271-272, belge no: 71.

yapılacak tetkikten sonra onay cevabının verileceğini bildirdi. Ayrıca sefaretçe belirlenecek belli miktarda Müslüman nüfusun göç etmesine müsaade edilebileceğini ekledi. Ali Fuat Paşa da Türkiye'ye göç etmelerinden fayda sağlanabilecek gençlerden peyderpey araştıracağı kişilerin göçüne müsaade edecekti. Ancak önceki raporlarında da bahsettiği gibi Moskova Sefareti'nin bütün bu işleri Avrupa ve Asya kıtalarının büyük bölümünü içine alan Rusya içinde idare edebilmesi maddeten mümkün değildi. Bundan dolayı özellikle 13 ve 22 Haziran tarihli raporlarında belirttiği temsilci ve konsolosların bir an önce seçilmesi ve gönderilmesi çok önemliydi. Buhara temsilciliği vazifesi tetkik heyeti üyelerinden biri olan Tevfik Rüştü Bey'e verilecekti ve kendisi bu vazifeyi memnuniyetle kabul edeceğinden hükümet tarafından atamasının yapılması iyi olacaktı.⁵¹

Söz konusu atamaların bir an önce yapılmasıyla hem Moskova Sefareti'nin iş yükü azalacak hem de sözü edilen memleketler kendilerine daha güçlü bir dayanak noktası bulacaktı. Daha Ali Fuat Paşa Moskova sefirliğine atanmadan önce tetkik heyeti oluşturulup üyelerinin seçildiğini ve Mustafa Kemal Paşa tarafından bu heyetin bir diğer vazifelerinden birinin de Rusya içindeki Türk ve Müslüman halklarla ilişki kurmak olarak saptandığından bahsetmiştik. Tetkik heyetinin Rusya'da bu doğrultuda faaliyetlerde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Bu dönemde Afganistan hakkında Ali Fuat Paşa'nın kesin bilgilere sahip olduğunu söyleyemeyiz. Bunda şüphesiz dönemin haberleşme ve iletişim zorlukları etkindir. O dönemde Kabil'de Afgan Hükümeti nezdinde TBMM temsilcisi olarak Abdurrahman Bey bulunmaktaydı.⁵² Ali Fuat Paşa 26 Temmuz'da ona gönderdiği şifrede hem Afganistan'daki durum ile ilgili tafsilatlı bilgi istemiş hem de haberleşme tarzı ile ilgili bilgilendirmede bulunmuştur. Öncelikle Ali Fuat Paşa o bölgedeki

⁵¹ **A.b.**, s. 272.

⁵² Aslen Afganistan'ın Veziri oymağından olan Abdurrahman (Samdanî) Bey Balkan Harbi'nde Türkiye'ye gelerek gönüllü yazılmış ve orduda yedek subay olarak pek çok muharebeye katılmış, birkaç lisan bilen bir askerdir. Ruaf (Orbay), Süreyya (Yiğit) ve Yüzbaşı Osman (Tufan) Beylerle beraber 24 Mayıs 1919'da İstanbul'dan Ankara'ya gelerek Milli Mücadele'ye katılmıştı. Afganistan ile ilişki kurulması öteden beri gündeme gelmiş ve Abdurrahman Bey'e 18 Ağustos 1920'de bir İtimatname verilerek Afganistan'a temsilci olarak gönderilmişti. Abdurrahman Bey Nahçıvan – Moskova yoluyla Temmuz 1921'de yeni Kabil'e gelmişti. Bu sırada 21 Nisan 1921'de Sultan Ahmed Han başkanlığında bir Afgan heyeti de Ankara'ya ulaşmıştı. Cöhce, "Atatürk Döneminde Türk-Afgan Münasebetleri", s. 106-107, 112.

durumla alakalı Ankara'nın bilgilendirilmesine büyük önem vermekteydi. *"Memleketimizin siyaset-i umumiyesine hâdim malumâtın mümkün olduğu kadar sür'atle Ankara'ya isalindeki ehemmiyet-i aşikârla siz bu babda büyük bir müşkilât içinde bulunduğunuzu zannediyorum"* demekteydi. Bundan dolayı Moskova'dan Trabzon'a gidecek kuryelerle gönderilmek üzere Abdurrahman Bey tarafından Ankara'ya yazılacak evraklar Afgan kuryelerle Moskova'ya Ali Fuat Paşa adına gönderilecekti. Yine Anadolu'dan Abdurrahman Bey adına gönderilecek evraklar da Moskova aracılığıyla aynı kuryelerle Afganistan'a gönderilecekti. Bunun dışında Ali Fuat Paşa Abdurrahman Bey'den önemli bilgiler istemekteydi. Bunlar: 1 – Afganistan'ın genel durumu hakkında bilgi, 2 – İngiltere'nin Afganistan üzerinde etki derecesi ve nüfuzu, 3 – Rusya'nın Afganistan üzerinde etki derecesi ve nüfuzu, 4 – Bizzat Afganistan ile Afganistan çevresindeki Hindistan, Türkistan Çini gibi memleketlerde Rusya'ya karşı İngiltere'nin propaganda araçları ve bunların kuvvet derecesi, 5 – Yine bu memleketlerde İngiltere'ye karşı Rusya'nın propaganda araçları ve bunların kuvvet derecesi, 6 – Genel olarak halkın Rusya ve İngiltere'ye karşı fikri, 7 – Cemal Paşa ve arkadaşlarının Afganistan'da ne tarzda çalıştıkları ve Afgan hükümeti nezdindeki mevki ve itibarlarının derecesi, 8 – Abdurrahman Bey'in şahsına ve genel olarak Anadolu hükümetine karşı ne gibi hisler besledikleri. Ali Fuat Paşa tüm bu hususlarda Abdurrahman Bey'den Cemal Paşa adına gönderdiği mektubu kendisine (Cemal Paşa'ya) iletmesini istemiştir.⁵³

Bu sorulara cevap olarak Abdurrahman Bey'den Ali Fuat Paşa'ya gönderilen bir belgeye rastlamadık. Ancak yine de Ali Fuat Paşa'nın Afganistan'a ne kadar önem verdiğini göstermesi bakımından önemlidir. Afganistan'a göre biraz daha zayıf durumda olan ve çok tanınırlığı olmayan Hive ve Buhara daha tehlikeli bir konumdaydı. Ali Fuat Paşa Buhara ve Hive'nin TBMM Hükümeti tarafından tanınması gerektiğini savunmaktadır. Buhara ve Hive bölgelerinde Sovyet Hükümeti'nin bu hükümetlerin bağımsızlıklarını ortadan kaldıracak birtakım faaliyetlerde bulunduğu biliniyordu. Ali Fuat Paşa 14 Ekim 1921'de Hariciye Vekaleti'ne gönderdiği bir şifrede açıkça Buhara ve Hive hükümetlerinin bağımsızlık

⁵³ Ali Fuat Paşa'dan Abdurrahman Bey'e 26 Temmuz 1921 Tarihli Şifre, **a.g.e.**, C. I, s. 285, belge no: 75.

haklarının savunulması için bu hükümetlerle birer anlaşma yapılması gerektiğini yazmış ve bu konuda kendisine yetki verilmesini istemiştir. Kendisine yetki verilirse Rus Hükümeti ile de uygun bir şekilde görüşerek bu hükümetlerle bir anlaşma yapılmasının mümkün olabileceğini belirtmektedir.⁵⁴ Yani bu noktada kendisi bir inisiyatif alma konusunda oldukça gönüllüdür. Hive ve Buhara'nın önemi Ali Fuat Paşa'nın şifresinde de belirttiği gibi Türk ve Müslüman olmasıdır. Moskova Sefiri olarak Ali Fuat Paşa bu bölgeleri sahiplenen bir politika izlemektedir. Bir sonraki bölümde değineceğimiz gibi Ankara, Ali Fuat Paşa'ya istediği yetkiyi verecektir ancak Rusya'nın geniş coğrafyasında önemli yerlere (Baltık devletleri, Ukrayna vs.) konsolosluk açılması isteğine muhtemelen maddi imkansızlıktan dolayı cevap verilmeyecektir.

Çiçerin, muhtemelen Haziran 1921 sonlarında verdiği bir nutkunda, Sovyet Rusya'nın Hive ve Buhara ile yaptığı anlaşmaların aralarında dostane ilişkiyi resmi olarak kurduğundan ve Afganistan'ın bağımsızlığına verdiği büyük önemden bahsetmiştir.⁵⁵ Sovyetler, İngiltere'ye Afganistan konusunda söz vermişti ancak Ali Fuat Paşa'nın da belirttiği gibi Hive ve Buhara bölgesinde yayılcı bir politika izlemiştir.

3.3.3. Silah ve Para Yardımı Meselesi

Silah ve para yardımı şüphesiz Moskova Antlaşması'nın imzalanması sonrası Türk-Sovyet ilişkilerinde en başta gelen konulardan biriydi. Silah ve para yardımı Moskova Antlaşması maddelerine girmemiş ve bu konunun Sefir Ali Fuat Paşa ile yapılacak gizli mektuplaşmalarla belirlenerek antlaşmanın bir parçası sayılmasına karar verilmişti. Çiçerin antlaşmanın son halini aldığı 16 Mart günü Yusuf Kemal Bey'e Türkiye'nin ekonomisine katkıda bulunmak amacıyla Rus Sovyet Cumhuriyeti Hükümeti'nin BMM Hükümeti heyetinin bildirmiş olduğu isteğe uygun olarak, 1921 yılından başlayarak birbirini izleyen birkaç yıl boyunca BMM Hükümeti'ne yılda on

⁵⁴ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 14 Ekim 1921 Tarihli Şifre, a.e., C. I, s. 416, belge no: 106.

⁵⁵ ATASE İSH 1235-80aa; 1235-80ab.

milyon altın ruble ödeme kararı aldığını bildirmiştir.⁵⁶ Bunun 1921 yılına ait olanının ilk taksiti olarak, beş milyon altın ruble Sovyetler tarafından Moskova'da bulunan Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beylere verilmiştir.⁵⁷

Stalin Ali Fuat Paşa ile Nisan ayının ortalarında yaptığı bir görüşmede 1921 yılının ikinci taksiti olan beş milyon rublelik altının da Ankara'ya gönderilmek üzere acilen yola çıkarılıp çıkarılmayacağını bir iki gün sonra kesin bir şekilde bildireceğini ve Türkiye'ye verilmesi kararlaştırılan ve miktarları çeşitli telgraf ve raporlarda yazılan silah, cephane ve harp malzemesini de hiçbir şekilde ertelemeksizin mümkün olabilecek en kısa zamanda temin edeceğini vaat etmişti.⁵⁸ Bununla birlikte yine Ali Fuat Paşa'nın 26 Mayıs'taki raporuna bakılırsa Ruslar, Moskova Antlaşması'nın imzalanmasından beri maddi olarak yalnız birkaç milyon fişekle bin tüfek

⁵⁶ Çiçerin'den Yusuf Kemal Bey'e 16 Mart 1921 Tarihli Yazı, Yerasimos, **a.g.e.**, s. 319, belge no: 89.

⁵⁷ Konak, **a.g.e.**, s. 317-318. 1920 yılında kurulmuş olan Buhara Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu, 1920 yılı Temmuz ayı ortalarında Bekir Sami Bey ile Yusuf Kemal Bey'in Sovyet yöneticilerle görüşme yaptığı sırada Buhara Cumhuriyeti Başbakanı Feyzullah Hoca ile Sovyetlerle görüşmek üzere Moskova'da bulunduğunu, görüşmeler sırasında Sovyet yöneticilerinin Türklerin altın para istediklerine değindiklerini fakat ellerinde altın para bulunmadığından yakındıklarını ifade etmiştir. Bunun üzerine Kocaoğlu'nun ifadesine göre kendisi Buhara Cumhuriyeti'nde altın para bulunduğunu ve yüz milyon ruble verebileceklerini söylemiş, Çarlık zamanından kalma bu yüz milyon rublenin Türkiye'ye verilmesi konusunu Buhara'ya dönünce parlamentoya getirdiklerinde hiç itirazsız oybirliği ve alkışlar ile kabul edilmişti. Para da derhal Ankara'ya yetiştirilmek üzere Rus hazinesine teslim edilmişti. Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, 2. bs., Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2013, s. 517. Şüphesiz böyle bir iddia incelemeye muhtaçtır. Daha önce Sovyetlerin Hive'yi işgal edip hükümetin hazinesine el koyduklarını belirtmiştik. Bu bağlamda tam olarak Kocaoğlu'nun ifade ettiği gibi olmasa bile Sovyetlerin Orta Asya devletlerinden bu şekilde yüklü miktarda altın ya da para aldıkları bir ihtimal olarak değerlendirilebilir. Eğer böyle bir durum varsa, Türkiye'ye parasal yardımı Sovyetlerin neden geciktirdiği bir soru işareti olarak karşımıza çıkar. Bunun bir nedeni Sovyetlerin kendilerinin de ekonomik olarak zor durumda olmaları olabilir. Müderrisoğlu'na göre o günlerde Türk dostluğuna çok önem veren Sovyetlerin Buhara'dan teslim aldıkları iddia edilen yüz milyon altın rublenin tamamını değil de on milyonunu vermelerini düşünmek, böyle bir davranışın ortaya çıkması halinde dostluğa darbe vurabileceği göz önüne alındığında mümkün değildir. **A.e.**, s. 518. Ancak Sovyetlerin her yıl on milyon altın rubleyi vermeyi vaat etmişlerdi. Bu durumda yüz milyon altın rubleyi tek seferde vermeleri zaruri olmayacaktı. Her ne kadar yüz milyon altın rubleyi Buhara Cumhuriyeti'nin Türkiye'ye bağışladığı iddia ediliyorsa da aynı zamanda bu paranın Rus hazinesine teslim edildiği söyleniyor. Sovyetlerin söz konusu yüz milyon rubleyi Buhara'dan değil de hazinesine el koydukları Hive'den almış olmaları da bir başka ihtimal olarak ortaya çıkar ki bu da söz konusu paranın Sovyetlerin tasarrufunda olduğu anlamına gelir.

⁵⁸ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 23 Nisan 1921 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. I, s. 112-113, belge no: 33.

göndermişlerdi ve diğer silah, cephane ve esirlerin Türkiye'ye sevki kasdi olduğu aşikar olan bir ertelemeye maruz kalıyordu.⁵⁹

İkinci taksitin gönderilip gönderilmeyeceği ile ilgili Çiçerin, Ali Fuat Paşa'ya 29 Mayıs'ta gönderdiği yazısında Sovyet Cumhuriyeti'nin içinde bulunduğu son derece ağır maddi duruma dikkat çekmiştir. Ona göre Sovyetler için altının elden çıkması bir borç verme niteliği taşısa da yine harcama olmaktadır. Bu nedenle ödeme konusunda Sovyetlerin yaşadığı ekonomik sıkıntılara bağlı olarak güçlük yaşanabilirdi. Bununla birlikte Moskova Antlaşması'ndan sonra yapılması planlanan parasal yardımın yarısından fazlası Sovyet toprakları dışındaydı ve işlemin başarıyla gerçekleşmesi için gereken bütün önlemler alınmaktaydı.⁶⁰ Çiçerin Sovyet Hükümeti'nin içinde bulunduğu ekonomik şartlardan dolayı yardımda aksamalar olabileceğini kabul etmekle beraber yardım yapılması için azami gayretin gösterildiğini ifade etmektedir. Ali Fuat Paşa ise Moskova'nın samimiyeti konusunda bu kadar iyimser değildir.

Geriye kalan taksitin alınması için de girişimler yapılıyordu. Ancak başarılı olunamadığı anlaşılmaktadır. Moskova Sefareti'nin Rusya'dan 1921 yılı içerisinde vermeyi taahhüt ettiği geriye kalan taksiti hemen vermesini istemesi belki de yanlış bir yaklaşımdı. Çünkü Sovyetlerin ekonomik durumu ortadadır. Verilen ilk beş milyon altın ruble, geriye kalanın da verileceği yönünde bir teminat olarak algılanabilir ve verilmesi için uygun zaman beklenebilirdi. Zaten Ankara Hükümeti bile Moskova Antlaşması'nı onaylamamıştı. Rusya Hükümeti de söz konusu paranın verilememesini ülkede yaşanan büyük kıtlığa bağlıyordu. Ali Fuat Paşa ise Rusların bu nakdi yardımı yapmamasını tamamen başka bir yere bağlamaktaydı. Ona göre sebep Sovyetlere verilen birçok güvenceye rağmen, Ankara Hükümeti'nin son zamanlarda Avrupalılarla kurduğu siyasi ilişkinin Ruslarda uyandırdığı şüpheydi. Rusların bu şüpheleri giderilebilirse para tedariki mümkün olabilirdi.⁶¹ Öte yandan Ali Fuat Paşa geri kalan paranın alınması konusunda gerekli girişimlerde bulunmuştur.

⁵⁹ Ali Fuat Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya, Hariciye Vekaleti'ne ve Şark Cephesi Kumandanlığı'na 26 Mayıs 1921 Tarihli "Zata Mahsus ve Mahrem" Şifre, **a.e.**, C. I, s. 162, belge no: 45.

⁶⁰ Çiçerin'den Ali Fuat Paşa'ya 29 Mayıs 1921 Tarihli Nota, Yerasimos, **a.g.e.**, s. 378, belge no: 115.

⁶¹ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne ve Maliye Vekaleti'ne 15 Temmuz 1921 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. I, s. 264-265, belge no: 69.

3.3.3.1. Ataşemiliter Saffet Bey'in Almanya'dan Silah Alma Girişimleri

Birinci bölümde Moskova'ya gidecek sefaret heyeti hazırlanırken Ataşemiliter Saffet Bey'in Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa tarafından Almanya'ya giderek silah tedarik etmesi için görevlendirildiğini açıklamıştık. Yine daha önce açıkladığımız gibi Sovyetler Moskova Antlaşması'ndan sonra beş milyon altın rublelik bir yardım yapmıştı. Hariciye Vekaleti bu paranın bir milyon rublesinin Saffet Bey'e verilmesini, eğer Almanya'ya gitmiş ise onun namına Almanya'ya gönderilmesini, harp malzemesi alınmasına çalışılmasını ve sonuçlarının bildirilmesini Ali Fuat Paşa'dan istemiştir.⁶² Görüldüğü gibi bu dönemde TBMM Hükümeti savaş malzemesi tedarik edebilmek için çalabileceği tüm kapıları çalmaya hazırdı.

Moskova Sefareti, TBMM Hükümeti'nin yurt dışından silah tedarik konusunda tek vasıtasıydı ve Moskova Sefareti'nin önyak olmasıyla Almanya'dan ordu için gerekli olan malzemelerin teminine çalışılmaktaydı. Saffet Bey ilk olarak 24 Nisan'da Berlin'e gidip 21 Mayıs'ta Moskova'ya geri dönmüştür.⁶³ Saffet Bey'e tevdi edilen söz konusu bir milyon altın rublenin verilmesine Sovyet Hükümeti aracılık etmiş, Moskova'da Dış Ticaret Komiserliği aracılığıyla para Berlin'de bulunan Saffet Bey'e gönderilmiştir.⁶⁴ Saffet Bey kısa bir süre sonra tekrar Berlin'e giderek orada uzun bir müddet kalacak ve TBMM'nin Berlin temsilcisi olarak atanan Mehmet Nuri Bey ile birlikte çoğunlukla 1. Dünya Savaşı'ndan kalma silah ve harp malzemesinin satın alınıp Anadolu'ya gönderilmesi işiyle uğraşacaktır. Yurt dışından silah tedarikine en çok ihtiyaç duyulduğu dönem şüphesiz Milli Mücadele'nin varlığını ya da yokluğunu belirleyecek kadar kritik Sakarya Meydan Muharebesi'nin yaşandığı dönem (23 Ağustos – 13 Eylül 1921) olacaktır. Mustafa Kemal Paşa işte bu muharebe tüm şiddetiyle devam ederken ve son derece kritik bir evredeyken Ali Fuat Paşa'ya asıl meselenin önce Rusların yardımına ihtiyaç duyulduğu olduğunu yazmıştır. 31

⁶² Hariciye Vekaleti Vekili Fevzi Bey'den Ali Fuat Paşa'ya Tarihsiz Yazı, **a.e.**, C. I, s. 70, belge no: 19.

⁶³ Saffet Bey'den Moskova Sefareti'ne 22 Mayıs 1921 Tarihli Yazı, **Ali Fuat Cebesoy'un Arşivinden Askeri ve Siyasi Belgeler**, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yay., 2005, s. 140-141, belge no: 20.

⁶⁴ Çiçerin'den Ali Fuat Paşa'ya 24 Mayıs 1921 Tarihli Nota, Yerasimos, **a.g.e.**, s. 376, belge no: 113.

Ağustos günlü mesajında Mustafa Kemal Paşa, Rusların en hızlı bir şekilde yardım yapmaları için görüşülerek alınacak cevabın bildirilmesini istiyordu. Ancak bu yazı Moskova'ya, Sakarya Meydan Muharebesi bittikten sonra, 17 Eylül'de ulaşacaktır.⁶⁵ Bundan sonra cephelerin genel bir sükut havasına girdiği malumdur. Bu durum Almanya'dan malzeme alınması ve gönderilmesi için girişimleri yavaşlatmayacaktır.

Rusların, Moskova Antlaşması'nın imzalanmasından sonra talep edilen malzemeleri peydeyper gönderdiği ifade edilmektedir. Ancak Ruslar kendilerinden talep edilen taahhüt ettikleri malzemenin miktar olarak bazen yarısını verebiliyorlardı. İşte Rusların veremedikleri eksik miktar Almanya'dan alınacaktı. Ali Fuat Paşa, Saffet Bey'e 31 Ağustos günü Ankara Hükümeti'nin isteklerini ve Rusların o güne kadar verdiklerini ve verebileceklerini karşılaştırarak elde mevcut paraya göre bir karar vermesini ve bu karara göre işlerini bir an önce bitirip Moskova'ya dönmesini istediğini yazmıştır.⁶⁶

Sonuç olarak Ali Fuat Paşa Moskova'da Sefir olarak bulunduğu dönemde, Anadolu'ya silah tedariki işini kendisinden çok Berlin'de bulunan Saffet ve Mehmet Nuri Beylerin üstlendiği görülmektedir. Yine onlara Moskova Sefareti'nin önyak olduğu ve Sovyet Hükümeti'nin de söz konusu bir milyon altın rublelik meblağın onlara ulaştırılmasına aracılık ettiği açıktır. Anlaşılan o ki Sovyet Hükümeti'nin de elinden silah tedariki konusunda çok bir şey gelmiyordu ve eksik kalan malzeme Almanya'dan alınmaya çalışılıyordu. Ankara, Ali Fuat Paşa'dan, Rusya'dan silah tedariki için girişimde bulunmasını istese de Ali Fuat Paşa'nın bu işi Berlin'e bıraktığı anlaşılmaktadır.

3.3.3.2. Tuapse Yoluyla Anadolu'ya Malzeme Sevki

Rusların doğrudan verdikleri malzemeler de bu dönemde genellikle Tuapse yoluyla Anadolu'ya sevk edilirdi. Rusya'da Karadeniz'in stratejik bir kıyısında yer

⁶⁵ Mustafa Kemal Paşa'dan Ali Fuat Paşa'ya 31 Ağustos 1921 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Cebesoy'un Arşivinden Askeri ve Siyasi Belgeler**, s. 190, belge no: 52.

⁶⁶ Ali Fuat Paşa'dan Saffet Bey'e 31 Ağustos 1921 Tarihli Yazı, **a.e.**, s. 171-172, belge no: 37.

alan Tuapse, Milli Mücadele döneminde Rusya'dan Türkiye'ye silah sevkinde önemli bir liman olarak işlev görmüştü ve Rusya'dan Türkiye'ye silah sevk etmek için en kısa yollardan biriydi. Burada Tuapse Şehbenderi Sabri Bey bulunuyordu. Kendisi 29 Mayıs 1921'de Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği raporda silah sevkiyatı ile ilgili önemli bilgiler vermiştir. Öncelikle Tuapse'deki işlerin yolunda gittiğini bildirmiştir. Önceden Moskova'dan gelen kırk vagon mühimmat tamamen sevk edilmiş ve Türkiye sahillerine ulaşmıştı. Bunlardan başka altı gün önce 39 vagon daha mühimmat gelmişti. Bunların yirmi vagonunu Şehbender Sabri Bey motorlara yükleterek 29 Mayıs'ta Anadolu'ya sevk etmişti.⁶⁷ Birkaç gün sonra Ali Fuat Paşa, Sovyet Rusya'nın söz verdiği cephane yardımının ilk bölümünün Tuapse limanından Anadolu'ya gönderildiğini öğrenmesinden dolayı Çiçerin'e memnuniyetini bildirmiştir.⁶⁸ Ali Fuat Paşa'nın bahsettiği cephane yardımı, Sabri Bey'in kendisine bildirdiği malzemeler olmalıdır. Böylece kesin olarak Sovyetlerin cephane anlamında yardımının gerçekleştiğini görüyoruz. Silah sevkinin yanı sıra Tuapse Şehbenderliği Moskova Sefareti'nin bazı ihtiyaçlarının giderilmesi için de önemli rol oynamış ve Sefaret'in sipariş ettiği eşyaları Anadolu'dan getirtmiştir.⁶⁹

3.3.4. Haberleşme Problemi

O dönemde Moskova Sefareti ile gerek Ankara gerek Tuapse ya da Bakü arasında hem şifreli hem kuryeli haberleşmede sıkıntı vardı. 1921 Haziran'ında ise bu sıkıntı özellikle Moskova-Bakü hattında had safhaya ulaşmıştı. 7 Haziran 1921'de

⁶⁷ Tuapse Şehbenderi Sabri Bey'den Ali Fuat Paşa'ya 29 Mayıs 1921 Tarihli Mektup, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. I, s. 168-169, belge no: 46.

⁶⁸ Bahsedilen silah yardımı top, topçu ve katanalar dışında söz verilen maddi yardımın ilk bölümüne giren diğer askeri malzeme ve cephanenin, yani tüfek, makineli tüfek ve diğer donatımın gönderilmesiydi. Bunların da Türk ordusunun en çok ihtiyaç duyduğu malzemeler arasında geldiği şüphesizdi. Ali Fuat Paşa bu yardımdan dolayı Çiçerin'e memnuniyetini şöyle belirtmiştir: *"Hükümetim adına RSFSC Hükümeti'ne, Rusya'daki büyük ulaştırma güçlüklerine rağmen ordularımızın askerî donatım ve cephaneye vazgeçilmez ihtiyaçlarına öncelik tanıyarak bunların en kısa yoldan Türkiye'ye sevk edilmesi için elinden geleni yaptığından dolayı şükranlarımı arz etmeye izin veriniz."* Yerasimos, **a.g.e.**, s. 379, belge no: 116.

⁶⁹ Sabri Bey'den Ali Fuat Paşa'ya 29 Mayıs 1921 Tarihli Mektup, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. I, s. 168-169, belge no: 46.

TBMM'nin Azerbaycan temsilcisi Memduh Şevket Bey'in Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği yazı çarpıcıdır:

Moskova'da, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Sefiri Ali Fuat Paşa Hazretlerine:

Arz-ı hürmet-kârânemdir.

Bugün, radyo ile Trabzon'a zât-ı devletlerinden bir şifre aldım da açıp okumak kabil olmadı. Keza, aynı tarık ile Ankara'dan aldığım radyo da hall edilemedi. Benim yazdıklarım da Ankara ve Kars'ta okunamamakta imiş. Bu muhaberatta bu derece mühim bir arıza bundan evvel yoktu. Bugünlerde başladı. Sebebi bi't-tab' bilmiyorum.

Zât-ı devletlerinden buraya bir kurye çıkarmalarını ve Bakü'ye şimdiye kadar yazılan şifre kopyalarını da lütfen göndermelerini rica ederim. Bendenizin kuryelerim Ankara yollarında kaldı. Ne havâdis alabiliyorum, ne de kendileri gelip çıkıyorlar! Bu sebeple kimseyi gönderemiyorum.

Burada şahsen zât-ı âlilerine ait mazrûf ve memhûr bir zarf içinde altın para ile bir gaz sandığı içinde bir miktar eşya getirdiler, ne olduğunu bilmem.

İhtirâmât-ı âcizânemin lütfen kabulünü rica ederim. 7 Haziran 921 Bakü

Memduh Şevket"⁷⁰

Ali Fuat Paşa Memduh Şevket Bey'e cevap verdiği 30 Haziran tarihli yazısında kuryelerin çeşitli istikametlere hareket edip henüz gelmediklerinden dolayı hemen bir kurye yola çıkarmanın mümkün olmadığını söylemiştir. Öyle ki bir tercüman olan Emir Canof Efendi adında bir kişinin kurye olarak Memduh Şevket Bey'e gönderilmesi gerekmişti. Ali Fuat Paşa, Memduh Şevket Bey'den bu kuryenin oraya gitmesinden yararlanarak kendisine Bakü'deki durum hakkında ayrıntılı bir rapor göndermesini isteyecektir. Ali Fuat Paşa ayrıca Mustafa Kemal Paşa ile Hariciye Vekaleti adına gönderilen şifrelerin güvenilir bir kurye ile Trabzon telgrafhanesine gönderilmesiyle oradan çekilmelerinin sağlanmasını rica etmiştir.⁷¹

⁷⁰ Memduh Şevket Bey'den Ali Fuat Paşa'ya 7 Haziran 1921 Tarihli Yazı, a.e., C. I, s. 171, belge no: 47.

⁷¹ Ali Fuat Paşa'dan Memduh Şevket Bey'e 30 Haziran 1921 Tarihli Şifre, a.e., C. I, s. 233, 235, belge no: 62.

Bakü temsilciliğinin yaşadığı kurye sıkıntısı önemli sorunlara yol açmakta ve Şark Cephesi'nden kendilerine gelen şifre miftahlarını Moskova'ya gönderememelerine neden olmaktadır. Bu konuda Azerbaycan temsilcisi Memduh Şevket Bey 26 Ağustos 1921'de gönderdiği yazıda Şark Cephesi'nden gönderilen şifre miftahlarını elde kurye, ve zaten kuryeye verecek hiçbir tahsisat ve para bulunmaması ve Şark Cephesi kuryesi Zühdü Bey'in Bakü'den geçtiği halde uğramaması yüzünden gönderemediklerini bildirmiştir. Bakü temsilciliğine kurye istihdamı henüz Hariciye Vekaleti'nce kabul edilmemişti ve dolayısıyla kurye hizmetleri ancak şahsi teşebbüslerle ve zorluklarla yapılabilmekteydi. Moskova'ya bir kurye gönderilmesi için Şark Cephesi'ne yazılmış ve Hariciye Vekaleti de bu konuda uyarılmıştı.⁷²

Tuapse-Moskova arasında da gizli haberleşme konusunda sıkıntı yaşanmıştır. Şehbender Sabri Bey telgraflarını şifreli kabul etmediklerini, “bin rüşvetler müşkilatlarla iki üç telgrafını ancak” kabul ettirebildiğini yazmaktadır. Kendisi Ali Fuat Paşa'dan bu hususta bir daimi emir verdirilmesi için aracılık etmesini rica etmiştir. Bunun yanında Tuapse Şehbenderliği aracılığıyla Anadolu'dan Türkçe gazeteler her fırsatta Moskova Sefareti'ne gönderilmekteydi. Böylece haberleşme koşullarının güç olduğu bir zamanda Anadolu'daki gelişmelerden bir nebze olsun haberdar olunabilmesi mümkün olmaktadır.⁷³

Bir dönemden sonra sadece kurye ile haberleşme başlamıştır. Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey 9 Eylül 1921 tarihinde o sırada Trabzon'da bulunan kurye İdris Çora aracılığıyla Moskova Sefareti'ne siyaseten çok nazik ve faal bir devreye girildiğinden bahsetmiş ve her on beş günde bir kuryenin Trabzon'a gönderilmesini istemiştir. Yusuf Kemal Bey'in bu şifresini de İdris Çora Bey yanında taşımış ve göndermiştir.⁷⁴ Tüm bunlar haberleşme noktasında güvenlik hassasiyeti olduğunu göstermekteydi.

⁷² Memduh Şevket Bey'den Ali Fuat Paşa'ya 26 Ağustos 1921 Tarihli Yazı, **a.e.**, C. I, s. 333, belge no: 86.

⁷³ Sabri Bey'den Ali Fuat Paşa'ya 29 Mayıs 1921 Tarihli Mektup, **a.e.**, C. I, s. 168-169, belge no: 46.

⁷⁴ Yusuf Kemal Bey'den İdris Çora'ya 9 Eylül 1921 Tarihli Harp Telgrafi, **a.e.**, C. I, s. 351-353, belge no: 92.

3.3.5. 14 Haziran 1921 Ali Fuat Paşa – Çiçerin Görüşmesi

Ali Fuat Paşa, 14 Haziran 1921’de genel siyasi durumla alakalı fikir alışverişinde bulunmak üzere Çiçerin ile görüştü. Ali Fuat Paşa ile Çiçerin arasında gerçekleşen görüşme özellikle Sovyet Rusya’nın Türkiye’ye yardımı konusunda önemlidir. Zira Ali Fuat Paşa, Sovyet Rusya’dan ve genel olarak sosyalist aleminden Türkiye’ye yardım yapılmasını sağlamak için her yolu denemiş ve Çiçerin’i iknaya çalışmıştır. Çiçerin de verdiği cevaplarla bu konuda Sovyet Rusya’nın bakış açısı ile ilgili önemli bilgiler vermiştir. Ali Fuat Paşa’nın temel noktası şuydu: Yunan ordusunun İkinci İnönü Muharebesi’nde uğradığı mağlubiyetten sonra boğazları bile koruyamayacağı anlaşılmıştı. Bu durumda İngiltere, bir İtilaf seferi kuvvetinin oluşturulmasını düşünebilirdi. Türkiye emperyalistlere karşı büyük bir bağımsızlık savaşımı veriyor ve emperyalist barışının kurulmasına engel oluyordu. Bu şekilde sosyalist alemine büyük bir faydası oluyordu. Dolayısıyla sosyalist alemin Türkiye’nin yaptığı bu büyük hizmete karşılık ona yardım etmeliydi. Çiçerin Ali Fuat Paşa’nın bu sözlerine “mümkündür” cevabını verdi. Çiçerin’in bu olumlu cevabından yararlanan Ali Fuat Paşa, hemen fırsatı kullanıp sadede gelerek Çiçerin’e, Türkiye ile Rusya arasındaki anlaşmanın her zamankinden daha önemli olduğunu gösterebilmek için Kafkaslarda uzayıp giden anlaşmazlığın ortadan kaldırılmasını, vaat edilen maddi yardımın hızlandırılıp arttırılmasını ve Avrupa sosyalist alemiyle proletaryasına Türkiye lehinde devamlı ve esaslı propagandalar yapılmasını teklif etti. Böylece Sovyet Hükümeti’nin yanında Avrupa’daki sosyalist gruplar ve proletarya da Türkiye lehine etkilenecekti. Sonuçta İtilaf devletlerine karşı mücadele halinde olan yalnız kalmış Türkiye’ye yardım yapılmalıydı.⁷⁵

Çiçerin’in Ali Fuat Paşa’nın teklifine yönelik cevabı ise bunun mümkün olduğu ve esasen arzuladıkları yönündeydi. Ancak Türk Hükümeti’nden de beklentiler vardı. Özellikle Moskova Antlaşması TBMM’de hâlâ onaylanmamıştı. Çiçerin antlaşmanın bir an önce onaylanmasını istedi. Bunun dışında Ali Fuat Paşa’nın tekliflerinin gerçekleşmesi için iki yol gösterdi. Birincisi üç Kafkas Cumhuriyeti

⁷⁵ Ali Fuat Paşa’dan Hariciye Vekaleti’ne 15 Haziran 1921 Tarihli Yazı, a.e., C. I, s. 203-205, belge no: 53.

Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan ile ayrı ayrı fakat bir konferans halinde anlaşmalar düzenlenip imzalanmasıydı. Diğeri ise hem Türk hem Rus milletlerinin içerisinde bulunan ve Türk-Rus dostluğunu engelleyen düşman unsurların girişimlerinin engellenmesiydi. Çiçerin'e göre Türkiye'deki düşman unsurlar Türk Hükümeti'ni ve milletini komünizm ve sosyalizmin en büyük düşmanı olarak gösterecek olaylar çıkarıyor ve Türk milliyetçilerinin Hristiyanlara ve Ermenilere zulüm yaptığına dair haberler yayıyorlardı. Aynı zamanda bunlar bu faaliyetleriyle Rusya Sovyet Hükümeti'nin Türk milliyetçilerine yapmış olduğu yardımı engellemeye çalışıyordu. Çiçerin'in Türkiye'deki düşman unsurlardan neyi kastettiği ise sözlerinin devamında açıklık kazanmaktadır. Çiçerin üç dört aydır komünistlerin Türkiye'de maruz kaldıkları akıbetten bahsediyor ve buna sebep olanların takip edildiklerine dair bir malumat alamadıklarını söylüyordu. Türkiye'deki komünizm karşıtı hareketlerin Rusya'ya düşman ülkelerdeki komünizm karşıtı hareketlerin aynısı olduğuna dair emareler gördüklerinden bahseden Çiçerin, Ekim 1920'deki Ermeni harekatı sırasında "yapılmış olan pek çok felaketlerin enkazına" Kızıl Ordu tarafından tesadüf edilmiş olduğunu ve bu nedenlerden dolayı sosyalist alemine karşı dost Türk milliyetçilerine arzu edilen yardımı o güne kadar yapamadıklarını söylemiştir.⁷⁶ Gördüğümüz gibi Çiçerin, en çok Türkiye'deki komünizm karşıtı hareketlere dem vurmaktadır. Hem bundan dolayı hem Ermeni harekatı sırasında görüldüğü iddia edilen felaketlerden dolayı sosyalist aleminden Türkiye'ye istenilen yardımı yapamadıklarını söylüyordu. Ayrıca Moskova Antlaşması'nın henüz TBMM tarafından onaylanmamış olması da bir problem idi.

Çiçerin'in gösterdiği çıkış yolu ise şuydu: eğer bunların aksini ispat eden belgeler gönderilirse hem Rusya Sovyet Hükümeti zor durumdan kurtulmuş olur ve hem de arzu edilen yardım azami derecede gönderilebilirdi. Ali Fuat Paşa buna cevabında Çiçerin'in komünist hareketler bahsine girmeyip daha genel konuşarak Türk milleti ve hükümetinin iç politikasına müdahale eden kim olursa olsun onları kanunen takip etme ve cezalandırma hakkının olduğunu ve ancak bu sayede Milli Mücadele'nin kazanılabileceğini söyledi. Dolayısıyla kanuna aykırı hareket edenlerin takip edilmekte ve cezalandırılmakta olduğuna Çiçerin tamamıyla kanaat getirebilirdi.

⁷⁶ A.b.

Ermeni hareketi bahsi ile ilgili de Ali Fuat Paşa, tüm dünyanın Türk tarafının zulüm yapmadığı görüşünde birleştiğini ve ortada bir cinayet varsa bunun Taşnakların Müslüman unsurlara ve kendilerine tabi olmaktan kaçınan Ermenilere reva gördükleri mezalim olduğunu söyledi. Ali Fuat Paşa bu husus ile ilgili belgeleri Çiçerin'e verdiğini ve diğerlerini de Ankara Hükümeti'nden isteyeceğini bildirmiştir. Öte yandan Ali Fuat Paşa, Türkiye'ye yardım yapılması ile ilgili en önemli hareket noktasına tekrar değinmiştir: **Türkiye emperyalizm barışının yapılmasına o güne kadar engel oluyordu ve bu şekilde sosyalist davasına daha çok hizmet ediyordu.**⁷⁷

Ali Fuat Paşa'nın Çiçerin ile yaptığı görüşme onun Rus ve sosyalist kamuoyunu Türkiye lehine çevirmeye çalıştığını göstermektedir. Bunun yanında Çiçerin'in taleplerini Ankara'nın dikkatine sunmuş ve Moskova Antlaşması'nın onaylanmasının hızlandırılmasını istemiştir. Ali Fuat Paşa, Ankara'ya Kafkas Cumhuriyetleriyle anlaşma yapılırsa ve komünistlere karşı kanuna aykırı hareketlerinden dolayı cezalandırılmış memur ve kişilerin isimleri uygun şekilde neşir ve ilan edilirse Moskova'dan daha çok yardım gelmesinin sağlanabileceğini bildirmiştir.⁷⁸

Ali Fuat Paşa'nın Çiçerin ile görüşmesinden kısa bir süre sonra, 22 Haziran 1921'de Moskova'da Komünist Enternasyonal'in üçüncü kongresi açılması dönemin önemli gelişmelerinden biri olarak göze çarpmaktadır. 12 Temmuz'a kadar sürecek olan bu kongrenin açılmasının bir gün öncesinde Sovyet liderler gizli bir celsede bir araya geldiler. Ali Fuat Paşa bu müzakerede yapılan konuşmaların bir özetini 4 Ekim 1921'de Ankara'ya bildirmiş ve bu müzakere hakkında alınan bilgilerin doğruluğuna şüphe olmadığını belirtmiştir. Bu celsede yapılan görüşmeler Rus yöneticilerinin takip edilmesi gereken politika hakkındaki fikir ayrılıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Çiçerin ihtilalci ve inkılapçı doğu milletlerine yardım ederek doğuyu ayaklandırma tehdidiyle İngiltere'yi ticaret anlaşmasına zorladıklarını ve diğer Avrupa devletlerinin de İngiltere'ye uyararak kendileriyle siyasi ve ticari ilişkilere girmelerini ümit ettiklerini söylemişti. Çiçerin'e göre Sovyet Rusya, Afganistan'a

⁷⁷ A.b.

⁷⁸ A.b.

maddi bir yardımda bulunsaydı ya da İran'a bir askeri kuvvet gönderseydi Hindistan'da İngiliz idaresinde kargaşaya yol açabilir ve grevler yaptırabilirdi. Ancak Rusya'nın iç durumu buna engel olmuştu. Ona göre zaten Rusya politikası ihtilalci ve inkılapçı doğu hükümetlerine yardım etmeyi de gerektirmiyordu, ki bu görüş mazlum milletlere yardım edilmesini öngören komünist prensiplerine aykırıdır. Dolayısıyla Çiçerin özellikle İngiliz karşıtı eylemlerin amacına ulaştığını ve daha ileriye gidilmemesi gerektiğini savunuyordu.

Çiçerin'den sonra söz alan Troçki ise Çiçerin'in aksine komünist prensiplerin sonuna kadar devam ettirilmesi gerektiğini söyleyerek radikal bir şekilde komünizmin uygulanması gerektiğini düşünüyordu. Ona göre Çiçerin'in önerdiği politika komünizm usulünün başından sonuna kadar aksineydi. Komünizmin uygulanması halinde bazen zayıf da düşülebilirdi. Yine de komünist programın uygulanmasına yani bütün dünyaya komünizm akımını sokmaya devam edemezlerse Sovyet Rusya rahat edemezdi. Türkler komünist değildi ancak kendilerinde inkılap ruhu vardı, kendi istiklalleri için emperyalistlerle mücadele ediyorlardı. Türkiye'ye yardım yapılmazsa ve eğer Türkiye mücadelesini kaybederse bu doğrudan doğruya Sovyet Rusya'yı etkilerdi. Yunanlar ve müttefikleri Türkiye'yi fethederse Güney Kafkasya'da doğrudan Sovyet Rusya ile temas geleceklerdi. Eğer Kafkas cumhuriyetleri ile ittifak da yaparlarsa Kafkaslar kaybedilir ve bu durumda Rusya'nın yaşaması mümkün olmazdı. Çiçerin'in dediği gibi kapitalist hükümetlerle ticari ilişkiler kurulur ve sermaye Rusya'ya girerse Sovyet Hükümeti düşerdi. Bu nedenle inkılapçı ve ihtilalci doğu milletlerine ve özellikle Türkiye'ye yardım edilmeli ve bu şekilde komünizm inkılabı bütün dünyaya yayılmalıydı. Dolayısıyla Çiçerin ile Troçki bazı önemli noktalarda ayrışmaktaydı. Bunların başında dış dünya ile ticari ilişkiler kurulması ve komünizm prensiplerinin radikal bir şekilde devam ettirilip ettirilmemesi, ihtilalci doğu milletlerine yardım edilip edilmemesi geliyordu.

Troçki'den sonra söz alan Lenin ise Çiçerin'i destekler bir konuşma yaptı. Lenin'e göre Rusya'da yirmi beş milyon kişi açlığa mahkumdu. Bu felaketin bütün Rusya'ya yayılmasından korkulmaktaydı. Komünizmin ruhu ise insanların hayat ve geçimlerini korumaktı. Yeni bir felakete sürüklenirse hem Rusya mahvolur hem de Rusya'da komünizm kalmazdı. Bundan dolayı Çiçerin'in politikası uygundu. Gelecek

hasada kadar ayaklanmalara meydan vermemek ve Sovyet Hükümeti'nin tutunmasını sağlamak için mevcut durum inkılap hareketini bir kenara koyarak Avrupa devletleriyle siyasi ve iktisadi ilişki kurmaya çalışmayı gerektirmekteydi. Gelecek hasattan sonra inkılap hareketine devam edilip edilmeyeceğine karar verilebilirdi. Sonuçta bir oylama yapılmış ve Çiçerin ile Lenin otuz, Troçki ise yirmi oy alarak Lenin ve Çiçerin'in politikası kabul edilmişti. Çiçerin ve Lenin'in politikasını hemen hemen istisnasız Sovyet hükümetini oluşturan komiser ve komiser vekilleri kabul etmiş, bu anlamda Stalin de Lenin'in politikasına katılmıştı.⁷⁹

Sovyet liderlerin bu toplantısı Ali Fuat Paşa'nın bahislerini doğrular niteliktedir. Rusya'da artık yeni bir idare anlayışı hakimdir. Mazlum milletlere yardım edilmesi bir süreliğine de olsa askıya alınmıştır. Bundan tabii ki Türkiye de etkilenecektir. Eğer Troçki'nin görüşleri kabul edilseydi Türkiye'ye daha çok yardım yapılabilirdi. Troçki'nin görüşlerinde önemli bir ayrıntı da göze çarpmaktadır ki Ali Fuat Paşa'nın "Türkiye'nin emperyalizm barışına engel olduğu" görüşünü destekler nitelikte Türkiye'ye yardım yapılmazsa ve Türkiye yenilirse Rusya'nın büyük tehdit altında kalacağı ve bundan dolayı Türkiye'ye yardım edilmesi gerektiği görüşüdür. Dolayısıyla Türkiye'nin Rusya'dan daha fazla yardım alması biraz da Lenin ve Çiçerin'in politikasının Türkiye lehine dönmesine bağlıydı.

3.4. ALİ FUAT PAŞA'NIN İNGİLİZLERE YAKLAŞILMASINA DAİR ÖNERİSİ

Bu dönemde Ali Fuat Paşa'nın Sovyetlerin iç ve dış durumu hakkında çizdiği genel tablo özellikle dış politikada durumu daha çok Sovyetlerin aleyhine resmediyordu. Her ne kadar Sovyetler Ali Fuat Paşa'nın ifade ettiği gibi komünist prensiplerden ödün vererek İngilizlere yanaşma konusunda çok hevesli davranmışlarsa da aslında Sovyetler bunun karşılığında pek bir şey elde edememişti. 16 Mart 1921'de İngilizlerle bir ticaret anlaşması yapmalarının üzerinden dört ay

⁷⁹ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne ve Şark Cephesi Kumandanlığı'na 4 Ekim 1921 Tarihli Şifre, a.e., C. I, s. 394-396, belge no: 100.

geçmesine rağmen henüz herhangi bir İngiliz heyeti Moskova'ya gelmemiştir. Bu dört ay boyunca İngiltere'den Rusya'ya sadece 151.000 İngiliz liralık mal ithal edilmiştir. Dahası Avrupa ülkelerinde Sovyet idaresine karşı birtakım tepki hareketleri görülmüyordu. Aslında Sovyetlerin Batı'ya yanaşma politikasına Batılıların itimat etmediği ve hatta aleyhte kullanmak istedikleri görülmüyordu. Bir de Batı dünyasının Sovyet Rusya'ya karşı hem doğudan hem batıdan uyguladığı bir abluka vardı. Diğer yandan Rusya'nın güneyinde yer alan Türkiye, Afganistan ve İran'ın tarafsız pozisyonlarının kendilerine sağladığı fayda Bolşevikler tarafından takdir edilmesine rağmen karşılığında bu ülkelere azami yardımlarını esirgiyor ve Avrupa'ya karşı kendi menfaatlerine olarak bu ülkeleri müttefik gösteriyorlardı. Ne var ki bu üç ülkenin kendi aralarında yaptığı ya da yapacağı anlaşmaları akamete uğratmaya çalışmakta ve böylece Batı dünyasının kendilerine karşı gösterdiği tüm samimiyetsizliğe ve uyguladığı ablukaya rağmen, hâlâ İngiltere'yi memnun etmenin peşinden koşmaktaydılar.⁸⁰

Ali Fuat Paşa'ya göre Sovyetler Türkiye'ye yönelik politikasında ise, Kütahya-Eskişehir muharebelerinin devam ettiği bir dönemde “fazla yardımsever görünen” bir duruş sergilemeye çalışıyordu ancak samimi değillerdi. 23 Temmuz günü Türk Sefaretinde verilen bir ziyafette Çiçerin, TBMM Hükümeti'nin Bolşevizm cephesinin en önemli cenahında ideoloji itibarıyla farklı ve fakat hareket itibarıyla Bolşevizm'e en büyük yardımcı olduğunu takdir etmiş, daha sonra Türk milletinin yüksek ahlakının ve Ali Fuat Paşa'nın Türk-Rus ilişkilerinin desteklenmesi ve geliştirilmesine pek çok hizmet ettiğinden bahsetmişti. Ancak Ali Fuat Paşa'ya göre aslında Çiçerin'in bütün Rus siyasi ricali ve Moskova'da bulunan Avrupa ve Asya hükümetleri temsilcilerinin büyük kısmının da bulunduğu bir ortamda Türkiye ile ilgili söylediği bu sözler Türk-Sovyet dostluğunun ve ittifakının önemini Avusturya ve Alman temsilcileri aracılığıyla Avrupa'ya propaganda etmek istemesinden ibaretti. Buna karşılık önemsiz birtakım gerekçelerle Türkiye'ye ciddi ve hızlı yardım yapılmasından geri durmaktaydı. Mesela on milyon rublenin ikinci taksitinin verileceğine dair daha kesin bir kanaat yoktu. Ayrıca Yunan taarruzu sırasında birçok talebi hemen kabul

⁸⁰ Ali Fuat Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya, Hariciye Vekaleti'ne, Şark Cephesi Kumandanlığı'na 14 Temmuz 1921 Tarihli Şifre, a.e., C. I, s. 258-260, belge no: 68.

eder gibi olmuşlardı ama icraata gelince o kadar hızlı davranmamışlardı. Üstüne üstlük Rusya Hükümeti'nin Türkiye'nin savaştığı Yunanistan'la siyasi ve ticari ilişki kurma yönünde girişimleri olduğuna dair Ali Fuat Paşa'nın duyum ve izlenimleri de söz konusuydu. Bununla ilgili 3 Ağustos tarihli gönderdiği bir raporunda Çiçerin'in, hiçbir yere duyurmaksızın Rusların Yunanlarla siyasi ilişkiye girmek ve ticaret anlaşması yapmak istediğine dair Yunanistan'a bir nota verdiğini söylüyordu. Yunanistan'ın buna cevap verip vermediği ise henüz bilinmiyordu.⁸¹ Yani Ali Fuat Paşa'ya göre Rusların Türkiye'ye karşı dost görünme çabası, gerçek niyetleriyle örtüşmüyordu.

Ali Fuat Paşa'ya göre Sovyetlerin bu dönemde Türkiye'ye karşı takip ettiği “fazla hoş görünme” politikası Avrupa'nın Yakın Doğu meselesini Türklerin arzularına göre çözmesiyle Türkiye'yi kaybetme ve yalnız kalma endişesinden kaynaklanıyordu. Avrupa aynı zamanda Amerika ve Japonya ile olan problemlerini de çözecek ve böylece Sovyetler iyice yalnız kalacaktı. Türkiye içinde de birtakım “şüpheli hareketlerde” bulunmaları, Türk Hükümeti'nin Avrupa ile bir barış yapıp dikkatleri Rusya'nın üzerine çekmesi ihtimalinin bir sonucuydu.⁸²

İç politikada ise Ruslar kıtlık yüzünden zor durumdaydı. Rus Başpatrikliğinin Hristiyan dünyasına bir beyanname ile yardım çağrısı yapmasına bile izin verilmişti. Sovyet idaresi tutunmak için her şeyi yapıyordu. Oldukça çalkantılı bir süreç geçiren Sovyet Rusya, açıkça öz prensiplerinden vazgeçiyordu. Ülke içinde daha iyi bir idare sağlamak için kuvvetli bir ordu düşüncesine sarılmışlar, Ali Fuat Paşa'nın ifadesiyle “militaristlerden ziyade militarist” olmuşlardı.⁸³

İşin özü Ali Fuat Paşa'nın daha önceki raporlarında da belirttiği gibi Sovyet Rusya, iç politikada güçlenmekte ve dış politikada ise eski Rusya politikasına doğru dönmekteydi. Moskova Antlaşması'nın halen Meclis'te tasdik edilmemesini bahane ederek yardımını esirgemek suretiyle de Türkiye'yi aldatmaktan çekinmemekteydi.⁸⁴

⁸¹ Ali Fuat Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya, Hariciye Vekaleti'ne ve Şark Cephesi Kumandanlığı'na 3 Ağustos 1921 Tarihli “Zata Mahsus” Şifre, **a.e.**, C. I, s. 304-305, belge no: 78.

⁸² **A.b.**, s. 305.

⁸³ Ali Fuat Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya, Hariciye Vekaleti'ne, Şark Cephesi Kumandanlığı'na 14 Temmuz 1921 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. I, s. 260., belge no: 68.

⁸⁴ **A.b.**, s. 261.

İngiltere ise bir taraftan Sovyet düşmanları arasında görülmemeye, Sovyetlerin Türkiye'ye yaptığı yardımı tamamen bertaraf etmeye ve Türk-Rus ittifakına engel olmaya çalışmakla beraber diğer taraftan Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni en samimi Bolşevik dostu göstererek Türkiye ile anlaşmak isteyenleri bu fikirlerinden vazgeçirmeye çalışmaktaydı. Ali Fuat Paşa'ya göre Türkiye'nin aleyhine gelişmelere yol açabilecek bu durumu önlemenin yolu fırsattan yararlanarak bir an önce Misak-ı Milli'nin şartları içerisinde bir barışın elde edilmesi için harekete geçmekti ve zaman da buna uygundu:

“... Zann-ı âcizâneme göre bu bâbda evvelâ İngiltere sonra da az çok Rusya kendi nokta-i nazarlarında muvaffak olurlar gibi görünmekte ve bu vaziyetin temâdîsi Türkiye'nin lehinden ziyade aleyhine çıkacak şüphesini tevlit etmekte olduğundan bu fırsattan bi'l-istifâde bir an evvel ve Misâk-ı Millîmizin irâ'e ettiği şerâ'it dairesinde bir sulhün istihsaline vaziyet-i hâzıranın en müsait olduğu vârid-i hatır olmaktadır...”

Böyle bir barışın yapılmasının hızlandırılması için de birbiriyle uyumlu olmak üzere Avrupa'ya karşı aynı zamanda hoş görünen ve tehdit tavrı takınan, Rusya'ya karşı da Avrupa ile yapılacak barışı fazla etkilemeyecek kadar dost geçinen bir politikanın takibi faydalı olurdu.⁸⁵

Avrupa ile bir barıştan söz eden Ali Fuat Paşa bu fikri oldukça ileri boyutlara taşımıştır. Ona göre Avrupa ve Amerika aralarındaki problemleri çözeceği gibi Bolşeviklerin imhası konusunda da müttefikti. İngiltere de dahil olduğu halde Avrupa Türkiye ile anlaşmaya yakındı ve Yakın Doğu meselesi Türkiye lehine çözümlenecekti. Türk ordusu Yunanlıları İzmir'den attıktan sonra Avrupalıların İstanbul'dan çıkarılması konusunda Bolşeviklerin muhtemel teşvikleri ve destek vaatlerine itibar edilmemeli, İngiltere'nin de Türk taleplerini karşılamak ister görüldüğü bu dönemde Batılılarla ittifak politikası benimsenmeliydi.⁸⁶

⁸⁵ A.b., s. 261.

⁸⁶ Ali Fuat Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya, Hariciye Vekaleti'ne ve Şark Cephesi Kumandanlığı'na 3 Ağustos 1921 Tarihli “Zata Mahsus” Şifre, a.e., C. I, s. 305, belge no: 78.

Açıkçası Bolşeviklerle teşrik-i mesainin bir kenara bırakılarak Avrupa ile ittifak kurulmasının Moskova'daki Türk Sefiri tarafından savunuluyor olması kayda değerdir. Bu yaklaşım Türk-Rus ilişkilerinin nasıl bir ruh hali içinde yürütüldüğünü ve Ali Fuat Paşa'nın açıkça Batıya yakın duruşunu gösterir. Sürekli olarak "en uygun durum" vurgusu yaparak Batılılarla barışı teşvik etmesi İstanbul Hükümeti'nin Hariciye Nazırı Ahmet İzzet Paşa'nın politikalarını andırmaktadır. Çünkü o ve genel olarak Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti de durum lehte de aleyhte de olsa "en uygun zaman şimdi" deyip barış yapılması konusunda aceleci davranmaktaydı.⁸⁷ Bu tutumun en güçlü gerekçesi de Batılılar ile uzlaşmazlık halinin özellikle Rusya'ya dayanarak sürdürülmesinin olası kötü sonuçlarıydı.

Dolayısıyla Ali Fuat Paşa'nın düşünceleri genellikle Avrupa'nın hem Türkiye hem de Amerika ve Japonya ile olan sorunlarını çözeceği ve bu nedenle Sovyet Rusya'nın yalnızlaşacağı varsayımı üzerine kuruluydu. Ona göre İngiltere ve Sovyet Rusya'nın o zaman takip ettikleri genel politikayı devam ettirmeleri Türkiye'nin aleyhine bir duruma yol açardı. Bu nedenle bir an önce bir barışın yapılması için mevcut şartlar da uygundu ve fırsattan yararlanılmalıydı. Ali Fuat Paşa barışın şartı olarak Misak-ı Milli'yi zikretmekteydi ama böylesi acil bir barış politikasında gerçekten de şartlar uygun muydu? Ali Fuat Paşa bu raporu gönderdiği günlerde Kütahya-Eskişehir Muharebesi ve dolayısıyla Yunan taarruzu tüm hızıyla devam etmekteydi. Bu süreçte Ankara henüz net bir üstünlük kurmamışken Batılıların Misak-ı Milli şartları içerisinde bir barış teklifi öne süreceği ya da Türkiye ile olan sorunlarını çözeceği düşünülemezdi. Belki de Ali Fuat Paşa Batı ile yapılacak acil bir barışta Misak-ı Milli'den az çok taviz verilmesi gerekeceğinin farkındaydı ama kendince barışın bir an önce yapılması gereğinin daha öncelikli olduğuna kanaat etmişti. Bu yüzden hiç de öyle olmasa da şartların uygun olduğunu öne sürebiliyor ve belki de bu yaklaşımına yönelebilecek tepkilere bir kalkan olarak da Misak-ı Milli vurgusunu usulen sıkça yapıyordu. Ne olursa olsun Ali Fuat Paşa'nın yaklaşımı mevcut gerçeklikten bir hayli kopuk gibidir.

⁸⁷ Aydoğdu, **a.g.t.**, s. 236, 391.

Ağustos 1921 döneminde de Rusya'nın batısında yer alan ülkelerin bir ittifak kurması ihtimali söz konusuydu. Romanya, Yugoslavya, Polonya ve Baltık ülkeleri Temmuz ayında savunma amaçlı askeri bir ittifak kurmuşlardı ve Ağustos'ta Varşova'da bir ittifak anlaşması yapmaları gündemdeydi. Böyle bir girişimin en önemli öncüsünün Bolşevik idaresine karşı amansız bir düşmanlık besleyen Fransa olduğu söylenmekteydi. Bu sırada Karahan Sovyetlerin Varşova Sefiri olurken, ilk defa Polonyalıların da bir sefiri Moskova'ya gelmişti.⁸⁸ Bu dönemde hem Rus dış politikasındaki bu gelişmeler hem Ali Fuat Paşa'nın Polonya Sefiri ve Çiçerin ile yaptığı görüşmeler onun Türkiye'nin nasıl bir yol izlemesi gerektiği konusundaki görüşlerini daha da netleştirecektir.

3.4.1. Ali Fuat Paşa'nın Polonya Sefiri ile Görüşmesi

Polonya Sefiri Rusya'ya karşı kurulan ittifakların genişlemekte olduğunu söyledi. Avrupa ve ABD de en nihayetinde Sovyet idaresini imhaya çalışacaktı. Yalnız İngilizler ile Sovyetler arasında bir anlaşma vardı. Buna göre Bolşevikler batıda çarlık hududuna kadar genişlerken İngiliz menfaatlerine aykırı davranmayacaktı. Bu anlaşmaya uygun bir şekilde Almanya da katılacaktı. Krasin Londra'da ticaret görüşmeleri yaparken İngilizler bunu gizli bir şekilde kabul etmişti. İngilizlerin Bolşevikler lehine daha önce de birtakım tutumları olmuştu. Bu durumda Polonya Sefiri Ali Fuat Paşa'ya Türklerin Ruslarla müttefik olarak İngiltere'ye karşı cephe almasının iyi bir durum olmayacağını söyledi. Buna karşılık Rusya'ya karşı hareket etmesini teşvik etti. Mesela Türkiye, Rusya'da Panislam politikası yürütürse doğal olarak Bolşevikler aleyhine kurulmuş ittifakın parçası olacağını ve bu ittifak Rusya'ya üstün geldiğinde de Türk menfaatlerinin daha iyi temin edileceğini kapalı bir şekilde izah etmişti. Polonya Sefiri'nin söyledikleri Türkiye'yi Rusya'ya karşı kurulan ittifaka

⁸⁸ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne, Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne ve Şark Cephesi Kumandanlığı'na 17 Ağustos 1921 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. I, s. 316-317, belge no: 81.

dahil olmaya teşvik ediyordu ve bir Rus-İngiliz gizli anlaşmasının varlığını da teyit eder nitelikteydi.⁸⁹

3.4.2. Ali Fuat Paşa'nın İngilizlere Yaklaşılması Gerektiğine Dair Görüşü, Çiçerin ve İngiliz Heyeti ile Yaptığı Görüşme

Ali Fuat Paşa'nın Polonya Sefiri ile görüşmesi nasıl bir politika izlenmesi gerektiği konusunda kendisini etkilemiş ve düşüncelerini daha da olgunlaştırmış olmalıdır. Polonya Sefiri'nin söylediklerine ek olarak, Ali Fuat Paşa, Sovyet Hükümeti'nin etrafı kendisine karşı yapılan ittifaklarla sarılmış ve İngilizler ile bir anlaşmaları var iken Türkiye ve doğu ülkeleriyle de temas yolunu arayacağını düşünüyordu. İç politikada da kıtlık yüzünden zor durumdaydılar. İngiltere ve Fransa'nın Sovyetlere yönelik olan büyük yaklaşım farkı (Fransızlar tam bir düşmanlık içindeyken İngilizler destekler mahiyetteydi) Avrupa'yı iki devletler zümresine ayıracaktı. Doğu milletlerinin bir kısmı İngilizleri ve diğer kısmı Fransızların tarafını tutacaktı. İşte bu noktada takip edilmesi gereken politika bağlamında Ali Fuat Paşa İngilizler ile doğrudan doğruya temas gelinmesini ve müzakere yapılmasını öne sürmekteydi:

“Böyle bir vaziyette memleketimizin İngiliz tarafını iltizam etmesi menâfi'imiz nokta-i nazarından daha muvafık olmaz mı? Bu takdirde daha Türkiye meselesi görüşülmezden evvel yukarıda derpiş edilen vaziyet-i umumiye-i siyasiye üzerine İngilizlerle doğrudan doğruya temas hâsıl edilerek müzakere yapılamaz mı? Bu müzakerede mütâbakat hâsıl olursa müdde'iyâtımızı İngilizlere kabul ettirmek vârid-i hatır olamaz mı?”

Yine de Ali Fuat Paşa temkinlidir. Gelişmeleri Moskova'dan takip ettiğini ve bunların doğruluğundan tam olarak emin olamadığını, orada edindiği izlenimlere göre fikirlerini bildirdiğini ilave etmektedir:

⁸⁹ A.b., s. 317.

“Acizleri yukarıdaki mülâhazâtımla bir karara varamıyorum. Çünkü vaziyet-i umumiye yi yalnız Moskova’da görüp muhâkeme eylediğimden bunun Avrupa’daki hakiki vaziyet-i umumiye ile ne derece mutâbakati olduğunu bilemiyorum. Yalnız burada hâsıl ettiğim efkâra göre bu cihan buhranı içerisinde memleketimizin hayat ve istiklalini kurtarabilmek için takip edilmesi lazım gelen siyaset-i umumiyenin hutût-u esâsiyesini takibine yardım edecek ma’lûmât ve mütâla’âtı arz ile iktifâ ediyorum.”⁹⁰

Çiçerin ise 17 Ağustos’ta Ali Fuat Paşa ile görüşmesinde Rus düşmanlarının kötü propagandalarına rağmen Rusya’da Sovyet idaresinin başarılı olduğunu, söz konusu düşmanların Sovyet idaresini içeriden yıkmak için her şeyi denediğini söyledi. Yani Polonya Sefiri’nin aksine Rusya’ya karşı herhangi bir ittifakın başarılı olamayacağını ima etmekte ve Ali Fuat Paşa’nın güvenini kazanmaya çalışmaktaydı. Bu planları bozmak için Avrupa ve Amerika ile tek başına müzakereye başladığını ve İngilizlerle de müzakerelerin devam ettiğini söyleyen Çiçerin, Sovyet idaresinin her zamankinden kuvvetli olduğunu ilave etmişti. Bunun yanında Çiçerin Türk ordusunun Garp Cephesi’ne yardım ile ilgili garip bir öneri getirmişti. Garp Cephesi’ne bir Rus ordusu göndererek Türkiye’ye fiili olarak yardım etmeyi düşünmelerine rağmen bunun maddeten mümkün olmadığını ve bunu Türkiye’nin de istemeyeceğini söyleyen Çiçerin, bunun yerine Enver Paşa’nın yardıma gelmesini öne sürmüştü: “*Acaba Enver Paşa’nın temin edebileceği Müslüman kuvvetlerinin Anadolu’ya gitmesi mümkün olmaz mı?*” Türkiye’ye silah ve para yardımı ile ilgili olarak Moskova Antlaşması’nın TBMM’de tasdik edilmesinden sonra bu yardımların kendi ihtiyaçlarına rağmen artacağını düşündüğünü söyleyen Çiçerin, aynı zamanda Ali Fuat Paşa’ya Moskova’ya gelen İngiliz heyeti reisi ile Yakın Doğu barışı hakkında temasa gelmesini teklif etmeyi düşündüğünü de eklemiştir.⁹¹

⁹⁰ A.b., s. 317-318.

⁹¹ Ali Fuat Paşa’dan Hariciye Vekaleti’ne, Şark Cephesi Kumandanlığı’na 17 Ağustos 1921 Tarihli Şifre, a.e., C. I, s. 324, belge no: 83. Çiçerin para yardımıyla ilgili sözlerinde samimi olmalıdır. Çünkü ileride değineceğimiz gibi sadece dört gün önce, 13 Ağustos’ta Ankara’daki Sovyet Sefiri Natsarenus’a 1921 yılına ait 6 milyon ruble tutarındaki ikinci taksitin hemen gönderilebilmesi için ellerinden geleni yaptıklarını ifade etmiştir. Çiçerin’dan Natsarenus’a 13 Ağustos 1921 Tarihli Yazı, Yerasimos, a.g.e., s. 396, belge no: 128.

Ali Fuat Paşa ise aslında Çiçerin'in Sovyet idaresinin güçlü olduğu ile ilgili sözlerini Sovyet Rusya'yı güçlü göstermek için söylemiş olabileceğinin farkındaydı ve onun sözlerinden tam olarak tatmin olmuş değildi. Bu konuda şüpheleri vardı. Enver Paşa konusunda kısaca anlaşmaya aykırı hareketlere müsaade edilmeyeceğini bildirmişti. Moskova'daki İngiliz temsilcisi ile görüşme önerisini ise sıcak karşılamış ve Moskova'da bir sefir olarak bulunması dolayısıyla böyle bir müracaat gelirse memnuniyetle görüşmeye hazır olduğunu söylemişti.⁹²

Ancak Ali Fuat Paşa'nın Moskova'daki İngiliz heyetiyle görüşmesi meselesi Ankara'daki Sovyet Sefareti tarafından TBMM Hariciye Vekaleti'ne farklı bir şekilde yansıtılmıştı. Buna göre söz konusu görüşmenin gerçekleşmesi için Ali Fuat Paşa Çiçerin'e müracaat ederek aracı olmasını istemiş, Çiçerin bu talebi olumlu karşılamış ve durum Sovyet Hariciye Komiserliğince Londra'ya bildirilmişti.⁹³

24 Ağustos günü Çiçerin'in aracılık etmesiyle Ali Fuat Paşa İngiliz heyeti reisi R. M. Hodgson ile görüştü. Hodgson'un genel durum hakkında görüşünü sorması üzerine Ali Fuat Paşa mütarekeden beri geçen olayları özetledi ve İngiliz milletinin tarihi dostluğuna rağmen Türkiye'nin istiklaline ve hayatına kastedenlerin başında İngiltere'nin gelmesini hayretle karşıladıklarını belirtti. Tarihi dostluğu bizzat İngiltere'nin yaptıklarıyla kanıtladığını görmek istediklerini ancak hayal kırıklığına uğradıklarını ekledi. Anadolu'daki durumun Türk milletinin meşru haklarını alana kadar bir mukavemetten başka bir şey olmadığını ve haksızlığa karşı milli hareketlerin kutsiyetini İngiliz kavminin daha çok takdir edeceğini ümit ettiklerini ilave etti. Yunanların en son kazandığı arazi kısmı Türk milletini davasından vazgeçirmeyecekti. İngiliz sömürgelerinde İngiltere Hükümeti aleyhine bazı hareketler görülüyorsa bunlar İngiltere'nin Türkiye üzerine yapmış olduğu baskının bir yansımasıydı. Kendi sınırları içerisinde bağımsız ve iyi bir hayata sahip Türkiye İngiltere'nin menfaatlerinin bir gereği olurdu. İngiliz milletinin de pek yakında yeni Rusya'nın yaptığı gibi Türk milletinin meşru davasını tanıyıp tasdik edeceği ümit ediliyordu. Hodgson ise

⁹² Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne, Şark Cephesi Kumandanlığı'na 17 Ağustos 1921 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. I, s. 324, belge no: 83, s. 324-325.

⁹³ Yusuf Kemal Bey'den Moskova Sefareti'ne 23 Ağustos 1921 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. I, s. 330, belge no: 85.

İngiltere'nin bir an önce Yakın Doğuda barışın iadesini arzu ettiğini bildirdi ve güney sınırları ile İzmir konusuna fazla ilgi gösterdi. Ali Fuat Paşa da Misak-ı Milli'den başka bir şekil düşünülmesinin haksız olduğunu söyledi.⁹⁴ Ali Fuat Paşa'nın Hodgson'a söyledikleri kendisinin İngiltere'yi Türkiye'ye ısındırma, İngiltere'nin gözünde Türkiye'nin önemini artırma ve bunun sonucunda iki devlet arasında bir iş birliğine vardırma çabası içindedir.

Hodgson ayrılırken konuşmalarının özetini hükümetine bildireceğini ve yanlış anlamaya yol açmamak için yazacağı telgrafı kendilerine göstereceğini bildirdi. Hodgson'un ayrılmasının ardından Ali Fuat Paşa baş başa kaldığı Çiçerin'e görüşünü sordu. Çiçerin Anadolu'daki Yunan ilerlemesinin Bolşevikler açısından da endişe verici olduğunu, TBMM Hükümeti'nin kontrol ettiği toprakların İstanbul'un denetimi altına girmesinin Kafkas Cumhuriyetleri'ni de tehlikeli bir pozisyona düşüreceğini ifade etti. Ancak görünen o ki gerçekte Çiçerin dahil Bolşevik liderler karşı karşıya buldukları iç ve dış zorluklara rağmen Anadolu direnişine maddi desteğe devam etmeyi, muhtemelen son Türk geri çekilmesinin de etkisiyle artık yararlı görmeme eğilimindeydi. Bunun bir sonucu olarak Çiçerin, sadece birkaç gün önce söylediklerinin aksine, Ali Fuat Paşa'ya Rusya'daki açlığı ileri sürerek Türkiye'ye altın para vermeye devam etmelerinin imkansızlığından, Batılı güçlerin Rusya aleyhindeki faaliyetlerine karşı hazırlıklı olmak zorunda olduklarını ileri sürerek de Ankara'ya yeterli askeri yardımı yapmalarının zorluğundan bahsetti. Sovyet Hariciye Komiseri'nin tavsiyesi eğer Türk milleti hakikaten yorulmuş ise, ileride telafi etmek üzere şimdilik Misak-ı Milli'den taviz vererek İngilizlerle barış yapılmasıydı.⁹⁵

Ali Fuat Paşa tüm bu konuşmalardan Bolşeviklerin İngilizlerle daha sıkı ilişki kurmakta olduğu sonucunu çıkarıyordu. İçeriği henüz öğrenilemeyen Rus-İngiliz gizli anlaşmasının mevcudiyeti ihtimali daha da artmıştı. İngilizlerin Ruslar aracılığıyla Türkiye ile temasa gelmeyi arzu ettiklerine hükmediyordu.⁹⁶ Bolşeviklerin İngilizlerle gizli bir anlaşması olduğu ihtimali Ali Fuat Paşa'nın zihninde bir korku olarak dolaşıyordu. Polonya Sefiri ile görüşmesinden beri bu kuşkusu iyice artmıştı.

⁹⁴ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 27 Ağustos 1921 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. I, s. 337, belge no: 87.

⁹⁵ **A.b.**, s. 338.

⁹⁶ **A.b.**, s. 338.

Çiçerin'in Misak-ı Milli'den taviz vererek İngilizlerle anlaşma önerisi de bu korkunun temelsiz olmadığına en büyük kanıtıydı. Gerçi kendisi de İngilizlerle anlaşmaya varılması taraftarıydı ama bunun bir İngiliz-Rus mutabakatının dayatması şeklinde gerçekleşmesi kötü bir senaryo olurdu. Sonuçta Çiçerin'in İngilizlerle anlaşmaya varılması yönündeki tavsiyesi Ali Fuat Paşa'nın Bolşeviklere karşı zaten var olan güvensizliğini herhalde çok daha büyük boyutlara taşımış olmalıdır.

Ali Fuat Paşa İngiliz diplomatik temsilci Hodgson ile daha sonra da birkaç kez görüşmüştür. Hodgson'un 6 Eylül 1921'de Lord Curzon'a raporladığına göre Çiçerin'in de hazır bulunduğu bir saatten uzun süren ilk görüşmede Ali Fuat Paşa, gözlerini Çiçerin'den ayırmamış, birkaç kez yoldan çıkar gibi olunca Çiçerin müdahale etmiş ve görüşmeye yön vermişti. Hodgson ikinci görüşmeyi Ali Fuat Paşa'nın evinde yapmış ve bu kez daha rahat davranan Ali Fuat Paşa, kendisine "bu görüşmelerin yapılmasının kendi görüşü olmadığını, Çiçerin'in dileğiyle yapıldığını" söylemişti. Hodgson'un görüşme içeriğine dair söyledikleri ise Ali Fuat Paşa'nın 24 Ağustos görüşmesine dair aktardıkları ile uyum içindedir. Hodgson'un, Ali Fuat Paşa'ya dair verdiği kısa bilgi ve edindiği izlenim ise şu şekildeydi:

"Kısa boylu ama geniş vücutlu ve güçlü bir adam. Kendisi bir askerdir ve diplomatik sahada yeteneği yoktur. Tavrı çekicidir ve içtenlik izlenimini verir. Gayet iyi Almanca bilir ve Fransızca'yı rahat konuşur." ⁹⁷

3.5. TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİNİN İYİYE DOĞRU İVME KAZANMASI

3.5.1. Türkiye – Ukrayna İlişkilerinin Kurulması

Çiçerin 28 Mayıs'ta Ali Fuat Paşa'ya Ukrayna Cumhuriyeti Dışişleri Halk Komiseri yardımcısı Kovalev'den aldığı telgrafa göre Ukrayna Hükümeti'nin, TBMM

⁹⁷ Sonyel, **Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı**, C. II, s. 1362-1363.

Hükümeti ile görüşmelerde bulunmaya hazır olduğunu bildirdi. Kovalev görüşmelerin Harkov kentinde yapılmasını önermekteydi. Aynı zamanda Türk heyetinin hangi gün bu kente gelebileceğini ve kimlerden oluşacağını öğrenmek istiyordu.⁹⁸ Ali Fuat Paşa ise 22 Temmuz'da Çiçerin'e Ukrayna Sovyet Cumhuriyeti'nin TBMM Hükümeti ile görüşmelerde bulunma isteğini Ankara'ya ilettiğini, TBMM Hükümeti'nin ise bu görüşmelere çok büyük önem verilmesinden dolayı davetin doğrudan doğruya TBMM tarafından gelmesini düşündüğünü, TBMM Hükümeti'nin geçirdiği olağanüstü şartlar nedeniyle de görüşmelerin Ankara'da yapılması isteğini iletmiştir.⁹⁹ Bu Ankara önerisi kabul edilmiş olacak ki yapılacak görüşmeler için Ukrayna tarafından Türkiye'ye önemli bir kişinin gönderilmesine karar verilmişti. Bu "Kızıl Bayrak nişanı sahibi, Ukrayna Kara ve Deniz Silahlı Kuvvetleri Komutanı, Ukrayna Sovyetleri Merkez İcra Komitesi üyesi, Halk Komiserleri Sovyeti üyesi Yoldaş" Mihail Vasilyeviç Frunze idi. Frunze'nin Ağustos 1921 sonunda Ankara'ya hareket edeceği Ukrayna SSC'nin Rusya'daki hükümet temsilcisi tarafından Ali Fuat Paşa'ya bildirilmiştir.¹⁰⁰ Çiçerin ise Türk ordusunun Sakarya'nın doğusuna çekildiği bir sırada başkumandan olan böyle yetkili bir kişinin Ankara'yı ziyaret etmesinin etkili olacağını, ziyaretinin Sovyet Rusya ile Türkiye arasındaki yakın dostluğu simgeleyeceğini söylemekteydi. Çiçerin, söz verilen para yardımından kalan 5 milyon altın rublenin hemen gönderilebilmesi için de elinden geleni yaptığını Sovyetlerin Ankara Sefiri Natsarenius'a söylemiştir.¹⁰¹ Yani bir anlamda Ukrayna SSC tarafından böyle üst düzeyde birinin Türkiye'ye gönderilmesi Türk-Sovyet ilişkilerinin de iyi gitmesini sağlamak için Rusya tarafından bir araç olarak kullanılacaktı. Ancak Frunze'nin Türkiye'ye gelmesi ertelenecektir. Yerasimos'a göre bunun sebebi Sakarya Meydan Muharebesi'nin kazanılması ve Kars Konferansı'nın kararlaştırılmasının, Sovyetlerin Frunze heyetinin gönderilmesini konferanstan sonraya bırakmasına neden olmasıdır.¹⁰²

⁹⁸ Çiçerin'den Ali Fuat Paşa'ya 28 Mayıs 1921 Tarihli Nota, Yerasimos, **a.g.e.**, s. 377, belge no: 114.

⁹⁹ Ali Fuat Paşa'dan Çiçerin'e 22 Temmuz 1921 Tarihli Yazı, **a.e.**, s. 387, belge no: 122.

¹⁰⁰ Kotsyubinski'den Ali Fuat Paşa'ya 13 Ağustos 1921 Tarihli Nota, **a.e.**, s. 394, belge no: 126.

¹⁰¹ Çiçerin'den Natsarenius'a 13 Ağustos 1921 Tarihli Yazı, **a.e.**, s. 395, belge no: 127; s. 396 belge no: 128.

¹⁰² **A.e.**, s. 338.

Ali Fuat Paşa hatıratında Frunze'nin Ankara'ya gönderilmesini farklı bir şekilde yorumlar. Ali Fuat Paşa'ya göre 1921 yılı Temmuz ayında Romanya, Yugoslavya, Polonya ve Baltık ülkelerinin Rusya'ya karşı ayrı ayrı askeri ittifaklar yaptığı ve Ağustos'ta da bu devletlerin Varşova'da bir araya gelerek blok halinde bir ittifak yapmalarının gündemde olduğu bir dönemde Ukraynalılar “birdenbire” Türkiye ile imzalayacakları dostluk anlaşmasının Ankara'da yapılmasını kabul etmişler ve Frunze'yi Ankara'ya gönderme kararı vermişlerdi. Ruslar da bu karara büyük bir önem verdiklerini söylemişlerdi. Frunze'nin Ankara'ya gönderilmesi şüphesiz Sovyetlerin seçimi ve tayini ile olmuştu. O halde Frunze'nin gönderilmesinin sebebi basitti: Ruslar kendi aleyhlerine ittifaklar yapıldığı bir sırada Türkiye ile askeri bir anlaşma yapılacağı şayiasını yayarak aklıktan maneviyatı bozulan Rus halkının moralini yükseltmek istemişlerdi. İngiltere'den bir ihtar gelirse de Türkiye ile askeri anlaşmayı Ukraynalıların istediğini söyleyerek işin içinden sıyrılacaklardı. Ukraynalıların İngiltere'ye herhangi bir taahhüdü olmadığı için de İngiltere bu konuda bir söz söyleyemeyecekti. Ali Fuat Paşa Frunze'nin baş murahas olarak gönderilmesi kararını “bir gösterişten ibaretti” olarak yorumlar ve ona göre “Frunze'nin Ankara ziyareti bir nümayiş hududunu geçemezdi.” Çünkü Türkler ne zaman Ruslar ile askeri ittifak yapmak istese cevapları hep menfi olmuştu ve “askeri ittifakın prensipleri olmadığını” söylemişlerdi.¹⁰³

Halbuki Ukraynalıların Frunze'yi gönderme kararı ne “birdenbire” olmuştur ne de bu kararın o dönemde Rusya'nın batısındaki devletlerin ittifak kurması dolayısıyla Rus halkının moralini yükseltme isteği ile ilintisi var gibi gözükmemektedir. Yukarıda da ortaya koyduğumuz gibi Ukrayna Hükümeti'nin TBMM Hükümeti ile ilişki kurma isteği daha öncesine dayanır. Ukrayna Hükümeti ilk olarak Mayıs'ta TBMM Hükümeti ile görüşme isteğini bildirmiş ve Çiçerin bu çağrının Ali Fuat Paşa'ya iletilmesinde aracı olmuştur. Frunze gibi çok üst rütbeli bir Ukraynalı temsilcinin gönderilmesini ise Çiçerin o dönem Ankara Sefiri Natsarenus'a Türk ordusunun geri çekildiği bir dönemde “ziyaretinin etkili olacağı ve yakın dostluğu simgeleyeceği” şeklinde yorumlamıştı. Frunze'nin gidişinin ertelenmesi bu kararın Rus halkının moralini yükseltmek için atılmış göstermelik bir adım ya da Sovyet

¹⁰³ Cebesoy, *Moskova Hatıraları* ((21/11/1920 – 2/6/1922), s. 204-205.

Rusya'nın batısındaki komşularının geliştirdiği ittifaklara karşı göstermiş olduğu bir tepki olduğu ihtimalini de zayıflatmaktadır. Zaten ileride değineceğimiz gibi Aralık ayında Ankara'ya gelen Frunze'nin Türk-Sovyet ilişkilerinin gelişmesinde çok önemli bir rolü olmuştur.

3.5.2. Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in Sovyet Rusya'ya Yeni Bir İttifak Önerisi

Daha önce Ali Fuat Paşa'nın Bolşeviklerin imhası konusunda hemfikir olan Avrupa ile barış yapılması düşüncesinden bahsetmiştik. Hemen hemen aynı dönemde Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey bunun tersi bir yaklaşımla bir Türk-Sovyet ittifakı önerdi. Bunda şüphesiz bir yaklaşım farkından ziyade dönemsel faktörler etkilidir. Yusuf Kemal Bey 4 Ağustos'ta doğrudan Çiçerin'e Batılı devletlerin emperyalizm ve kapitalizmine karşı ortak cephe kurulmasının öneminden bahsetmişti. Bu tarihe dikkat çekmeliyiz. Zira Türk ordusu Kütahya-Eskişehir Muharebeleri'nde (10 – 24 Temmuz 1921) yenilgiye uğramış ve Sakarya Nehri'nin doğusuna çekilmiş durumdadır. Ankara zor günler yaşıyordu ve kara bulutlar havayı kaplamıştı. Kütahya-Eskişehir Muharebeleri cereyan ederken birdenbire Moskova Antlaşması'nın Meclis'e getirilip onaylanması dikkate alınırca Yusuf Kemal Bey'in bu girişimini de genel olarak Ankara Hükümeti'nin yaklaşımı ve bu muharebenin sonuçlarının bir yansıması olarak değerlendirmek gerekir. Zira Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in hükümetten habersiz Sovyet Rusya'ya ittifak önermesi söz konusu olamazdı. Yusuf Kemal Bey'e göre Batılı hükümetler çıkarları farklı olsa da aslında hem Türkiye'nin hem de Rusya'nın amansız düşmanıydı ve bu iki devlet bir blok kuralıydı. Türkiye ile Rusya arasında bir ittifakın kurulmasını sağlayacak en önemli gelişme ise İngiltere, Amerika ve Japonya arasında 1921 sonbaharında başlayacak olan Washington Konferansı öncesi yapılan gizli görüşmelerdeki birtakım pazarlıklar olarak gösterilmekteydi. Buna göre Doğu Sibirya, Mançurya gibi yerler Japonya'nın, Çin Türkistan'ı İngiltere'nin kontrolüne bırakılıyordu. Şüphesiz böyle bir tablo Sovyet Rusya'nın tamamen aleyhine olurdu. İngiltere'nin de Mezopotamya bölgesinde güttüğü amaçlar

belliydi. Bu yüzden tüm bu olasılıklara vaktinde hazırlanmak “akıllıca bir davranış” olurdu. Tabii Yusuf Kemal Bey’in bahsettiği ittifak kapsamına özellikle belirtilen para ve silah yardımı da giriyordu. Vaat edilen 10 milyon altın ruble tutarındaki yardımın geri kalanının gönderilmesi isteniyordu. Bunun yanında Enver Paşa gibi şahsiyetlere yardım edilmemesi, beklenen Rus-Yunan ticari görüşmelerinin Türk kamuoyunda meydana getirdiği olumsuz etkiye de dikkat çekiliyordu.¹⁰⁴

Yusuf Kemal Bey 14 Ağustos’ta Çiçerin’e bu çağrısını yinelediği gibi¹⁰⁵ aynı konuyu Moskova Sefareti’ne de yazmıştır. Yusuf Kemal Bey burada da Washington Konferansı için yapılan görüşmelere dikkati çekmekte ve Amerika ve Japonya’ya göre nispeten yorgun olan İngiltere ve Fransa’nın, konferansa gitmeden önce Avrupa ve Yakın Doğu’daki tüm meseleleri çözmek isteyeceğinden dolayı Türkiye’nin de bir mütareke ya da barış teklifiyle karşı karşıya kalabileceğini belirtmekteydi. İşte “tarihin ve belki cihanın bu en mühim bir anı olan” bu anda üçüncü defa olmak üzere bütün belirsiz meseleleri çözme konusunda Türk görüşünün değerlendirilmesi ve ittifak yaparak ortak hareket edilmesi Rus Şuralar Cumhuriyeti Hükümeti’ne teklif ediliyordu. Şimdiye kadar bu gibi teşebbüsler semeresiz kalmıştı. Önce Temmuz 1920’de, sonra Şubat-Mart 1921’de başında Yusuf Kemal Bey’in olduğu iki Türk heyeti Moskova’ya gelmiş ve ittifak teklifinde bulunmuştu. Ancak hatırlayacağımız gibi Moskova müzakereleri sırasında Sovyet liderler yapılacak anlaşmaya “ittifak” denilemeyeceğini belirtmiş ve bir ittifak anlaşması yerine “dostluk ve kardeşlik antlaşması” yapılmıştı. Böylece iki murahhas heyetine de kesin ret cevabı ile karşılık verilmişti. Buna rağmen bir kez daha, bir ittifak yapılması teklifi Ankara tarafından Sovyet Hükümeti’ne iletiliyordu.¹⁰⁶ Ancak öyle görülüyor ki Çiçerin’in çekinceleri

¹⁰⁴ Yusuf Kemal Bey’den Çiçerin’e 4 Ağustos 1921 Tarihli Yazı, Yerasimos, **a.g.e.**, s. 389-392, belge no: 124.

¹⁰⁵ Yusuf Kemal Bey, Moskova Antlaşması’nın üzerinden 6 ay geçtiği halde 1921 yılına ait para yardımının ikinci taksitinin alınmadığı gibi savaş malzemesinin, top ve koşum hayvanlarının önemli bir kısmının da alınmadığını belirtmektedir. Kapitalist hükümetlerin Sovyetlerle ekonomik ilişki kurarak onları yıkmayı düşündüklerine, doğu milletlerinin gerçek bir dostluk ve sıkı bir iş birliği kurarak başarılı olabileceğine dikkati çekmektedir. Bu nedenle “tarihin ve belki dünyanın en önemli dakikalarını yaşadığımız bu anda üçüncü defa olarak”, “batıda bir konferansa gitmezden önce tüm Sovyet Cumhuriyetleriyle her konuda anlaşmayı ve sıkı bir iş birliği yapmayı” istediklerini ve önerdiklerini iletmiştir. Yusuf Kemal Bey’den Çiçerin’e 14 Ağustos 1921 Tarihli Nota, Yerasimos, **a.g.e.**, s. 397-398, belge no: 129; Cebesoy, **a.g.e.**, s. 246-247.

¹⁰⁶ Yusuf Kemal Bey’den Moskova Sefareti’ne Tarihsiz Yazı, **Ali Fuat Paşa’nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. I, s. 383-384, belge no: 97.

vardı.¹⁰⁷ Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi ne olursa olsun İngilizleri gücendirmek istemiyorlardı.

Sovyet Hükümeti ile ittifak arayışında bazı başka temeller de vardı. İngiltere'nin Yakın Doğu ve uzak Asya'da bir hegemonyası vardı ve eğer bu hegemonya başarılı olursa Sovyet Hükümeti'ne uygulanan abluka daha da kuvvetlenirdi. Bu durum ise hem Türkiye'nin hem de Sovyet Rusya'nın aleyhine olurdu. Ankara Hükümeti İngiltere'nin bu hegemonyasının başarısızlığa uğraması için mücadele vermekteydi. Sonuçta Ankara Hükümeti'nin başarısızlığa uğraması durumunda Sovyet Rusya Kafkaslardan emperyalistlerin tehdidine maruz kalırdı. Bu da ittifakı gerektiren bir durumdu. Ali Fuat Paşa, Ankara Hükümeti'nin 4 Ağustos tarihli notasındaki görüşlerini Çiçerin'e sözlü olarak iletmek ve bir sonuç almak için onunla gerçekleştireceği mülakatı öne aldırılmış ve Çiçerin'i ikna etmek için meseleye bu açıdan yaklaşmıştı.¹⁰⁸

Çiçerin ise aslında, konu ile ilgili Ali Fuat Paşa'ya cevabına göre, Sovyet Rusya'nın bir emperyalist abluka altında olduğunu ve o gün Rusya'nın yaşadığı açlığın sebebinin kapitalist hükümetler olduğunu kabul etmektedir. Çiçerin, 10 Ekim'de verdiği cevabında Yusuf Kemal Bey'in önerisinin sevinçle karşılandığından ve Rusya'nın Moskova Antlaşması'ndaki yükümlülüklerini yerine getireceğinden bahsetmiştir. Çiçerin, Enver Paşa'yı kastederek TBMM Hükümeti'ne düşmanlık besleyen herhangi bir politikacı ya da politik hareketi Rusya'nın desteklediği, Kafkas Cumhuriyetlerinde orduların hareketleri hakkındaki haberleri ve iddiaları yalanlayıp Rusya ile Yunanistan arasında olduğu söylenen görüşmeler hakkındaki söylentilerin asılsızlığını dile getirdikten sonra yakında yapılacak Kars Antlaşması'nın Türkiye ile Sovyet Rusya arasında yeni yeni bağlar meydana getireceğini söylemiştir. Yusuf Kemal Bey'in bahsettiği iş birliği ve Moskova Antlaşması uyarınca Türkiye ile Rusya'nın birbirlerine karşı taahhütleri söz konusuydu. Çiçerin, Rusya'yı ilgilendiren birtakım iddialara cevap verdikten sonra, Türkiye'nin o dönem Ankara'da Fransa temsilcisi ile yürüttüğü görüşmeler hakkında Türk tarafından bilgilendirilmeyi

¹⁰⁷ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne ve Şark Cephesi Kumandanlığı'na 20 Eylül 1921 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. I, s. 374, belge no: 95.

¹⁰⁸ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne ve Şark Cephesi Kumandanlığı'na 4 Ekim 1921 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. I, s. 400-401, belge no: 101.

kendisinin bir hakkı olarak görmekteydi. Karşılıklı iş birliği ve ittifak arayışının bir karşılığı olarak Çiçerin, Ali Fuat Paşa'dan bu konu ile ilgili “kuşkusuz esirgemeyeceği” açıklamaları beklemekteydi.¹⁰⁹

Sonuçta Yusuf Kemal Bey'in ittifak önerisi bir karşılık bulmamıştı.

Tam bu dönemde, Ali Fuat Paşa TBMM temsilcisi olarak Ukrayna SSC'nin Rusya'daki maslahatgüzarı Yuri Kotsyubinski ile Moskova'da “Askeri Tutsak ve Kamplara Alınan Sivillerin Ülkelerine İade Edilmesine İlişkin Anlaşma” imzaladı.¹¹⁰ TBMM Hükümeti ile Ukrayna SSC arasında yapılan bir anlaşma olarak tarihe geçen bu anlaşma ile Ukrayna ile daha da iyi ilişkilerin kurulmasının yolu açılmıştır.

3.5.3. Ali Fuat Paşa'nın Raporlarında Ağustos-Eylül 1921 Döneminde Rusya'nın İktisadi Durumu

Ali Fuat Paşa 19 Eylül 1921'de Ankara'ya gönderdiği raporunda Rusya'da açlığın doruğa ulaştığı ve özellikle Volga bölgesinde milyonlarca insanın bu durumdan etkilendiği Ağustos-Eylül 1921 döneminde Sovyet yönetiminin mevcut ekonomik ve siyasi durumu nasıl yorumladıklarını aktarıyordu. Harbiye Komiseri Troçki 7 Eylül'de verdiği nutukta Rusya'daki açlığı Avrupa burjuvazisinin Sovyet idaresini düşürmek için giriştiği bir harekete bağlamıştı. Sovyet Rusya'nın en büyük düşmanlarından Romanya, Fransa'nın da desteğiyle Ukrayna'ya Sovyet karşıtı silahlı çeteler sokuyordu. Bu durumda Batılılar eğer Volga açıklarına ciddi bir şekilde yardım etmek istiyorlarsa Romanya sınırındaki “açlara ateş saçmak isteyen” muhalif çeteleri ortadan kaldırmalıydı. Troçki her şeye rağmen bütün zorlukların üstesinden geleceklerini, daima tuttıkları yolda ilerleyeceklerini ifade etmişti.¹¹¹

¹⁰⁹ Çiçerin'den Ali Fuat Paşa'ya 10 Ekim 1921 Tarihli Nota, Yerasimos, **a.g.e.**, s. 415-419, belge no: 141.

¹¹⁰ Anlaşma maddeleri için bkz.: **a.e.**, s. 406-410, belge no: 136.

¹¹¹ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne, Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne ve Şark Cephesi Kumandanlığı'na 19 Eylül 1921 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. I, s. 367-369, belge no: 94.

Ali Fuat Paşa da Rusya'nın Ağustos-Eylül 1921 döneminde yüzleştiği büyük açlığa rağmen Batılıların resmi yardımlarını alamadıklarını ifade etmekteydi. Sovyet idaresi altında Rusya savaş ve açlıktan başka bir şey görmemişti. Halk da 1. Dünya Savaşı ve ihtilal sebebiyle çok yorgun olduğundan başını kaldıramıyordu. 1921 yılı Ağustos ve Eylül aylarında Volga eyaletlerinde açlık son dereceyi bulmuştu ve otuz milyon kişi ölüme mahkûm kalmıştı. Bolşevikler dünyanın dikkatini bu felakete çekmeye çalışıyordu. Ancak durum devletlerin resmi yardımlarının gelmesini bekleyemeyecek kadar acildi ve her yolu deneyen Ruslar, kıtlık çeken insanlara yardım konusunda gayri resmi Amerikan heyetleriyle anlaşmışlardı.¹¹²

3.5.4. TBMM Hükümeti'nin Sovyet Rusya'ya Yardımı

Volga bölgesinde yaşanan bu kıtlık nedeniyle insanlar büyük zorluklar yaşamaktaydı. 30 milyona yakın insanın açlığa mahkûm kaldığı söylenmekteydi. Bu durumdan Batılı devletlerin haberdar olduğu gibi Türkiye de haberdardı ve elinden gelen yardımı Rusya'ya göndermede de çekince göstermemişti. Öncelikle Sovyetlerin Ankara Sefiri Natsarenus, Çiçerin'e 12 Ağustos tarihli telgrafında Mustafa Kemal Paşa ile çok gizli bir görüşme yaptığını ve Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'daki devlete ait bütün tahılın açlık çeken Rus halkına dağıtılmak üzere Lenin'e teslim edilmesine dair Meclis'in aldığı kararı onayladığını ilettili.¹¹³ Çiçerin Natsarenus'tan aldığı bu bilgiyi Ali Fuat Paşa'ya da ilettili ve Türk Hükümeti'nin bu hediyesinden dolayı "milleti ve hükümeti adına fevkalade minnettarlığını" ve iki millet arasındaki dostluk hislerine güçlü bir dayanak olacağını bildirdi.¹¹⁴ Bununla da kalınmayıp 1 Eylül'de "dost Rus milletine" bir yardım olmak üzere Çoruh bakır madenlerinin mahsulatından Rusya'nın azami ölçüde yararlanması için Rus Hükümeti'nin tayin edeceği mütehassısların da katılımıyla bir fenni tetkikat yapılmasına ve bunun neticesine göre işe kesin bir şekil verilmesine karar verildi.¹¹⁵ 3 Eylül'de Türkiye'deki

¹¹² A.b.

¹¹³ Natsarenus'tan Çiçerin'e 12 Ağustos 1921 Tarihli Telgraf, Kolesnikov, **Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri: Türk-Sovyet İlişkilerinin Kuruluşunun 90. Yılı**, s. 111, belge no: 6.

¹¹⁴ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 10 Eylül 1921 Tarihli Telgraf, **Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge): 1919-1923**, C. I, s. 355, belge no: 59.

¹¹⁵ 1 Eylül 1921 Tarihli Kararname, **BCA 030.18.01.01/3.31.17**.

zahire depolarından yüzde kırkının milli savunma ihtiyacına sarf edilmek üzere hükümet tarafından alınmasına ve Rusya'daki açlığı hafifletir ümidiyle Karadeniz sahillerinde elde edilecek tahılların Rus milletine hediye edilmesine karar verildi.¹¹⁶ Yusuf Kemal Bey de 18 Eylül günü Natsarenus'a Türk Hükümeti'nin Rusya'daki aç nüfusa yardım olarak "60 bin pud" tahıl gönderilmesi kararını aldığını bildirdi.¹¹⁷ Yusuf Kemal Bey de Sovyet Sefiri Natsarenus'a Ereğli yakınlarındaki 30 ton mısırdan başka vergi toplandıktan sonra 800 ton tahıl ve bakliyat gönderileceğini ve Karadeniz'in çeşitli limanlarından Rusya'daki açlık kurbanlarına yardım olarak sevk edilmesi için karar alındığını bildirdi.¹¹⁸ Natsarenus aynı gün teşekkürlerini ilettili¹¹⁹ ve ayrıca, Çiçerin ve Natsarenus, Türk ordusunun Sakarya Meydan Muharebesi'nde kazandığı zaferden dolayı 22 Eylül'de tebriklerini ilettili.¹²⁰

3.5.5. Kars Konferansı'nın Açılması

Kars Konferansı'nın yapılması çok önceden kararlaştırılmıştı. Toplanma yeri ile ilgili tartışmalar Temmuz başlarına kadar dayanmaktadır. Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey bu işi bizzat kendisinin halletmek istediğini ve Ankara'dan ayrılamayacağını söyleyerek konferansın Ankara'da yapılmasını teklif etmişti. Tüm iletişim olanaklarının da sağlanacağını söylemişti.¹²¹ Sovyet tarafı ise Ankara ile Moskova arasında istenilen düzeyde bir bağlantı olmaması ve savaş meydanına yakınlığı gibi nedenlerle ilk karardan dönülmemesini ve Kars'ta yapılmasını istemiştir.¹²² Karşılıklı bir dizi notalaşmanın ardından Yusuf Kemal Bey Ankara üzerinde çok diretmemiş ve 28 Ağustos'ta konferans yeri olarak Kars'ın kabul edildiğini bildirmiştir. Yusuf Kemal Bey tarih olarak Eylül'ün son haftasını saptar ve Türkiye adına Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, Bakü temsilcisi

¹¹⁶ Mustafa Kemal Paşa'dan Moskova Sefareti'ne 3 Eylül 1921 Tarihli Telgraf, **Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge): 1919-1923**, C. I, s. 353, belge no: 58.

¹¹⁷ Natsarenus'tan Çiçerin'e 18 Eylül 1921 Tarihli Telgraf, Kolesnikov, **a.g.e.**, s. 114, belge no: 7.

¹¹⁸ Yusuf Kemal Bey'den Natsarenus'a 18 Eylül 1921 Tarihli Yazı, Yerasimos, **a.g.e.**, s. 411, belge no: 137.

¹¹⁹ **A.e.**, s. 412, belge no: 138.

¹²⁰ Natsarenus'tan Yusuf Kemal Bey'e 22 Eylül 1921 Tarihli Yazı, **a.e.**, s. 413, belge no: 139.

¹²¹ Yusuf Kemal Bey'den Çiçerin'e 1 Temmuz 1921 Tarihli Yazı, **a.e.**, s. 385, belge no: 120.

¹²² Çiçerin'den Ali Fuat Paşa'ya 8 Ağustos 1921 Tarihli Nota, **a.e.**, s. 393, belge no: 125.

Memduh Şevket Bey ve “Doğu Anadolu Demiryolları İnşaatını denetleyen Başmühendis”, Nafia Vekaleti’nin eski müsteşarı ve eski milletvekili Muhtar Bey’in yer alacağını bildirir.¹²³ Kars Konferansı’na Sovyet Rusya adına katılacak kişi ise o sırada Riga’da Rus Sefiri Yakov Ganetsky idi.¹²⁴ Konferansta Sovyet tarafının diğer temsilcileri Azerbaycan heyeti reisi Behbud Şahtatinski, Gürcistan heyeti reisi İlyava, Gürcistan Hariciye Komiseri Şuanidze, Ermenistan heyeti reisi Maravyan, Ermenistan Dahiliye Komiseri Boğos Makenzyan idi. Konferansın esası Moskova Antlaşması’ydı.¹²⁵

Sovyet Sefiri Natsarenius, 20 Ağustos’ta Sovyet Hükümeti’nin TBMM ile üç Sovyet Kafkasya Cumhuriyeti arasındaki konferansa katılma çağrısını kabul ettiğini bildirdi. Yapılacak Kars Konferansı’nın amacı, Sovyet Rusya ile Türkiye arasında Moskova’da imzalanan antlaşmanın tamamlanmasıydı.¹²⁶

Konferansın başlamasından önce konferans sırasında nasıl bir yöntem izlenmesi gerektiği tartışma konusu oldu. Yusuf Kemal Bey Gürcü ve Ermeni murahhasların Moskova Antlaşması’nda çizilen sınırları tartışmaya açmaları ihtimalini düşünerek Ali Fuat Paşa’dan Rus Hükümeti’ne Misak-ı Milli’ye sadık kalmanın kendileri için ne kadar faydalı olacağını hatırlatması ve Kafkas cumhuriyetleri üzerine baskı yaptırılmasını istemiştir.¹²⁷ Ali Fuat Paşa’nın konferansın nasıl cereyan edeceği hakkındaki görüşleri ise Yusuf Kemal Bey gibi karşı tarafın Moskova Antlaşması sınırlarına aykırı teklifler ileri sürebilecekleri yönündeydi. Ona göre konferansta her ne kadar Rus heyet-i murahhasasının Moskova Antlaşması esaslarından ayrılmayacağı Çiçerin tarafından da yazılı olarak teminat altına alınmışsa da Moskova Antlaşması’na riayet edilmediği yolunda “yalan yanlış”

¹²³ Yusuf Kemal Bey’den Natsarenius’a 28 Ağustos 1921 Tarihli Yazı, **a.e.**, s. 403, belge no: 134.

¹²⁴ Polonyalı bir Yahudi olan Ganetsky Ali Fuat Paşa’nın bildirdiğine göre en çok Polonya inkılabıyla uğraşmıştı. Doğu işleriyle yeni meşgul olmaya başlayacaktı. Kendisi geniş bilgiye sahip olduktan başka gayet entrikan bir adamdı. Bu hususta en adi araçlara başvurmaktan çekinmediği söylenmekteydi. Parti adamı olmaktan ziyade Rus Sovyet hükümetinin güvenilir bir memuruydu. Ali Fuat Paşa’dan Hariciye Vekaleti’ne ve Şark Cephesi Kumandanlığı’na 19 Eylül 1921 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa’nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. I, s. 358.

¹²⁵ Karabekir, **a.g.e.**, s. 1001-1002.

¹²⁶ Natsarenius’tan Yusuf Kemal Bey’e 20 Ağustos 1921 Tarihli Nota, Yerasimos, **a.g.e.**, s. 400, belge no: 131..

¹²⁷ Yusuf Kemal Bey’den İdris Çora’ya 9 Eylül 1921 Tarihli Harp Telgrafı, **Ali Fuat Paşa’nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. I, s. 352, belge no: 92.

görüşler ileri sürülerek veya Türkiye'nin mali ve dış siyasi durumu tartışma konusu edilerek Gürcistan ve Ermenistan lehinde sınırlarda bazı değişiklikler talep etmeleri mümkündü. Malakanlara yapılan muamelenin Moskova Antlaşması'na aykırı olduğu, Türk ordusu Gümrü'yü işgal altında bulundurduğu zaman pek çok Ermeni'nin Türk ordusu tarafından katledildiği, Türkiye'nin Fransızlarla birleşerek Sovyet cumhuriyetleri aleyhine dönme ihtimalinin olduğu ve Afganistan ve İran'la ittifak yaparak Sovyet cumhuriyetlerini tehdit etme emelinde olduğundan bahsederek Kafkas cumhuriyetleri sınırını emniyete alacak yeni bir sınırdan bahsetmek isteyebilirdi.¹²⁸

Buna karşılık Garp Cephesi'nde Sakarya Meydan Muharebesi'nde kazanılan önemli başarı ve Rusya'nın Romanya ve Polonya ile yeniden bir harbe başlaması ihtimalinden dolayı Moskova Antlaşması esaslarının son ana kadar savunulması gerekliliği ortaya çıkmaktaydı. Rusların, Türkiye'nin kendilerine karşı döneceği yolunda tüm iddialarına karşılık Ali Fuat Paşa'ya göre, asıl Rusların doğu milletlerine karşı uyguladığı politika Moskova Antlaşması hükümlerine kesinlikle uymadıklarının deliliydi. Mesela Kafkas Müslümanlarına yapmış oldukları zulümden başka Hive'deki Rus Sefareti'nin askeri müdahalesiyle bağımsız Harezmi hükümeti kaldırılarak yerine Rusya'nın arzu ettiği bir hükümet kurulmuştu. Buhara bağımsız cumhuriyetinin de güney ve kuzey mıntıklarında kuvvetli kıtalar bulundurarak her zaman bağımsızlığını tehdit etmekteydiler.¹²⁹

Ali Fuat Paşa'nın tahminleri ve beklentisi sürekli Rusların kötü bir emel beslediği, müzakerelerde Türk Hükümeti'nin çıkarlarının aleyhine davranacağı ve bu yönde taleplerde bulunacağı yönündedir. Onun Sovyetlere olan derin güvensizliği çok açıktır.

Çiçerin ise bunun tersine Ermenistan'ın Nahçıvan'ı işgal etme planının kesinlikle olmadığını ve Kars Konferansı'nın Moskova Antlaşması esasları dahilinde çözümlenip tespit edileceğini Ali Fuat Paşa'ya söyledi.¹³⁰

¹²⁸ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne ve Şark Cephesi Kumandanlığı'na 19 Eylül 1921 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. I, s. 358-359, belge no: 93.

¹²⁹ **A.b.**, s. 359-360.

¹³⁰ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne ve Şark Cephesi Kumandanlığı'na 20 Eylül 1921 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. I, s. 374-375, belge no: 95.

Tüm bu karşılıklı iddialara karşın Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin de katılması ile Moskova Antlaşması'nın imzasından beri düşünülen Türkiye ile Kafkas hükümetleri arasında bir konferans en nihayet 26 Eylül günü Kars'ta başladı. Hazır Rus temsilcisi de oradayken Moskova Antlaşması'nın onaylanmış nüshaları 22 Eylül'de teati edildi ve 16 Mart'ta imzalanan Moskova Antlaşması resmen yürürlüğe girmiş oldu.¹³¹ 13 Ekim 1921'de bir yanda Ermenistan SSC, Azerbaycan SSC ve Gürcistan SSC ile diğer yanda Türkiye arasında Kars Antlaşması imzalandı. Kars Antlaşması'nın maddeleri Moskova Antlaşması maddeleriyle büyük benzerlik gösterir. Bu antlaşmanın 6. maddesiyle Moskova Antlaşması'nda olduğu gibi Türkiye, Batum liman ve şehrini Gürcistan'a bırakmayı kabul etmiş ve aynı zamanda Türkiye'nin Batum limanından her türlü vergiden muaf olarak yararlanması tekrar tasdik edilmiştir.¹³² Kars Konferansı'nda Türk heyeti reisi Kazım Karabekir Paşa, hatıratında Kars Konferansı ile ilgili bazı belgeleri aktarmış ve müzakerelerin cereyanı hakkında ayrıntıları yazmıştır.¹³³ Yüceer'e göre Kars Antlaşması'nın Türkiye açısından önemi, Türk sınırı ve ilkelerinin Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan halklarınca da kabul edilmiş olmasıydı.¹³⁴ Bu bakımdan Ali Fuat Paşa'nın korktuklarının gerçekleşmediğini ve Kars Antlaşması'nın Moskova Antlaşması esaslarına göre yapıldığını söyleyebiliriz. Zaten Ali Fuat Paşa da bunu kabul etmiştir.¹³⁵

¹³¹ Yerasimos, **a.g.e.**, s. 339.

¹³² **A.e.**, s. 422, belge no: 142; Karabekir, **a.g.e.**, s. 1019.

¹³³ **A.e.**, s. 1001-1021.

¹³⁴ Yüceer, **Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri**, s. 213.

¹³⁵ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 17 Ekim 1921 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. II, s. 439-440, belge no: 108.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KARS KONFERANSI'NDAN ALİ FUAT PAŞA'NIN MOSKOVA SEFİRLİĞİNDEN AYRILIŞINA KADAR

(EKİM 1921-MAYIS 1922)

4.1. KARS ANTLAŞMASI'NIN ARDINDAN

13 Ekim 1921'de Kars Antlaşması'nın imzalanması Moskova Antlaşması'nın da yürürlüğe girmesiyle Türk-Sovyet ilişkileri yeni bir döneme girmiştir. Ali Fuat Paşa Moskova Antlaşması'nı tamamlayan Kars Antlaşması'nın, Ruslar Türkiye aleyhine herhangi bir talepte bulunmaksızın Moskova Antlaşması esaslarına göre gerçekleşmesini, Garp Cephesi'nde elde edilen başarının bir sonucu olarak değerlendirmektedir.¹ Gerçekten de Sakarya Meydan Muharebesi'nde kazanılan zaferle TBMM Hükümeti'nin konumunu iyice güçlendirdiği, kendisini Türkiye'nin tek temsilcisi olarak kabul ettirdiği ve bunun sonucunda da Moskova'nın Ankara'ya tavrının daha iyi bir noktaya geldiği ve Fransızlarla Ankara İtilafnamesi'nin yapıldığı çeşitli eserlerde ifade edilmiştir. Yine de özellikle, aşağıda da bahsedeceğimiz gibi 1921-1922 kışına kadar Ankara-Moskova ilişkileri zaman zaman inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir.²

4.1.1. Ali Fuat Paşa – Stalin Görüşmesi

16-17 Ekim 1921 gecesi Ali Fuat Paşa, Stalin ile görüştü. Stalin, Türk Hükümeti'nin Yunanlara karşı kazandığı son başarıdan yararlanarak Avrupa ile barış yapmasını tavsiye etti. Eğer mütareke yapılmak istenirse Türk Hükümeti'nin şartlarının ne olacağı sorusuna Ali Fuat Paşa, Misak-ı Milli sınırları olduğunu ve kabul

¹ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 17 Ekim 1921 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. II, s. 439-440, belge no: 108.

² Okyar, **Milli Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1920-1921)**, s. 146; Saime Yüceer, **Milli Mücadele Yıllarında Ankara – Moskova İlişkileri**, Bursa, Sentez Yayıncılık, 2016 s. 215-216.

Ali Fuat Paşa'nın Stalin ile bir araya gelip İngiliz ve Fransız sömürgelerinde ayaklanma çıkarmayı planlaması ve Stalin'in bununla ilgili Sovyet Hükümeti'nin görüşünü gayri resmi yollardan öğreneceğini söylemesi Stalin'in önemli bir yaklaşım farkına işaret eder. Stalin'in Çiçerin'den farklı olarak en başından beri Moskova'daki Türk heyetine daha ılımlı yaklaştığı gözlemlenmektedir. Stalin'in diğer Sovyet idarecilerinden farklı bir görüşe sahip olduğu ve Batı'ya karşı eyleme geçme taraftarı olduğu görülmektedir. Şüphesiz Ali Fuat Paşa Çiçerin ile bu şekilde konuşup İngiliz ve Fransız sömürgelerinde ayaklanma çıkarılmasından bahsedemezdi.

4.1.2. Ali Fuat Paşa'nın İngiliz Heyeti ile Temasları

Ali Fuat Paşa'nın ilk Ağustos ayında görüştüğü İngiliz heyeti, Kars Antlaşması'nın imzalanmasını takip eden günlerde de Moskova'daydı ve Ali Fuat Paşa'nın ifadelerine bakılırsa kendisiyle görüşmeye istekliydi. Eğer Ankara'dan talimat verilirse Moskova'daki İngiliz diplomatik temsilci Hodgson ile doğrudan doğruya görüşebileceğini bildirdi.⁴ Hatıratında Ağustostaki ilk görüşmesinin ardından İngiliz heyetiyle birçok kez temasa geldiğini söylemektedir. Bunlardan birinde Moskova'daki Hodgson, Ali Fuat Paşa'ya İttihatçılarla ilgili birkaç soru sorduktan

sevkiyatın da “bir hiç mesabesinde” olduğunu söyledi. Ankara Hükümeti ise tüm iyi niyetine ve üç senedir emperyalist cephesinde bilfiil savaşmasına rağmen Rusya tarafından itimat görmüyordu. Sovyet Rusya Anadolu'ya yeteri kadar yardım etse Yunan ordusu pek yakında mağlup edilebilirdi ve ister istemez Avrupa devletleri barışa yanaşır. Barış yoluyla iki ülkenin iktisadi durumunun halledilmesi yolu daha kolaylıkla bulunabilirdi. Stalin Ali Fuat Paşa'ya daha anlayışlı yaklaşmaktaydı. O da açıkça Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye çok para vermesinin mümkün olmadığını ve her yıl verilmesi taahhüt edilen on milyon altın rublenin yılı içerisinde verilmesinin başarı sayılması gerektiğini söyledi. 1921 yılı taksitinden geriye 4 milyon altın ruble kalmıştı. Bu paranın Ankara Hükümeti'ne teslim edilmek üzere yola çıkartıldığını haber almıştı. Harp malzemesi sevki konusunda ise Stalin, bazı arkadaşlarının nasıl tatmin edileceğini sordu. Bu tatmin etme şüphesiz ki Türk-Fransız itilafının yol açtığı şüpheleri izale etmek için gerekliydi. Ali Fuat Paşa buna çok iddialı bir cevap verdi. Eğer Türkiye, Fransızlarla beraber yürüyecek olursa kendisini rehin tutabilirlerdi. Ali Fuat Paşa'nın anlattığına göre Stalin derhal telefona sarılmış ve Hariciye, Harbiye, Maliye Komiserliklerini aramış, paranın yola çıkartılıp çıkartılmadığını soruşturmuş, ne kadar tüfek, makineli tüfek, cephane ve top gönderilebileceğini sormuştu. Ali Fuat Paşa ile Stalin gece dörde kadar bir arada kalmışlardı. Ali Fuat Paşa'nın aktardığına göre Stalin vaatlerinin hepsini yerine getirmiş, onun müdahalesi sayesinde Sovyet Hükümeti, iki fırkalık piyade tüfeği, makineli tüfek, cephane, süvari kılıcı ve eyer vermişti. Cebesoy, **Moskova Hatıraları (21/11/1920 – 2/6/1922)**, s. 264-270.

⁴ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 18 Ekim 1921 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. II, s. 436, belge no: 110.

sonra Ali Fuat Paşa, Lloyd George ve Lord Curzon'un yanlış politikalarından bahsetmiş ve eğer İngiltere'nin Türkiye'ye yaptığı haksızlık düzeltilirse Türk milletinin "tarihi dostu olan İngiliz milletine eski dostluğunu teyit edeceği" görüşünü ileri sürmüştür. Ali Fuat Paşa, İngiliz milletinin bir gün akliselimi bulacağı inancını belirterek böyle bir durumda Türk milletinin İngiltere'ye düşman olmayı hatırlırdan geçirmediğini eklemiştir. Rusya'nın geleceği hakkında fikir alışverişinde bulunan Hodgson ile Ali Fuat Paşa, Bolşevik idaresinin güçlenerek devam edeceği ve Rusya'nın endüstriyel bir devlet olacağı fikrinde mutabık kaldılar.⁵

Ali Fuat Paşa, İngiliz heyetiyle temas kurmaya istekli olsa bile, Yusuf Kemal Bey İngilizlere olan güvensizliğini dile getirmiş ve Ali Fuat Paşa'ya İngilizlerle temasa gelmemesi konusunda uyarılmıştır. Buna aşağıda değineceğiz.

4.1.3. Rus Politikasının Esasları

20 Kasım 1921'de Mustafa Kemal Paşa Moskova Sefareti'ne Rus politikasının esaslarını ve hedeflerini içeren bir talimat gönderdi. Bu talimat şöyleydi:

“1 – Ruslardan mümkün mertebe çok silâh ve para almak.

2 – Kendilerini dostluğumuzdan şüpheye düşürmemek ve istikbalimizi Rusya ve Şark akvamıyla müştereken harekette gördüğümüzü anlatmak, Buna binaen son Fransız itilafında, Ruslarla sair Sovyet Cumhuriyetlerini alâkadar edecek hiç bir maddenin bulunmadığını tekrar ve tekrar temin buyurabilirsiniz.

3 – Misâk-ı Millîmizde musır olduğumuzu ve bunun Rusyanın dahi menafiine tevafuk eylediğinden kendilerinden kâfi derece muavenet beklemekte haklı olduğumuzu anlatmak Misâk-ı Millîmizi Garba tanıtmaktan vazgeçemeyeceğimizi ve bu hususta Rusyadan lazım gelen muaveneti istihsal edemezsek, başkalarına dahi müracaat edebileceğimizi ihsas eylemek.

⁵ Cebesoy, a.g.e., s. 260-263.

4 – İngiliz Ticaret Mümessili ile temasınız olduğu takdirde, Misak-ı Milli esasatı dairesinde sulha amade olduğumuzu ve bunu İngilterenin bilmesi lazım geldiğini kendisine söylemek.

5 – İngiltereyle işbu esasat dairesinde bir anlaşmaya zemin olmak üzere Rus Hükümeti tavassut etmeyi ister ise bunu kabul edebileceğimizi icabında Rus ricaline anlatmak.

6 – Ledelhâce mukavemetimizin amil-i aslisinin kendimizde bulunduğunu evvelâ kendi azmimiz saniyen alem-i İslâmın teveccühü olduğunu ve Rus ihtilâlinin bu hususda o kadar mühim bir mevki tutmadığını İngiliz mümessiline ihsas eylemek. (Bu maddenin üstü çizilmiştir.)”⁶

1 Aralık 1921’de Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey de bu talimatnamenin ilk dört maddesini Ali Fuat Paşa’ya şifreledi. Yusuf Kemal Bey’in gönderdiği talimatın maddelerini içeren şifre Moskova’ya 17 Aralık’ta ulaştı.⁷ Mustafa Kemal Paşa’nın talimatında göze çarpan husus belki de Mustafa Kemal Paşa’nın Sovyetler ile İngilizler arasında gerçek tavrını açığa çıkaran üstü çizilen altıncı madde olarak görünmektedir. Özellikle bu madde Mustafa Kemal Paşa’nın Sovyetlerdense Batılılarla Misak-ı Milli şartları içinde bir anlaşmayı yeğlediğini hissettirmektedir. Mustafa Kemal Paşa’nın talimatında genel olarak öne çıkan hususlar Rusların Türkiye’nin dostluğunun hiçbir şekilde şüpheye düşürülmemesi isteğinin belirtilmiş olması ve Ruslarla ilişkilerde temkinli davranılmasını salık vermesi; diğer yandan İngilizlere de Misak-ı Milli şartları içinde bir barışa istekli olduğunun ifade edilmesi, bunda Rus Hükümeti’nin aracılığının kabul edilebileceği ve her ne kadar üstü çizilse de İngilizlerle anlaşmayı kolaylaştırmak için Bolşevikleri dışarıda bırakarak Türkiye’nin kendi idaresi ve İslam aleminin teveccühünün dayanak olarak gösterilmesi ve böylece Bolşeviklerin Milli Mücadele üzerindeki tesirinin zannedildiği kadar büyük olmadığı izleniminin verilmesidir. Bizce Mustafa Kemal Paşa özetle yerine göre davranılmasını, yani Ruslara karşı temkinli davranılması ve onlarla iyi bir ilişkinin sürdürülmesinin yanında uzun vadede İngilizlerle Misak-ı Milli şartları içinde bir uzlaşya her zaman açık olduğunu ve hatta bu hususta İngilizler

⁶ Mustafa Kemal Paşa’dan Moskova Sefareti’ne 20 Kasım 1921 Tarihli Şifre, **Atatürk’ün Millî Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge): 1919-1923**, C. I, s. 358-359, belge no: 60.

⁷ Yusuf Kemal Bey’den Ali Fuat Paşa’ya 1 Aralık 1921 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa’nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. II, s. 532-533, belge no: 133.

nazarında Türkiye'nin Ruslarla çok yakın bir ilişkide olmadığı hissettirilmesini istemektedir. Bu da şüphesiz Mustafa Kemal Paşa'nın aklında (ilgili maddenin üstünü çizmişti) iki taraf arasında tercih zorunluluğu olsa İngilizlerle nihai bir barışın tercih edileceğini gösterir. Sanki Mustafa Kemal Paşa Moskova'daki İngiliz heyetine özel bir önem atfederek Ali Fuat Paşa'nın da onlarla temas halinde olduğunu fırsat bilerek Ali Fuat Paşa'ya isteği doğrultusunda bu yönde telkinlerde bulunmaktadır.

Yusuf Kemal Bey'in Ali Fuat Paşa'ya 7 Aralık'ta gönderdiği bir talimatta ise İngilizlerin dolaylı yoldan Ankara Hükümeti ile temasa gelmeye çalıştığı bildiriliyordu. Ancak bu girişim samimi görülmemiş, gerçek amaç kamuoyunu karıştırmak ve Ankara'nın niyet ve tasavvurlarının öğrenilmesi olarak değerlendirilmişti. Moskova'daki İngiliz heyetinin Ali Fuat Paşa ile aradığı temasın amacının da bu türden olduğuna şüphe yoktu. Bundan dolayı İngiliz diplomatik temsilci bir kez daha müracaat ederse kendisine İngiltere Hükümeti gerçekten Ankara ile anlaşmak ve barış yapmak istiyorsa doğrudan doğruya Ankara Hükümeti'ne başvurulması gerektiğinin söylemesini istemiştir.⁸ Dahası Moskova'daki İngiliz heyetinin Türk-Fransız itilafı üzerinden Rus Hükümeti'ni Türkiye'ye karşı kışkırttığına dair haberler alınmaktaydı. Ali Fuat Paşa'dan yapılan itilaf Rusya hakkında hiçbir madde olmadığına dair Sovyet yetkililere tekrar güvence vermesi isteniyordu.⁹ Dolayısıyla o dönemde Türk-Fransız itilafı konusunda Sovyet Hükümeti'ne güven vermek Ankara Hükümeti açısından önde gelen konulardan biriydi.

4.1.4. Fransız İtilafnamesi'nin Türk-Sovyet İlişkilerine Etkisi

20 Ekim 1921'de Ankara Hükümeti'nin Fransa ile imzaladığı Ankara İtilafnamesi Milli Mücadele dönemi Türk dış politikasında en önemli dönemeçlerden biri oldu. Bu itilafname Fransızların Sovyet karşıtı tutumu sebebiyle ilk başta

⁸ Yusuf Kemal Bey'den Ali Fuat Paşa'ya 7 Aralık 1921 Tarihli Yazı, a.e., C. II, s. 535, belge no: 134. Belge Moskova'ya 26 Ocak 1922'de ulaşmıştır.

⁹ Yusuf Kemal Bey'den Ali Fuat Paşa'ya 11 Aralık 1921 Tarihli Yazı, a.e., C. II, s. 537, belge no: 135. Belge Moskova'ya 26 Ocak 1922'de ulaşmıştır.

Moskova'yı oldukça rahatsız etmiş ve Sovyet Hükümeti yapılan itilafın içeriğinden haberdar olmadıkça Sovyet Cumhuriyetlerinin şüphelerinin giderilemeyeceğini Ali Fuat Paşa'ya bildirmiştir. Ali Fuat Paşa ise Ankara'da TBMM Hükümeti ile Franklin Bouillon arasında devam eden müzakereler hakkında Ankara'daki Rus Sefiri'nin haberdar edildiğini ve Kars Antlaşması'yla tamamlanmış olan Moskova Antlaşması ile iki taraf arasında oluşan samimi ilişkiyi hiçbir şekilde ihlal etmeyeceğini Ankara Hükümeti adına temin etmiştir.¹⁰ Aslında Mustafa Kemal Paşa Sovyet şüphesine mahal bırakmamak için her şeyi yapıyordu. Bu doğrultuda Ankara'da Fransızlarla yapılan görüşmelerden Ankara'daki Sovyet Sefirini an be an haberdar ediyordu.¹¹

Ankara İtilafnamesi'nin Sovyetlerde şüphe uyandırdığı düşünülebilirse de, Yusuf Kemal Bey bu itilafnamenin daha çok İngiliz Hükümeti ve basınını telaşa düşürdüğünü belirtmiştir. İngilizlerin tepkisi o kadar güçlü olmuştu ki Fransız temsilcisi Franklin Bouillon mukaveleye ilişkin mektupların yayımlanmamasını rica etmişti. Bundan maksat Franklin Bouillon'un Türkiye'nin bağımsızlık ve bütünlüğünü müdafaasını vaat eden bir mektubunun İngilizlerden gizli kalması isteğiydi.¹²

Bunların yanı sıra, Çiçerin Frunze'ye gönderdiği bir yazıda, İngiltere'nin Türk-Fransız itilafına bu kadar tepki göstermesinin Rusya'nın da katıldığı bir kampanyanın sonucu olduğu yönünde Ankara'da iddialar olduğuna değinmiş ve böyle bir şeyin mümkün olmadığını, İngiltere'nin bu itilaf aleyhine açtığı kampanyaya katılmayacaklarını söylemiştir. Hatta Türk-Fransız itilafının Türkiye için iyi olduğuna ve Rusya'yı rahatsız etmediğine değinmiştir:

¹⁰ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 18 Ekim 1921 Tarihli Şifre, **ae.**, C. II, s. 455, belge no: 110.

¹¹ Okyar, **a.g.e.**, s. 150. Ali Fuat Paşa da hatıratında Ankara İtilafnamesi'nin İngiltere ve Rusya tarafından "fena" karşılandığını, Sovyet Hükümeti'nin "lüzumundan fazla telaşa" düştüğünü ancak bunun çok yersiz ve yanlış bir yaklaşım olduğunu vurgulamış ve bu itilafnamede Rusya aleyhine hiçbir şey olmadığı gibi Rusya'nın yararına bir itilaf olduğuna işaret etmiştir. Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in Ankara'daki Sovyet Sefirini müzakereler hakkında her şeyden haberdar ettiğini özellikle vurgulamıştır: "... Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey Türk Fransız müzakereleri başladığı günden itibaren yapılan işlerden Ankaradaki Rus Büyük Elçisini günü gününe haberdar etmekle kalmamış, bütün proses verballerin birer suretini kendisine göstermiş ve itilafnameye ait olup da neşredilmemiş olan mektupların asılları Rus Büyük Elçisine okutturulmuştur." Ali Fuat Paşa'ya göre Ankara İtilafnamesi'nden Ruslar memnun olmalıydı, çünkü bu itilafname ile Fransızlar yakın doğu politikasında İngilizlerden ayrılmıştı, bu ayrılış müşterek dava açısından iyi bir yardımcı olacaktı. Cebesoy, **a.g.e.**, s. 263-264.

¹² Yusuf Kemal Bey'den Ali Fuat Paşa'ya 1 Aralık 1921 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. II, s. 532, belge no: 133.

“Biz defalarca şunu tekrar ettik durduk: Türkiye için Fransa ile barış anlaşmasının imzalanması yararlı görünüyorsa, bizim aleyhimize herhangi bir hareket var olmadıkça, Türkiye’nin durumunu düzelten her şeyi olumlu karşılayacağız. Şimdiye kadar Türkiye ile başka devletler arasındaki anlaşmalarda bize karşı herhangi bir düşmanlık sezilmiyordu, Türkiye kendi durumunu düzeltince biz yalnızca memnunluk duyacağız. Yalnızca Türk halkının çıkarı bakımından, Türk Hükümeti’nin ekonomik ödün verme yolunda fazla ileri gitmesine karşı üzüntü ve endişe duyabiliriz. Çünkü bunların sonucu olarak Fransa Anadolu’ya ekonomik olarak yerleşmeye kalkacak ve böylece Türk ulusu Fransız sermayesinin boyunduruğu altına girebilecektir.”¹³

Ankara’daki Rus Sefiri itilafname ile ilgili bilgilendirilmekle birlikte Moskova’daki Ali Fuat Paşa bu itilafnamenin içeriğinden hemen haberdar olamamıştır. 24 Ekim’de gönderdiği şifrede itilafnamenin içeriği hakkında bilgilendirilmesini istemiştir.¹⁴

Ankara İtilafnamesi Bolşevik yöneticileri arasında da bazı çalkantılara yol açtı. Bu itilafname ile Türkiye ile Rusya arasındaki dostane ilişkilere kesinlikle itibar etmeyen bazı Bolşevik idarecileri, kendilerinde Çiçerin ve Stalin gibi Türk-Rus dostluğuna taraftar olan yöneticileri sorgulama hakkını bulmuştu. Ortaya çıkan bu durum Türkiye’ye yardım meselesinin bir süre için ertelenmesi sonucunu doğurmuştu. Yine Stalin’in bazı muhalif arkadaşları bu itilafname ile ilgili birtakım iddialar ve dedikodular ileri sürmekteydi. Fransız-Türk itilafnamesinin yanında bir de gizli anlaşma olduğu, Fransızlardan yedi milyon Osmanlı altını alabilmek için Diyarbakır bölgesinde Fransızlara imtiyaz verildiği, Moskova Antlaşması’nın yeniden tetkik ve değişikliğinin gerekeceği bunlardan bazılarıydı. Stalin ise Ali Fuat Paşa’ya Türkiye’nin dostluğundan emin olduğunu, Türk Hükümeti’ne çok itimat ettiğini ve muhaliflerin itirazlarıyla meydana gelen buhranın birkaç gün içerisinde geçeceğini söylemişti.¹⁵

¹³ Çiçerin’den Frunze’ye 19 Kasım 1921 Tarihli Mektup, Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devriminden Milli Mücadele’ye**, s. 433, belge no: 148.

¹⁴ Ali Fuat Paşa’dan Hariciye Vekaleti’ne 24 Ekim 1921 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa’nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. II, s. 470-471, belge no: 114.

¹⁵ Ali Fuat Paşa’dan Hariciye Vekaleti’ne 1 Kasım 1921 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. II, s. 480-481, belge no: 116.

Tüm bu tartışmaların ve Ankara İtilafnamesi'nin gölgesinde Çiçerin, 22 Ekim'de Yunan ordularının Anadolu'da yaptığı mezalimi protesto ederek bütün ülkelerin hükümetlerine nota gönderdi.¹⁶ Ali Fuat Paşa Çiçerin'in bu davranışına teşekkür etti.¹⁷

Sonuç olarak Ankara İtilafnamesi bazı Sovyet ricalini endişelendirmekle birlikte Çiçerin ve Stalin nezdinde çok büyük bir etki yapmamıştır. Ankara İtilafnamesi'nden asıl rahatsız olan Türkiye'ye karşı bir müttefikini kaybeden İngilizler olmuştur.

4.2. ALİ FUAT PAŞA'NIN SOVYET RUSYA'YA GÜVENSİZLİĞİ VE ALTERNATİF YOLU: İNGİLİZLERLE ANLAŞMAK

Ali Fuat Paşa, Ankara İtilafnamesi'nin yeni imzalandığı bu dönemde de Sovyet Hükümeti'nin eski Çarlık toprakları üzerinde egemenlik kurup dünya inkılabı anlayışını bu şekilde devam ettirme politikasını yürüttüğü fikrindedir. Güney Kafkasya hükümetlerini tıpkı Çar idaresi gibi büyük ordular göndererek işgal etmesi bundan kaynaklanmaktaydı ve Sovyet politikasının Çarlık dış politikasından farkı yoktu.¹⁸ Bu durum zaman içinde ortaya çıkmıştı. Ona göre Sovyet Hükümeti'nin doğu milletleriyle ortak dava yürütme politikası sadece bir manevradan ibaretti. Gerçekte ise bu milletlere yönelik düşmanca tutumlarını değiştirmiyorlardı. Bolşeviklerin, yapmış oldukları anlaşma, mukavele ve taahhütlerin içeriğine önem vermeyip bunları kendi politikalarına alet etmek istediklerinde şüphe yoktu.¹⁹ İngiltere, Sovyet Hükümeti'nin dış politikasında dayanak noktasıydı. Sovyet Hükümeti'nin en büyük hasmı olan Fransa ise bu duruma engel olmaya çalışacak ve Rusya'nın batısındaki

¹⁶ Çiçerin'den Bütün Ülkelerin Hükümetlerine 22 Ekim 1921 Tarihli Nota, Yerasimos, **a.g.e.**, s. 426, belge no: 143.

¹⁷ Ali Fuat Paşa'dan Çiçerin'e 26 Ekim 1921 Tarihli Yazı, **a.e.**, s. 428, belge no: 144.

¹⁸ Ali Fuat Paşa'dan Şark Cephesi Kumandanlığı'na ve Hariciye Vekaleti'ne 29 Aralık 1921 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. II, s. 576-577, belge no: 146.

¹⁹ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 12 Şubat 1922 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. II, s. 619, belge no: 156.

hükümetlerle Bolşeviklere karşı içeriden ve dışarıdan oluşturduğu tehdidi arttıracaktı. Ali Fuat Paşa o dönem Moskova'daki Polonya Sefareti'nin Rusya'daki Müslümanları Bolşevikler aleyhine teşvik ettiğini, Kızıl Ordu'yu da Bolşevikler aleyhine çevirmeye çalıştığını yazmıştır. Dahası, ifade ettiğine göre bizzat Polonya Sefareti müsteşarı, kendisine Bolşevik idaresinin kış mevsiminde yıkılacağını birçok defalar bildirmiş ve eğer kendisi Varşova'ya giderse hükümet reisinin kendisiyle görüşeceğini söylemişti.

Ali Fuat Paşa'ya göre Sovyetlerin artık Türkiye'ye yardım etmeyeceği açıktı. Bunu şöyle açıklıyordu: Bir kere Bolşevikler İngiltere'ye dayanmaktaydı. Son zamanlarda batıda ve doğuda uyguladığı politikaları başarısızlığa uğrayan Lloyd George'un da iktidarını kaybetmemek için Bolşeviklere destek olma ihtimali Bolşeviklerin İngiltere'de bir dayanak noktası bulacağı ihtimalini güçlendiriyordu. Bunun dışında Bolşevikler, Fransız Hükümeti'nin doğuya nüfuzuna engel olmak için bir Alman-Bolşevik-Türkiye ve Afgan ittifakına taraftardı. Ancak böyle bir ittifaka Alman Cumhuriyeti ile TBMM Hükümeti'nin taraftar olacağına ihtimal vermiyorlar ve ancak Almanya'da monarşi ve Türkiye'de İttihat ve Terakki idaresi iktidara gelirse böyle bir ittifaka katılacaklarını düşünüyorlardı. İşte bu nedenle Sovyetlerin Enver Paşa ve arkadaşlarına yardım ederek her iki ülkede de hükümet değişikliğine çalışacakları tahmin olunabilirdi. Bu varsayımlarını ortaya koyduktan sonra Ali Fuat Paşa, bunun fiiliyatta da bu yönde ilerlediğini ima etmektedir. Ona göre Bolşevikler, bu kararlarını açıkça beyan etmemişlerse de son dönemdeki tavırları bunu göstermekteydi. Son iki aydır yapılan yardıma devam etmeleri hakkındaki girişimler semeresiz kalmış, Novorossisk'ten bir milyon Alman fişeği gönderileceği vaat edilmişken Sovyet uzmanlar ertelediklerini bildirmiş, Stalin yeni harp malzemeleri taleplerini kabul edeceğini vaat etmişken bir aydır çeşitli bahanelerle cevap verilmemişti. Tüm bunlar artık Sovyetlerin yardım etmeyeceği kanaatini oluşturmuştu.

1921 yılına ait parasal yardım miktarının ikinci taksitinin Kars'ta teslim edilip edilmediği ile ilgili bir şey söyleyememesine rağmen diğer tüm meseleler hakkında Türk taleplerini yerine getirmedikleri Ali Fuat Paşa'nın çeşitli telgraflarından anlaşılabilirdi. Bolşeviklerin bu politikasındaki amaçlarının Türkiye'yi İslam aleminin manevi yardımından mahrum etmek, İngiltere ile Türkiye'nin arasını açarak

Türkiye'nin Avrupa ile barış yapmasını uzatmak, Şark Cephesi'ndeki kıtaların Garp Cephesi'ne naklini engelleyecek nümayişler yapmak olduğu anlaşılıyordu. Ali Fuat Paşa Bolşeviklerin Türkiye'nin politikasına karışacağını söyleyerek daha da ileri gidiyordu: “*Velhasıl bundan sonra Bolşeviklerin siyâset-i dâhiliye ve hâriciyemizi karıştırmak istemeyeceklerini farz etmek doğru olmaz.*”²⁰ Sonuçta Bolşevik politikası Türkiye ile İngiltere'nin arasını açmayı ve barışı geciktirmeyi hedefliyordu. Bu durumda ne yapılmalıydı? Ali Fuat Paşa'nın tekrar İngiltere'yi işaret ettiğini ve Sovyetlerin Türkiye ile İngiltere'nin arasını açmak istediğinden ısrarla bahsettiğini görüyoruz. Açıkça Türkiye'nin Bolşeviklerden uzaklaşarak Batı'ya yaklaşmasını bekliyordu.

4.2.1. İslam Aleminin Merkezi Ankara'dır ve İngilizlerle Anlaşmak Zaruridir

Ali Fuat Paşa düşüncelerini çarpıcı bir biçimde bitirmektedir: “... *Buna karşı muhasemeyi tevlit edecek ef'âl ve harekâtta içtinap ne kadar doğru olursa gayet müteyakkızâne davranarak ve hâriciyemizi bozmak hususundaki teşebbüslerine mâni olmak ve İngiltere ile bir an evvel bir zemîn-i itilâf bulmaya çalışmak artık İslam âlemi merkezinin Moskova değil Ankara olduğunu gösterecek ef'âle teşebbüs etmek en müessir çarelerden olduğunu arz ederim.*”²¹

Ali Fuat Paşa, Sovyet Hükümeti'nin asıl amacının kendisini bütün dünyaya tanıttırmak olduğunu ve “müstakbel bir Rus Hükümeti'nin mukaddemesi” gibi görüldüğünü düşünmektedir. Sovyet Hükümeti meşruluğunu bütün dünyaya tanıttırınca Avrupa ve Amerika'da bulunan komünist partileri kendi memleketlerinde iktidara gelmek için kendilerinde cesaret bulacaklardı. Sovyet Hükümeti'nin doğu milletleri ile ilgili takip ettiği politikanın içyüzü de, Sovyet Rusya'nın varlığı tasdik edildikten sonra belli olacaktı. Ancak İslam aleminin merkezi artık Ankara'ydı:

²⁰ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne ve Şark Cephesi Kumandanlığı'na 22 Ekim 1921 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. II, s. 463-465, belge no: 112.

²¹ **A.b.**

*“Hulâsa İslam alemi merkezinin artık aşikar bir surette Ankara olduğunun izharı zamanının geldiğini kanaatindeyim.”*²² İngilizler de politikalarını ona göre yönlendirmeliydi ve İslam alemi ile anlaşmak istiyorlarsa hem Moskova hem Ankara ile anlaşmak durumundaydılar.²³

Ali Fuat Paşa'nın Sovyet Hükümeti'ne açık bir güvensizliği, hatta onların düşmanca hareket ettiği düşüncesi vardır. Sovyetlerden umudu kesmiş gibidir. Dış politikada farklı bir yol izlenmesi gerektiğini savunmaktadır. O da İngilizlerle bir an önce anlaşma yolunun bulunmasıdır. Ali Fuat Paşa, Sovyetlerin Türkiye ile İngiltere'nin arasını açmak istediğini söylerken de, Sovyetlerin Türkiye'ye yönelik düşmanca tutumu göz önüne alınırsa, aynı zamanda Türkiye'nin batı ile barış yapmasını ve dolayısıyla da nihai bir barışa ulaşmasını engellemek istediğini anlatır gibidir. Çok önemli görülecek bir diğer husus, tüm bunlar dikkate alındığında Sovyetlerin Ankara Hükümeti'nin dış politikasını bozmasına fırsat verilmemesini ve İngilizlerle anlaşma zemini aranmasını tavsiye etmesi ve İslam dünyasının merkezinin Moskova değil Ankara olduğunu gösterecek girişimlerin yapılmasının en etkili çare olacağını söylemesidir.

Sovyet Hükümeti, doğu milletleri ile ilgili bu politikalarının sonucu olarak bütün hünerleri ile yakın doğu meselesinden kaynaklanan İngiltere ile Fransa arasındaki ihtilafı şiddetlendirmeye çalışmaktaydı. Yunan ordusunun aciz bir durumda olmasıyla önemini kaybetmiş olan İngiliz politikasına yeni bir kuvvet vermek için Sovyet Hükümeti, önce Türkiye dostluğundan feragat edebileceğini gösterebilir, sonra İngilizler aracılığıyla varlıklarını bütün dünyaya kabul ettirebilir ve batı sınırlarındaki Sovyet Hükümeti'nin ortadan kaldırılmasına yönelik hareketlere karşı güvence alabilirdi. Bu durum ortaya çıkınca da Türkiye aleyhine düşmanca bir tutum almakta tereddüt etmeyeceklerini tahmin etmek zor olmazdı. Hariciye Komiserliği'nin bu amacını gerçekleştirmek için gerekli zemini hazırlamakta olduğu görülmekteydi. Eğer Türkiye, Rusya'dan para ve harp malzemesi almaya mecbur ise, bu amaçla onların anlaşma hükümlerine aykırı talepleri kabul edilse bile, Ali Fuat Paşa Rusların

²² Ali Fuat Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya 21 Kasım 1921 Tarihli Yazı, a.e., C. II, s. 520-521, belge no: 128.

²³ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 16 Kasım 1921 Tarihli Şifre, a.e., C. II, s. 516, belge no: 127.

vaatlerini tamamıyla yerine getirmeleri şöyle dursun bir kısmını yapacaklarından bile ümitvar olmadığını açık bir biçimde ifade etmektedir. Ona göre Sovyet Hükümeti'nin Türk-Fransız itilafını feshetmeyi talep etmeleri bile mümkündü. Ankara'nın arzularının bir kısmını bile yerine getirmeleri maddeten mümkün değildi.²⁴

Sonuç olarak, Ali Fuat Paşa, Sovyet Rusya'nın esas emelinin tamamen Türkiye'nin aleyhine olduğuna özellikle vurgu yapmakta ve kendince bunun nasıl olacağını anlatmaktadır. Diğer yandan kendisi daha önce Moskova'daki İngiliz diplomatik temsilci Hodgson'a söylediklerinde hissettirdiği gibi Türkiye'nin değerini ve itibarını İngilizlerin gözünde yükselterek bir iş birliğinin kapısını açma çabasındadır. Tüm bunlara bakarak Ali Fuat Paşa'nın şunu kabul ettiği söylenebilir: Sovyet Rusya, Türkiye'ye tuzak kurmaya niyetlenen bir devletti ve onlardan ziyade Batılı devletlerle ittifak kurulmanın yolu aranmalıydı.

Türk-Fransız İtilafnamesi'nin imzalandığı günlerde Rusya'dan yola çıkarıldığı gerek Ankara'daki Rus Sefiri ve gerek Ali Fuat Paşa tarafından teyit edilen 4.600.000 rublenin (ki Moskova Antlaşması ile Bolşeviklerin vaat ettiği yıllık 10.000.000 rublenin bakiyesiydi) 1 Aralık 1921 itibarıyla henüz teslim alınmadığını bildiren Yusuf Kemal Bey'e ait şifre muhtemelen Ali Fuat Paşa açısından tüm bu değerlendirmelerinin bir kanıtı telakki ediliyordu.²⁵

4.2.2. “İngilizlerle Doğrudan Anlaşarak Sovyetlerin Korkunç Oyunlarına Mani Olmak Mecburiyetindeyiz”

Ali Fuat Paşa'nın bu düşüncesini ortaya koyduktan sonra, çizeceği yol da tekrar İngilizlerle anlaşma zemini bulmaktan geçiyordu.

Yakın doğu meselesinde İngiltere ile Fransa arasında bir ihtilaf vardı. Ruslar da Yunan ordusunun aczi nedeniyle Türklere karşı yegane tehdit olabilecek bir kuvvet

²⁴ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne ve Şark Cephesi Kumandanlığı'na 12 Aralık 1921 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. II, s. 544-545, belge no: 137.

²⁵ Yusuf Kemal Bey'den Ali Fuat Paşa'ya 1 Aralık 1921 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. II, s. 532-533, belge no: 133. Belge Moskova'ya 17 Aralık'ta ulaşmıştır.

görünerek İngilizlere ve özellikle Fransızlara karşı hakim bir vaziyet almak istiyorlardı. Yakın doğu meselesinde İngiltere, Fransızlar aleyhine olmak üzere Rusları ve Almanları kendi tarafına almıştı. Washington Konferansı'nda da İngilizler en çok ürettikleri Amerikalıları kazanırsa Fransa yalnız kalacaktı. Ali Fuat Paşa böylece İngiltere'nin Fransa'ya nispetle müttefiklerinin sayısını artırmış ve memleketin kurtarılması davasını yalnız Fransızlara kabul ettirmekle yetinilmeyip hali hazırda en çok sözü geçen İngiltere'ye yaklaşılmaması gerektiğini öne sürüyordu. İngilizlerle de daha yakın temasa gelerek Türkiye'ye karşı olan tuzaklarına engel olunmalı, mümkünse Fransızlarla dostlukları temin edilmeli, hiç olmazsa Washington Konferansı'nın sonuçlanmasına kadar İngilizlerle "hoş bir vaziyette" haberleşme ve müzakereye başlanmalıydı. Yunan ordusunun aciz bir durumda olması nedeniyle İngilizlerin kötü niyetlerini hafifleteceklerine şüphe yoktu. İngilizlere mümkün mertebe şunlar anlatılmalıydı: Ruslar Yunanlar gibi İngilizlerin sadık bir kölesi olamaz, İngilizlerin Türkiye ve İran ile yapacağı anlaşmalar ile sağlayacağı menfaatler Ruslarla yapacağı ittifakta tamamen kaybolabilir, Sovyet Hükümeti'nin varlığını tanımakla İngiliz kavminin akıl ve mantığına aykırı hareket etmek gibi bir hata ortaya çıkabilir, İngilizlerin Sovyetlere karşı korku duyduğunu hissetmesi doğu milletlerini Rusya'yı İngilizlere tercih etmek zorunda bırakabilirdi. Ali Fuat Paşa kısaca şöyle diyordu: "... İngilizlerin doğrudan doğruya bizimle anlaşmaları temin edilerek Sovyetlerin korkunç oyunlarına mani olmak mecburiyetindeyiz." Ali Fuat Paşa'ya göre bundan sonra, Sovyet hükümetiyle ilişkiler kesilmeyecek şekilde mevcut anlaşmaların yükümlülüklerini yerine getirmelerinde ısrar etmek, para ve harp malzemesi ihtiyaçlarını Rusya'dan başka bölgelerden temininin çaresine bakmak, Rus yardımlarına çok ihtiyaç göstermemek, İngilizlere karşı Ruslarla "pek samimi dost gibi görünmek" uygun olurdu.²⁶

4.2.3. Rusya ile Fransa Arasında Arabuluculuk Önerisi

Ali Fuat Paşa'ya göre Türk-Fransız itilafının Rusları şüpheye düşürdüğü muhakkaktı ve Rusların endişesi İngilizlerle yaptıkları ticaret antlaşması sonucu doğu

²⁶ A.b., s. 545-546.

lkeleri üzerinde elde ettikleri hakim pozisyonun Türk-Fransız itilafıyla Türkler tarafından tehdit edilmesi ve Ankara'yı doğu dünyasında ön plana ıkarmasıydı. Sovyetler bu durumu lehlerine çevirmek için alelacele 28 Ekim 1921'de Batılı devletlere bir nota vermişti. Bu nota eski Rus borçlarını tanıdıklarından ve Avrupa'nın, Rus Sovyet Hükümeti'ni Rusya'nın yegane meşru hkmeti tanıyarak onunla barış yapmak suretiyle siyasi ve iktisadi ilişkiye girmelerinden bahsediyordu. Sovyetler bununla da kalmamış, Fransız küçük sermayedarlarını etkileyerek Fransa'nın da Rusya ile barış yapmasını sağlamaya çalışmıştı. Tam da bu noktada Ali Fuat Paşa Fransız-Rus ilişkilerinde Türkiye'nin aracılık yapmasını önermekteydi. Bu Türkiye için büyük bir başarı olacaktı ve kendisi bu hususta mesai harcadığını ifade ediyordu. 1 Kasım'da Ankara'ya hareket edecek olan Ukrayna heyeti reisine bu konuda talimat verileceğini düşünüyordu. Hatta Stalin'i etkileyerek ondan Rus-Fransız ilişkilerinde Türkiye'nin aracılığı konusunda hkmeti üzerinde tesir icra etme vaadi almıştı. Gelgelelim Ali Fuat Paşa'nın bu görüşleri yine İngilizlerle anlaşmaya çıkıyordu:

“Muvaffakiyetle neticelenmiş olan Türk Fransız itilâfından sonra Rusya ile Fransa arasına girecek olan Türkiye, İngilizler nazarında kesb-i ehemmiyet edecek ve İngilizlerle de muvaffakiyetle bir itilâf husl mümkün olabilecektir. Rusya'nın Fransa ile birlikte İngiltere aleyhine hareketi meselesi Fransızların İngilizlerden daha ziyade Ruslara yanaşması ve teminat verebilmesiyle mümkün olabileceğini zannetmekteyim. Hatta bu hususta Türk ve Rus gayr-i resmi memurlarından mürekkep bir heyet ile mstemlekâat hareketlerine muavenet meselesinin tetkiki hususunda Stalin vasıtasıyla yaptığım teşebbsâta muvafık bir cevap alabilirsem bu vasıta ile de Rusya'nın İngiltere aleyhine harekete geçmesine sa'y edilmiş olacaktır.”²⁷

Ali Fuat Paşa'nın formülü oldukça karmaşıktı: Türkiye, Fransa ile Rusya'nın arasını bularak İngilizler nezdinde önemini arttıracaktı. Ancak iş bu kadarla da kalmıyordu; Fransa ile Rusya yakınladırdıktan sonra her ikisinin de İngiltere aleyhine bir tutum geliştirerek harekete geçmesi sağlanabilirse Türk-İngiliz

²⁷ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 1 Kasım 1921 Tarihli şifre, a.e., C. II, s. 481-482, belge no: 116.

yakınlaşmasının zemini hazırlanmış olacaktı. Sonuç olarak Ali Fuat Paşa'nın zihni sürekli olarak bir Türk-İngiliz antlaşmasını mümkün kılma çabası içindeydi.

4.2.4. Dünya Konjonktüründe Gelinen Durumda Sovyetlerden Yardım Beklenilmemesi Gerektiği

Ali Fuat Paşa 26 Aralık 1921'de yine çarpıcı bir rapor gönderdi. O gün gelinen durumda Sovyet Rusya, Almanya ve İngiltere ile anlaşmak üzere bir konumda bulunuyordu. Diğer yandan Ankara Hükümeti'nin Sovyetlerin can düşmanı Fransa ile yapmış olduğu bir itilaf vardı. Bu mukavele İngiliz ve Almanlarca da hiç iyi karşılanmıyorken Sovyetlerin Moskova Antlaşması'nın ruhuna ne kadar sadık kalacağı merak konusuydu. Gerçekten de, Türk heyeti Moskova'ya geldikten sonra Ruslar para ve silah vermiş, fakat İngiliz ve Almanlara yaklaştıkça, Türkiye'nin de Fransızlarla yakınlaştığını görünce bu yardımı kesmiş ve hiç yoktan zorluklar yaratmışlardı. Üç ila altı ay içinde Türkiye'ye sevke mecbur buldukları esirleri, Moskova ve Kars Antlaşmalarında hukuki konumları belli olan Malakanlar meselesini bahane ederek göndermemeleri, hatta esirlere muameleleri, yıllık göndermeleri gereken paranın yarı taksitini bile birçok müracaata rağmen göndermemeleri ve "hususî komiserler meclisinde müzakere ediyoruz" gibi sudan cevaplar vermeleri bunun göstergesiydi. Ali Fuat Paşa'ya göre Ruslar artık ne para ne silah verirdi, Çiçerin sadece oyalıyordu, Stalin bile son görüşmeden beri Ali Fuat Paşa ile görüşmekten kaçınıyordu.

Ali Fuat Paşa bu durumda Ruslarla İngilizlerin kendi aralarında Türkiye hakkında verebilecekleri kararların Türkiye lehine tadil edilmesi için girişken bir tutum sergilenmesi gerektiğini düşünüyordu. Yapılması gereken şey her iki ülkenin de birbirlerinden ayrı olarak Türkiye'ye yaklaşmasını ve daha tavizkar bir tutum sergilemelerini sağlamaktı:

"... Fransızlarla yaptığımız mukavelenin kıymet-i fevkaladesini takdir etmekle beraber, bu vaziyet-i umumiye karşısında hulûl-kâr davranmak ve

bu suretle İngilizlerle Ruslar arasına girerek her iki tarafın hakkımızda verecekleri kararları, kendi aralarında yekdiğerine bir taviz suretiyle değil, bizzat kendimiz amil ve müessir olarak her iki tarafı da ayrı ayrı bize karşı muhteris ve müsaadekar kılmak suretiyle îsâl ve tadil ettirmek mecburiyetindeyiz.”

Ali Fuat Paşa yine de daha önce olduğu gibi söylediklerinin kendi fikrinden öteye geçemeyeceğini belirtmekteydi. Ancak özellikle ısrar ettiği bir nokta şuydu: “... *İngilizlere hulûl etmiş görünen Rusya’dan, birkaç ay evvelki gibi muavenet beklemenin ve bilhassa buna nazaran harekâtımızın tanzim ve tespitinin doğru olmadığını bildirmektir.*” Ali Fuat Paşa Sovyet yardımından ümidi tamamen kesmiştir. İngilizlere yaklaşmış olan Rusya’dan eskisi gibi yardım beklemek doğru olmazdı. Buna göre hareket edilmeliydi. Başka yardım yolları bulunmalıydı.²⁸

4.2.5. İngilizlerin Bolşeviklere Bakışı

1 Şubat 1922’de Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, Moskova Sefareti’ne 28 Ocak’ta İstanbul teşkilatının, İngilizlerle Sovyetler arasında Milli Mücadele aleyhine müzakerelerin başlamış olduğu, Anadolu’ya karşı bir savaş açılacağı ve padişahla muhaliflerin de buna iştirak ettikleri hakkında İstanbul’da bir duyum olduğunu İngiliz kaynaklarına dayanarak bildirdiğini ilettili. Kazım Karabekir Paşa’ya göre bu ve benzeri haberler Sovyetler ile Ankara’nın arasını açmak, Sovyetlere karşı düşmanlık oluşturmak için propagandalar da olabilirdi ancak böyle haberlerin İtilaf Devletleri’nin Rusya ile anlaşmaya çok eğilimli bir zamanda yayılması tetkike değer kılmaktaydı. Kazım Karabekir Paşa’ya göre, Fransa ile İngiltere arasındaki rekabet göz önüne alınırsa, Ankara itilafından dolayı Fransızlara karşı olan İngilizlerin, aynı itilaftan çok kuşkulanan Ruslarla anlaşarak bu itilafa karşılık vermesi muhtemeldi.²⁹

²⁸ Ali Fuat Paşa’dan Hariciye Vekaleti’ne 26 Aralık 1921 Tarihli Şifre, a.e., C. II, s. 567-569, belge no: 143.

²⁹ Kazım Karabekir Paşa’dan Moskova Sefareti’ne 1 Şubat 1922 Tarihli “Zata Mahsus” Yazı, a.e., C. II, s. 603-604, belge no: 152.

Ali Fuat Paşa 10 Mart'ta verdiği cevabında İngiliz-Bolşevik ilişkilerini daha iyi anlamlandırabilecek önemli noktalara değindi. İngiltere, hiçbir zaman güçlü bir Rusya'yı kendisine rakip olarak istemezdi. Hatta Rusya'da Bolşevik ihtilali olmasaydı 1. Dünya Savaşı'ndan eskisine göre daha kuvvetli ve rakip bir Rusya'nın çıkacağını gören İngiltere'nin Rusya'da ihtilal çıkmasını isteyen devletlerden biri olduğu iddia ediliyordu. Bolşevik idaresi ise bilindiği gibi çalkantılı bir dönem geçirmekteydi. İngiltere de bunu görmüş ve eğer desteğini vermezse Bolşevik idaresinin tutunamayarak yıkılacağına görmüştü. İngiltere bu sebepten dolayı, Rus pazarının İngiliz sanayi ve ticaretine açılmaması halinde İngiltere'de iktisadi buhranın artacağını bahane ederek Bolşevizm idaresinin devamı maksadıyla Bolşevik Rusya'nın resmen tanınmasında ısrar etmişti. Yani bir bakıma İngiltere, Bolşevik idaresinin devam etmesini istemekteydi, böylece Rusya güçlü olamayacaktı.

İngiltere dışındaki devletlerde ise, mesela Amerika'da, Rusya'da Bolşevik anarşisi devam ettiği müddetçe ilişki kurulamayacağı yönünde yoğun bir kamuoyu algısı vardı. Fransa zaten Bolşeviklerin en büyük hasmıydı. Alman Cumhuriyeti de Fransa'nın baskısından çekinerek Bolşeviklerle açık bir ilişki kuramıyordu. Bu durumda Bolşevikler, dış yardım olmadan Rusya ekonomisinin yeniden düzenlenmesinin imkansız olduğunu görmüş, İngiltere'nin Bolşevikleri desteklemedeki amaçlarına vakıf olmalarına rağmen çaresiz onların uzattığı samimi olmayan eli tutmak zorunda kalmıştı. Türkiye, İngiltere ile Bolşevik Rusya arasında ortaya çıkan bu durumun kendi aleyhine her türlü hareketlerin meydana gelmesine sebep olabileceği varsayımını kabul etmek zorundaydı.³⁰

4. 3. PARA VE SİLAH YARDIMI

4.3.1. Frunze'nin Ankara'dan Raporu: "Hem Kemal, Hem Meclis Şimdi Yalnız Bize Dayanmaktadırlar"

³⁰ Ali Fuat Paşa'dan Şark Cephesi Kumandanlığı'na ve Hariciye Vekaleti'ne 10 Mart 1922 Tarihli Şifre, a.e., C. II, s. 654-655, belge no: 164.

Bu dönemde Ankara’da bulunan yüksek yetkili Ukrayna temsilcisi Frunze, Türk ordusunun durumu ve ihtiyaçları ile ilgili Sovyet Hükümeti’ne çok önemli bir rapor gönderdi. Frunze Ankara’da Yusuf Kemal Bey ve Mustafa Kemal Paşa ile bizzat görüşmüş ve birçok mebus ile ilişki kurmuştu. Sunduğu kesin sonuçlar şöyleydi:

“1 – Halk tümü ile yıkıma uğramıştır, yorgundur, barış istemektedir; ancak, aynı zamanda güçlü ve etkili bir propaganda sonucu olarak mücadelenin gereğini çok iyi kavramaktadır.

2 – Ordu çok kötü bir durumdadır, üniforması yoktur, silahı yetersizdir, bir kış harekâtı yapamaz ancak morali hâlâ yüksektir. Ülkede yiyecek stokları vardır, fakat ordunun donatımı yetersizdir, çünkü ulaştırma zorlukları vardır. Garnizon ve yiyecek sorunları harekât bölgelerinin seçiminde ve harekâtların biçiminde kesin bir rol oynuyor.

3 – Geniş halk yığınlarının tutumları kesinlikle Rusya’dan yanadır.

4 – Türkiye’nin kendi olanakları askerî sorunun olumlu bir biçimde sonuçlandırılması için yeterli değildir. Ordu direnebilir, fakat dışardan gelecek bir yardım olmadan kesin bir zaferi elde etmesi tümüyle olanaksızdır.

5 – Geçen iki – üç ay içinde Hükümet iki yol ağzına gelmişti. Bir yandan ancak bizden önemli bir yardım almanın gereği ve olanağı açıkça görülüyor. Öte yandan (...) durumun umutsuzluğu onları başka yolları gözlemeye zorluyor.

6 – Yusuf Kemal ve Mustafa Kemal resmî olarak şunları söylemişlerdir: ‘Türkiye kendisini Rusya’ya doğru yönelmiştir ve yöneltecektir. Yapılmış ve yapılabilecek olan görüşmeler Rusya ile ilişkilerimizi zedeleyecek hiçbir unsur içermemiştir ve içermeyecektir. Rusya ile tam bir ittifak anlaşması imzalamaya ve onu tüm dünyaya açıklamaya hazırız. Başka bir yol düşünemeyiz ve üstelik halkımız bunu anlamayacaktır (...).’

7 – İstanbul’dan gelen son haberlere göre İngilizler yeni bir manevra hazırlamaktadırlar: Trakya ve İzmir’i Yunanlılardan alıp Padişah’a vermek istemektedirler. Böylece Millet Meclisi’ni parçalamayı ve Kemal’in düşüşünü başarmayı ummaktadırlar.

8 – Genel sonuç: Kemal’in Fransa’yı kullanmak istemesi bir fiyasko ile sonuçlandı, Yunanlıları yenemiyor ve bu durumun muhalefeti güçlendirmesinden çekiniyor. İngilizlerle bir anlaşmayı başarmanın onun için zordur. Bunun içindir ki tüm umutlar bize dönüktür.

9 – Dün akşam, Kemal, Genelkurmay (...) üyelerinin yaptığı bir toplantıya gelerek ordunun durumu hakkında tüm bilgileri verdi. Beslenmesi gereken kişilerin sayısı, toplar, makineli tüfekler, tüfekler, birliklerin düzenlenmesi

ve sayısı ve Yunan birlikleri hakkında aynı bilgiler bana tam olarak verildi. Hareket planları, cephe gerisindeki durum vb. hakkında ayrıntılı bilgilere sahip oldum (...). Sonunda da düşman üzerinde üstünlük kurmak ve onu Anadolu'dan atmak için gereken sayılar bana verildi. Bunlar aşağıdaki gibidir: her biri için 1.000'er fişek olmak üzere 100.000 tüfek, 600 makineli tüfek, 3.500 mitralyöz, 20 ağır howitzer, 12 hafif howitzer, 84 sahra topu, 120 diğer top, 600.000 mermi, 400.000 el bombası, 100 – 150.000 üniforma. Bu malzeme 40 – 50 milyon Türk lirasına çıkar. Sonuç olarak Kemal şöyle dedi: 'Size milletvekillerinin çoğuna söylenmeyenleri söyledim, çünkü onların cesareti yeterli değildir. Şimdi durumumuzu biliyorsunuz. İsterseniz, ek bilgiler de verebiliriz. İlbahardan iki üç ay önce bunları bulamazsak, diplomasi ile işin içinden çıkmaya çalışacağız. Bunu istemiyorum çünkü Batı ile anlaşmanın Türkiye'nin kaçınılmaz olarak boyunduruk altına girmesi demek olduğunu biliyorum, ancak durum elimizde olmayabilir. Bunları size söylememin nedeni Rusya'ya sonuna kadar dürüst davranmak ve ne düşündüğünü anlamak istediğim içindir.' Bizde de hem silah hem para konusunda durumun pek iyi olmadığını fakat her şeyi Moskova'ya iletceğimi bildirdim. Bugünkü durumun, Türkiye ve bizimle olan ilişkileri için kesin bir önlem taşıdığına inanıyorum (...). Hem Kemal, hem Meclis şimdi yalnız bize dayanmaktadırlar. Türkiye'ye geri kalan 3.500.000 (altın rublenin) verilmesinin, yardımın sürdürülmesinin ve zaman yitirmeden tam olarak yapabileceğimiz yardımın ne kadar olacağını bildirmesinin gerektiğine inanıyorum (...)."³¹

Görüldüğü gibi Frunze, Ankara Hükümeti'nin o an için Rusya'dan başka hiçbir seçeneğinin olmadığına ve mücadeleye devam edebilmek için Moskova'nın yardımlarına muhtaç bulunduğu kesin biçimde kanaat etmiş durumdaydı. Çiçerin de 26 Aralık tarihli mektubunda Frunze'ye Türklerin düşmanlık tasarladığı yönündeki haberlere rağmen teslimata devam ettiklerinden, Moskova Antlaşması'yla yükümlendikleri ilk yardımın tümünü hemen hemen yerine getirdiklerinden, o günkü koşullarda Türkiye'ye yapabilecekleri en yüksek yardımı yaptıklarından bahsetti.³²

1920-1921 kışında ileride bahsedeceğimiz gibi Türk-Sovyet ilişkilerinin olumlu yönde bir seyir kazanmasına paralel olarak Türkiye'ye silah sevkiyatı hızlandırıldı. Çiçerin, 5 Ocak'ta Kafkas Cumhuriyetlerindeki temsilcisi Logran'a, Frunze'nin Türklere gönderilen fişeklerin bir kısmının Batum'da bir yerde takılıp

³¹ Frunze'den Çiçerin'e Ankara'dan 22 Aralık 1921 Tarihli Yazı, Yerasimos, **a.g.e.**, s. 438-439, belge no: 152.

³² Çiçerin'den Frunze'ye 26 Aralık 1921 Tarihli Mektup, **a.e.**, s. 441, belge no: 154.

kaldığını bildirdiğini ve sevkiyatın hemen en kısa yoldan yapılması gerektiğini ilettili.³³ Bu dönemde devam eden telgraflaşmalara bakılırsa Batum üzerinden Garp Cephesi'ne sevkiyat yapılmaktaydı. Ali Fuat Paşa, gönderdiği bir notasında Rusların Kars konsolosunun Tiflis-Bakü üzerinden gelen cephaneye yüklü vagonlara ait sevk evrakının vize edilmesini reddettiğini bildirdi. Çiçerin bunun üzerine hemen Kafkasya'daki temsilcisi Logran'a telgraf çekerek, Kars konsolosu Norman'a gerekli vizeyi hiçbir zorluk çıkarmadan vermesi için talimat vermesini istedi. Cephanelerin aynı yoldan sevkine devam edilmesi için de gerekli bütün önlemlerin alınmasını, talimatı yerine getirdiğine dair telgraf çekmesini salık verdi.³⁴ Logran iki gün sonra verdiği cevabında sevkiyat konusunda hiçbir engele rastlanılmadığını bildirdi.³⁵

Ancak Ali Fuat Paşa'nın Rus yardımı meselesine yaklaşımı hâlâ oldukça olumsuzdur. 12 Şubat tarihli raporunda para yardımı meselesinin yakında komiserler meclisinde Rusya'nın Polonya'ya borçlu bulunduğu para meselesi ile beraber çözümlenerek neticesinin tebliğ edileceğini bildirdi. Çiçerin, yıllık vaat edilen paranın verilmesi için sürenin Moskova Antlaşması'nın imzalandığı tarih olan 16 Mart'ta sona ereceğini söylüyordu. Yani ödenmesi gereken kalan miktarın verilmesi için daha vakit vardı. Bunun dışında Çoruh madeni meselesi söz konusuydu ve Ali Fuat Paşa bu meseleyi uzatacaklarını düşünmekteydi. Çünkü, bugünkü Artvin bölgesinde yer alan Çoruh madenlerinin imtiyazının Fransa'ya verileceğine dair söylenti Rusları rahatsız etmekteydi. Ali Fuat Paşa bunu yalanladı ve Ankara Hükümeti'nin söz konusu madenler hakkındaki tutumunun değişmediğini Ruslara bildirdi. Öte yandan Ali Fuat Paşa, Çoruh madenleri karşılığında Rusların para vereceğini düşünmüyordu. Çünkü Ali Fuat Paşa'nın aktardığına göre Çiçerin bu meseleyi ortaya attığı zaman *"Türkiye'ye yardım vaat ettiğimiz zaman Türkiye'nin de bir gün bunların karşılığını vereceğini tahmin etmiştik"* demişti. Çoruh madenlerinin imtiyazının Ruslara verilmesi sadece onların para ve silah yardımının bir karşılığı olacaktı. Ayrıca Ali Fuat Paşa propaganda ve Kızıl Ordu giderleri sebebiyle Bolşeviklerin elinde az miktarda

³³ Çiçerin'den Logran'a 5 Ocak 1922 Tarihli Telgraf, a.e., s. 454, belge no: 162.

³⁴ Çiçerin'den Logran'a 15 Şubat 1922 Tarihli Telgraf, a.e., s. 460, belge no: 168.

³⁵ Logran'dan Çiçerin'e 17 Şubat 1922 Tarihli Telgraf, a.e., s. 461, belge no: 169.

altın kaldığı yönündeki yaygın söylentiden hareketle Rusların Türkiye'ye olan vaatlerini tamamıyla yerine getiremeyeceklerini düşünüyordu.³⁶

Frunze Türkiye'ye gelmeden önce, kendisine verilen bir silah, teçhizat, harp malzemesi ve giyecek listesi vardı. Bunun bir sureti Ali Fuat Paşa'ya da verilmişti. Bundan daha önce, Ağustos 1921'de Hariciye Vekaleti'nin bir notasıyla gönderilen başka bir liste de vardı. O liste bu yeni listeye göre çok daha az yardım malzemesi içeriyordu ve Ali Fuat Paşa'nın birçok teşebbüslerine rağmen o güne kadar verdikleri cevaptan o listedeki yardım malzemelerini veremeyecekleri anlaşılmıştı. Hal böyle iken Ali Fuat Paşa bu son listedeki maddeleri de vermektan çekineceklerini düşünüyordu. Özellikle giysi ve teçhizat kısmını ellerinde olmadığından dolayı veremeyeceklerdi. Silah ve cephane belki bir miktar alınabilirdi. Yalnız o dönemde Bolşeviklerin Baltık hükümetlerine yönelik seferberliğinden bahsediliyordu ve bunu bahane ederek Türkiye'ye hiçbir şey vermemeleri de muhtemeldi.³⁷

Görüldüğü gibi Ali Fuat Paşa'nın Sovyetlere yönelik derin bir güvensizliği vardır. Hiçbir zaman yardım yapacaklarına inanmamakta, sürekli bahaneler bularak sürüncemede bırakacaklarını düşünmektedir.

Halbuki Sovyet liderler daha Şubat ayında söz konusu parasal yardımın geri kalan kısmının Türk Hükümeti'ne 16 Mart'a kadar yapılması konusunda mutabıktı ki bizzat Çiçerin ve Lenin bu yönde görüş bildirmişler ve bu meseleyi eğer yardımı yapmamaları halinde "Türk köylüsünü kandırmış olacakları" ve "Doğu halkları önünde yalancı konumuna düşüp rezil olacaklarını" söyleyecek kadar ciddiye almışlardır.³⁸

4.3.2. Kalan Paranın Ödenmesi

³⁶ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 12 Şubat 1922 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. II, s. 619-620, belge no: 156.

³⁷ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 12 Şubat 1922 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. II, s. 620, belge no: 156.

³⁸ Çiçerin'den Molotov'a 22 Şubat 1922 Tarihli Mektup, Kolesnikov, **Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri: Türk-Sovyet İlişkilerinin Kuruluşunun 90. Yılı**, s. 124, belge no: 10.

Zaten yaklaşık bir ay sonra “hiç ümit edilmedik şekilde”, Karahan, Aralov’a 7 Mart 1922 tarihli telgrafıyla Türk Hükümeti’ne üç buçuk milyon altın rublenin verilmesinin kararlaştırıldığını bildirdi:

“Türlere derhal üç buçuk milyon altın rublenin teslimine karar verildi. Bunu Mustafa Kemal’e iletiniz. Paranın Karabekir’in aracılığı ile değil, sizin elinizle teslim edilmesinde karar kıldık. Derhal parayı teslim alacak kişiyi Tiflis’e gönderiniz, Türk topraklarında kendisinin çok sağlam muhafızlar eşliğinde hareketini sağlayınız, Türk topraklarında altının nakli ve güvenliği için tüm sorumluluk Türk tarafına ait olacaktır.”³⁹

Ali Fuat Paşa, Sovyet Hükümeti’nin bu ödemeyi yapmasını farklı yerlere bağlamaktadır. Ali Fuat Paşa Rusların bu beklenmedik ödemesini dışarıda ve içeride kendisini sıkışmış hissediyor olmasına bağlamıştır. Rusya’nın Polonya, Romanya ve Finlandiya ile ilişkileri gergindi. Polonya konferansında İngiltere’nin desteğini alamaması ve kendini yalnız hissetmesi, ayrıca Gürcü ve Ermeni komünistlere karşı Türklerin Menşevik Gürcüler ve Taşnaklarla iş birliği yaptığı yönündeki bulgular, Ural Müslümanlarının Kafkas Müslümanlarıyla iş birliği yapması gibi korkular Moskova’yı tekrar Türkiye’ye yaklaştırıyordu. Yıllık 10 milyon altın rubleden kalan paranın tamamen verilmesi bu münasebetle gerçekleşmişti. Top ve cephaneye vermeye başlamışlardı.⁴⁰ Ali Fuat Paşa, yine de Rusların bu parayı çok isteyerek vermediklerini ima ederek Sovyetlere olan güvensizliğini tekrar etmiştir. Diğer yandan yapılan bu son ödemeye Sovyet yönetimi vaat ettiği yıllık on milyon altın ruble yardımı, Çiçerin’in 16 Mart hesabına göre, vakti içerisinde vermiş oluyordu.

4.4. TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİNDE ZİRVE DÖNEMİ

1921-1922 kışı, Türkiye ile Sovyet Rusya arasında karşılıklı jestlerin yapıldığı ve iyi ilişkilerin kurulduğu bir dönem olmuştur. Öncelikle Mustafa Kemal Paşa’nın

³⁹ Karahan’dan Aralov’a 7 Mart 1922 Tarihli Telgraf, Yerasimos, **a.g.e.**, s. 464, belge no: 172.

⁴⁰ Ali Fuat Paşa’dan Ataşemiliter Saffet Bey’e 24 Mart 1922 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa’nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. II, s. 678, belge no: 173.

20 Aralık 1921’de Dokuzuncu Tüm Rusya Sovyetleri Kongresi’ne gönderdiği telgraf⁴¹ orada hoşnutlukla karşılanmış ve önemli bir jest olarak görülmüştü. Aynı zamanda Türk-Sovyet ilişkilerinin her daim iyi olacağına bir işareti olarak görülmekteydi. Ali Fuat Paşa’nın Çiçerin’e 30 Aralık tarihli teşekkürü çok iyimser bir havanın doğduğuna işarettir:

“Tüm Rusya Sovyetleri ve Rusya Federasyonuna giren tüm Cumhuriyetlerin IX’uncu Sovyetler Kongresi’nin, 27 Aralık günü, Mustafa Kemal Paşa’nın, Türkiye Büyük Millet Meclisi adına ve yoldaş Frunze’nin Ankara’da verdiği demeçle ilgili olarak yoldaş Petrovski’ye acele göndermiş olduğu kutlama mesajının okunduğu sırada, coşkun alkışlarından dolayı size sevincimi bildirmeyi borç bilerek, bu duygularımı Başkan Kalinin ve Prezidyum üyesi yoldaş Petrovski’ye iletmenizi dilerim.

Toplantı halinde olan Kongrenin, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanının telgrafını büyük içtenlikle karşılaması, bu telgrafta dile getirilen, Türkiye ile Rusya arasında yerleşmiş olan gerçek dostluğun ifadesi ve aynı zamanda Türkiye ile tüm Rusya Federasyonu’nun eski düzenden kurtulan ve var güçlerini dünyadaki tüm ezilen halkların kurtuluşuna yönelen uluslar arasındaki ilişkilerin gerçek sağlamlığının tam anlamıyla kanıtıdır.

Hükümetime, Sovyetler Kongresince Mustafa Kemal Paşa’nın kutlama mesajının nasıl büyük bir coşku ile karşılandığını anlatan ayrıntılı raporumu gönderdim.

Karşılıklı sevgi gösterilerinin Türk ulusu ile Rusya Federasyonu ulusları arasında gerçek dostluk ilişkilerini bir kez daha kanıtladığına inanıyorum.”⁴²

Bu karşılıklı jestlerden kısa bir süre sonra Türk-Sovyet ilişkilerinin önemli dönüm noktalarından biri daha gerçekleşti. 2 Ocak 1922’de Ankara’da Ukrayna ile Türkiye arasında “dostluk ve kardeşlik antlaşması” yapıldı. Altında Yusuf Kemal Bey ve Frunze’nin imzaları olan 16 maddelik antlaşma Moskova Antlaşması’nın bir tekrarı

⁴¹ Mustafa Kemal Paşa’dan Tüm Rus ve Bağlaşık Devletler Sovyetleri Kongresi Başkanı Kalinin’e ve Ukrayna Sovyetleri Kongresi Başkanı Petrovski’ye 20 Aralık 1921 Tarihli Telgraf, Yerasimos, **a.g.e.**, s. 435-436, belge no: 150.

⁴² Ali Fuat Paşa’dan Çiçerin’e 30 Aralık 1921 Tarihli Yazı, **a.e.**, s. 444, belge no: 156.

gibidir.⁴³ Antlaşmayı TBMM 16 Mart 1922’de, Ukrayna Merkez Yürütme Komitesi 23 Mart 1922’de onaylamış ve onay belgeleri Harkov’da 23 Haziran 1922’de karşılıklı olarak sunulmuştur.⁴⁴ Ardı ardına Kars ve Ankara antlaşmalarını yapıp milli davasını dış dünyaya büyük ölçüde kabul ettiren Ankara, kısa bir süre sonra Ukrayna ile yaptığı bu antlaşma ile de Sovyetler ile olan bağlarını güçlendirmiştir.

Hemen aynı tarihlerde 3 Ocak 1922 günü, Tüm Rusya Sovyetleri Kongresi Başkanı Kalinin ve Sekreteri Yenukidze Mustafa Kemal Paşa’ya, Çiçerin de Ali Fuat Paşa’ya iyi dileklerinden dolayı teşekkür telgrafi çektiler ve Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki bağların sağlamlığına olan inançlarını belirttiler.⁴⁵ Yine Tüm Ukrayna Merkez Yürütme Komitesi Başkanı Petrovski, 4 Ocak’ta Mustafa Kemal Paşa’ya kutlama telgrafi çekti.⁴⁶ Bu dönemde Türkiye ile Rusya arasında eğitim alanında da adımlar atılmıştır. Ankara’da bulunan Frunze ve Aralov, Hariciye Komiseri Yardımcısı Karahan’a TBMM Hükümeti ve Maarif Vekili’nin bir grup Türk gencini Rus yüksekokullarında eğitim almak üzere Rusya’ya göndermek istediğini ilettiler. Karahan da bu haber üzerine Ali Fuat Paşa’ya, Rusya Hükümeti’nin iki dost ulusun yaklaşması yolunda atılan bu ilk adımlara ilişkin haberi “büyük bir mutlulukla karşıladığımı” ve bu amaçla TBMM Hükümeti emrine Rus yüksek okullarında 100 kişilik burs ayrıldığını, ileride bu sayının daha da artacağını bildirdi.⁴⁷ Ali Fuat Paşa bunu Ankara’ya ilettiler ve Karahan’a Türkiye ile Rusya arasında kültürel yaklaşmanın sağlanması için bu ilk adımın atılmasını çok yerinde bulduğunu belirtti. Bunun yanında Sovyet Hükümeti’nin hangi yardımları vereceği, öğrencilerin geçiminin nasıl sağlanacağı, Rus yüksek okulları hakkında bilginin nereden alacağı gibi sorular için hangi mercie başvurması gerektiğini sordu.⁴⁸ Ali Fuat Paşa’nın Moskova sefirliği döneminde Türkiye’den Rusya’ya öğrenci gönderilip gönderilmediğini tespit edemedik. Diğer yandan, Türkiye ile RSFSC arasında bir konsolosluk ve ticaret

⁴³ Antlaşma maddeleri için bkz.: İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları**, 2 Cilt, C. I, 3. bs., Ankara, TTK, 2000 s. 64-68; Yerasimos, **a.g.e.**, s. 445-449.

⁴⁴ **A.e.**, s. 449.

⁴⁵ Kalinin ve Yenukidze’den Mustafa Kemal Paşa’ya 3 Ocak 1922 Tarihli Telgraf, **a.e.**, s. 450, belge no: 158; Çiçerin’den Ali Fuat Paşa’ya 3 Ocak 1922 Tarihli Mektup, **a.e.**, s. 451, belge no: 159.

⁴⁶ Petrovski’den Mustafa Kemal Paşa’ya 4 Ocak 1922 Tarihli Telgraf, **a.e.**, s. 452, belge no: 160.

⁴⁷ Karahan’dan Ali Fuat Paşa’ya 4 Mart 1922 Tarihli Nota, **a.e.**, s. 463, belge no: 171.

⁴⁸ Ali Fuat Paşa’dan Karahan’a 11 Mart 1922 Tarihli Yazı, **a.e.**, s. 465, belge no: 173.

antlaşmasının yapılması için süregelen yazışmaların ardından, Çiçerin, 11 Ocak'ta Ali Fuat Paşa'ya, hükümetinin bu konularda görüşmelere başlanması ve bunun Ankara'da yapılması ile ilgili Türk Hükümeti'nin önerisini kabul ettiğini ve heyetlerinin Ankara'ya hareket edeceğini bildirdi.⁴⁹ İlişkilerin bu dönemde bu denli iyi bir seyir izlemesinde o sırada Ankara'da bulunan Mihail Frunze'nin de etkisi büyüktür.⁵⁰

4.4.1. Çiçerin'in Cenova Konferansı'na TBMM Hükümeti'nin de Katılmasını İstemesi

10 Nisan'da başlayacak olan ve Avrupalı devletler arasında bir iktisat konferansı olarak tasarlanan Cenova Konferansı'na Türkiye dışında bütün devletlerin çağrıldığını İngiliz basınından öğrenen Çiçerin, 21 Ocak'ta İngiltere'deki Rus temsilcisi Krasin'e çektiği telgrafta şöyle diyordu:

“İngiliz basınına bakılırsa konferansa, Türkiye dışında bütün devletler çağrılmıştır. Bu haberler bize inanılacak gibi gelmiyor ama durum ne olursa olsun, bunları araştırmak gerek. Bu konuda güvenilir bilgilerin alınması için gerekli girişimde bulunmanızı ve bu haberlerin doğruluklarının anlaşılması halinde, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin de konferansa çağrılması için gereken her şeyi yapmanızı rica ederim.”⁵¹

Çiçerin bir iyi niyet göstergesi olarak aynı gün Krasin'e çektiği telgrafın bir suretini Sefir Ali Fuat Paşa'ya gönderdi ve söz konusu talimatın Berlin ve Roma'daki temsilcilerine de iletildiğini bildirdi.⁵² 10 Şubat'ta Avrupa gezisinden dolayı Yusuf

⁴⁹ Çiçerin'den Ali Fuat Paşa'ya 11 Ocak 1922 Tarihli Nota, **a.e.**, s. 455, belge no: 163.

⁵⁰ Yavuz Aslan, “Moskova Antlaşması'ndan Sonra Türk-Sovyet İlişkilerinde Yaşanan Sorunlar ve Mustafa Kemal Paşa-M. Frunze Görüşmeleri”, **Atatürk Dergisi**, C. III, S. 2, Temmuz 2002, s. 47-48.

⁵¹ Çiçerin'den Krasin'e 21 Ocak 1922 Tarihli Telgraf, Yerasimos, **a.g.e.**, s. 456, belge no: 164.

⁵² Çiçerin'den Ali Fuat Paşa'ya 21 Ocak 1922 Tarihli Nota, **a.e.**, s. 457, belge no: 165.

Kemal Bey'in yerine Hariciye Vekaleti'ne vekalet etmekte olan Celal Bey, Çiçerin'e bu girişimi nedeniyle teşekkür etti.⁵³

Gerçekten Krasin bu konuda ciddi girişimlerde bulunmuş olmalıdır. En sonunda İngiliz Dışişleri Bakanı Curzon kendisine kesin bir cevap verdi. Cenova'da yapılacak konferans hiçbir şekilde Türk sorununu ele almayacaktı. Türk Hükümeti'ne çağrı yapıp yapılmaması da Londra'daki Rus ticaret temsilcisini ya da Moskova'da Sovyet Hükümeti'ni ilgilendiren bir konu değildi.⁵⁴

Tüm bu samimi görünen girişimlere rağmen Ali Fuat Paşa yine Sovyet Hükümeti'ne güvensizlik göstermektedir. Ali Fuat Paşa'ya göre Sovyetlerin bu tutumu, kendisinin bir fikrini az çok teyit eder nitelikteydi: Bolşevikler Cenova Konferansı'nda İngilizlere karşı duruma göre hoş ya da tehditkar görünecek, bunun için de konferansta yanı başında duracak Türkiye'yi de kullanacak ve bu şekilde Sovyet Hükümeti'nin resmen tanınmasını sağlamaya çalışacak, resmen tanınınca da İngilizlerle özellikle doğu ile ilgili anlaşmalar yapmaya çalışacaklardı. Bu sırada İngiltere'nin göstereceği uysallık derecesine göre, sıra ile Türkiye'yi, İran'ı ve Afganistan'ı feda etmeleri ihtimali vardı.⁵⁵ Yani Ali Fuat Paşa, Sovyetlerin Türkiye'yi söz konusu konferansa sadece kendi planları doğrultusunda kullanmak için çağırdıklarını düşünüyordu ve bu yaklaşımını da İngilizlerle doğrudan temasa gelinerek anlaşma imkanının aranması görüşünü yinelemek için bir fırsata dönüştürüyordu: "*Misak-ı Milli hudutlarımız dahilinde istiklalimizi tanımamakta ısrar*

⁵³ Celal Bey'den Çiçerin'e 10 Şubat 1922 Tarihli Nota, a.e., s. 459, belge no: 167.

⁵⁴ Curzon'dan Krasin'e 22 Şubat 1922 Tarihli Yazı, a.e., s. 462, belge no: 170.

⁵⁵ "*Bolşevikler daha geçen sene İngiliz-Fransız ihtilâfının meydana çıktığı bir sırada Fransızların er geç İngiliz siyasetine tabi kalacağını tahmin etmiş ve Fransız düşmanlığına fazla ehemmiyet vermeyerek mezkûr ihtilâfın teşdidine bütün kuvvetleriyle çalışmışlar ve bu esnada İngilizlere tavizât yapmaktan dahi geri durmamışlardı. Bolşeviklerin Cenova Konferansı'nda dahi dahili ve harici güvenebildikleri kuvvetleri toplayıp İngilizlere karşı hâle göre mümâşâtkâr veya tehditkâr vaziyet almak suretiyle Sovyet hükümetinin resmen tanınmasına ve bunun neticesi olarak İngilizlerle bilhassa şarka ait itilâflar yapmaya çalışacakları zannolunmakta ve bu sırada İngiltere'nin göstereceği mümâşâat derecesinde sıra ile Türkiye'yi, Acemistan'ı ve Afganistan'ı feda etmeleri ihtimali mevcut olduğu tahmin olunmaktadır. Ezcümle 20 Kanunusani'de İngiliz matbuatından bazılarının Türkiye'nin Cenova Konferansı'na davet edilmeyeceğini yazdıklarını 21 Kanunusani'de haber alan Çiçerin bizim reyimizi almaksızın Londra, Berlin ve Roma Rus mümessillerine alelacele bir telgraf ile Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin de mezkûr konferansa davet edilmesi esbabının temini hakkında talimat vermiş olması yukarıdaki mütalaayı az çok teyit edecek mahiyettedir.*" Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne ve Şark Cephesi Kumandanlığı'na 23 Ocak 1922 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. II, s. 596, belge no: 150.

eden İngiltere'ye karşı Rus ve Fransız vesayetleri altında hukuk-ı meşru'amızın İngilizlere kabul ettirilmesi teşebbüsleri İngilizlerle doğrudan doğruya anlaşmak imkanını taharri etmekten daha az faideler temin edeceği kanaatini hâsıl ettirmektedir.”⁵⁶

4.5. BUHARA CUMHURİYETİ İLE BİR ANTLAŞMA METNİ

Bir önceki bölümde belirtildiği gibi Ali Fuat Paşa, Hive ve Buhara gibi Orta Asya hükümetleriyle anlaşma yapıp onların tanınmasını ve oralara konsoloslar gönderilmesini birçok defalar özellikle tavsiye etmiş, 14 Ekim'de de bu hükümetlerle anlaşma yapılması için kendisine yetki verilmesini istemişti.⁵⁷ Ali Fuat Paşa'nın Buhara ve Hive Türk ve Müslüman hükümetleriyle birer anlaşma yapılması fikri ve çabası bu dönemde Ankara tarafından karşılık bulmuş ve 27 Ekim 1921'de Ankara Hükümeti adına bağımsızlık haklarını korumak için Buhara ve Hive hükümetleriyle birer anlaşma yapılmak üzere Moskova Sefareti'ne yetki verilmiştir. Burada bir de şerh vardı. Bunu Ali Fuat Paşa da aynen dile getirmişti. Ruslarla “münasip surette” görüşülecekti.⁵⁸ Böyle önemli bir girişim Ruslardan habersiz yapılamazdı. Zira bu ortaya çıktığında Ruslarda çok derin şüpheler ve itimatsızlık uyandırır.

Yusuf Kemal Bey, Heyet-i Vekile kararıyla Buhara ve Hive hükümetleriyle anlaşma yapması için Ali Fuat Paşa'ya yetki verildiğini 3 Kasım'da bildirdi. Ancak bu bildirim 22 Kasım'da Moskova'ya ulaşmıştır.⁵⁹

Neticede Türkiye ile Buhara Cumhuriyeti arasında Mart 1922'de bir “Yardım Antlaşması” metni ortaya çıktı. Tarihi ve imzacıları tespit edemediğimiz taslak halindeki antlaşma şu şekildedir:

⁵⁶ Aynı yer.

⁵⁷ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 14 Ekim 1921 Tarihli Şifre, a.e., C. I, s. 416, belge no: 106.

⁵⁸ 27 Ekim 1921 Tarihli Kararname, BCA 030.18.01.01/3.34.8.

⁵⁹ Yusuf Kemal Bey'den Ali Fuat Paşa'ya 3 Kasım 1921 Tarihli Yazı, Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları, C. II, s. 484, belge no: 117.

Türkiye ile Buhara Cumhuriyeti Arasında Muhadenet Muahedenamesi

Türk ve Buhara milletlerinin menşe-i müşterekini, aralarındaki sıkı lisan karabetini ve iki memlekette hakim olan din birliğini nazar-ı itibara alan ve emperyalist ve kapitalist hükümetlerin siyasi ve iktisadi istirkaki siyasetine karşı kendi siyasi vaziyetlerinin mahiyetine amik bir surette vakıf olan ve her milletin kendi mukadderatını bizzat tayin etmesi ve istediği şekl-i hükümeti ihtiyar etmesi prensibinin tarafdâr-ı samimisi ve aynı zamanda yine kendilerinden daha iyi bir surette mücehhez veya netice daha kudretli bulunan kapitalist ve emperyalist hükümetlerin tecavüzkar politikası neticesinde serbest bir surette inkişafı müdafaa ve dûçâr olan şark akvâmının tamamen ihraz-ı serbesti eylemesine taraftar olan ve bütün akvâm-ı mazlumenin bi-insaf zalimlerine karşı uhuvvet-kârâne bir iştirak-ı mesaiye müstenid ittihad-ı kuvvasının lüzumuna kani bulunan Türkiye ve Buhara hükümetleri aralarında bir muhadenet ahitnamesi akdini kararlaştırarak murahhaslarını tayin eylemişlerdir.

Mezkur murahhaslar Türkiye için: ()

Buhara için: () dir.

Marü'z-zikr murahhaslar usule muvafık görülen salahiyetnamelerini müteakiben bade't-teati hususât-ı âtiyede mutabık kalmışlardır.

Madde 1: Türkiye hükümeti işbu muahedename ile halihazırda Buhara hükümetine mücâvir devletler tarafından tanınmış olan hudut dahilinde Buhara Devleti'nin istiklal-i tammini tasdik eder.

Madde 2: Buhara Devleti Türkiye'nin, 28 Kanunusani 1336/1920 tarihinde İstanbul'da Osmanlı Meclis-i Mebusanı tarafından ihzar ve ilan edilen Türk Misak-ı Millisinin tazammun ettiği hudut dahilinde istiklal-i tammini tasdik eder.

Madde 3: Tarafeyn-i akideyne işbu muahedenin suret-i musaddakalarını teati ettikten sonra yekdiğerleri nezdine daimi sefaret heyetleri izamını taahhüt eder.

Madde 4: Tarafeyn-i akideyn işbu muahedenin makâsıdını müteakip derhal konsolosluk, posta ve telgraf mukaveleleri ile bir ticaret muahedenamesi akdini taahhüt eder.

Madde 5: Tarafeyn-i akideynden her birinin, diğèrinin arazisinde mukim tebaası buldukları memleketin kavâin ve nizâmâtının icap ettiği hukuk ve vezâif-i esası üzerine muamele görecekler ve yalnız müdafaa-i milliyeye terettüb ederse vezâiften istisna edilecektir.

Mamafih tarafeyn-i akideynden her birinin diğèr tarafın arazisinde yaşayan tebaası Türkler olarak bulunduğu memleketin ordusuna dahil olmak arzu ederse bu arzusunu serbestçe hayyiz-i faale îsâl edebilecektir.

İhtâr-ı Hukuk-u âliyeye, virâsete ve tarafeyn tebaasının salahiyet-i hukukiyelerine mutazarrı mesâil anifü'z-zikr maddenin daire-i şumûlüne

dahil değildir. Mevâd-ı mezkûre iki taraf arasında akdedilecek hususi bir itilafname ile tespit edilecektir.

Madde 6: Tarafeyn-i akideyn her biri, diğèrinin kendi memleketinde mütemekkin tebaası hakkında en ziyade mazhar-ı müsaade-i millet usulünü tatbik edecektir.

Madde 7: Tarafeyn-i akideyn gerek alelâde hayatın, gerekse umumi harbin ilcaatıyla Buhara'ya gitmiş olan Türklerin hars, fen, iktisâdiyât sahalârında Buhara'ya karşı îfâ etmiş oldukları hidemat-ı uzmânın temin ettiği fevâidi gereği gibi müşâhede ettiklerinden Türkiye hükümeti her iki memleketin umumi menfaati nokta-i nazarından Buhara'ya mütehasıslar, fen mütehasısları ve bütün şubât-ı faaliyet için muallimler göndermeyi cümle-i vezâifinden telakki eder.

Aynı mülâhazât dolayısıyla tarafeyn-i akideyn şimdiden Buhara hükümeti hizmetinde bulunan Türk tebaasının tarz-ı hizmetini, alacakları maaş ve hayatlarına müteallik bütün mesâil-i maddiyeyi ve Türkiye'den celb edilecek yeni mütehasıslar vatan istihdâmını ve men-i hayâtü'l-mecmû' Buhara hükümeti hizmeti için bütün Türkiye'den getirtilecek olanların şerâit-i hizmetini tayin ve tespit edecek bir itilâf akdini taahhüt ve istihdam edilecek mütehasıslardan esaslı bir surette istifadeyi temin edecek olan mezkûr itilâf mevâdını kemâl-i itinâ ile tatbik ve icrâ etmeyi deruhte ederler.

Madde 8: İşbu muahede mevki-i icraya vaz' edilmezden evvel her iki memleketin hey'ât-i teşriyesi tarafından imzayı takip eden ilk üç ay zarfında tasdik edilecek musaddak metinlerin teatisi ba'dü't-tasdik mümkün mertebe süratle de vûkû bulacaktır.

İşbu muahede musaddak metinlerin tasdikinden sonra derhal mevki-i tatbik ve icraya vaz' edilecektir.⁶⁰

Antlaşma metninin en öne çıkan maddeleri iki devletin de birbirlerinin tam bağımsızlıklarını tanıması, antlaşmanın ardından iki devletin birbirlerine sefaret heyetleri göndermeyi taahhüt etmesi, Türkiye'nin Buhara'ya uzman ve öğretmen göndermeyi taahhüt etmesidir. Mustafa Kemal Paşa da 1 Mart 1922'de Meclis'te yaptığı bir konuşmada Buhara'ya üst düzey önemli bir kişinin başkanlığında bir sefaret heyetinin gitmek üzere olduğuna değinmiştir.⁶¹ Böyle bir metnin ortaya çıkmasında Ali Fuat Paşa'nın katkısı şüphesiz çok büyüktür. Bu metin tam da

⁶⁰ A.e., C. II, s. 641-642, belge no: 160.

⁶¹ TBMM ZC Devre: 1 Cilt: 18 İçtima: 1 Celse: 1, 1 Mart 1922, s. 9.

kendisinin istediği gibi Buhara devleti tam bağımsız bir devlet olarak tanımayı ve oraya sefaret heyeti gönderilmesini öngörüyordu.

4.5.1. Orta Asya Türk Devletlerindeki Türk Subaylarının Statüsü

Buhara, Hive, Taşkent ve Merv’de sadakat ve gayretle çalışan Türk subaylarının adı geçen memleketlerde istihdamı için yapılacak mukavelenin bir hayli zamana bağlı olduğu anlaşılmıştı. Ancak bu süre zarfında adı geçen hükümetlerin Türk subaylarına yapacağı yardım onların geçimlerini sağlamak için yeterli değildi. Bu yüzden bu subaylar Türkiye’ye gelmek zorunda olduklarını bildirmişlerdi. Ali Fuat Paşa bu sorunun karşısında bir çözüm üretti. Bu subayların söz konusu memleketlerde bulunmaları güzel ve hayırlı bir iş olacağından, statülerini tespit edecek bir mukavelenin yapılmasına kadar subayların Anadolu ordusunda müstahdem subaylar gibi maaşlarının verilmesini ve bunun yapılması için de 1922 yılı Mart başlangıcından Ağustos sonuna kadar altı aylık havalenin Moskova Sefareti muhasebe müdürlüğüne acilen verilmesini istedi. Ancak söz konusu bölgelerdeki subaylara Türkiye tarafından maaş ödendiğinin gizli tutulması da gerektiğinden, havalenin Rusya’daki Türk esir subayları arasından Moskova Sefareti’nin göstereceği “1 binbaşı, 1 yüzbaşı, 1 mülazımievvel, 4 mülazımısani, 9 zabıt vekili, 1 tüfengçi, 2 başçavuşa”, Mart başından Ağustos sonuna kadar aylık “şu kadar guruşun” hesabının kapatılması tarzında verilmesini rica etmiştir.⁶²

4.6. ALİ FUAT PAŞA’NIN MOSKOVA SEFİRLİĞİNDEN AYRILIŞI: TÜRK ATAŞEMİLİTERLİĞİNE TAHARRİ OLAYI

Türk-Sovyet ilişkileri inişli çıkışlı ama belli bir istikrar içerisinde devam ederken Ankara ve Moskova hükümetlerinin birbirlerine karşı pozisyonlarını derinden

⁶² Ali Fuat Paşa’dan Hariciye Vekaleti’ne ve Müdafaa-i Milliye Vekaleti’ne 6 Mart 1922 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa’nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. II, s. 645, belge no: 161.

etkileyebilecek bir olay meydana geldi. Sovyet Hükümeti tarafından tahsis edilmiş ve Moskova Sefareti Ataşemiliterliği memurlarının kaldığı daire, Çeka ajanları tarafından baskına uğradı, sebep olarak arama yapılması gösteriliyordu. Ali Fuat Paşa'nın anlattıklarına göre bu arama tamamen hukuksuz ve şiddet doluydu. Baskın ve arama "Simirnof" adlı bir memurun arama yapıp belge ve kitaplara el koyma, Moskova'daki bütün şüpheli adamları ve vatandaşları alıkoyma, eşyalarına el koyma konusunda memur edildiğine dair 20 Nisan 1922 tarihli "Moskova Vilayeti Politika Dairesi Devlet Politika İdaresi Amiri" imzalı bir emir doğrultusunda yapılmıştı.⁶³ Buyol Dimitrofka'da İdris Çora'nın oturduğu 1 numaralı hanenin 16 numaralı apartmanında 21 Nisan 1922'de gerçekleştirilen Rus hane sahiplerinin de hazır bulunduğu arama sırasında İdris Çora'nın yanında, Ziya Bey, Saim Bey ve Emin Bey de bulunmaktaydı. Yapılan arama sırasında bu kişiler, diplomatik temsilciler oldukları dikkate alınmayarak arama yapıldığı ve vesikalara el konduğu şikayetinde bulundu.⁶⁴

Bu olay etkisini hemen gösterdi. Ali Fuat Paşa, ertesi gün, 22 Nisan'da olayı rapor etti. Rapora bakılırsa Çeka'nın silahlı bir kıtası zorla İdris Çora'nın dairesine girmiş, orada bulunan Türk memurlar belgelerini gösterdikleri halde içinde şifre ve resmi evraklar olduğu bildirilen portföyleri alınmış, o sırada misafir olarak bulunan iki Rus subayının da evrakı ile birlikte bir çantanın içine konmuştu. Bu çanta zorla Ziya Bey'e mühürlendikten sonra Yüzbaşı Emin Efendi ile beraber Çeka idaresine götürülmüştü. Bu sırada Moskova Sefareti, Hariciye Komiserliği'ne şifre ve resmi evrakların dost bir hükümetin memurları tarafından alınamayacağı uyarısını yaptı. Bunun yanı sıra Ali Fuat Paşa, derhal evrakların olduğu çanta açılmaksızın yanındaki Türk memurları ile beraber sefarete iade edilmezse Türk Hükümeti ve milleti adına üstlendiği vazifenin sorumluluğunu bir an bile kabul edemeyeceğini bildirdi. Buna rağmen yine 22 Nisan günü, Hariciye Komiserliği'nin yüksek bir memurunun onayıyla Çeka memurları Emin Efendi'ye darp ve işkence yaptıktan sonra mühürlü çantayı elinden almışlardı. Ali Fuat Paşa, böyle bir olayın tekrarlanmaması için kesin teminat verilmesini ve sorumluların cezalandırılıp zararın tazmin edilmesini istedi.⁶⁵

⁶³ A.e., C. II, s. 696-697, belge no: 180.

⁶⁴ A.e., C. II, s. 702-703, belge no: 181.

⁶⁵ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 22 Nisan 1922 Tarihli "Pek Müstacel" Şifre, a.e., C. II, s. 705, belge no: 182 (EK-8).

Sonraki günlerde Emin Efendi'yi çantadan ayırarak sefarete gönderdiler. Çantayı da 26 Nisan gününe kadar alıkoydular. Bu ikinci bir saldırı olarak görülmüştü. Bunun üzerine Ali Fuat Paşa, Hariciye Komiserliği'ne nota göndermiş, ancak Karahan Sovyet Hükümeti tarafından cevap verilmeden önce Ali Fuat Paşa ile kendi makamında görüşmek istediğini bildirmişti. Ali Fuat Paşa ise hastalığını bahane ederek mülakat zamanını belirleyemeyeceğini söyledi. Türk memurlarının hukuka uygun davrandığını bildirdikten sonra Gümrü'de yine Sovyet memurlarının Türk kuryelerine, memurlarına ve halkına uyguladığı sert muamelelerden bahsetti.

Ali Fuat Paşa, bu olayın olabildiğince Türk-Rus ilişkilerine hanel getirmeksizin Türk tarafı lehine çözümlenmesi ve sefaretin vazifesinde daha başarılı olabilmesi için Ziya Bey ve maiyetiyle birlikte Moskova'dan ayrılarak Trabzon'a hareket edeceğini 26 Nisan'da bildirdi. Başkatip Aziz Bey daha önceden Trabzon'a hareket etmişti. Sefaretin vazifesine Ali Fuat Paşa'nın vereceği talimat dairesinde İkinci Katip Zeki Bey devam edecekti.⁶⁶ "Hukuk-ı düvele külliye mugayir" bu olay, 3 Mayıs'a kadar Türk tarafının istediği şekilde çözümlenmezse Ali Fuat Paşa, o gün Moskova'dan hareket edecek olan trene binecekti.⁶⁷

Ali Fuat Paşa'nın gönderdiği raporlar üzerine Hariciye Vekaleti olaylardan 3 Mayıs'ta haberdar oldu ve hemen aynı gün Ankara'daki Sovyet Sefiri'ne nota gönderilerek olay protesto edildi. Ali Fuat Paşa'nın Moskova'dan ayrılma kararının uygun bulunduğu ve bu olaya cüret eden memurların cezalandırılmasında ısrarlı olduğu belirtildi.⁶⁸

Bu olayın ardından Nisan sonu ve Mayıs başında Hariciye Komiserliği ile Moskova Sefareti arasında gerçekleşen notalaşmalar tam bir keşmekeşin yaşandığına işaret etmekteydi.

⁶⁶ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 26 Nisan 1922 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. II, s. 708-709, belge no: 183.

⁶⁷ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 29 Nisan 1922 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. II, s. 711, belge no: 184.

⁶⁸ Yusuf Kemal Bey'den Moskova Sefareti'ne 2/3 Mayıs 1922 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. II, s. 725, belge no: 188.

Karahan Ali Fuat Paşa'nın kendisiyle görüşme talebini reddetmesi üzerine bir nota gönderdi. Karahan'a göre, Türk memurlarının kaldığı dairenin aranması olayının aslı şu şekildeydi:

1 – Sefaret memurları ve evrakının dokunulmazlığı ile ilgili uluslararası hukuk kurallarının Sovyet memurları tarafından ihlal edildiği iddiası asılsızdı.

2 – Bunun aksine, en temel uluslararası hukuk kurallarını, Moskova Sefareti'nin itimatnamesi ile buldukları ülkenin hükümetine yönelik casusluk faaliyetinde bulunarak asıl çığneyenler Sefaret memurları İdris Çora Bey, Ziya Bey, Saim Bey ve Emin Bey'di.

3 – Uluslararası hukuk, siyasi dokunulmazlığa sahip olanların casuslukla meşgul olmasına müsaade etmezdi. Diplomatik kadro kendisine duyulan güveni casusluk yaparak kötüye kullanıyorsa temsil ettiği hükümetten sayılma ve şeref konuğu olma hakkını yitirirdi.

4 – Devlet Politik Güvenlik İdaresi memurları bütün diğer RSFSC'nin organlarının yaptığı gibi dostane ilişkileri göz önüne alarak “son derece olumlu davranıp gayet disiplinli bir hareketle Türk elçilik memurlarına karşı, böyle bir durumda alınan ve uluslararası hukuk kurallarına tamamen uygun düşen önlemler” almışlardı. Hatta *“derhal Türkiye'ye gönderilme yerine, kendilerine olan güven yitirildiği halde bu memurlar RSFSC topraklarında özgür kaldılar.”* Bütün yapılan, ellerinden suçlarını kanıtlayan belgelerin alınmasıydı ki, bu belgeler Rus ve Türk mühürlerini taşıyan valize konulup mühürlenmişti. Ali Fuat Paşa'nın diplomatik belgeler içerdiğini belirttiği bu valiz, Rus hariciyesi tarafından açılması önerildiği halde reddedilmişti. Türk sefaret temsilcilerinin huzurunda açılmadığı ve belgelerin sefarete iadesi istenmediği için de kapalı ve mühürlü bir şekilde durmaktaydı.

5 – Bu açıklamalar dikkate alınarak İdris Çora Bey, Ziya Bey, Saim Bey ve Emin Bey'in en kısa zaman içinde Rusya'dan çıkarılması için Sefir Ali Fuat Paşa'nın gerekli emri vermesi beklenmekteydi.

6 – *“Rusya'nın herhangi bir başka ülkeden çok daha fazla gerçek bir dostlukla bağlanmış olduğu ve kendisi son derece güç durumda olduğu halde, bu dost ülkenin*

bağımsızlık uğruna sürdürdüğü mücadeleye her türlü yardımda eskiden olduğu gibi şimdi de bulunmakta devam ettiği bir ülkenin elçilik memurlarının beklenmeyen casusluk faaliyetinden dolayı Rus hükümetinin duyduğu üzüntü ve şaşkınlığı da özellikle belirtmek isterim” deniliyordu.⁶⁹

Bu notaya karşılık Ali Fuat Paşa'nın 1 Mayıs günü verdiği cevabın özeti şöyleydi:

1 – Hariciye Komiserliği'nin kendi aleyhlerine tertip edilmiş olan casusluğa Türk memurlarının katıldığı faraziyesi her türlü temelden yoksun olduğundan şiddetle reddedilmiştir.

2 – Bu mesele hakkında, bütün hakları saklı kalmak şartıyla eğer Moskova Sefareti eşit şartlarda aramaya katılsaydı ve olaydan sonra Türk memuru işkence ile kovulmaksızın çanta içeriğine birlikte bakılsaydı Rus Hükümeti'nin iddiaları belki tartışmaya açık olabilirdi. Bunun aksine Türk Hükümeti'nin Rusya'daki resmi memurlarına karşı Sovyet memurlarının casusluk yaptığını gösteren deliller vardı.⁷⁰

İki tarafın bu şekilde birbirlerine çok iddialı suçlamalarda bulunmaları ve ısrarcı olmaları sonucu Ali Fuat Paşa artık geri dönüşü olmayan bir yola girmiş bulunuyordu. Kendi açısından bu üzücü ve haksız olaya tepki olarak Moskova'dan ayrılmayı kafasına koymuştu. İki tarafın birbiriyle uyuşmayan iddiaların doğruluk derecesini tespit etmek elimizdeki verilerle mümkün gözükmemektedir. Bu olayın ardından Moskova Sefareti ile Sovyet Hükümeti arasındaki ipler de kopmuştur. 29 Nisan'da Hariciye Komiserliği gönderdiği notada el konan çantayı tetkik etmek üzere Sefaretin bir memur göndermesini teklif etmiş ancak Moskova Sefareti, evrakların zarara uğradığını düşündüğünden Ankara Hükümeti'ne karşı hiçbir sorumluluk üstlenemeyeceğini bildirmiş ve talebi reddetmişti. Eğer Hariciye Komiserliği, söz konusu evrakları vermek istiyorsa bir memur bunları almak üzere gönderilebilirdi.⁷¹

⁶⁹ Karahan'dan Ali Fuat Paşa'ya 27 Nisan 1922 Tarihli Nota, Yerasimos, **a.g.e.**, s. 468-469, belge no: 176.

⁷⁰ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 5 Mayıs 1922 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. II, s.732, belge no: 190.

⁷¹ **A.b.**, s. 732-733.

Bir de bu sırada İran Sefiri ortaya çıkmıştı. Bir gün Ali Fuat Paşa'ya gelerek Türkiye'ye hareketini biraz ertelemesini rica etti. Söz konusu olayın dostane bir şekilde çözümlenmesi için Türk tarafının ne gibi taleplerde bulunduğunu sordu ve aynı gün akşamı Karahan'dan görüşme talep edeceğini söyledi. Muhtemelen Sovyet yetkililerce gönderilmişti. Ali Fuat Paşa ise, Türk notalarındaki talepler yerine getirilmedikçe görüşünden dönmeyeceğini söyledi. Türk tarafının en önemli talebi ise olayın sorumlularının cezalandırılmasıydı. Ancak cezalandırma şöyle dursun, Sovyet Hükümeti henüz Türk tarafının protesto ve notalarına cevap vermemiş ve Ali Fuat Paşa'nın 3 Mayıs'ta hareketini de ertelemiş yani engellemişlerdi. Bu noktadan sonra artık Ali Fuat Paşa köprüleri atmıştır. Bu durum karşısında Moskova'da kalmasının daha fazla ertelenmesi Türk Hükümeti'nin menfaatlerine uymayacağından Türk Hükümeti'nden yeni bir talimat almadığı ya da olayın karşısında Türk talepleri yerine getirilmediği takdirde 10 Mayıs'ta Batum'a gidecek trene bineceğini açık bir şekilde bildirdi. Ali Fuat Paşa raporunun altına düştüğü notta İran sefirinin gönderilmesini, vagonun bir hafta geciktirilmesini ve en son Cemal Paşa'nın acilen Moskova'ya çağrılmasını Türk tarafını yumuşatmak için yapılmış girişimler olarak değerlendiriyordu. Ancak bir adım gerilememişlerdi. Ali Fuat Paşa'nın raporuna göre Ankara'ya çektiği telgrafları da kasten geciktiriyorlardı.⁷²

Olay Ankara'da duyulduktan sonra ne olup bittiği 11 Mayıs günlü kapalı oturumda Yusuf Kemal Bey'e soruldu. Yusuf Kemal Bey, Ali Fuat Paşa'dan aldığı bilgilerden farklı olarak arama yapıldığına temas etmeksizin Moskova Sefareti ataşemiliter muavinlerinin bulunduğu dairenin silahlı Çeka memurları tarafından basıldığını ifade etti. Hiç şüphesiz bu anlatım Moskova'daki Türk memurlar üzerinde yersiz şüpheler doğmaması içindi. Mebuslar ise birtakım söylentileri dile getiriyorlardı ve kafaları karıştırmıştı. Yusuf Kemal Bey de 3 Mayıs'ta yola çıkacağını söyleyen Ali Fuat Paşa'nın henüz çıkıp çıkmadığını bilmiyordu. Aralov ise her türlü teminatı vermekte ve meselenin Ankara'da çözümlenmesini önermekteydi. Bunun da etkisiyle Yusuf Kemal Bey, olayın çok büyük bir şey olmadığını ima ederek böylece kapatmaya çalışmıştır.⁷³

⁷² A.b., s. 732-733.

⁷³ TBMM GZC Devre: 1 Cilt: 3 İn'ikat: 42, 11 Mayıs 1922, s. 359-360.

Ali Fuat Paşa 10 Mayıs'ta Moskova-Bakü-Batum ekspresi ile Moskova'dan ayrıldı. 14 Mayıs'ta Bakü'ye geldi. Bakü'de de kendi vagonunun ekspresten ayrılarak Bakü'de bırakılması gibi bir problemle karşılaştı. Bunun da Sovyet memurlarından kaynaklandığını ifade etmekteydi. Bu sorun üzerine Sovyet Hariciye Komiserliği'ne ve Tiflis'te Rus temsilcisi Logran'a vagonun en kısa sürede hareket etmesi gerektiğini yazdı.⁷⁴ Ali Fuat Paşa 18 Mayıs'ta Tiflis'e⁷⁵, 24 Mayıs'ta Trabzon'a geldi.⁷⁶ Trabzon'dan İnebolu'ya hareket etti.⁷⁷ 26 Mayıs'ta İnebolu'ya gelen Ali Fuat Paşa⁷⁸, 30 Mayıs'ta Kastamonu'dan hareket etti. 2 Haziran'da Ankara'ya varacağını bildirmişti.⁷⁹ Moskova'da gerçekleşen arama olayıyla ilgili malumat vermesi için kendisi orada bekleniyordu.⁸⁰

4.6.1. Olayın Akisleri

Ali Fuat Paşa'nın raporuna geçmeden önce konu ile ilgili son derece önemli olabilecek Karahan'ın Sovyet Sefiri Aralov'a, Ali Fuat Paşa'nın Moskova'dan ayrılmasının ertesi günü 11 Mayıs tarihli telgrafına değinelim. Zira Karahan Türk-Sovyet dostluğuna önemle değinmekle beraber Ali Fuat Paşa hakkında zehir zemberek açıklamalarda bulunmaktadır:

“... Kendisine (Mustafa Kemal Paşa'ya), Türkiye'ye karşı dostça davranışımızın değişmediğini ancak, Ankara Hükümeti Türk elçilik memurları tarafından yapılan casusluğa son vermemizin, Türkiye ile dostluk ilişkilerimizi kestiğimiz biçimde yorumlanmasının bizi şaşırttığını

⁷⁴ Ali Fuat Paşa'dan Bakü Temsilciliği'ne 17 Mayıs 1922 Tarihli Tezkere, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. II, s. 740, belge no: 193.

⁷⁵ Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s. 1122.

⁷⁶ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne Trabzon'dan 24 Mayıs 1922 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. II, s. 746, belge no: 196.

⁷⁷ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 24 Mayıs 1922 Tarihli Şifre, **a.e.**, C. II, s. 748, belge no: 197.

⁷⁸ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 19 Temmuz 1922 Tarihli Yazı, **a.e.**, C. II, s. 808, belge no: 219.

⁷⁹ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne Kastamonu'dan 30 Mayıs 1922 Tarihli Telgraf, **a.e.**, C. II, s. 752, belge no: 199.

⁸⁰ Yusuf Kemal Bey'den Ali Fuat Paşa'ya 24 Mayıs 1922 Tarihli Yazı, **a.e.**, C. II, s. 750, belge no: 198.

bildiriniz. Biz Moskova'da ortaya çıkan bu olayı her an giderebiliriz. Ancak, Rusya'da bulunan Türk elçilik memurlarına Rusya'ya karşı casusluk yapma hakkını da veremeyiz. Ali Fuat 10 Mayıs günü Moskova'yı terk etti.

Ali Fuat'ın Rusya'dan uzaklaştırılması için gerekli girişimlerde bulunmanız yolunda Rus Hükümeti'nden talimat aldığınızı Mustafa Kemal'e bildiriniz. İster suç işlemiş olsun isterse düşüncesiz davranmış olsun, hepsi birdir, hiç kimse, hatta bizzat Ali Fuat bile, Türkiye ile olan dostluğumuzu baltalayamaz. Biz Türkiye'ye karşı dostluğumuzu eskiden de, şimdi de yeterince kanıtladık ve kanıtlamaktayız. Bunun en somut kanıtı altın ve silah olarak yaptığımız yardımdır ve bu dostluğumuzu, birlikte açılmasını istediğimiz ve fakat bunu reddeden Ali Fuat da şu malûm valiz de gölgeleyemez. Ali Fuat, birlikte bir çıkar yolun aranmasını da reddederek sadece birtakım ultimatolarla yetindi. Enver'e karşı Rus-Türk cephesi Türklerin bizimle olan dostluklarının en iyi kanıtı olacaktır...⁸¹

Kısacası Karahan açık bir şekilde Türk memurlarının casusluk yaptığını ve Ali Fuat Paşa'nın da şu veya bu şekilde olayın içinde bulunduğunu, buna izin veremeyeceklerini, Türkiye ile olan dostluğa çok önem verdiklerini ve bunu her talebi reddeden Ali Fuat Paşa'nın bile engelleyemeyeceğini ifade etmektedir. Ali Fuat Paşa ise casusluk iddialarını reddedip el konulan evrakların zarar görmesi nedeniyle Karahan'ın talebini reddettiğini, Rus memurlarının kötü davranışlarda bulunduğunu söylemektedir.

Ali Fuat Paşa 4 Haziran'da yazdığı raporda olayı ayrıntılı bir şekilde anlattı. Burada özellikle olayın öncesi ile ilgili yeni ve önemli birkaç detay mevcuttur. Öncelikle basılan apartman Moskova şehbenderliği için tahsis edilip de şehbenderin tayin edilememesi üzerine, sefaret ataşelerinden Yüzbaşı Rıza ve İdris Çora Efendilerin yerleştiği, Rus Hariciye Komiserliği'nin de bilgisi dahilinde Balşaya Dimitrovka'da 16 numaralı hanenin 1 numaralı apartmanıydı. Askeri Mektepler Müfettişliği Erkan-ı Harbiyesinde Memur Orşevski Efendi adlı bir kişi 20 Nisan 1922 günü Ataşemiliter Muavini Yüzbaşı Yusuf Ziya Bey'den bir görüşme talep etmişti. Memur Orşevski, Moskova Sefareti Ataşemiliterlik subayları ve yardımcıları Rusya Hükümeti'nin de müsaadesiyle Moskova askeri mekteplerini ziyaret etmek istediği

⁸¹ Karahan'dan Aralov'a 11 Mayıs 1922 Tarihli Telgraf, Yerasimos, **a.g.e.**, s. 470, belge no: 177.

zaman onların yanına refakatçi olarak tayin edilirdi. Yüzbaşı Ziya Bey, başta Orşevski'nin bir süredir tavır ve hareketlerinde tuhaflık sezdiği için kabul etmek istememişti ama Orşevski'nin ısrarları üzerine nezaketsizlik etmemek için 21 Nisan 1922 günü akşam 6'ya adı geçen apartmanda randevu vermişti. Buna rağmen Orşevski, randevudan bir gün önce 20 Nisan'da söz konusu apartmana gelmiş ancak Ziya Bey'i bulamamıştı. Bunun üzerine ertesi günü kararlaştırılan zamanda tekrar gelmek üzere ayrılmıştı. Ziya Bey, Orşevski'nin hatırını kırmamak için son bir görüşme yapıp onunla ilişkisini kesmek istiyordu. Ertesi günü Orşevski belirlenen zamanda geldiği sırada adı geçen apartmanda Yüzbaşı Saim ve İdris Çora Efendiler de kendi odalarında bulunuyordu. Ziya Bey ve henüz vazifesine gitmemiş olan Yüzbaşı Emin Efendi, Orşevski'yi misafir odasına kabul ettiler. Bundan kısa bir süre sonra Orşevski, kendilerine bir erkan-ı harp arkadaşını takdim etmek istediğini söyleyerek telefonu kullanmak istedi. Ancak telefon işlemiyordu. Bunun üzerine arkadaşının çok yakında oturduğunu söyleyerek bizzat gidip onu alıp getireceğini söyledi. Bunun üzerine apartmandan dışarıya çıkmış ve birkaç dakika sonra arkadaşıyla beraber gelmişti. Misafir odasının dışındaki koridorda bulunan masanın üzerine arkadaşı portföyünü bıraktıktan sonra her ikisi de içeri geçtiler. Bundan çok az bir zaman sonra, Ali Fuat Paşa'nın 22 Nisan 1922'de Hariciye Vekaleti'ne yazdığı uluslararası hukuka "külliye mugayir" olay gerçekleşmiş, Rus memurları tarafından apartman zorla aranmıştı. Arama sırasında apartmanın olduğu hane ve cadde birçok silahlı er tarafından işgal edilmiş ve haberleşme kesilmişti. Olayın gerçekleştiği saat akşam 6'dan gece 2'ye kadar Sefaret ne olup bittiğinden haberdar olamamıştı. Saldırıya uğrayan Türk memurları gece 2'den sonra Sefaret'e gelip olayı anlattılar. Bunun Hariciye Komiserliği'nin de özel bir amaçla içinde bulunduğu ve Sovyet Hükümeti'nin çıkarmak istediği önceden kararlaştırılmış bir olay olduğuna hükmedildi. Bunun üzerine, gece saat üç buçukta Ali Fuat Paşa, sefaret başkatibini Karahan'a göndermiş ancak Karahan saatin geç olduğu gerekçesiyle ertesi günü saat 11'e kadar müsaade istemiş ve böylece iş ertesi güne kalmıştı. Ancak söz verildiği gibi saat 11'de de bir cevap verilmemişti. Aynı gün, 22 Nisan'da Ali Fuat Paşa Hariciye Komiserliği'ne tezkere gönderdi. Daha önce de bahsettiğimiz gibi Rus memurları resmi evrakları bir çantaya doldurup el koymuşlar ve Ziya Bey'e zorla mühürlettirmişler, sonra Yüzbaşı Emin Efendi'ye de alıkoyarak yanlarında

götürmüşlerdi. O gün öğleden sonra saat 1’de Yüzbaşı Emin Efendi, Polis Dairesi’nin bir odasında el konmuş çanta ile beraber yanında Hariciye Komiserliği Yakın Doğu Şube Müdürü “Mösyö Pastuhof” da olduğu halde telefonla Sefaret’i aradı. Yüzbaşı Emin Bey, kendisinin derhal oradan ayrılıp Sefaret’e gitmesini yoksa tutuklanacağını Pastuhof’un kendisine söylediğini ilettili. Emin Bey ise bunun karşısında Sefir’den emir almadıkça hiçbir şey yapamayacağını söylemişti. Bunun üzerine kendisine Sefir Ali Fuat Paşa arattırılmıştı. Ali Fuat Paşa ise Yüzbaşı Emin Bey’e “*Rus memurları size her ne yapmak isterse istesin siz çantanın başından ayrılmayacaksınız*” dedi. O gün öğleden sonra saat 2’de Yüzbaşı Emin Bey, yedi kişinin darp ve işkencesine karşı korumaya çalıştığı çanta elinden alınmış ve polis dairesinden dışarıya atılmış olarak Sefaret’e geldi. Kendisinin uğradığı saldırının izleri üzerinde görülebiliyordu. Çok acı çektiği için muayene ve tedavisine başlanmıştı. Bundan sonra Ali Fuat Paşa, Moskova’da üstlendiği vazifeye devam edemeyeceğini düşünmüştü. Raporun devamında Ali Fuat Paşa, daha önce bahsettiğimiz bundan sonra gerçekleşen olayları anlatmıştır.

Ali Fuat Paşa, oradaki memurların casusluk faaliyeti içinde olduğu iddialarını kesin şekilde yalanmaktaydı:

“Bu hadise esnasında Rus memurlarının cebren sefaret erkânı üzerinden almış oldukları resmi ve gayri resmi evrak miyânında Sovyet hükümeti aleyhine tertip edilmiş casusluğa mûmâ-ileyhümün iştirakini müsbet hiçbir vesika olmadığı gibi esasen sefaret erkânı Hariciye Vekaleti’nden alınmış olan talimat dairesinde ve muahede ve mukaveleler ahkâmına fevkalade riayetkar bir surette hareket etmiş olduklarından hiçbirisinin ne Rusya hükümeti aleyhine vaki olan harekât-ı irticaya ve ne de tertip edilmiş casusluğa iştiraki müsbet bir vesika olmadığını temin ederim”

Ali Fuat Paşa’nın Moskova’dan ayrıldığı 10 Mayıs tarihine kadar sorumluların cezalandırılması gibi talepleri yerine getirilmediği gibi aksine sefaret erkanın casusluk

yaptığı ile ilgili sert bir nota gelmişti. Ali Fuat Paşa da tüm bu olaylara katlanamayarak Moskova'dan ayrılmıştı.⁸²

Tüm bu olaylar bir film senaryosu gibidir. Acaba Sovyet Hükümeti tarafından bir komplo mu tasarlanmıştı ve Türk memurlarının kaldığı daireye gelen Orşevksi ve arkadaşısı buna dahil miydi soruları akla gelmektedir. Ortada ciddi bir vaka olduğu kesindir.

Ali Fuat Paşa'nın yanı sıra Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey de Türk ataşemiliter muavinlerinin casusluk yaptığı iddiasını kesin bir şekilde yalanlamıştır:

“Kendilerini haklı göstermek için hâdisesi malûme esnasında kızıl orduya mensup bir iki zabitin ataşemiliter muavinine müdafaayı milliyesini alâkadar eden bend, evrak ve haritaları satmakda olduklarını iddia etmekte iseler de bunun katiyen aslı yoktur. Rusların iddiası doğru olsa idi evvelce temhir edilen çanta eşya dairesinde memurumuzun hakaretle dışarı atılmasını müteakib açılacağı yerde bil'akis sefaretimizin resmî memurlarının dahi dahil oldukları bir komisyon muvacehesinde açılır ve Rus müdafaayı milliyesini alâkadar edecek vesaik zuhurunda haksız olduğumuz itiraz kabul etmez bir surette sabit olur idi.”⁸³

Konu ile ilgili Sovyetlerin Ankara Sefiri Aralov da Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'e açıklamada bulundu. Sovyet tarafının bakış açısını yansıtması bakımından oldukça önemlidir ve bize karşılaştırma imkanı sağlamaktadır. Şimdi kısaca ona değinelim.

Sovyet Sefiri Aralov Moskova'da son zamanlarda ortaya çıkan haydutları tutuklamak için güvenilir bilgilere göre siyasi idare memurlarının şehrin bütün mahallelerinde arama yapmakla görevlendirildiğini söylemiştir. Arama yapıldığı gün Türk Sefaret memurlarının kaldığı apartmanın hükmen başka bir ülkeye ait olduğuna dair işaretlere sahip olmadığını gören Rus memurları doğal olarak bu apartmanı da aramak istedikleri zaman karşılarında birdenbire Rus subayları görmüşlerdi.

⁸² Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 4 Haziran 1922 Tarihli Yazı, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. II, s. 764-769, belge no: 200.

⁸³ Yusuf Kemal Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na 18 Mayıs 1922 Tarihli Telgraf, Karabekir, **a.g.e.**, s. 1124.

Apartmandaki Rus subaylarından biri daha önce mahkûm olmuş ve suçlu bulunmuş bir kişiydi ve apartmana giren Rus memurlarından biri tarafından hemen tanınmıştı. Bu durum şüphe uyandırdığından arama yapılmasına karar verilmişti. Rus memurları arama yaparken Komiser Smirnof, orada kalanların diplomatik kartlarının gerçekten onlara ait olup olmadığını sordu. Bu kişilerin odasında Rusya ve Kafkasya ordularının harp düzenine ilişkin evrakların bulunması sonucu, oluşan ilk şüphenin de etkisiyle aramaya devam kararı verildi. Bundan sonrası için ise Aralov, olayların oluş şekli ile ilgili resmi olarak kendisi ve hükümeti adına üzüntülerini bildirmektedir. Aralov, Sefaret memurlarından bazılarının şüphesiz kabahati olduğu göz önüne alınmakla birlikte Rus memurlarının yaptıklarında Türkiye ve onun Moskova Sefiri aleyhine düşmanca hiçbir hareket görülemeyeceğini üzerine basarak belirtmektedir. Yine Aralov, Sovyet Rusya'nın yalnız sözde değil fiilde olan samimiyetinin Moskova Yardım Antlaşması'na ve Misak-ı Milli'ye dayandığından bahsettikten sonra önemli bir noktaya bir kez daha temas etmiştir: Ziya Bey'i ziyarete gelen ve üzerinde harp düzeni haritaları bulunan Orşevski daha önce casuslukla mahkûm olunmuştu. Türk ile Rus taraflarının arasını bulmaya gayret eden Aralov, bu olayın Türk-Rus ilişkilerini bozmak isteyen İtilaf Devletleri'nin bir oyunu olabileceği ihtimaline değinmektedir: *“Her halde evvelce tahmin edememekle beraber Türk Rus muhadenetini inhilâlê uğratmak ve aramıza bir gerginlik girerek Şark mesâilinde serbest bulunmak için hiçbir mânia önünde yılmak bilmeyen bütün kuvvetleriyle çalışan İtilaf Devletleri tarafından tertip olunan bir entrika karşısında bulunmaklığımız mümkündür.”*⁸⁴

Aralov'un bu beyanatıyla bir bakıma Sovyet tarafı da cebir kullanılarak bir arama yapıldığını kabul ediyordu. Sovyet Sefiri Aralov'un anlattıkları Ali Fuat Paşa'nın anlattıklarıyla birleştirilince Sovyet Hükümeti tarafından bir komplo hazırlandığı ve Orşevki'nin bunun içinde olabileceği akla gelmektedir. Zira Ali Fuat Paşa'ya göre aranan apartman Sovyet Hükümeti'nin bilgisi dahilindeydi ve Aralov'un casuslukla mahkûm ve suçlu olduğunu söylediği Orşevski'nin o gün o apartmana girip çıkması ve yine Ali Fuat Paşa'ya göre Orşevski'nin ikinci kez girdikten kısa bir süre

⁸⁴ Yusuf Kemal Bey'den Mustafa Kemal Paşa'ya 13 Haziran 1922 Tarihli Yazı, **Cumhurbaşkanlığı Arşivi** Ebis No: 01003588 Belge Kayıt No: 764224. Aralov'un raporunun “fena bir Fransızcadan tercüme edildiği” notu düşülmüştür.

sonra Rus memurlarının gelmesi bu ihtimali güçlendirmektedir. Aralov'un aranan apartmanın Rus memurları tarafından diplomatların tuttuğu bir yer olarak bilinmemesini söylemesi ise ikisinin anlatımları arasında dikkat çekici bir fark olarak göze çarpmaktadır. Eğer ortada gerçekten bir tezgah varsa Sovyetler böyle yaparak neyi amaçlıyordu sorusu ise belirsiz bir şekilde ortada kalmaktadır. Diğer yandan Ali Fuat Paşa'nın Sovyet Rusya karşıtı fikirleri ve Karahan'ın Ali Fuat Paşa'yı casusluk faaliyetiyle ilintili gösteriyor olması görmezden gelinemez. Eğer durum buysa Moskova Hükümeti her şeye rağmen Ankara ile ilişkilerinin çok ciddi bir darbe almaması için yumuşak bir söyleme geçiş yapmış ama iki hükümet arasındaki ilişkilerde Ali Fuat Paşa'nın devreden çıkarılması konusundaki kararlılığından da geri adım atmamış olabilir. Yine bu olayın Türk-Rus ilişkilerini sekteye uğratmak amacıyla İtilaf gizli servisleri tarafından Rusların yanlış yönlendirilmesinin bir sonucu olduğu da akla gelmektedir.

Sonradan Karahan, Temmuz 1922'de Cemal Paşa Moskova'dan ayrılmadan bir gün önce kendisine şöyle demiş:

“Cemal Paşa, rica ederim, Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne benim tarafımdan Rusya Hariciye Komiserliği nâmına iblâğ ediniz ki, Ali Fuad Paşa hadisesi haddizâtında elîm bir hadise olmakla beraber Ankara hükümeti ile Rus Sovyet Cumhuriyeti arasındaki dostluğa en ufak bir zarar iras edebilecek mahiyetten pek uzaktır. Her ne cereyan ederse etsin, bizimle Ankara hükümeti arasında hiçbir suretle haleldar olmayacak samimi bir dostluk payidâr olacaktır. Buna Mustafa Kemal Paşa Hazretleri emin olsunlar...”⁸⁵

Olayın Enver Paşa'nın Buhara'daki faaliyetleri ile ilintili olabileceği de söylenmektedir. Bu dönemde Enver Paşa'nın Orta Asya'da kendilerine karşı düşman

⁸⁵ Cemal Paşa mektubunda Karahan'ın bu sözlerini aktardıktan hemen sonra o gün Karahan'ın konuşmasında büyük bir değişim olduğunu, iki aydır birkaç defa gördüğü Karahan'da o gün büyük bir değişme gördüğünü belirtmiştir. Moskova Sefareti Başkatibi Aziz Bey de Karahan'ın ifadelerinde Türkiye hakkında büyük bir fikri değişim görmüştü. Bu durum Karahan'ın sözlerinde samimi olup olmadığı konusunda şüphe uyandırmaktadır. Cemal Paşa bu mektubu Bakü-Tiflis yolundayken göndermiştir. Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya 9 Temmuz 1922 Tarihli Mektup, Murat Bardakçı, **İttihadçı'nın Sandığı**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 313-314.

bir vaziyet alması Sovyetleri rahatsız etmekteydi. Karahan da 11 Mayıs'ta Aralov'a çektiği telgrafta Ankara Hükümeti'nin Enver Paşa'ya destek verdiğinden ve Enver Paşa'nın Ankara'dan aldığı emirlerin uygulayıcısı olduğundan bahsetmişti.⁸⁶ Ankara Enver Paşa'ya destek veriyorsa, Moskova Sefareti de şüphesiz bu işin içinde olabilirdi. Kazım Karabekir Paşa da hatıratında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “*Moskovadaki skandalın şarkî Buharada isyan çıktığı, Enverin işe karıştığı bir zamanda Moskova sefaretinin ve dolayısıyla Ankara hükümetinin alâkası var diye yapıldığı muhakkaktır...*”⁸⁷ Yüceer'e göre bu bağlamda böyle bir girişim, uluslararası politikada bugün de geçerli olan bir uygulamadır.⁸⁸ Ali Fuat Paşa **Siyasi Hatıralar**'ında Rusların bu aramayı durumlarının gittikçe karıştığı Kafkaslar ve Orta Asya'da yaşayan Türkler ve Müslümanlara Türkiye'yi aciz ve zayıf bir durumda göstermek için yapmış olabilecekleri ihtimaline değinmektedir.⁸⁹ Rıza Nur Bey de hatıratında Ali Fuat Paşa'nın Moskova'da İngiliz temsilcisi ve Polonya Sefiri ile çok içli dışlı olduğunu, sefarethaneden başka bir evi ataşemiliter tahsis ettiğini, ataşemiliterin casus bulup Rus Erkan-ı Harbiye'sinden Rus ordusuna ait vesika ve haritalar çaldırıldığını, ataşemiliterin bu eylemini Ali Fuat Paşa'nın emriyle ve Polonyalılar ile ortaklaşa yaptığını yazmıştır. Rıza Nur Bey Ali Fuat Paşa'yı eleştirmekte ve İngiliz temsilcisi ve Polonya Sefiri ile çok sıkı ilişki kurmasının ve “gerek yokken” Rus ordusu hakkında bilgi toplamasının “pek vahim bir hata” olduğunu yazmıştır.⁹⁰

Tüm bu kanıtlaması olanaksız iddialar bir yana, Moskova Ataşemiliter muavinlerinin kaldığı daireye Çeka memurlarının baskın yapmasının sebebi Karahan'ın ve bir bakıma Rıza Nur Bey'in de dile getirdiği gibi Sovyet Hükümeti'nin, Türk ataşemiliter memurlarının Rus Kızıl Ordusu hakkında bilgi ve istihbarat topluyor olduklarını düşünmesidir. Gerçekten de Ali Fuat Paşa daha 14 Temmuz 1921 tarihli bir şifresinde, birçok zorluğa rağmen Sefaret Ataşemiliterliği'nin Rus Kızıl

⁸⁶ Karahan'dan Aralov'a 11 Mayıs 1922 Tarihli Telgraf, Yerasimos, **a.g.e.**, s. 470, belge no: 177. Enver Paşa Ocak 1922'den beri Türkistan'da yoğun faaliyet içindeydi. Orta Asya'da bir kurtuluş mücadelesi başlatmış ve buna bütün Türkistanlıları katmak amacıyla olaydan birkaç gün önce, 15 Nisan 1922'de bir kongre toplamıştı. Hatta Ruslar barış istemek zorunda kalmıştı. Yüceer, **a.g.e.**, s. 203.

⁸⁷ Karabekir, **a.g.e.**, s. 1122.

⁸⁸ Yüceer, **a.g.e.**, s. 204.

⁸⁹ Ali Fuat Cebesoy, **Gl. Ali Fuat Cebesoy'un Siyasî Hâtıraları**, 2 Cilt, C. I, İstanbul, Vatan Neşriyatı, 1957, s. 11-12.

⁹⁰ Dr. Rıza Nur, **a.g.e.**, C. III, s. 911.

Ordu'sunun teşkilatı hakkında bilgi edinip raporlarını Müdafaa-i Milliye Vekaleti'ne gönderdiğine hatta bu raporlara kendisinin de “tamamıyla” iştirak ettiğine değinmiştir.⁹¹ **Siyasi Hatıralar**'ında Ali Fuat Paşa ataşemiliterlerin esaslı vazifelerinden birinin buldukları devletin ordularının her türlü gizli işlerini öğrenmeye çalışmak olduğunu söylemekte ve bu konuda ataşemiliterlerin tecrübesizliğin kurbanı olduğunu yazmaktadır.⁹² Görüldüğü gibi Rus Kızıl Ordusu hakkında istihbarat toplanıyordu ve Sovyet yetkililer de bunun farkındaydı. Bunun sonucunda da baskın gerçekleşti. Karahan da doğrudan Ali Fuat Paşa'yı hedef alarak ona karşı sert bir tutum takınmış ancak Ankara ile ilişkilerini yumuşak tutmaya gayret etmiştir. Ankara da meseleyi çok büyütmemiştir. Mustafa Kemal Paşa 16 Haziran 1922'de **Vakit** gazetesine verdiği beyanatta “*Ali Fuat Paşa'nın Moskova'dan Ankara'ya gelişi bazı taraflarca kötü yorumlanmak istenmiş midir?*” sorusuna “*Buna katiyen mahal yoktur. Türkiye-Rusya dostluğu bildiğiniz surette devam ediyor, münasebetlerimiz samimi ve kuvvetlidir.*” cevabını vermiştir.⁹³

Neticede, ilişkileri sarsması beklenebilecek böyle bir olay çok büyümeden kapanmış ve Türk-Sovyet ilişkileri iki taraf hükümetlerinin tutumlarının da etkisiyle çok yara almadan normale dönmüştür.

4.6.2. Ali Fuat Paşa Moskova'ya Neden Dönmedi?

19 Haziran'da Aralov, gönderdiği notada Moskova Sefareti olayından dolayı hükümeti adına üzüntülerini belirtti ve Türk taleplerinin kabul olduğunu, sorumluların cezalandırılacağını, Moskova Sefareti'nin tayin edeceği memurlarla Rus Hariciye Komiserliği memurlarının el konulan çantayı birlikte açmalarının teklif edildiğini bildirdi. 21 Haziran'da Heyet-i Vekile'nin toplantısında Aralov'un notası memnuniyetle karşılandı. 22 Haziran'da Aralov'a verilen cevapta sorumluların

⁹¹ Ali Fuat Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya, Hariciye Vekaleti'ne, Şark Cephesi Kumandanlığı'na 14 Temmuz 1921 Tarihli Şifre, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. I, s. 260, belge no: 68.

⁹² Cebesoy, **a.g.e.**, s. 12.

⁹³ **Atatürk'ün Bütün Eserleri: (6 Mayıs 1922-15 Ekim 1922)**, C. XIII, İstanbul, Kaynak Yay., 2004, s. 91.

cezalandırılacağına dair kararın senet kabul edildiği ve çantanın ortaklaşa açılması fikrine Ankara Hükümeti'nin katıldığı bildirildi. Şu halde iş tatlıya bağlanmış ve Ali Fuat Paşa'nın Ankara'ya gelmesine sebep olan olay Türk taleplerinin Rusya Hükümeti'nce kabul edilmesiyle kapanmıştı. Bu nedenle Yusuf Kemal Bey, 2 Temmuz'da Ali Fuat Paşa'dan görev bölgesine geri dönmesini rica etti.⁹⁴

Ali Fuat Paşa da Moskova'ya dönmek için hazırlıklarına başlamıştı. Hatta Moskova Sefareti kasasında memurların maaşlarını verecek meblağ kalmaması ve Rusya'daki hayatın diğer Avrupa ülkelerinden dört beş misli pahalı olması nedeniyle bir senelik memur maaşlarının avans olarak verilmesini istedi.⁹⁵ Özellikle son olaydan dolayı önem kazanan ve boş durumda olan Moskova Sefareti evrak memurluğuna İdris Çora Bey'in tayin edilmesini istedi.⁹⁶ Ali Fuat Paşa tüm hazırlıklarını yaparken Moskova'ya hareketinden iki gün önce, 17 Temmuz'da, Mustafa Kemal Paşa'dan boşalan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başkanlığına seçildi. Bunu 19 Temmuz'da Hariciye Vekaleti'ne bildirdi ve Moskova Sefirliği'nden affını istedi.⁹⁷

Ali Fuat Paşa hatıratında bu dönemde iki teklifle karşı karşıya kaldığını anlatmakta ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başkanlığına seçildiğini hareketinden sonra öğrendiğini ve mecburen Ankara'ya döndüğünü yazmaktadır:

“Moskova'ya dönmek üzere hazırlandığım, hattâ yola çıktığım vakit iki teklif karşısında kalmıştım. Birisi Büyük Millet Meclisinin kabul ettiği yeni bir kanunla İcra Vekilleri Heyeti Reisliği ihdas olunmuştu. Bu makama derhal bir zatın seçilmesi icabediyordu. Başta Gazi olduğu halde mebusların ekseriyeti ikinci reis Hüseyin Rauf Beyin intihabı konusunda anlaşmışlardı. Fakat Rauf Bey, ikinci reisliği tercih etmişti. Bu esnada Gazi Mustafa Kemal Paşa Moskovaya hareketimin birkaç gün tehirini istedi. Rauf Beyin ısrarı ve Erkânı Harbiyei Umumiye Vekili Fevzi

⁹⁴ Yusuf Kemal Bey'den Ali Fuat Paşa'ya 2 Temmuz 1922 Tarihli Yazı, **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları**, C. II, s. 785-787, belge no: 208; Cebesoy, **a.g.e.**, s. 347-348.

⁹⁵ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 6 Temmuz 1922 Tarihli Yazı, **a.e.**, C. II, s. 796, belge no: 213. Ali Fuat Paşa Müdafaa-i Milliye Vekaleti'nden de Sefaret kadrosunda bulunan ataşemiliterlik mensuplarının bir senelik tahsisatlarının avans olarak Moskova'ya hareketi esnasında verilmesini istedi. Ali Fuat Paşa'dan Müdafaa-i Milliye Vekaleti'ne 8 Temmuz 1922 Tarihli Yazı, **a.e.**, C. II, s. 800, belge no: 215.

⁹⁶ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 8 Temmuz 1922 Tarihli Yazı, **a.e.**, C. II, s. 804, belge no: 217.

⁹⁷ Ali Fuat Paşa'dan Hariciye Vekaleti'ne 19 Temmuz 1922 Tarihli Yazı, **a.e.**, C. II, s. 808, belge no: 219.

Paşanın da bu vazifeyi kabul etmemesi karşısında benim Vekiller Heyeti Reisliğine namzet gösterilmekliğim bahis mevzuu olmuştu.

Bir iki gün sonra Hüseyin Rauf Bey ekseriyeti azime ile İcra Vekilleri Heyeti Riyasetine seçilince, Moskovaya hareketime mâni olan hâdise ortadan kalkmış ve ben de hareket etmişim.

Diğeri Gazi Mustafa Kemal Paşanın Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti, riyasetinden bilfiil istifası üzerine cemiyetin fahri başkanlığına seçilmişti. Gazi Paşadan inhilâl eden reisliğe de ben intihap olunmuşum. Bu yeni intihabı hareketimden sonra haber almışım. Mecburen Ankaraya döndüm. Moskova Büyük Elçiliğinden istifa ettim. Müdafaai Hukuk Cemiyeti Reisliğini kabul ederek Ankarada kaldım.”⁹⁸

Böylece Ali Fuat Paşa'nın Moskova Sefirliği vazifesi kesin olarak sona ermiş oluyordu.

⁹⁸ Cebesoy, a.g.e., s. 348.

SONUÇ

Garp Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya sefir atanmasının arka planındaki en etkili unsur 24 Ekim 1920'de başlayan Gediz Taarruzu olmuştur. Gediz Taarruzu konusunda Ali Fuat Paşa ve sahadaki Kuva-yı Seyyare kumandanları ısrarcı olurken, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet Bey ve Mustafa Kemal Paşa buna sıcak bakmıyordu. Onlar bu taarruzun temelini sağlam olmadığını düşünüyordu. Neticede düzensiz ordu birliklerinin de etkisiyle Gediz Taarruzu'ndan istenilen netice alınamamış ve düzenli/düzensiz ordu tartışmalarının yaşandığı bir dönemde Mustafa Kemal Paşa artık düzenli orduya geçilmesi için daha somut adımlar atması gerektiğini anlamıştı. Bunun için Kasım 1920 başlarında Garp Cephesi'nde yeni düzenlemeler yapıldı ve cephe ikiye ayrılıp düzenli ordu yanlısı İsmet ve Refet Beylerin kumandasına verildi. Ali Fuat Paşa ise Gediz Taarruzu'nun sonuçları ve öncesinde yaşanan fikir ayrılığının etkisiyle İsmet Bey ile aynı yerde ya da ordunun herhangi bir kademesinde olamazdı. Mustafa Kemal Paşa da çok yakın arkadaşı ve Milli Mücadele'nin en önde gelen emektarlarından olan Ali Fuat Paşa'yı rencide etmemek için ordu dışında ama önemli bir görev vermeyi düşünmüştü. Ayrıca düzenli ordu fikrine karşı direnç gösteren Çerkez Ethem ile geliştirdiği ilişki de dışarıdan bakıldığında düzenli orduya geçişin Ali Fuat Paşa ile yürütülebilecek bir süreç olmadığı fikrini vermektedir. İşte bu dönemde Sovyet Rusya'ya bir sefaret heyeti gönderilmesi ihtiyacı iyiden iyiye artmış durumdadır ve Sovyetlerin Sefiri Ankara'da iken ikili ilişki kurulması için Moskova'ya da bir sefir gönderilmesi elzem hale gelmiştir. Ayrıca Sovyet Rusya, Milli Mücadele sürecinde TBMM Hükümeti'nin dış politikasında çok önemli bir konumdadır. Mustafa Kemal Paşa da Garp Cephesi Kumandanlığından aldığı Ali Fuat Paşa'ya Moskova Sefirliği gibi çok önemli bir görevi teklif etmiş ve Ali Fuat Paşa hem düştüğü durumu düzeltmek hem de Milli Mücadele'de ikilik yaratmamak için görevi tereddüt etmeden kabul etmiştir. Kendisi de Moskova Sefirliğinin Garp Cephesi'nden bile önemli bir vazife olduğunu takdir etmiştir. Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya Sefir atanmasının en önemli sebebi ona ordu dışında ama önemli bir görev verilmesi ihtiyacıdır. Kendi hatıratında bahsettiği gibi bir dış müdahale yoktur ve 21 Kasım 1920'de atanmamıştır. Ali Fuat Paşa 9 Kasım 1920'de atanmış ve atama ile ilgili tezkere Büyük Millet Meclisi'nde 20 Kasım'da

kabul olunmuştur. Milli Mücadele'nin içinde başından beri yer alıp güvenilir ve yüksek rütbeli bir asker olması tereddütsüz ilk teklifin ona yapılmasında etkili olmuştur. Ali Fuat Paşa artık bir diplomat olarak Milli Mücadele'ye hizmet edecektir. Ancak diplomasideki tecrübesizliği sebebiyle Sovyetlerle bir antlaşma imzalamak için yeniden müzakere söz konusu olduğunda Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beyler görevlendirilecektir. Moskova'da müzakereleri yürütmede özellikle bu iki isim etkili olacaktır. Ali Fuat Paşa bu durumdan rahatsızlık duymamış bilakis kendi eksikliğinin farkında olarak desteklemiştir.

TBMM Hükümeti'nin Sovyetler ile anlaşmadan beklediği en öncelikli husus çok ihtiyaç duyulan para ve silah yardımıdır. Para ve silah yardımı garanti altına alındığı sürece Sovyetlerle yapılacak anlaşmaya "ittifak" deyip dememenin bir önemi yoktur. Nitekim Türk heyetinin Moskova'da müzakereleri yürüttüğü dönemde Sovyetlerin de İngilizlerle bir ticaret anlaşması yapmak üzere olduğundan ittifak yapılmasının mümkün olmadığı Çiçerin ve Stalin tarafından bildirilmiştir. Bunun yerine "Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması" yapılmıştır. Böyle bir adım izlenmesinde Sovyetlerin ekonomik olarak zor durumda olmasından dolayı çok önem verdikleri İngiltere ile ticaret anlaşmasına hâle getirilmemesi düşüncesi etkili olmuştur. Türkiye için esas önemli olan para ve silah yardımındı. Sovyet liderlerin bu yardımların yapılacağını söylemesi üzerine Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'na razı olunmuştur. Antlaşma da 18 Mart 1921'de imzalanmıştır, ancak 16 Mart tarihi atılmıştır. Ayrıca Sovyetler antlaşmayı gecikmeksizin 20 Mart'ta onaylarken, hükümetin onay meselesini TBMM'nin gündemine dört ay sonra Yunan istilası tehdidiyle karşı karşıya kaldığı bir sırada getirmesi Sovyetlerle ilişkiler konusunda çok büyük tereddütlerin olduğunu ve hâlâ Batı tarafından uzanacak bir elin beklentisi içerisinde bulunduğunu gösterir.

Türk heyeti Moskova'da bulunduğu dönem Orta Asya'daki Türk ve Müslüman milletlerine özellikle ilgi duymuştur. Sovyetlerle resmi müzakereler başladıktan sonra 1 Mart'ta Afgan Sefiri Muhammet Veli Han ile imzalanan Türk-Afgan Antlaşması bir ittifaktır ve Ruslardan gizli yapılmıştır. Bu antlaşmada Hive ve Buhara'nın bağımsızlıkları kabul edilmekteydi ve doğu milletlerinin bağımsızlık mücadelelerinin destekleneceği taahhüt edilmekteydi. Sovyet Rusya ise Ali Fuat Paşa'nın raporlarına

göre Buhara ve Hive ile anlaşma yapmasına ve bağımsızlığını tanımına rağmen bu hükümetler aleyhine faaliyetlerde bulunmaktaydı. Bu bakımdan Sovyetlerin asıl niyeti bu bölgede yayılcı bir politika izlemek iken TBMM Hükümeti'nin hedefi de bölgedeki Müslümanlarla iyi ilişkiler geliştirip hem kendisi için bir dış dayanak oluşturmak hem de Asya İslam coğrafyasında Bolşevik yayılcılığını mümkün mertebe engellemektir.

Ali Fuat Paşa'nın Moskova Sefirliği boyunca üzerinde en fazla durduğu konulardan biri de Hive, Buhara ve Afganistan başta olmak üzere Orta Asya'daki Türk ve Müslüman milletlere gösterdiği ilgidir. Ali Fuat Paşa bu milletleri başta Rusya olmak üzere her türlü dış müdahaleden korumak için TBMM tarafından onlarla anlaşma yapılarak onların tanınmasını, ittifak yapılmasını, o bölgeye resmi heyetler ve temsilciler göndermesini önermiştir. Sadece Orta Asya bölgesine değil, imkan verdiği ölçüde Ukrayna, Polonya, Estonya, Letonya, Litvanya ve Finlandiya gibi yerlere de resmi temsilciler gönderilmesini önermiştir. Kendisi de bu konuda önemli bir inisiyatif üstlenerek Buhara ile anlaşma yapılması için kendisine yetki verilmesini istemiştir. Ankara da bu talebi Ekim 1921'de karşılayarak Buhara ile anlaşma yapılması için Moskova Sefareti'ne yetki vermiştir. Sonuçta Ali Fuat Paşa'nın bu girişimlerinin sonucu olarak Mart 1922'de Buhara ile taslak halinde bir anlaşma metni ortaya çıkmıştır.

İmzalanan Moskova Antlaşması'na ve söylenen iyi niyet nutuklarına rağmen Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin'in Türkiye'ye yönelik güvensizliği hiç bitmemiştir. Milliyetler Komiseri Stalin'in ise bu süreçte Türkiye'ye karşı daha ılımlı davranması Sovyet liderler arasında idari anlamda anlayış farkının olduğunu gösterir. Ali Fuat Paşa'nın Moskova'da sefir olduğu dönem boyunca Bolşeviklere bakışı ise tamamen güvensizlik içermektedir. Ali Fuat Paşa en başından beri Sovyetlere güvenmemekte, eninde sonunda Türkiye'nin aleyhine bir tavır alacağını vurgulamakta, yardım yapacaklarına da çoğu zaman inanmamaktadır. Ali Fuat Paşa'nın en çok vurguladığı hususlardan biri yeni Sovyet idaresinin eski Çarlık Rusya'sından pek bir farkı olmadığı ve aynı çizgiyi izlediğidir. O dönem raporlarında Sovyet Rusya'nın idari anlayışının kendilerinin getirdiği Bolşevizm'in yol açtığı kaos yüzünden değiştiğinin, emperyalizme karşı mücadeleden döndüklerinin ve Batı'ya daha fazla meylettiklerinin

sürekli altını çizmiştir. Dolayısıyla Sovyet Rusya'ya güvenilmemesi gerektiği onun Ankara'ya telkin etmeye çalıştığı başlıca fikirlerdendi.

Ali Fuat Paşa bu süreçte hep Batı devletleri ile anlaşma yanlısı olmuştur. Daha Mart 1921'de Amerikalı Vanderlip'in tavsiyelerine Ankara'nın dikkatini çekmiş, bir ara Almanya ile ittifak yapılmasını teklif etmiş, Rusya karşısında yalnız kalmamak amacıyla Avrupa ve Amerika ile ittifak yapılması gerektiğinden bahsetmiş ve en çok İngilizlerle anlaşıp onlarla ittifak yapılmasını önermiştir. Hem de genellikle, mümkün olmamasına rağmen, "mevcut durumun uygunluğuna" işaret ederek Misak-ı Milli şartları dahilinde acilen ittifakın yapılmasını ileri sürmüştür. Kendisi hem Moskova'daki İngiliz diplomatik temsilci Hodgson nezdinde hem daha sonra Ankara'ya raporlarında Türkiye'nin değerini ve itibarını İngilizlerin gözünde artırmak, Türkiye ile anlaşmanın İngilizlerin menfaatine olduğunu onlara inandırmak ve bu şekilde bir iş birliğinin kapısını aralamak istemiştir. Ali Fuat Paşa'nın Bolşeviklerin Türkiye'ye yönelik politikası hakkında tahminleri, genelde Rusya'nın, Türkiye'nin emperyalistlerle anlaşarak kendi aleyhlerine döneceği korkusuna sahip oldukları varsayımı üzerine bina edilmiştir. Ancak Ali Fuat Paşa'nın Batı ile uzlaşma konusundaki ısrarı, üstelik bunun Misak-ı Milli temelinde yapılabileceğine dair inancı gerçeklerle örtüşmemektedir. 1921 yılının savaşlarla geçen yaz döneminde, ne Batı'nın Türkiye ile bir anlaşma yapma niyeti vardı ne de bir anlaşma yapılmak istense bile bu Misak-ı Milli şartları içinde olabilirdi. Ali Fuat Paşa Türkiye'nin bağımsız bir devlet olarak kendisini dünyaya tanıtmalarının iki yolundan daha ehveni olarak Bolşeviklere dayanarak savaşı sürdürmektense Batılılarla masaya oturup uzlaşmaktan yanadır. Ancak bunu söylerken bile Moskova'da içerisinde bulunduğu ortamda bilgiye ulaşmanın zorluğunun farkında olarak kendi eğiliminin gerçeklerle örtüşmüyor olabileceğini itiraf etmekten kaçınmamıştır. Yine de bu düşüncelerini görev süresi boyunca değiştirmemiş, daha ileri boyutlara taşımıştır.

Silah ve para yardımı konusunda ise Ali Fuat Paşa, Rusların yıllık 10 milyon altın ruble sözünden geriye kalan 5 milyon altın rubleyi de vermeleri için her fırsatta girişimde bulunmuştur. Ancak söz konusu parayı Sovyetlerin hemen vermesi mümkün olmamış ve Mart 1922'de vermeleri söz konusu olmuştur. Silah yardımı konusunda ise Sovyetlerin Türk taleplerini bütünüyle karşılayamadığı anlaşılmaktadır. Rusya'dan

alınamayan malzemelerin Almanya'dan alınması için girişimler yapılmasına Moskova Sefareti ön ayak olmuş ve Sovyet Rusya Hükümeti de bu konuda aracı olmuştur.

Bu çalışma neticesinde söyleyebileceğimiz başka bir sonuç da Milli Mücadele dönemi Türk-Sovyet ilişkilerinin seyrinin çoğu zaman sahadaki gelişmelerle doğrudan ilişkili olduğudur. Ne zaman TBMM Hükümeti 1920 yazında olduğu gibi zayıf bir konumda bulursa Sovyet Rusya Türkiye'ye daha az önem atfetmiş; ne zaman Ankara Hükümeti kendi ayaklarının üstünde daha sağlam durup gücünü göstermişse, Ermeni hareketinin başarıyla yapılıp Gümrü Antlaşması'nın ardından tekrar müzakereye başlamalarını teklif ettikleri gibi, Sovyetler de Ankara'ya karşı daha saygılı bir tutum içinde bulunmuştur. Ne zaman da Ankara Kütahya-Eskişehir Muharebeleri dönemindeki gibi zor bir duruma düşse, Moskova Antlaşması'nı Meclis'ten geçirmesi ve ardından üçüncü kez ciddi bir ittifak teklifinde bulunması gibi Bolşeviklere o derece daha sıkı sarılmıştır.

Ali Fuat Paşa'nın Moskova Sefirliği'nden ayrılmasına neden olan ataşemiliter muavinlerinin dairesinin aranması olayı Nisan 1922'de gerçekleşmiş ve Sovyet idarecilerinden özellikle Karahan'ın Sefir Ali Fuat Paşa'ya güvensizliğini göstermiştir. Bu olayın gerçekleşme nedeni Sovyet Hükümeti'nin bundan şüphelenerek Moskova Sefareti Ataşemiliterliğinin Rus Kızıl Ordusu hakkında bilgi topladığını düşünmesidir. Sonucunda bu olay büyütülmemiş ve ilişkileri zedeledikten normale dönmüştür. Ali Fuat Paşa bu olaydan sonra bile vazifesine devam etmek için Moskova'ya dönmeye hazırды. Ne var ki Rusların da pek istekli olmadığı durum gerçekleşmemiş, Ali Fuat Paşa Ankara'da kalarak Milli Mücadele'nin son devresini Türk topraklarında yaşamıştır.

KAYNAKÇA

1- KAYNAKLAR

A- ARŞİV BELGELERİ

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (TİTE) Arşivi

Cumhurbaşkanlığı Arşivi

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi

- İstiklal Harbi Kataloğu (İSH)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928) (030.18.01.01)
- Muamelat Genel Müdürlüğü (030.10)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- İrade Dosya Usulü Tasnifi (İ. DUİT) 175/46 lef 1.

Türk Tarih Kurumu (TTK) Arşivi

- Osman Ferit Sağlam Kataloğu (OFS)

B - YAYIMLANMIŞ BELGELER – RESMİ YAYINLAR

XX. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa'nın Haberleşme Kayıt Defteri (Eylül 1919 Kasım 1920), haz. Çiğdem Aslan, Mustafa Toker, 4 Cilt, C. IV, Ankara, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay., 2013.

Ali Fuat Cebesoy'un Arşivinden Askeri ve Siyasi Belgeler, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yay., 2005.

Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları, 2 Cilt, haz. Çiğdem Aslan, Mustafa Toker, Ankara, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay., 2015.

Atatürk'ün Bütün Eserleri: (Şubat 1921-Eylül 1921), C. XI, İstanbul, Kaynak Yay., 2003.

Atatürk'ün Bütün Eserleri: (6 Mayıs 1922-15 Ekim 1922), C. XIII, İstanbul, Kaynak Yay., 2004.

Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge): 1919-1923, 2 Cilt, C. I, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1992.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I: T.B.M. Meclisinde ve C.H.P. Kurultaylarında (1919-1938), İstanbul, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1945.

Düstur, Tertip III, C. II, 2. bs., Ankara, Başvekâlet Devlet Matbaası, 1953.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMM GCZ)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC)

C - HATIRALAR VE GÜNLÜKLER

Ahmet İzzet Paşa: **Feryadım**, 2 Cilt, C. I, İstanbul, Nehir Yayınları, 1992.

Aralov, Semyon İvanoviç: **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları: 1922-1923**, çev. Hasan Âli Ediz, 4. bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

Cebesoy, Ali Fuat: **Bilinmeyen Hatıralar: Kuva-yı Milliye'nin İçyüzü**, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, 3. bs., İstanbul, Temel Yay., 2011.

Cebesoy, Ali Fuat: **Gl. Ali Fuat Cebesoy'un Siyasî Hâtıraları**, 2 Cilt, C. I, İstanbul, Vatan Neşriyatı, 1957.

- Cebesoy, Ali Fuat: **Millî Mücadele Hâtıraları**, İstanbul, Vatan Neşriyatı, 1953.
- Cebesoy, Ali Fuat: **Moskova Hatıraları (21/11/1920 – 2/6/1922)**, İstanbul, Vatan Neşriyatı, 1955.
- Cebesoy, Ali Fuat: **Moskova Hâtıraları (21.11.1920 – 2.6.1922)**, İstanbul, Temel Yay., 2017.
- Çalışlar, İzzettin: **İstiklal Savaşı Hatıraları: Gediz, Kütahya ve İkinci İnönü Muharebelerinde 61 inci Tümen**, yay. haz. Zekeriya Türkmen, Nurcan Aslan, Elmas Çelik, Ankara, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2006.
- Çerkes Ethem: **Çerkes Ethem'in Hatıraları**, İstanbul, Dünya Yayınları, 1962.
- Dr. İbrahim Talî Bey'in (Öngören) **Günlüğü**, haz. Erdal Aydoğan, Şaban Ortak, İstanbul, Arba Yay., 2000.
- Dr. Rıza Nur: **Hayat ve Hatıratım**, 4 Cilt, C. III, İstanbul, Altındağ Yayınevi, 1968.
- Gazi Mustafa Kemal: **Nutuk**, Ankara, Türk Tayyare Cemiyeti, 1927.
- Halide Edib: **The Turkish Ordeal: Being the further memoirs of Halidé Edib**, New York, London, The Century Co., 1928.
- Hatemi, Nilüfer: **Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri**, 2 Cilt, C. II, İstanbul, YKY, 2002.
- İnönü, İsmet: **Hatıralar**, yay. haz. Sabahattin Selek, 2 Cilt, C. I, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1985.
- Karabekir, Kâzım: **Günlükler (1906-1948)**, çeviriyazı: Budak Kayabek, haz. Yücel Demirel, 2 Cilt., C. I, İstanbul, YKY, 2009.

- Karabekir, Kâzım: **İstiklâl Harbimiz**, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1960.
- Kılıç Ali: **Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor**, İstanbul, Sel Yay., 1955.
- Özalp, Kâzım: **Millî Mücadele 1919-1922**, 2 Cilt, C. I, Ankara, TTK, 1971.
- Tengirşenk, Yusuf Kemal: **Vatan Hizmetinde**, İstanbul, Bahar Matbaası, 1967.
- Togan, Zeki Velidi: **Hâtıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Yunus Nadi: **Çerkes Ethem Kuvvetlerinin İhaneti**, İstanbul, Sel Yay., 1955.

2 - ARAŞTIRMA ESERLER

A- KİTAPLAR

- Akal, Emel: **Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm**, 2. bs., İstanbul, İletişim, 2013.
- Akal, Emel: **Moskova-Ankara-Londra Üçgeninde İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri**, 2. bs., İstanbul, İletişim, 2014.
- Akşin, Sina: **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele III: İç Savaş ve Sevr'de Ölüm**, 2. bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

- Akşin, Sina: **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele IV: Savaş ve Etnik Temizlik: Yumuşatılmış Sevr Dönemi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Aslan, Yavuz: **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi: Türkiye Komünistlerinin Rusya'da Teşkilâtlanması (1918-1921)**, Ankara, TTK, 1997.
- Aydoğan, Erdal: **Türk Siyasî Hayatında Dr. İbrahim Tâli: Mustafa Kemal'le Trablusgarp'tan Cumhuriyet'e**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2008.
- Bardakçı, Murat: **İttihadçı'nın Sandığı**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Belen, Fahri: **Türk Kurtuluş Savaşı: Askerî, Siyasî ve Sosyal Yönleriyle**, 2. bs., Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1983.
- Berzeg, Sefer E.: **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922**, 3 Cilt, C. II, İstanbul, Birleşik Kafkasya Derneği, 2004.
- Budak, Mustafa: **Misâk-ı Millî'den Lozan'a: İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası**, 5. bs., İstanbul, Küre Yay., 2014.
- Carr, Edward Hallett: **Sovyet Rusya Tarihi: Bolşevik Devrimi 1917-1923**, çev. Orhan Suda, 3 Cilt, C. II, 4. bs., İstanbul, Metis Yay., 2017.
- Carr, Edward Hallett: **Sovyet Rusya Tarihi: Bolşevik Devrimi 1917-1923**, çev. Tuncay Birkan, 3 Cilt, C. III, 2. bs., İstanbul, Metis Yay., 2015.
- Çerniçenkina, Natalya: **Rus Arşivlerine Göre Moskova ve Kars Konferansları: Tutanaklar ve Belgeler**, İstanbul, Değişim Yay., 2014.

- Fairbank, John King: **Çin'in Sömürgeleşmesi ve Amerika'nın Asya Politikası 1840-1950**, çev. Ünsal Oskay, Ankara, Doğan Yayınevi, 1969.
- Gökay, Bülent: **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, çev. Sermet Yalçın, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2006.
- Gürün, Kâmuran: **Türk – Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, 2. bs., Ankara, TTK, 2010.
- Kinross, Lord: **Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, çev. Necdet Sander, 12. bs., İstanbul, Altın Kitaplar, 1994.
- Kolesnikov, Aleksandr: **Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri: Türk-Sovyet İlişkilerinin Kuruluşunun 90. Yılı**, çev. İlyas Kamalov, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2010.
- Konak, İsmet: **Rus Devrimi ve Mustafa Kemal: Rus İç Savaşı (1918-1922) Döneminde Türk-Bolşevik İlişkileri**, 2. bs., İstanbul, Libra Kitap, 2018.
- Mango, Andrew: **Atatürk: Modern Türkiye'nin Kurucusu**, çev. Füsün Doruker, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2004.
- Müderrişoğlu, Alptekin: **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, 2. bs., Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2013.
- Okyar, Osman: **Milli Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1920-1921)**, 2. bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Özçelik, Ayfer: **Ali Fuat Cebesoy (1882-10 Ocak 1968)**, Ankara, Akçağ Yay., 1993.
- Özel, Sabahattin: **Millî Mücadelede Trabzon**, Ankara, TTK, 1991.

- Perinçek, Mehmet: **Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri: Sovyet Arşiv Belgeleriyle**, 4. bs., İstanbul, Kaynak Yay., 2014.
- Sofuoğlu, Adnan: **Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu: 1919-1921**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1994.
- Sonyel, Salâhi R.: **Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı**, 3 Cilt, C. II, Ankara, TTK, 2008.
- Soysal, İsmail: **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, 2 Cilt, C. I, 3. bs., Ankara, TTK, 2000.
- Sürmeli, Serpil: **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2001.
- Şimşir, Bilâl N.: **Atatürk ve Afganistan**, Ankara, Avrasya-Bir Vakfı Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2002.
- Şimşir, Bilâl N.: **Bizim Diplomatlar**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1996.
- Tamkoç, Metin: **The Warrior Diplomats: Guardians of the National Security and Modernization of Turkey**, Salt Lake City, University of Utah Press, 1976.
- Tunçay, Mete: **Türkiye'de Sol Akımlar: 1908-1925**, 3. bs., Ankara, Bilgi Yayınevi, 1978.
- Türk İstiklal Harbi: Batı Cephesi: Birinci, İkinci İnönü, Ashhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920-15 Nisan 1921)**, C. III, 3. Kısım, 3. bs., Ankara, Genelkurmay Başkanlığı, 1999.
- Yerasimos, Stefanos: **Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devriminden Milli Mücadele'ye**, İstanbul, Gözlem Yay., 1979.
- Yiğit, Nuyan: **Atatürk'le 30 Yıl: İbrahim Süreyya Yiğit'in Öyküsü**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2004.

Yüceer, Saime: **Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri**, Bursa, Sentez Yayıncılık, 2016.

B - MAKALELER

Ada, Turhan: “Rus-Batı Rekabetinin Odak Noktasındaki Anadolu ve Ankara Hükümeti’nin Sovyet Politikası (1920-1922)”, **Belleten**, C. LXXXII, S. 295, Aralık 2018, s. 1077-1151.

Aslan, Betül: “Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Karakol Cemiyeti’nin Bolşeviklerle Yaptığı Anlaşma”, **Atatürk Dergisi**, C. IV, S. 1, Temmuz 2004, s. 29-63.

Aslan, Yavuz: “Milli Mücadele Döneminde Türk-Sovyet İlişkilerinde Molokanlar (Malakanlar) Sorunu”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 18, Erzurum, 2001, s. 275-307.

Aslan, Yavuz: “Moskova Antlaşması’ndan Sonra Türk-Sovyet İlişkilerinde Yaşanan Sorunlar ve Mustafa Kemal Paşa-M. Frunze Görüşmeleri”, **Atatürk Dergisi**, C. III, S. 2, Temmuz 2002, s. 21-57.

Bal, Halil: “Afganistan-Türkiye İlişkilerinin Başlıca Yönleri”, **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu, İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002, s. 243-276.

Cöhce, Salim: “Atatürk Döneminde Türk-Afgan Münasebetleri”, **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu, İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002, s. 103-148.

- Eraslan, Cezmi: “Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Temel Kaynaklarından Biri Olarak Nutuk”, **Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri: 6-7 Haziran 1996: Bildiriler**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1997, s. 1-14.
- Kurat, Yuluğ Tekin: “1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkilerinin Siyasal Anatomisi”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992: Ankara, 12-14 Aralık 1992**, Ankara, TTK, 1999, s. 139-145.
- Özçelik, Ayfer: “Gediz Taarruzu (24 Ekim 1920)”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. VII, S. 21, Temmuz 1991, s. 581-589.
- Saray, Mehmet: “Atatürk’ün Sovyet Politikası ve Türk-Sovyet Münasebetleri Hakkında Bazı Açıklamalar”, Mehmet Saray, **Makaleler**, haz. E. Semih Yalçın, Şarika Gedikli Berber, 4 Cilt, C. I, Ankara, Berikan Yayınevi, 2013, s. 267-319.
- Saray, Mehmet: “Atatürk’ün Sovyet Politikası”, **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları-Bildiriler): 21-23 Eylül 1987**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1994, s. 977-991.
- Sonyel, Salâhi R.: “Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasamız (Nisan 1920-Mart 1921)”, **Bellekten**, C. XLI, S. 161-164, Ankara, TTK, 1977, s. 657-731.
- Spector, Ivar: “General Ali Fuat Cebesoy and the Kronstadt Revolt (1921): A Footnote to History”, **International Journal of Middle East Studies**, Volume: 3, No: 4, Cambridge, Cambridge University Press, October 1972, s. 491-493.

- Sürmeli, Serpil: “Sergey Patroviç Natsarenus’un Ankara Büyükelçiliği Sırasında Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti ile İlişkiler”, **Atatürk Dergisi**, C. 5, S. 2, Şubat 2010, s. 31-55.
- Şimşir, Bilâl N.: “1878-1918 Yıllarında Türk-Rus İlişkileri”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992: Ankara, 12-14 Aralık 1992**, Ankara, TTK, 1999, s. 147-152.
- Şimşir, Bilâl N.: “Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Bey’in Vaşington Büyükelçiliği (1920-1927)”, **Belleten**, C. XLI, S. 162, Nisan 1977, s. 277-356.
- Yümlü, Murat: “Ali Fuat Cebesoy’un Moskova Büyükelçiliği ve Kronstadt Ayaklanması”, **Orgeneral Ali Fuat Cebesoy Anısına Armağan**, Sakarya, 2010, s. 251-265.

C - TEZLER

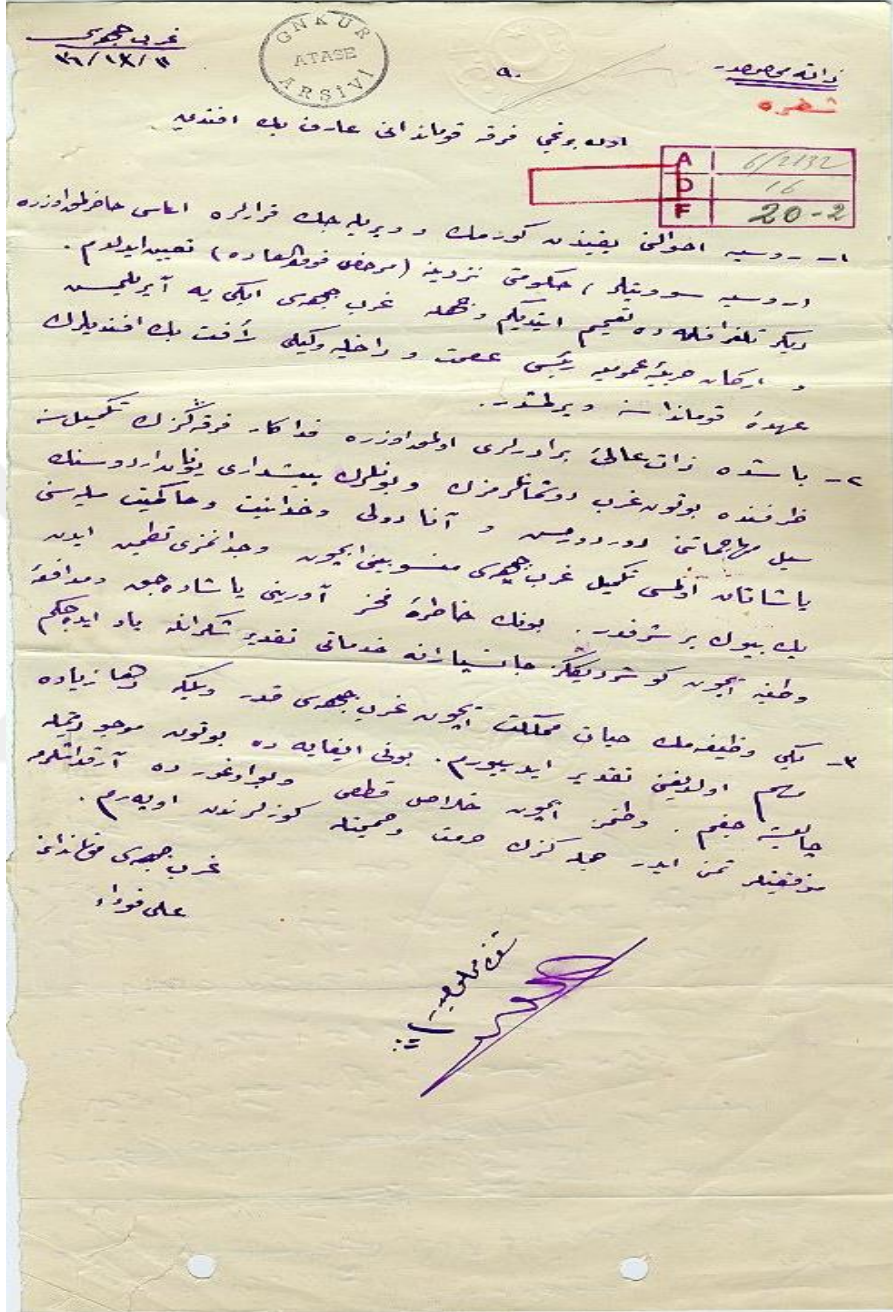
- Aydoğdu, Murat: **Mütareke Döneminin Son İstanbul Hükümeti -Son Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti- (21 Ekim 1920-4 Kasım 1922)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2016.
- Bolat, Mehmet Ali: **Milli Mücadele Dönemi’nde Türkiye’nin Kafkasya Siyaseti (1919-1921)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017.

3 – İNTERNET

TBMM Siyasi Partiler, (Çevrimiçi)

https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/siyasi_partiler.html, 26.08.2019.

Ali Fuat Paşa'nın Moskova Sefirliğine Atanması Üzerine Garp Cephesi'ne 11 Kasım

1920 Tarihli Vedanamesi

ATASE İSH 944-157ab

Ek - 5

01003739-3

تورکيا بويوک ملت مجلسی ریاستی

قلم مخصوصی
عدد
۹۶۲

۲۲۶ / ۱۱/۹۸

۱۱/۹۸

صده ده ایستنده سوره صحت ایستنده ایستنده ایستنده

تفتیش نقلین ایستنده

ایستنده ایستنده

ایستنده ایستنده

A	III-10-b.
D	43
F	13-3

69

A	III-10
D	29-E
F	43-2

جرا بایاز بله جق اورانه: جواب اولدنی محررک تاریخ ونوموسدک درجی رجا اولدور.

Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya Gitmek Üzere 29 Kasım 1920'de Eskişehir'den
Trenle Yola Çıkması

Cumhurbaşkanlığı Arşivi Ebis No: 01003739 Belge Kayıt No: 566203

Ek - 6

01003739-1

آقره
۳۳۶ / ۱۴ / ۱

CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞIVI
Yer No. :
Dos. No. :
Vesika No. : 2717

تورکیا بویوک ملت مجلسی ریاستی
قلم مخصوصی
عدد
۶۴۸ صفحه

تقیاً قونیه و اوقند تربتیه مقولاً سفیرکیم
عی خواتین حضرتیه

ع. ۱۱ / ۱۹۲۰
ساختارده سلامت و وظیفه جدیده و کلمه کزده موقفتده
تتم ایسج . مأموریت جدیده کزده عیلاقه داییم عیالیته زان
دولتیک ده خبرده ایسج لردن فایسج و طاقته بلع
ایسج . ساحتده مدتی فایسج و طاقته بلع
مخاترت اجرا جولین سالیله لدریکزده اویوم افق
تورکیا بویوک ملت مجلسی
صفحه

۶۹

A	III-10
D	29-E
F	43

A	III-10-b.
D	45
F	13-1

اجرا آبیاز بلجق اوراقه؛ جواب اولدینی محررتک تاریخ ونومرو سندنک درجی رجا اولدور.

Mustafa Kemal Paşa'nın Eskişehir'den Yola Çıkan Ali Fuat Paşa'ya Yeni Görevinde
Başarı Temennisinde Bulunduğu 2 Aralık 1920 Tarihli Yazısı

Cumhurbaşkanlığı Arşivi Ebis No: 01003739 Belge Kayıt No: 551612

Ek - 7

Handwritten document on aged paper, likely a telegram or official communication. The document is written in Ottoman Turkish and includes a circular stamp from the Ministry of Foreign Affairs (Dışişleri Bakanlığı) in Constantinople (Constantinople), dated 23 Şubat 1921. The stamp contains the text: "Dışişleri Bakanlığı İstanbul 23 Şubat 1921".

The document is divided into several sections:

- Top Left:** A table with three rows and two columns. The first row contains 'A' and '1-4283'. The second row contains 'D' and '36'. The third row contains 'F' and 'ATASE 109'. To the right of this table, there are handwritten numbers '2-3' and 'I V'.
- Top Right:** A red stamp with the text 'Dışişleri Bakanlığı' and a signature.
- Center:** A circular stamp from the Ministry of Foreign Affairs, Constantinople, dated 23 Şubat 1921.
- Below the Stamp:** A table with columns for 'Tarih' (Date), 'Saat' (Time), 'Yer' (Place), 'Durum' (Status), 'Durum' (Status), 'Durum' (Status), 'Durum' (Status), 'Durum' (Status), 'Durum' (Status), 'Durum' (Status). The 'Tarih' column contains '18 Şubat 1921'. The 'Yer' column contains 'Moskova'. The 'Durum' columns contain 'Gönderildi', 'Alındı', 'Okundu', 'Yanıtlandı', 'Geri Döndü', 'Geri Döndü', 'Geri Döndü', 'Geri Döndü', 'Geri Döndü', 'Geri Döndü'.
- Bottom:** A large block of handwritten text in Ottoman Turkish, followed by a signature and the date '27/2/21'.

Ali Fuat Paşa ve Sefaret Heyetinin 18 Şubat 1921 Cuma Günü Moskova'ya Gelişi
ATASE İŞH 659-106

بک مستعد

صورت

۲۸ / ۹ / ۹۹

شماره
۹۹۲

۱ - حقونه بی الملل و حقونه خارج از مملکت و سادیت حکومتک تا سیدیه با سیدیه
 جنبه احمیه اولدوقی صلحینه کلیاً سادیت اولدوقی لغات اکاننده یز باقی اولدی
 هووا افسدیک سادیت حکومتی طائفه اولدوقی افا تکاضه ۹۹ / شیان / ۹۹۹ تا یکنده
 بی قانتک سلی بقطعی اکتزیه و میرا کولمه و اداناره قیلا ، آردی ، صلح و
 آسیه افسدیلر و تیکه لر بی ابراز ایشلهری خلله درونده شیزه و اولدوقی سیدیه مهید
 اولدوقی بیانه ایلیله بورت قویله ایداناره ساخر اولدوقی و بک آسیه روسی ضابطک
 آدراسی ایله رابری صندییه درونده جیلا وضع اولدوقی جیلا ضابطک هر کولمه
 صورا یز باقی آسیه افسدیک برابر اولدوقی خلله بی قاناره سه کولر لسه و سفات
 حرافته صر سیه ترجیحاً شیزه و اولدوقی سیدیه بوردت حکومتک تا سیدیه
 حرافته آن میهنی خصصته خارجه قصبینه نظر رفتن جیلا ایلیسه در حال
 مذکره جیلا آسیه اکتزیه باندگی تا سیدیه بایر سفاته ایله ایلیله قصبه
 حرافته آراسته تا بید و اداری حکومت و ملت قانسی و محمد ایشیم و طیفیک مکتوب
 بر آیه و صا قبول ایدو بیله صمی بیانه اولدوقی قشیا ته بورتوم ابره ۹۹ سادیک ده
 حرافته قصبه اولدوقی بک بورتیکه سادیتک جی قان سیدیه آسیه افسدیک آسینه قداومت
 ایدو بیله حرافته حریف و اکتزیه لر بایر قصبه صولر صولر جیلا طری اکتزیه اولدوقی
 برها و تیکه مؤسسه ادرزیه بورتوم حروف اکتزیه اوزو قشیا مذکور اولدوقی بایر
 و بک حرافته حکومتک نانه حرافت بک ایدو ایداناره ایداناره ایداناره ایداناره ایداناره
 حریف و سیدیه لر اولدوقی مساله ایله تجزیه ایلیتی و قصبه ایداناره ایداناره
 بکاً و سادیتک حرافته قصبه و قشیا حرافته ایلیسه - مذکور حرافته تفصیلات
 مستوا حرافته
 دینی بوردی حرافته ایلیسه حرافته
 ۲ - ۹۹ / ۹ / ۹۹ تاریخ و ۹۹۲ سادیتک بورتوم

اصدنه و ایلیسه بایر حرافته
 قشیا

Ali Fuat Paşa'nın Moskova'dan Ayrılmasına Neden Olan Ataşemiliter Muavinlerinin Kaldığı Daireye Rus Memurları Tarafından Arama Olayı

TİTE 327/15

Ek - 9

Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa

TTK OFS 50/21

Ek – 10

Ali Fuat Paşa'nın Moskova Sefirliği Zamanında Moskova'da Türk Sefaret Erkanı

TTK OFS 41/27

Ek – 11

Dr. Rıza Nur Bey, Yusuf Kemal Bey, Ali Fuat Paşa, Georgi Çiçerin ve Celalettin Asildaroğlu Korkmazov, Moskova Müzakereleri Sırasında